

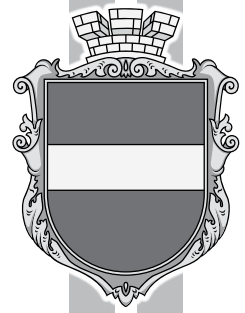
СТАРОЖИТНОСТІ ТА ІСТОРІЯ КРЕМЕНЧУКА

PONTVS EVXINVS

ZORN

Rlutem

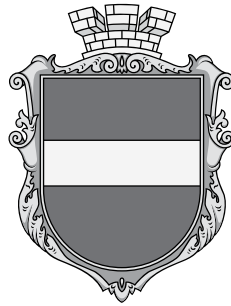

**СТАРОЖИТНОСТІ
ТА ІСТОРІЯ
КРЕМЕНЧУКА**

The Center of Monuments Research of the NAS of Ukraine and Ukrainian Society
of Protecting Historic and Culture Monuments
The Department of Culture and Tourism of Poltava Region State Administration
The Executive Committee of Kremenchuk City Council of Poltava Region
The Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum
The Kremenchuk Local Lore Museum

ANTIQUITIES AND HISTORY OF KREMENCHUK

Collection of Scientific Articles

Kyiv – Poltava – Kremenchuk
2018

Центр пам'ятокознавства Національної академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Департамент культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації
Виконавчий комітет Кременчуцької міської ради
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського
Кременчуцький краєзнавчий музей

СТАРОЖИТНОСТІ ТА ІСТОРІЯ КРЕМЕНЧУКА

Збірник наукових праць

Київ – Полтава – Кременчук
2018

УДК 069:908+902/903](477.53–21)(091)

С 77

Друкується за рішенням Ученої Ради Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (протокол № 6 від 26 червня 2018 р.).

Редакційна колегія:

Бабенко Л. Л., доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; **Вадімов В. М.**, доктор архітектури, професор, заслужений архітектор України; **Вирський Д. С.**, доктор історичних наук; **Кондрашов В. О.**; **Малецький В. О.**, міський голова Кременчука; **Маслак В. І.**, доктор історичних наук, професор; **Нестуля О. О.**, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; **Супруненко О. Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України (*відп. редактор*); **Титова О. М.**, кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник культури України; **Шаповалов Г. І.**, доктор історичних наук, професор.

Рецензенти:

Ковальова І. Ф., доктор історичних наук, професор;
Реєнт О. П., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор.

*При передруку чи іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

*Відповідальність за достовірність матеріалів, наведених фактів,
правильність цитувань та посилань несуть автори статей і публікацій.*

Старожитності та історія Кременчука: збірник наукових праць / Центр
С 77 пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Департамент культури і туризму
Полтавської ОДА; Виконавчий комітет Кременчуцької міської ради; Полтав-
ський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського; Кременчуцький крає-
знавчий музей; [відп. ред. Супруненко О. Б.; ред. кол.: Бабенко Л. Л., Ваді-
мов В. М., Вирський Д. С. та ін.]. – Київ; Полтава; Кременчук : ЦП НАН України
і УТОПІК, 2018. – 260 с., VIII кол. вкл.

ISBN 978-966-8999-92-5

Вміщені статті та публікації археологів – дослідників старожитностей терито-
рії та округи Кременчука, істориків, антропологів, мистецтвознавців, краєзнав-
ців, науковців музеїв, об'єднані спільним прагненням якнайповніше висвітлити
питання найдавнішого минулого, майже тисячолітню історію, пам'ятки та об'єкти
культурної спадщини визначного міського центру Полтавщини і всього Середньо-
го Подніпров'я.

Збірка присвячується 90-річчю від дня народження відомого історика Кремен-
чука – професора, педагога, музейника, громадського діяча Л. І. Євселевського
(1928–2011).

Для археологів, істориків, пам'яткознавців, працівників музеїв, краєзнавців,
усіх, хто цікавиться стародавнім минулим та історією міста Кременчука, Наддніп-
рянщини.

УДК 069:908+902/903](477.53–21)(091)

© Автори статей, 2018.

© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018.

© Полтавський краєзнавчий музей ім. В. Кричевського, 2018.

© Кременчуцький краєзнавчий музей, 2018.

ISBN 978-966-8999-92-5

СТАРОЖИТНОСТІ ТА ІСТОРІЯ КРЕМЕНЧУКА

*Ця збірка видана за сприяння
Полтавського обласного осередку
Спілки поляків в Україні
та особисто Віктора Андрійовича Маренича.*

КРЕМЕНЧУК МАЄ ТИСЯЧОЛІТНЮ ІСТОРІЮ!

Кременчук має цікаву та насичену подіями історію, яку визначало, у першу чергу, географічне розташування міста. Адже Кременчук розмістився на березі Дніпра – важливої водної та транспортної артерії. Через місто проходили важливі для всього континенту торговельні шляхи, насамперед, знамениті «бурштиновий» шлях та «Із варяг у греки».

На Кременчуччині знаходились прикордонні землі давньої Русі, тож наші предки першими зустрічали навали степовиків. Цей край відіграв важливе стратегічне значення у часи перебування в складі Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої. А в часи Козацької держави Кременчук був одним із найважливіших сотенних міст, а деякий час – навіть полковим. На правобережжі в той час зароджувався унікальний чумацький промисел, і саме Крюків вважається столицею чумацтва. У період Російської імперії тут розташовувався адміністративний центр південних земель, а місто сприяло розвитку ремісництва та різних галузей промисловості.

Кременчук має тисячолітню історію. У різний час дослідники докладали зусиль для вивчення його минулщини. У XIX столітті першу ґрунтовну працю з історії міста підготував Федір Ніколайчик. У XX столітті, безумовно, видатним дослідником минулого Кременчука став Лев Євселевський. Широко відомі імена наших істориків-сучасників, таких як Алла Лушакова та Дмитро Вирський, які продовжують ґрунтовно вивчати історію рідного міста.

Особливе значення мають археологічні дослідження. Адже вони доводять, що на території сучасного Кременчука вирувало життя ще в часи бронзового віку та Великої Скіфії, а за Давньої Русі тут вже існувало поселення. Таким відкриттям ми завдячуємо працям Катерини Мельник-Антонович, Василя Ляскоронського, Миколи Рудинського, а також Олександра Супруненка, Ірини Кулатової, В'ячеслава Шерстюка.

Сьогодні дуже важливим є продовжувати вивчати історію нашого міста. Адже кременчужани завжди прагнуть відкривати таємниці минувшини, увічнити в пам'яті сторінки життя своїх славних предків, їхні ратні та трудові подвиги.

Міська влада Кременчука завжди готова до плідної співпраці з науковцями та краєзнавцями. Наразі завершується капітальний ремонт Кременчуцького краєзнавчого музею. Сподіваюся, що найближчим часом він почне будувати нові експозиції з унікальними історичними артефактами.

Ще одним прикладом співпраці є наукова конференція «Старожитності та давня історія Кременчука», проведена у серпні 2018 року та ця книжка, до якої увійшли наукові праці, підготовлені учасниками конференції.

Ця збірка стане у нагоді всім, хто прагне більше дізнатися про минуле Кременчука, його насичену та багату цікавими і визначальними подіями історію.

Міський голова Кременчука

В. О. Малецький

ДОСЛІДЖУЄМО КУЛЬТУРНІ СКАРБИ КРЕМЕНЧУЧЧИНИ

Проблеми, пов'язані з охороною і використанням пам'яток культурної спадщини, мають виняткове значення для нашої країни, оскільки включення їх до сучасного культурного контексту значною мірою формує історичну пам'ять народу. Ряд соціальних процесів, що відбуваються у світі взагалі, і в Україні, зокрема, приводять до значної активізації зацікавленості різних верств українського суспільства збереженням та використанням історико-культурної спадщини. Адже лише через неї може здійснюватися адекватна реконструкція об'єктивної картини тих подій та процесів, які в різний час відбувалися на українських теренах та в окремих місцевостях. Матеріальною складовою національної культурної спадщини є рухомі й нерухомі пам'ятки історії та культури. Ефективне використання в суспільному житті культурної спадщини своєю основою має цілеспрямовану діяльність державних органів, громадських організацій, окремих громадян. Саме завдяки їй значною мірою вирішуються завдання як самоідентифікації всього народу та окремих індивідів, виконання соціально-значимої функції підтримки стабільності і сталого суспільного розвитку, так і щодо заходів зі збереження й актуалізації пам'яток, які забезпечували б не лише їх сучасне використання, а й передачу майбутнім поколінням.

Славне місто Кременчук має давню історію, закарбовану в нерухомих об'єктах культурної спадщини. Фахівцям відомі численні археологічні знахідки із самого міста та його околиць, найраніші з яких датуються добою неоліту. Зафіксовано кілька поселень черняхівської культури, рештки об'єктів киеворуського часу – кінця XII століття, литовського періоду та козацької доби. Історичні дані засвідчують спорудження тут в різні роки укріплень, фортеці, замку. Зокрема, план Кременчуцької фортеці накреслив французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан.

Кременчук називали «чумацькою столицею», оскільки саме тут пересікалися торгові шляхи, у тому числі й здобувачів солі. Вже у середині XVIII століття в містечку зароджується промисловість.

Важливо відшукати залишки цих найдавніших споруд, сліди подій на місцевості, що можливо зробити у процесі археологічних розвідок і розкопок. Цікаві з точки зору атрактивності археологічні рештки варто консервувати та музеєфікувати, що збільшить кількість інформативно змістовних і туристично привабливих місць, котрі стануть окрасою старовинного і, дійсно, сучасного Кременчука. Знайдені артефакти доповнять фонд місцевих музеїв.

До виважених і добре організованих маршрутів для вітчизняних та іноземних туристів, звісно, треба долучати й інші об'єкти історико-культурної спадщини – архітектурні, історичні, монументального мистецтва, науки і техніки, садово-паркового мистецтва. Для цього конче необхідно провести паспортизацію нерухомої культурної спадщини, досліджувати і систематизувати отримані матеріали.

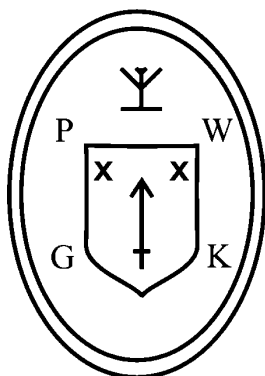
У даному сенсі важливою справою є проведення наукової конференції «Старожитності та давня історія Кременчука», а також видання її матеріалів. Хочеться сподіватися на те, що такі конференції стануть гарною традицією. Тим більше, що є величезний науковий і краєзнавчий потенціал. Не даремно нинішня подія виявилася за часом присвяченою 90-річчю від дня народження відомого «батька історії сучасного Кременчука» – професора, педагога, музейника, громадського діяча Л. І. Євселевського.

Директор Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК, доцент,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України

О. М. Титова

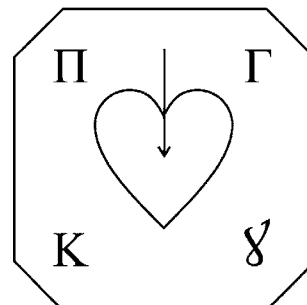

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ГЕРБИ КРЕМЕНЧУКА

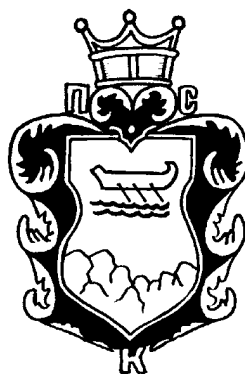
Герб Кременчука на печатці 1654 р.
«P – W – G – K» = «Печатка вряду
городового Кременчуцького».

Знак угорі нагадує оранту з вишиванок,
стріла з перекладиною – надто популярний
символ, аби його однозначно
інтерпретувати.

Герб Кременчука на печатці 1685 р.
«П – Г – К – У» = «Печатка городского
Кременчуцького уряду».

Серце – символ Серця Господнього
(дуже популярний мотив козацької
символіки другої половини XVII ст.)

Герб Кременчука на печатці 1764 р.
«П – С – К» = «Печатка Сотні
Кременчуцької».

Символіка – човен, який пропливає
повз узбережні скелі – натуралістичний
(майже фотографічний) образ
Кременчуцького ландшафту.

АРХЕОЛОГІЧНІ СВДЧЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВІКУ КРЕМЕНЧУКА

Про дослідження ділянок культурних нашарувань давньоруського часу на території історичного ареалу міста Кременчука та можливості визначення віку міста за результатами археологічних досліджень.

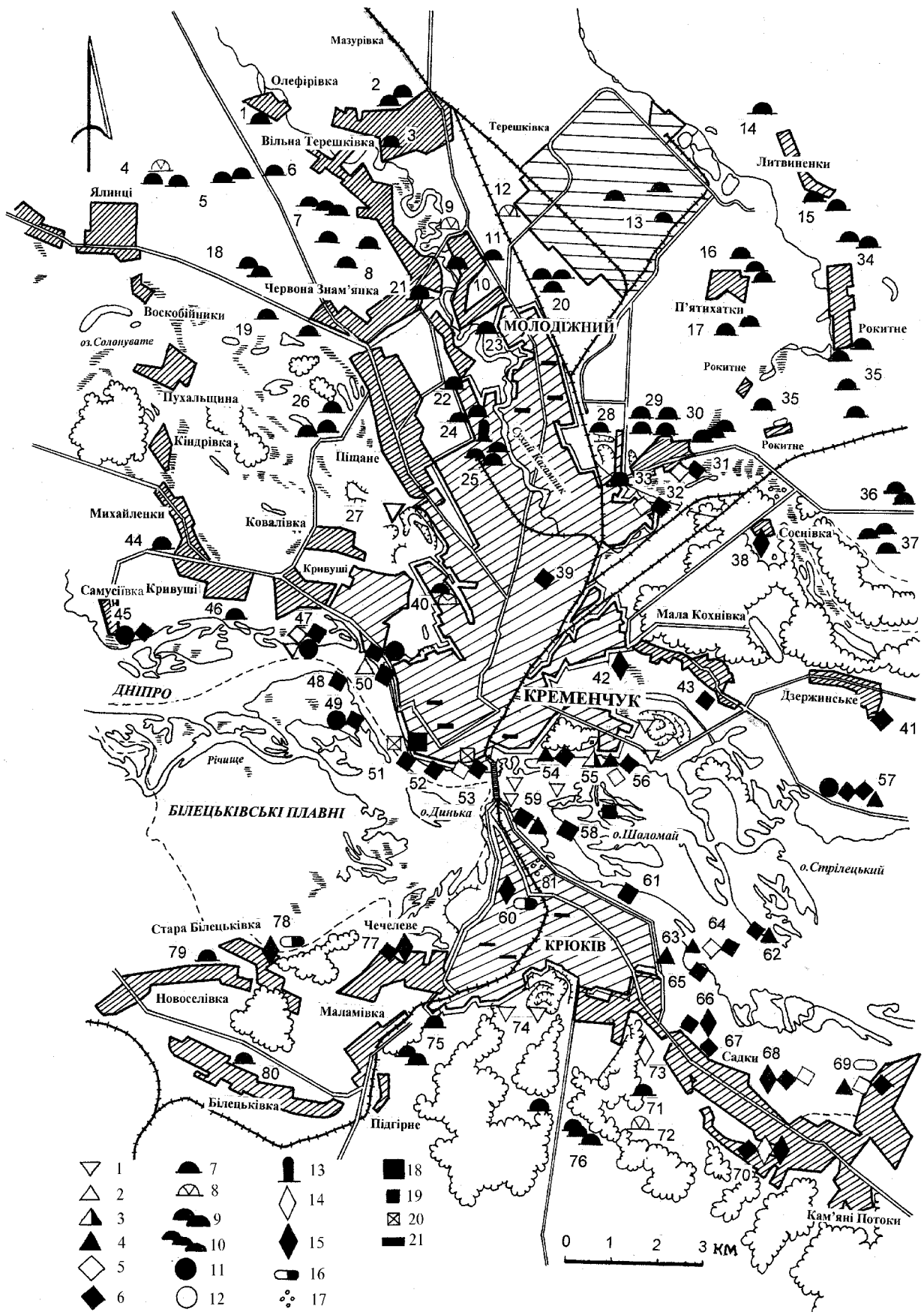
Ключові слова: давньоруський час, Кременчук, селище, городище, дослідження, випадкові знахідки.

Першовитоки історії більшості міських центрів Дніпровського лісостепового Лівобережжя традиційно пов'язуються з поетапним освоєнням цієї території слов'яно-руським населенням напередодні та в часи існування Давньоруської держави. Звісно, що історичні осередки більшості таких міст мали доволі давні корені обжитості людиною ще за доби мідного, бронзового, раннього залізного віків, раннього середньовіччя тощо. Але попри ці факти заселеності, безперервні етапи існування сільських чи міських центрів у названих місцях тривали не більше одного – двох століть, маючи значні розриви в часі між давнім і пізнішим використанням людиною тої чи іншої території. Це в повній мірі стосується і кременчуцького наддніпрянського урбаністичного осередку, де життя над річковою переправою тривало в різних місцях ще від неолітичної й енеолітичної епох [36, с. 53, 55–56; 53, с. 32–33]. Проте, всі існуючі на той час населені пункти були лише стоянками або дещо більшими поселеннями-селями, не мали укріплень (отже, не могли вважатися прото- або міськими центрами), від століття до століття їхня територія на теренах майбутнього міста переміщувалася чи зміщувалася внаслідок повеней Дніпра, економічної або безпекової доцільності. З черговими історичними подіями чи природними катаклізмами такі поселення зникали, відроджують через певний час в інших місцях. Від розвинутого середньовіччя традиції майбутньої міської обжитості отримали ознаки певної стабільності й обрана для проживання територія використовувалася значно триваліший час, інколи навіть безперервно (рис. 1).

Освоєння давньоруським населенням найближчих околиць Кременчука було наслідком колонізаційних процесів у пониззях річок Ворсклинсько-Сульського межиріччя другої половини X – першої третини XIII ст. Початковий етап в опануванні слов'яно-руським населенням цього регіону внесли ще носії роменської археологічної культури – літописні сіверяни, не дивлячись на те, що південна межа основного ареалу поширення їх пам'яток знаходилася дещо на північ – вздовж лінії сс. Старі Санжари на Ворсклі, Сари на Пслі і м. Лубни в Посуллі [24, с. 215–216; 51, с. 6]. За останніми даними здійснене уточнення проходження південних меж старожитностей роменського часу в регіоні. Воно зміщене південніше – на Ворсклі до смт Нових Санжар, на Пслі – до с. Остап'є, на Сулі – до с. Лукім'я [28, с. 102; 34,

▽ 1	● 7	⬮ 13	■ 18
△ 2	◐ 8	◇ 14	■ 19
▲ 3	◑ 9	◆ 15	⊠ 20
▲ 4	◒ 10	◓ 16	■ 21
◇ 5	● 11	◔ 17	
◆ 6	○ 12		

с. 14; 57, с. 144]. Вважається, що освоєння цієї території в X – на початку XI ст. сіверянським населенням носило, швидше за все, сезонний господарський характер, з чим і пов'язане виявлення роменських матеріалів під час досліджень літописного міста Воїнь (кол. с. Воїнська Гребля) у гирлі р. Сули [34, с. 15] та інших південних пунктів, де знайдені зразки роменського ліпного посуду.

Зі степового боку район Кременчука та його найближчі околиці в той же час опинилися у колі інтересів пізніх кочівників, про що свідчать відкриття поховань поблизу сс. Світлогірське й Орлик Кобеляцького, Бабичівка, Кагамлик, Петрашівка, Тимашівка [17] та Пелехівщина Глобинського [18, с. 71–74] районів. Одне з

Рис. 1. Кременчук, м. та околиці. Картосхема розташування пам'яток археології (на 2004 р.).

1 – Олефірівка, с., курган; 2–3, 5–7 – Вільна Терешківка, с., групи курганів, кургани; 4 – Ялинці, с., група курганів та майдан «Три брати»; 8, 21 – Нова Знам'янка (кол. Червона Знам'янка), с., кургани, зруйнований курган; 9–12 – Терешківка, с., майдани та кургани; 13 – Кременчуцький нафтопереробний завод, кургани; 14–15 – Литвиненки, с., кургани; 16–17 – П'ятихатки, с., група курганів та кургани; 18–19, 26 – Піщане, с., кургани і рештки кургану, курган та група курганів; 20 – Кременчук, мікрорайон Молодіжний – пл. Кагамлицька, група курганів; 22 – Кременчук, вул. Ломоносова, зруйнований курган; 23 – Кременчук, мікрорайон Молодіжний, старе Червонознам'янське кладовище, курган; 24 – Кременчук, Олексія Древаля (кол. Петровського) вул., курган, кам'яна стела; 25 – Кременчук, вул. Цюлковського – Індустріальна, група курганів; 27 – Піщанський гранітний кар'єр, місцезнаходження кісток викопних тварин; 28 – кол. Кохнівський кар'єр будівельних матеріалів, зруйнований курган з салтівським похованням; 29 – Олексіївка, кол. хут. (знесений), група курганів; 30 – Велика Кохнівка – Рокитне, сс., північно-східна околиця, група курганів; 31 – Велика Кохнівка, кол. с., південно-східна околиця, місцезнаходження; 32 – Лашки, с-ще, рештки поселення; 33 – Велика Кохнівка, кол. с., ріг вул. Некрасова і Полтавського просп., курган; 34–35 – Рокитне, с., кургани; 36–37 – Потоки, с., групи курганів; 38 – Соснівка, с., поселення; 39 – Кременчук, район Педагогічного училища, місцезнаходження; 40 – Кременчук, кладовище поблизу 1-ї лікарні, кургани і майдан; 41 – Придніпрянське (кол. Держинське), с., кол. хут. Батраки, поселення; 42–43 – Мала Кохнівка, кол. с., поселення, місцезнаходження; 44, 47 – Кривуші, с., курган, рештки поселень; 45 – Самусіївка, кол. с., рештки поселень та місцезнаходження; 46 – Кривуші, с., садовий кооператив «Будівельник», курган; 48–49 – Зелений, о-в, місцезнаходження; 50 – Кременчук, Олександрівський хут. – Реївка, поселення, місцезнаходження; 51 – Кременчук, Придніпровський парк, поселення, городище; 52 – Кременчук, Річковий вокзал, місцезнаходження; 53 – Кременчук, міський пляж, місцезнаходження; 54 – Кременчук, район Річкового порту, місцезнаходження; 55 – Кременчук, район заводу силікатної цегли – база об'єднання «Нерудматеріалів», місцезнаходження; 56 – Малокохнівський гранітний кар'єр, знахідки кісток викопних тварин; 57 – Низи, кол. хут., рештки поселень; 58 – Шеломай, о-в, місцезнаходження; 59 – Крюків, нижче мосту, місцезнаходження; 60 – Крюків, кол. вул. Фрунзе – Космонавтів, поселення, ґрунтовий могильник; 61 – Крюків, човнова станція «Металург», місцезнаходження; 62 – Стрілечий, о-в, місцезнаходження; 63–65 – Крюків, Раківка, сліди поселення; 66 – Садки, с., ур. Погреби, поселення; 67 – Садки, кол. вул. Щорса, поселення; 68 – Кам'яні Потоки, с., ур. Плавні, поселення; 69 – Кам'яні Потоки, с., ур. Сиваш, поселення і ґрунтовий могильник; 70 – Кам'яні Потоки, с., ур. Солоне, поселення; 71–73 – Садки, с., курган та майдан, поселення; 74 – Крюків, кар'єри, кістки викопних тварин; 75 – Маламівка, с., кургани; 76 – Садки, с., курган і група курганів; 77 – Чечелеве, с., рештки поселення; 78 – Стара Білецьківка, с., поселення, ґрунтовий некрополь; 79 – Новоселівка, с., рештки кургану; 80 – Білецьківка, с., курган; 81 – Крюків, скарб римських монет.

Умовні позначення: 1 – кістки викопних тварин; 2 – палеоліт; 3 – мезоліт; 4 – неоліт; 5 – енеоліт; 6 – бронзовий вік; 7 – кургани; 8 – майдани; 9–10 – групи курганів; 11 – скіфський час; 12 – сарматський час; 13 – кам'яна стела; 14 – пізньозарубинецька культура; 15 – черняхівська культура; 16 – ґрунтові некрополі черняхівської культури; 17 – скарб римських монет; 18 – городище давньоруського і козацького часу; 19 – поселення доби Давньої Русі; 20 – пізнє українське середньовіччя; 21 – окремі знахідки.

чоловічих печенізьких захоронень було впущене до кургану поблизу кол. с. Волошине Горішнеплавнівської міської ради Полтавської обл. Воно супроводжувалося частиною туші коня, характерними зразками спорядження вершника і коня, залізним ножом, кресалом із кременем [47, с. 33]. Такі поховання належали до кола печенізьких старожитностей X–XI ст. і позначали місцезнаходження у степових надзаплавних ділянках лівобереж Дніпра і Псла, його межиріччі із Сулою зон традиційних кочівок окремих родів зі складу печенізьких орд. Не дивно, що в цьому районі пролягали і найбільш відомі шляхи нападів цих степовиків на Русь [54, с. 67, 70].

Однією з найголовніших справ Давньоруської держави за часів Володимира Святославовича був захист внутрішніх територій, що знаходилися за Сулою, від печенізьких нападів. У кінці X – XI ст. виникає перша ланка Посульської оборонної лінії у пониззі р. Сули – споруджується літописне місто Воїнь, а також городища біля сс. Тарасівки, Чутівки, Лящівки, Кліщинців, Великої Буримки, Жовнина, Вереміївки. Корінний берег Сули укріплюється дерево-земляними стінами й ескарпами «змійових» валів. Ці заходи змусили кочівників уже з середини XI ст. перемістити шляхи своїх набігів з Нижньої Сули на середню та верхню течію річки [29]. Вірогідно, наприкінці X ст. одним із засобів забезпечення торгових караванів купців, котрі рухалися по Дніпру, влаштування місць для їх зупинок і поповнення припасами, а також захисту населення, яке просувалося на південь від гирла Сули по лісових масивах узбережжя, отримання інформації про непередбачувані напади, стало спорудження «змійового» валу вздовж лівого берега Дніпра – від пониззя Сули аж до Градизька. Існування цього відрізка валу у надзаплавлі лівого берега Дніпра до затоплення Кременчуцьким водосховищем засвідчили дослідження давньоруського порубіжжя В. Г. Ляскоронського та М. П. Кучери [16, с. 53; 22, с. 457; 23]. Цілком вірогідно, що з будівництвом цього валу було пов'язане й виникнення перших поселень вздовж Дніпра аж до переправ в гирлі Псла, які поки що маркуються поодинокими знахідками давньоруських знарядь і предметів озброєння [21, с. 74–78].

За браком літописних джерел, не можемо докладно розглядати процеси, що протікали в регіоні під час усобиці Святополка та Ярослава Володимировичів у 1015–1019 рр., а потім боротьби останнього із братом Мстиславом. Результатом цих подій стало започаткування князівського столу у Чернігові, на якому сів Мстислав, отримавши фактично все Дніпровське Лівобережжя. Та його смерть знову повернула одноосібну владу Ярославу Володимировичу «Мудрому». Частина територій залишилася в управлінні Чернігова, інша, в тому числі і пониззя межиріччя Псла та Сули, відійшли безпосередньо до Києва, а потім під юрисдикцію Переяславського князівства.

З другої половини XI ст. Південно-Східна частина Русі почала відчувати неспокійне сусідство і нову загрозу з боку Половецької орди, що з'явилася у порубіжжі в 1055–1056 рр. За Ворсклою, у Ворсклинсько-Орільському межиріччі, згодом склався умовний кордон із майбутньою Половецькою землею. А давньоруські поселення по Пслу і Ворсклі, вірогідно, продовжили своє існування з мінімальною кількістю мешканців. На певних етапах своєї історії ці землі могли існувати під спільним протекторатом як давньоруських князів, так і половців, зокрема, використовуватися останніми для сезонних кочівок. Подібні явища спостерігалися тут і пізніше – у XII – на початку XIII ст. Але це вже були стосунки іншого характеру. Окремі

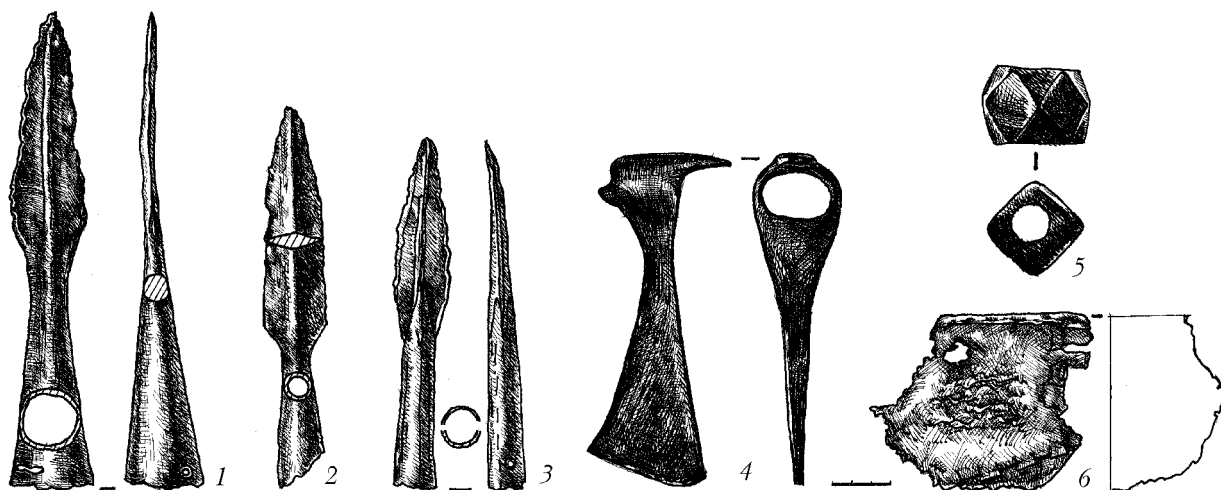

Рис. 2. Давньоруські і пізньосередньовічні знахідки. Кременчук, м. (1-3); Бакумівка, с., Кіровоградська обл. (4); Градизьк, смт (5-6). Залізо (1-5), мідь (6).

половецькі роди кочували тут за домовленістю із давньоруським населенням або місцевою адміністрацією. Не виключено, що такі кочівники вже почали частково осідали, прив'язуючись до конкретних земель, і ставали васалами руських правителів. Цікаво, що у більше ніж 120 досліджених курганах пониззя Псла виявлене лише єдине захоронення рядового половецького кочівника [50, с. 204–205], в цьому ж мікрореєоні збереглися відомості лише про одну половецьку стелу – «кам'яну бабу» з околиць с. Єристовки Кременчуцького району, що наразі знаходиться біля приміщення Кременчуцького краєзнавчого музею [25; 50, с. 25–27, рис. 5]. Натомість, на правому березі Дніпра, навпроти Кременчука, було відомо про розташування на курганах і високих місцях близько десятка половецьких стел – вівтарів культу предків [36, с. 114–115]. Їх розміщення тут засвідчувало певний, якщо не повний, контроль за цією територією кочівників у XII – на початку XIII ст.

Отже, зменшення натиску половців у XII ст. і переміщення їх масованих нападів на середню і верхню течії Сули, з метою обходу нижньої, укріпленої ділянки Посульського кордону, стимулювало освоєння давньоруським населенням нижніх течій Псла, Ворскли і лівого берега Дніпра, здебільшого з боку розташованого неподалік гирла Сули. Від останнього вздовж ріки з'явилася низка поселень, що забезпечила колонізацію наддніпрянських територій [36, с. 114].

Такі поселення виявлені біля сс. Святилівка, Пронозівка [5, с. 154], Шушвалівка, Васьківка [12, с. 299], Бабичівка [5, с. 155], Мошни [5, с. 154], Лебехівка [37, с. 10] Глобинського і Семенівського, Максимівка [35, с. 61], Радуцьківка, Недогарки [5, с. 155], Кривуші Кременчуцького районів [35, с. 52], в околицях Кременчука [36, с. 114–115], Горішніх Плавнів (ур. Барбара I і II) [1, с. 42; 20, с. 47, 48, рис.], біля сс. Кузьменки [56, с. 98–99], Дмитрівка [41, с. 18–22], Низи, Редути і Золотнішине в пониззі Псла [8, с. 84; 26, с. 220–221; 44, с. 127], кол. сс. Павлівки Кременчуцького, ур. Компанійці біля Григоро-Бригадирівки [49, с. 81, 89], Кишеньки Правобережної і Лівобережної [35, с. 52], Шевченків, Орлика [35, с. 53–54; 38, с. 39] і Придніпрянського (кол. Радянського) [36, с. 112] Кобеляцького району. У смт Градизьку локалізуються рештки одного з давньоруських «градів» – колишнього Городища

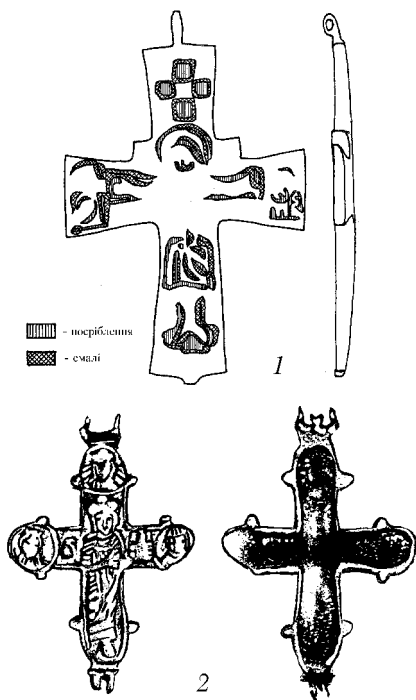
– вочевидь укріпленого поселення, що було центром наддніпрянського осередку давньоруського населення й існувало з кінця X ст. [14, с. 230–231; 30, с. 230]. До речі, поряд із Градизьком-Городищем, на схилах гори Пивихи, знаходився один із найдавніших на території сучасної Полтавщини Пивогорський монастир, де виявлені залишки цегляного будівництва, зокрема, кладка та фрагменти давньоруської цегли – плінфи [3, с. 197; 5, с. 154]. Населення зазначених вище поселень, номінально залежне від переяславських князів, не тільки вело традиційне землеробське господарство, займалося ремеслами, а й обслуговувало дніпровські переправи, забезпечуючи існування Дніпровського водного та Лівобережного суходільного (вздовж ріки) торгових шляхів [36, с. 112]. Не менша кількість невеликих селищ існувала й на правому, в цій частині «половецькому» березі Дніпра [10, с. 20, рис. 10; 15, с. 100–102]. Вважається, що останні належали бродникам і берладникам, етнічно строкатому осілому населенню з переважанням у складі слов'ян, котре обслуговувало Дніпровський водний шлях та було тісно пов'язане економічними і політичними зв'язками з Давньоруською державою [10, с. 174–175].

У ході невеликих охоронних розкопок 1990 р. у Горішніх Плавнях, в ур. Барбара (пункт II), було виявлено кераміку кінця XI–XIII ст., а з сусіднього поселення Барбара I походить залізний наконечник списа лавролистого типу XII–XIII ст. [26, с. 221, 222]. Окрему групу серед матеріалів з Барбари становлять знахідки другої половини XIII–XIV ст. З-поміж них вирізняються верхні частини горщиків із масивними вінцями округлої конфігурації, які м'яко переходять в кругле плічко, кілька фрагментів мають кільцеподібні ручки-вушка, прикріплені до вінця й опущені на плічка горщиків [19, с. 123–124]. Під час обстежень руйнувань берега у 1991 р. на цьому селищі досліджені залишки кузні XIII ст. [4, с. 17, кол. фото на вкл.] з комплексом знарядь ремісника, значною кількістю шматків криці і шлаку та виразними уламками гончарного посуду.

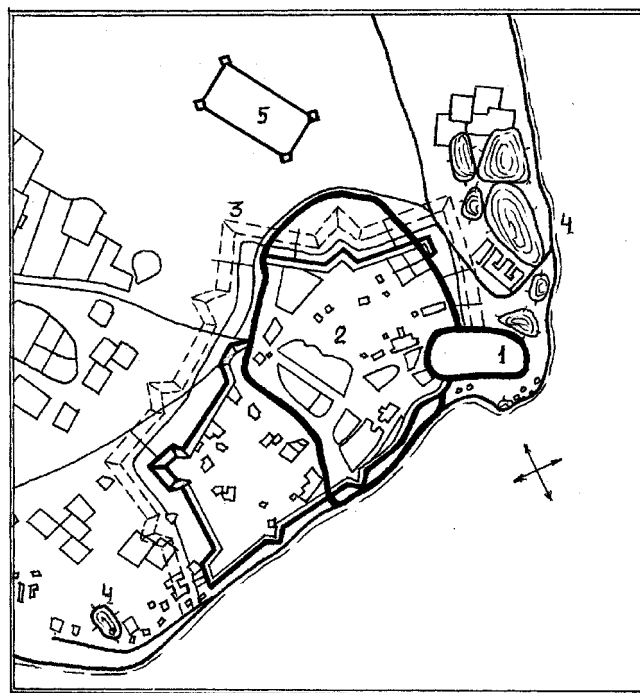
Отже, з XII ст. узбережжя Дніпра від гирла Сули до пониззя Псла, а то й Ворскли, поступово ввійшло до складу окраїнних меж Переяславської землі. Осередком влади на цій прибережній смузі порубіжних земель, вірогідно, стало Городище (укріплення округлої форми – цитадель козацької фортеці в історичному центрі сучасного Градизька) [36, с. 112; 47, с. 34], з території та округи якого походить чимало яскравих давньоруських знахідок. Серед них – уламки гончарного посуду, пряслиця з пірофілітового сланцю, фрагмент мідної клепаної посудини-казана, предмети озброєння, в тому числі наверхшя залізної булави кубічної форми, знахідки стулок трьох бронзових хрестів-енколпіонів (рис. 3; 4) та інші виразні предмети давньоруської епохи [11, с. 146, табл. 86; 27, с. 38–41, рис. 1; 33, с. 174–176].

Нижче по Дніпру, за 35 км від Градизька, в історичному центрі сучасного Кременчука, на місці давнього замку округлої в плані форми посеред фортеці козацької епохи, що неподалік від дніпровської переправи, мало б знаходитися ще одне, хоча й менше від градизького, укріплене поселення давньоруського часу. Принаймні, на території міста відомі доволі виразні артефакти XII – початку XIII ст. [36, с. 114, кол. вкл. II; III]. Між Кременчуком і кол. оз. Барбара у Горішніх Плавнях, узбережжя якого займало велике давньоруське селище [47, с. 34], цілком вірогідне існування ще одного поселення – в Низах чи Редутах, на лівому березі Псла, над давньою переправою через лівобережну дніпровську притоку. Шкода, що значна частина скелястого підвищення на його місці, позначеного чималою кількістю знахідок різних епох [44, с. 130], знищена існуючим уже більше століття граніт-

*Рис. 3. Градизьк, смт.
Хрести-релікварії XII
– поч. XIII ст.
Бронза, посріблення, чорніння.*

*Рис. 4. «План малороссийского Миргородского полка пограничного сотенного местечка Кременчуга с проектом» 1748 р.
Фрагмент, прорисовка.
1 – замок; 2 – фортеця; 3 – проєктовані обриси укріплень; 4 – гранітні скелі; 5 – селітряний завод.*

ним кар'єром. Про південніші по Дніпру укріплені давньоруські осередки, що передували козацьким фортецям у Келеберді та Переволочній над гирлом Ворскли, існують лише припущення [6, с. 28; 31, с. 167; 39, с. 26]. Хоча їх підставою є неодинокі знахідки XII – початку XIII ст., а то й дещо ранішого часу [39, рис. 8: 4–6; 48, с. 79–81].

Таким чином, результати досліджень старожитностей епохи розвинутого середньовіччя в регіоні спонукали звернути увагу на ймовірність наявності решток давньоруських поселень у кременчуцькій окрузі та історичному центрі міста.

До певної міри на це вказували й окремі знахідки, а також повідомлення про них колег. Зокрема, автором 1982 р. в розмиві берега під міською набережною (навпроти сучасної Придніпровської лікарні) були знайдені кілька уламків вінець давньоруських горщиків XII ст. [36, с. 114]. Перед тим в одній із траншей у Придніпровському парку був виявлений залізний наконечник на спис III типу, за О. М. Кірпічниковим, що побутував у X–XI ст. [9; 36, с. 110, 114, рис. 74: 2]. Про уламки давньоруського гончарного посуду в Кременчуці у траншеях на площі Перемоги 1964 р. та на будівництві одного із будинків по вул. Логінова в кінці 1970-х рр. автору повідомляли Є. В. Махно і Г. О. Сидоренко, а Д. Я. Телегін знайшов вінець давньоруського горщика 1983 р. на газоні неподалік Кременчуцької міської ради. Залишалось лише археологічно підтвердити існування давньоруського поселення в історичному центрі міста (рис. 4; 5).

*Рис. 5. Місто
Кременчук,
за проектом
перепланування
1787 р.
1 – замок;
2 – фортеця;
3 – квартали міської
забудови;
4 – понтонний міст;
5 – посад Крюків;
6 – о-в Шеломай.*

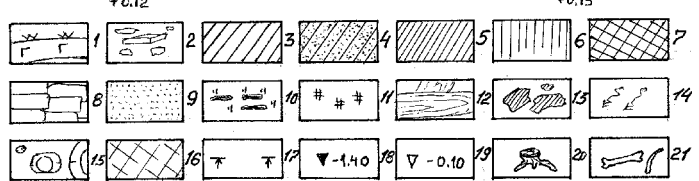
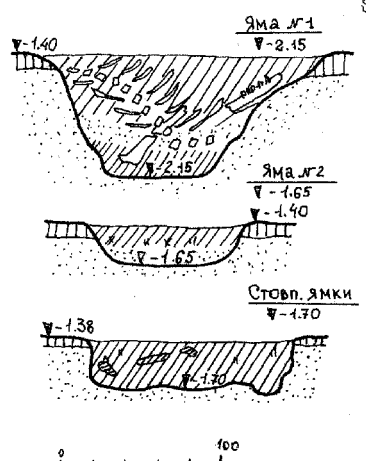
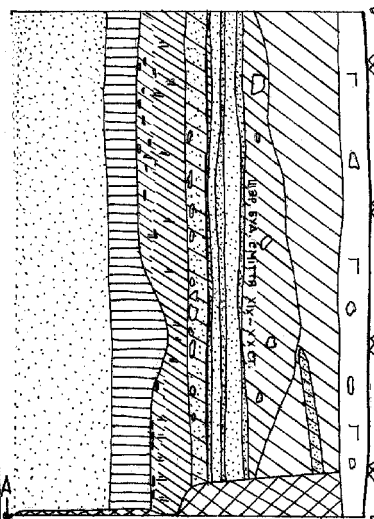
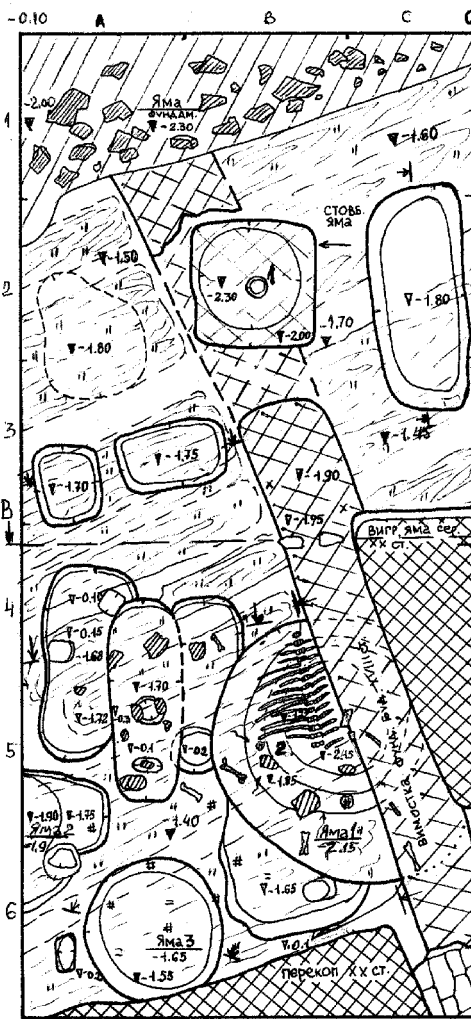
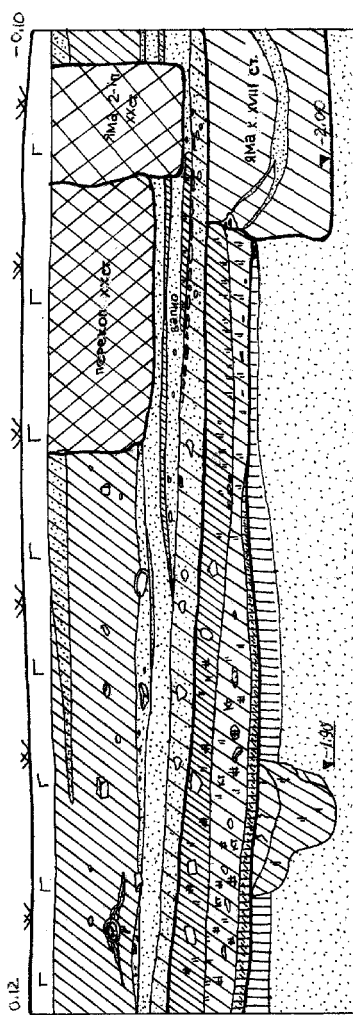
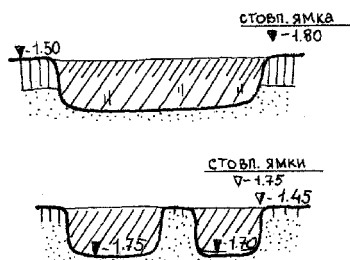
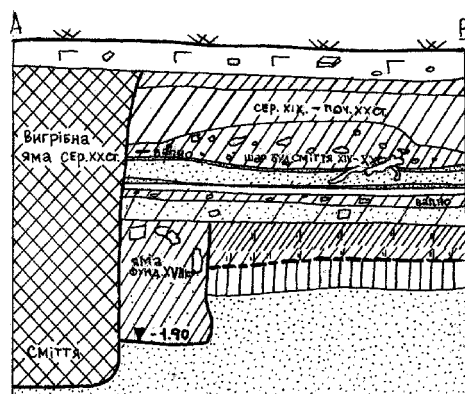
Так склалося, що сліди цього поселення були виявлені через два десятки років унаслідок цілеспрямованих археологічних досліджень культурних нашарувань у межах фортеці XVII–XVIII ст. експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології тоді Управління культури Полтавської облдержадміністрації на чолі з автором (зауважимо, що метою цих робіт був саме пошук давньоруських культурних нашарувань в основі відкладень козацької епохи). Невеликий розкоп № 1/2003 р. був закладений, як уявляється сьогодні, дещо на північний захід від території колишнього укріплення Замку, в межах Придніпровського парку. Розміри цього розкопу становили лише 2,8 × 6,0 м (16,8 м²). Рекогносцировочні роботи 15-річної давності були направлені на встановлення стратиграфії нашарувань фортеці козацької епохи (рис. 6; 7) [27, с. 44–45, рис. 3].

Під дерном тут залягав потужний шар навезеного для влаштування парку чорнозему, товщиною близько 0,6 м (рис. 6). Його перерізали ями другої половини XX ст. Нижче, з рівня 0,75–0,80 м від поверхні, відзначений прошарок намитого білого піску, залишений однією із повеней першої половини XX ст. Під ним лежали два-три шари щільних піщаних намивів повеней XIX ст., з поодинокими уламками посуду, скла, залізними цвяхами і вогнетривкою пічною цеглою. Загальна товщина цих нашарувань не перевищувала 0,25 м. Це підстиалося на глибині 0,95–1,00 м щільним шаром вимостки подвір'я житлового будинку першої поло-

Рис. 6. Кременчук, м., Придніпровський парк. План та профілі стінок розкопу 1/2003 р., перетини господарських об'єктів і стовпових ямок.

Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – бита цегла; 3 – чорнозем і супісок чорного кольору; 4 – супісок сірого і чорно-сірого кольорів; 5 – попелястий супісок; 6 – похований ґрунт; 7 – перекопи; 8 – цегляні фундаменти; 9 – пісок; 10 – обгоріле дерево; 11 – шматки печини та обмазки; 12 – рештки зотлілих дошок і плах; 13 – уламки граніту; 14 – затьоки; 15 – стовпові ямки; 16 – забутовка фундаментів; 17 – покажчики перетинів; 18 – заміри глибин від умовного 0; 19 – заміри глибин від умовних рівнів; 20 – корені дерев; 21 – кістки тварин.

Рис. 7.
**Кременчук, м.,
Придніпров-
ський парк.**
Розкоп 1/2003 р.,
Робочий момент.
З південного заходу.

вини XIX ст., простеженого в широтно орієнтованих стінках розкопу. Вимостка, крім ущільненого і втрамбованого піску, включала бити цеглу, фрагменти посуду ряду гончарних центрів Середнього Подніпров'я (Опішня, Комишня і Хомутець на Полтавщині, Черкащина та Канівщина, а також уламки межигірського фаянсу і фарфору заводу А. Миклашевського). Цей шар вимостки завтовшки 0,2 м нівелював заповнення нижньої частини котловану фундаменту споруди другої чверті XVIII ст., від якої у північній частині розкопу залишилася траншея із забутовкою цегляно-чорноземною сумішшю та рваним камінням місцевого походження завглибшки 2,3 м і шириною близько 1,0 м. В ній лежало чимало невеликих уламків сіро-рожевого граніту аморфної форми (рис. 6). Нижче прошарку вимостки, з глибини – 1,15 м, розкоп із північного-заходу на південний схід перетинала смуга забутованого фундаменту внутрішньої стіни вказаної споруди, протяжністю 5,5 м, у південно-східному кутку перекрита рештками ще однієї стіни вже пізнішого цегляного будинку (рис. 6). Ширина залишків цієї щільно втрамбованої смуги перекопу становила 0,5–0,6 м. У центрі розкопу з північного боку фундамент перерізала квадратної форми стовпова яма другої половини XIX ст.

Вірогідно, довга споруда барачного типу була знищена пожежею у другій чверті чи середині XVIII ст., про що свідчили рештки згорілих широких дощок і товстих плах настилу підлоги. Остання залягала на рівні – 1,40–1,45 м від денної поверхні. Дощки мали ширину 0,3–0,6 м, товщину – не менше 6–10 см і були викладені у напрямку південний захід – північний схід, в якому також і була зорієнтована будівля [36, с. 142–144, рис. 91–92]. Це дозволяє припустити складський характер решток виявленої споруди. Зауважимо, що просілі й перегорілі дошки та лаги лежали на горбкуватому дні котловану, доведеному до рівня 1,4–1,6 м від 0.

Над перегорілим шаром дерева, що на 5–15 см встилав дно котловану, знаходилися два відмінні за консистенцією і кольором тонкі прошарки чорноземно-попелястого – чорного і сіро-чорного – супіщаного заповнення, товщиною 0,2–0,3 та 0,2–0,4 м. Їх можна розглядати як рештки закидання навколишнім ґрунтом згарища [36, с. 144].

*Рис. 8. Кременчук, м.,
Придніпровський парк.
Розкоп 1/2003 р., знахідки
давньоруського (12)
і козацького (1-11, 13-15)
часів.
Кераміка.*

Верхній шар складався із переважаючого чорного кольору чернозему, з битою цеглою, печиною, вуглинями, уламками давньоруського гончарного посуду і обмазки, кістками тварин, а, разом із тим, керамікою другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. (рис. 8) [36, с. 143, 146, рис. 92; 95]. Складалося враження, що культурний шар з валів розташованого неподалік Замку був нашвидкуруч використаний для закидання місця згарища. У південно-західній частині розкопу, на рівнях 1,05–1,20 м, залягало скупчення решток розвалу давньоруської печі і численні, дуже подрібнені уламки стінок давньоруських гончарних горщиків [27, с. 44].

Отже, під час вивчення решток цієї споруди був встановлений факт існування неподалік та на місці Замку давньоруського поселення, можливо, навіть городища, місцезнаходження якого локалізувалося на південь від розкопу, а також існування тут в епоху пізньої бронзи ще більш давнього поселення, поодинокі фрагменти кераміки від якого траплялися у перевідкладеному стані [36, с. 141, рис. 90: 2, 4].

Під рештками згорілої підлоги споруди другої чверті XVIII ст., у тонкому шарі залишків похованого сіро-жовтого супіску та материковому піску, виявлені плями темного кольору заповнення кількох об'єктів. Це були три господарські ями (№№ 1–3), а також заглибини від 8-ми стовпових ям, на дні яких, у свою чергу, відзначені ще менші ямки від більш давніх чи пізніших стовпів (рис. 6) часу останньої третини XVII – першої чверті XVIII ст. [36, с. 142, рис. 91].

Виявлені у розкопі матеріали розподіляються на чотири культурно-хронологічні комплекси: епохи пізньої бронзи – сабатинівської культури, давньоруського часу – здебільшого XII ст. (рис. 9), козацької доби – другої половини XVII ст. та пер-

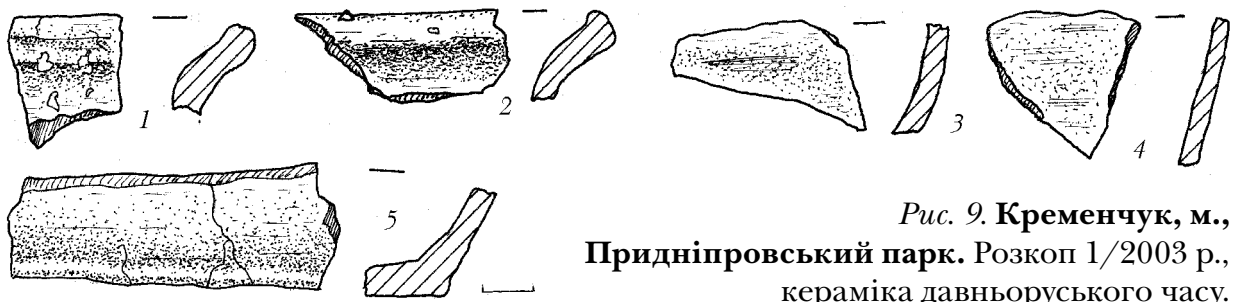

Рис. 9. Кременчук, м.,
Придніпровський парк. Розкоп 1/2003 р.,
кераміка давньоруського часу.

шої половини XVIII ст. (рис. 8). З поодиноких перевідкладених знахідок назвемо кілька дрібних фрагментів античних та ранньосередньовічних амфор.

Кераміка сабатиниської культури була представлена винятково дрібними фрагментами стінок і кількома уламками вінець ліпних горщиків [36, с. 141, рис. 90: 2–4]. Знахідки тяжіли до шару похованого ґрунту чи були виявлені у заповненні ями № 2. З огляду на те, що культурні нашарування пізнього бронзового віку знищені перекопами козацького часу, можна констатувати погану збереженість не тільки об'єктів, а й безпосередньо знахідок, неодноразово перевідкладених при будівництві наступних епох.

Матеріали давньоруського часу були представлені подрібненими уламками посуду, що також знаходилися у перевідкладеному стані. Серед керамічного комплексу вирізняються вінця давньоруських гончарних горщиків з валикоподібним потовщенням по краю й чітко вираженим канелюром доби феодальної роздробленості Русі (рис. 9). Також знайдені кілька стінок й уламок денця горщика із незначним утором. Гончарне тісто давньоруських знахідок старанно вимішане і має невеликі домішки товченого граніту, що в цілому характерне для Кременчуцького мікрорегіону [27, с. 44, рис. 3]. Вірогідно, до давньоруської доби також належить й уламок нижньої частини сіроглиняної конічної форми невеликої ллячки для кольорових металів (рис. 8: 12), з діаметром денця 3,0 см [36, с. 143, рис. 92: 12].

Виявлена у розкопі № 1/2003 р. споруда, вірогідніше за все, була рештками одного з відомих «провіантських магазейнів» [7, с. 20–24; 32, с. 406, 412] – складів військового майна та провіанту розквартированих у Кременчуці військових частин російської армії у переддень чи під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Складське приміщення загинуло внаслідок пожежі до середини XVIII ст., а в ході гасіння палаючої будівлі використовувався ґрунт замкового валу, до масиву якого потрапили переміщені зі стародавньої поверхні залишки давньоруського житла. Пізніше, з кінця XVIII ст., ця територія потрапила під міську житлову забудову [36, с. 147].

Отже, невеликі дослідження, проведені на території, прилеглої до Замку, засвідчили існування не тільки фортечної забудови XVII–XVIII ст., спорудження поряд церков, для яких використовувалися гутні скляні віконниці (їх уламки походили з розкопу), а й існування за п'ять віків до того на цьому місці давньоруського поселення. З огляду на певні стійкі традиції оборонного зодчества доби пізнього українського середньовіччя, існує ймовірність збереження поряд ділянок укріплень такого давнього поселення, тобто, давньоруського городища, зведеного біля переправи [36, с. 147]. І цей факт можна було розглядати як першопочаток освоєння сучасних міських теренів в історії Кременчука.

Рис. 10.
Кременчук, м.,
вул. Генерала
Жадова, 1в.
Котлован на місці
спорудження жит-
лового будинку,
2006 р.
З північного заходу.

Навесні 2006 р. археологічною експедицією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України було отримане підтвердження 900-літнього віку міста Кременчука, здобуте внаслідок проведення досліджень ділянки культурних нашарувань в історичному центрі – по вул. Генерала Жадова, № 1в, де велось будівництво адміністративно-житлового комплексу (рис. 10). Дослідження включали розкопки та археологічний нагляд за спорудженням котловану будинку й охопили площу близько 350 м², свого часу зайняту житловою забудовою, трасами прокладання комунікацій, підсіпками ґрунту тощо.

Ділянка майбутнього котловану розміщувалася на розі вул. Генерала Жадова та Поштового пров., на південний схід від Придніпровського парку. З південного сходу до неї примикав зведений у 2005 р. чотириповерховий житловий будинок за № 1а, із заходу – господарські будівлі Придніпровської лікарні (кол. Залізничної лікарні) Кременчука, в т. ч. її котельня, напіврозібрані корпуси гаражів, зведених на місці конюшен ХІХ ст. На початок робіт будівельниками вже був споруджений котлован першої черги будинку № 1б, розмірами 16 × 20 м, що складався із прямокутного периметру з траншей, шириною 2,8 м та глибиною 2,4 м, доведених до материкового білого піску.

Огляд траншей виявив стратиграфічну ситуацію, типову для більшості південних придніпровських міст. Перші 1,0–1,2 м відкладень складали шари будівельного сміття, численних перебудов і намивів повеней Дніпра останніх двох з половиною століть української історії, перебиті численними перекопами ХІХ–ХХ ст., фундаментами житлових чи господарських споруд, комунікаціями і вигрібними ямами. Нижче останніх, на ділянках без помітних пошкоджень, чітко виділявся, з глибини 1,3–1,4 м, шар похованого ґрунту, перекритий тонким прошарком горілої трави і вуглин. На цьому ґрунті – похованому горизонті завтовшки 0,3–0,4 м, – траплялися невиразні уламки гончарного посуду ХVІІ ст. (рис. 13: *вверху*). Його можна було пов'язати зі слідами погрому міста і фортеці реєстровими козаками

Рис. 11. Кременчук, м., вул. Генерала Жадова, 1в. Розкоп 1/2006 р. Рештки печі у підкліті давньоруського житла. Робочий момент досліджень. З північного заходу.

на території подвір'я Придніпровської лікарні, а, отже, міг зачепити збережені культурні нашарування. Вони були виявлені лише на кількох невеликих ділянках, з-поміж яких вирізнялася єдина, вивчення якої дало змогу отримати цікаві результати.

Розкоп I охопив північно-західний кут будівельного котловану. Форма підпрямокутна, обмежена з південного сходу обвалом стінки траншеї та існуючого котловану, зі сходу – перекопом водопроводу, півночі – каналізації, а із заходу – існуючим фундаментом будинку та стінкою котловану, що впиралася в основу будівель колишніх конюшен. Розміри – 2,2–3,4 × 3,5 м, площа – близько 10 м² (рис. 13).

До розкопу потрапили рештки котловану давньоруського житла, підкліт якого навпіл (?) був перерізаний перекопом ХХ ст. та влаштованим тут фундаментом споруджуваного будинку (рис. 13). Рештки давньоруського житла виявлені з глибини 1,3 м від денної поверхні, що мала абсолютну відмітку висоти 70,05 м над рівнем моря.

Зачистка перетину підкліту виявила збереженість майже половини основи житлової споруди, перекритої більше ніж метровим прошарком культурних наша-

війська гетьмана Івана Брюховецького 1668 р. [2, с. 127–128; 36, с. 12–43, 109–154] або ж обороною Кременчука від татар 1666 рр., про що писав турецький мандрівник і шпигун Евлія Челебі [52, с. 8–9].

Під цим шаром, з глибини 1,7–1,8 м, виділявся ще один прошарок, ідентичний першому, проте, менш потужний – не більше 0,20–0,25 м, – перекритий тоненькою смужкою намивного піску. Знахідок у цьому похованому ґрунті виявлено не було. Все це підстиалося жовто-білим материковим піском масиву намивного заплавного останця, розташованого на північний схід від скелі «Реєстр» – вірогідно, осередку поселень давньоруського, литовського, польського та козацького періодів історії міста [13, с. 147; 14, с. 232; 27, с. 44–46; 36, с. 12–43].

Розміри археологічно обстеженого котловану складали 13–16 × 23–24 м. Він був орієнтований майже за широтною віссю і західним боком впирався в основу незначного підвищення

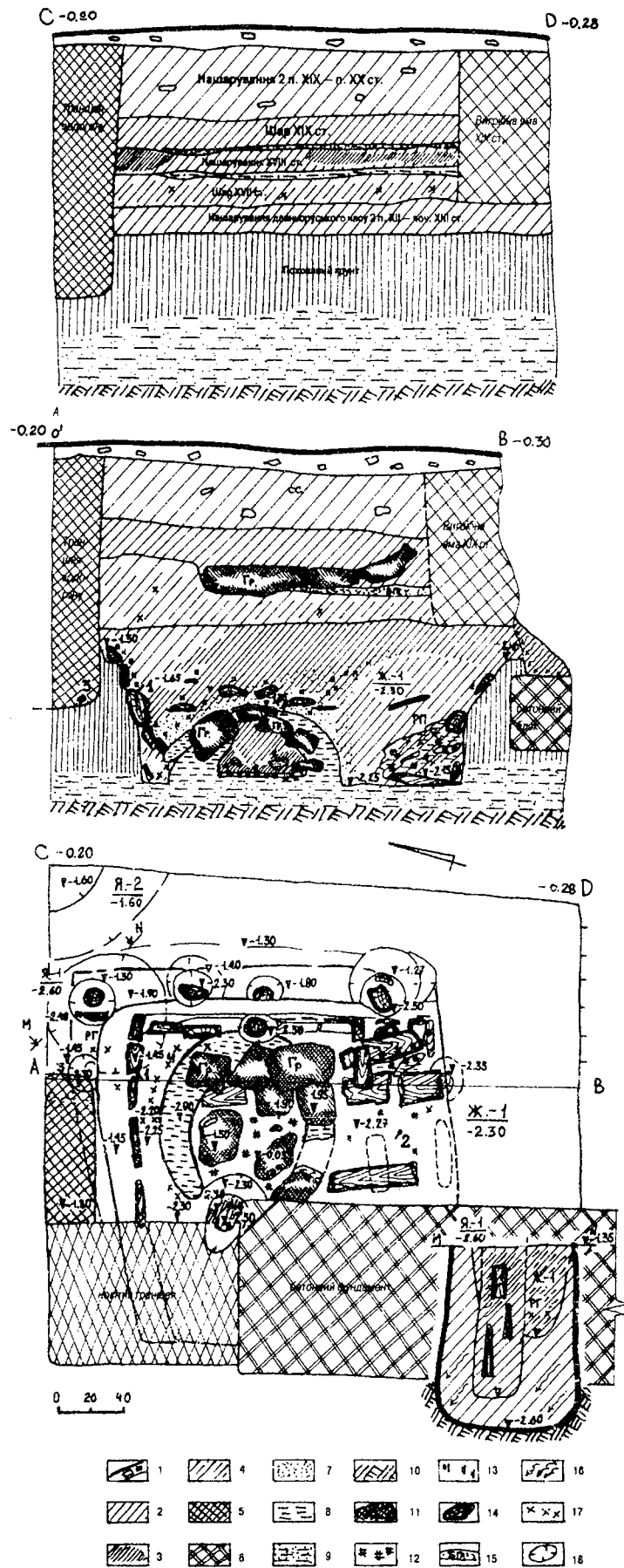

Рис. 12. Кременчук, м., вул. Генерала Жадова, 1в. Розкоп I, житло 1/2006 р. Наконечник стріли. Залізо.

Рис. 13. Кременчук, м., вул. Генерала Жадова, 1в. Розкоп I. План і перетин котловану давньоруського житла.

Умовні позначення: 1 – поверхневе будівельне сміття; 2 – чорноземно-супіщані культурні нашарування; 3 – попіл, попелясте заповнення; 4 – супіщано-чорноземні нашарування; 5 – перекопи; 6 – бетон; 7 – пісок; 8 – глина; 9 – суглинний пісок; 10 – материковий пісок; 11 – брили та шматки граніту; 12 – печина, обмазка; 13 – вуглини; 14 – обгоріле дерево; 15 – білий пісок; 16 – затьоки, змиви; 17 – уламки кераміки; 18 – стовпові ямки.

Цифрами на плані та перетинах позначені: 1 – наконечник стріли; 2 – свердло; 3 – пряжка (1-3 – залізо); 4 – розвал нижньої частини гончарного горщика; х – уламки гончарного посуду кін. XII – поч. XIII ст.

рувань Новітньої епохи. Отримано два профілі – перетин решток житла (АВ) та східної стінки розкопу (рис. 13), за першим із яких і подається опис стратиграфічної ситуації цієї передсхилової ділянки давнього піщаного пагорбу у надзаплавлі. Стратиграфія в цілому співпадає із зафіксованою попередніми роботами 2003 р. західніше на 0,12 км від місця будівництва [36, с. 141–144, рис. 91] і вказує на наявність чітко окреслених горілими прошарками культурних нашарувань доби козаччини та давньоруського часу, а також засвідчує поодинокими знахідками ліпної кераміки сліди обжитості підвищення за епохи пізнього бронзового віку.

У плані стратиграфічних спостережень найбільш наочними є дані, отримані за перетином решток житлової споруди (профіль АВ) (рис. 13):

0–0,20 м – прошарок будівельного сміття новітнього походження;

0,20–0,55 м – шар чорнозему з будівельними рештками і керамікою другої половини ХІХ – ХХ ст.;

0,55–0,80 м – сіро-чорний супіщанистий шар вимостки дворища першої половини ХІХ ст., із характерною гончарною керамікою й уламками скла;

0,80–1,00 м – у ямці чи заглибині – основа фундаменту житлового будинку початку ХІХ ст., з масивних, підправлених сколюванням, підпрямокутних брил сірого граніту-плитчака місцевого походження, підстелених підсипкою світлобілого піску (цілком ймовірно, що ці шматки граніту взяті із розібраних на початок ХVІІІ ст. фундаментів козацької епохи) [див. наприклад: 52, с. 7];

0,80–0,85 – 1,25 м – сіро-попелястий шар будівельних решток і вимостки вулиці кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст., з вуглинями та слідами від пожежі;

1,25–1,55 м – сіро-чорний супіщанисто-чорноземний культурний шар, зі вмістом подрібненої й окатаної гончарної кераміки кінця ХІІ – першої третини ХІІІ ст., перекритий вуглинями; саме з основи його рівня і був здійснений впуск котловану виявленого житла;

1,50–1,60 – 2,10 м – похований ґрунт – луговий супіщаний чорнозем, з переважанням піщаних включень;

з 2,00–2,10 м – світложовтий пісок-материк.

Основним результатом досліджень у розкопі І стало відкриття решток давньоруського житла – безперечне свідчення залишків селища другої половини – кінця ХІІ – першої третини ХІІІ ст. (рис. 13). Рештки котловану спаленого *житла № 1* відкриті в розкопі майже посередині, обмежені перекопами, а із заходу – перебиті траншеєю та відрізком бетонованого фундаменту.

Заповнення сіро-чорне супіщано-чорноземне у верхній частині, нижче – жовтопіщане, намивного характеру, в основі – збагачене шматками обмазки і печини (рис. 13). У південно-східному кутку відзначений розвал суглинисто-печинної маси й вугілля від однієї із печей (напевне, з верхнього наземного поверху будівлі), що обвалилася до котловану підкліту. Розміри цього скупчення решток печі – 0,5 × 0,6 м, товщина від рівня дна котловану – 0,5 м (рис. 13: *pn*). У ньому виявлене вінце невеликого гончарного горщика другої половини ХІІ – початку ХІІІ ст. (рис. 15: 2). Із заповнення котловану походило також коротке масивне залізне свердло із проушиною для ручки (рис. 14: 2), а також кілька обгорілих плах від влаштування підлоги у верхній частині житла, що залягали у мередіональному напрямку.

Збереглася половина котловану підкліту прямокутної в плані форми, зорієнтованого стінками за сторонами світу та довгою віссю в широтному напрямку (рис. 13). Форма котловану – прямокутна, розміри виявленої частини: ширина –

2,4 м, довжина – 2,6 м, вірогідно, розміри підкліту не перевищували – 2,4 × 2,8 м, а площа – 6,7 м². Він був впушений із рівня верхньої частини давньоруських культурних нашарувань (– 1,3 м від 0) до глибини 2,3 м (глибина від рівня впуску – 1,0 м). Верх цього котловану – дещо ширший, обвалений внаслідок влаштування у супіщаному ґрунті. Швидше за все, закріплювався одним-двома вінцями зруба. Нижня частина – заглиблена, із вертикальними стінками висотою 0,8 м, що обшивалася товстими дошками, рештки яких зафіксовані у профілі перетину (рис. 13).

Майже всю східну частину підкліту займала доволі масивна глинобитна піч, розмірами 1,4 × 1,6 м, імовірно, обшита ззовні дошками (рис. 11). В основі вона була влаштована на материковому останці висотою 4–5 см, на якому із піщано-суглинкової суміші в один прийом виліплена круглої форми топкова камера, діаметром 1,20 м та висотою 0,55 м, напівкулястої у перетині форми, зі стінками товщиною 0,20–0,25 м (рис. 13). Камера мала випалений суглинковий черінь овальної в плані форми, розмірами 0,78 × 1,00 м, зорієнтований у напрямку захід – схід. Устя топкової камери було влаштоване із заходу, його ширина становила близько 0,45 м (рис. 11). Останець печі зберігся на висоту 0,30 м. Поверх він був перекритий сплосченими із зовнішнього боку масивними шматками граніту місцевого походження, розмірами від 0,15 × 0,20 до 0,30 × 0,45 м і завтовшки 0,10 – 0,15 м (всього 7 каменів), верхній із яких залягав на глибині 1,90 м від рівня 0. Перед устям влаштована невелика овальна за формою передпічна яма, глибиною 0,2 м від рівня «долівки» та розмірами 0,25 × 0,40 м.

Дошката, знищена пожежею, обшивка печі спиралася на стовпчики, сліди одного з яких виявлені в ході розчистки посередині східної стінки котловану (рис. 13). Його діаметр становив 0,12 м, діаметр ямки під опору – 0,15 м, глибина – 0,06 м.

Вздовж широтних, коротших стінок котловану, розміщувалися наймасивніші стовпові опори житлової конструкції; значно тонші – оконтурювали котлован з північного і південного боків. В ямках, діаметрами від 0,16 × 0,22 до 0,30 × 0,30 м і глибиною 2,50–2,80 м від 0 (1,20–1,50 м від рівня впуску), відзначені рештки дерев'яних стовпів, діаметрами 0,08–0,20 м. Вхід до підкліту був улаштований, вірогідно, із південно-західного чи південного боків і не зберігся.

У північно-східному кутку котловану, на рештках печі, виявлений розвал верхньої частини гончарного горщика другої половини XII – початку XIII ст., з діаметром вінця 21 см (рис. 15: 1). За піччю, у північно-східному кутку, – розвал нижньої частини іншого горщика, з виразним рельєфним тавром, у вигляді кола, зі вписаним у нього прямим хрестом (рис. 15: 3–4). У рештках згорілої колоди зруба на північній стінці котловану, на глибині 1,4 м від сучасної денної поверхні, виявлений залізний черешковий, не досить розповсюджений у Подніпров'ї наконечник

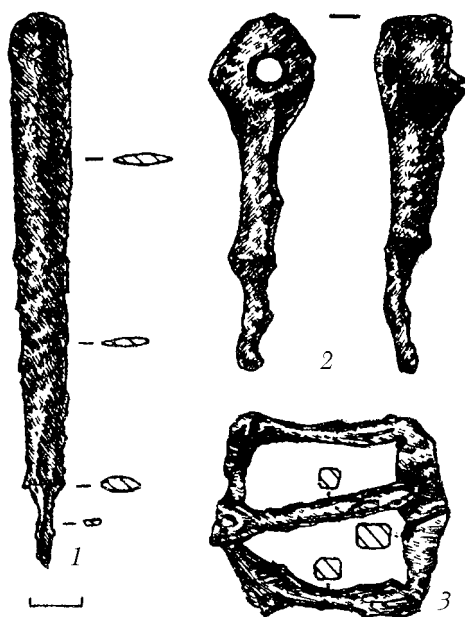

Рис. 14. Кременчук, м.
Розкоп I. Житло 1/2006 р.
Вироби із заліза.

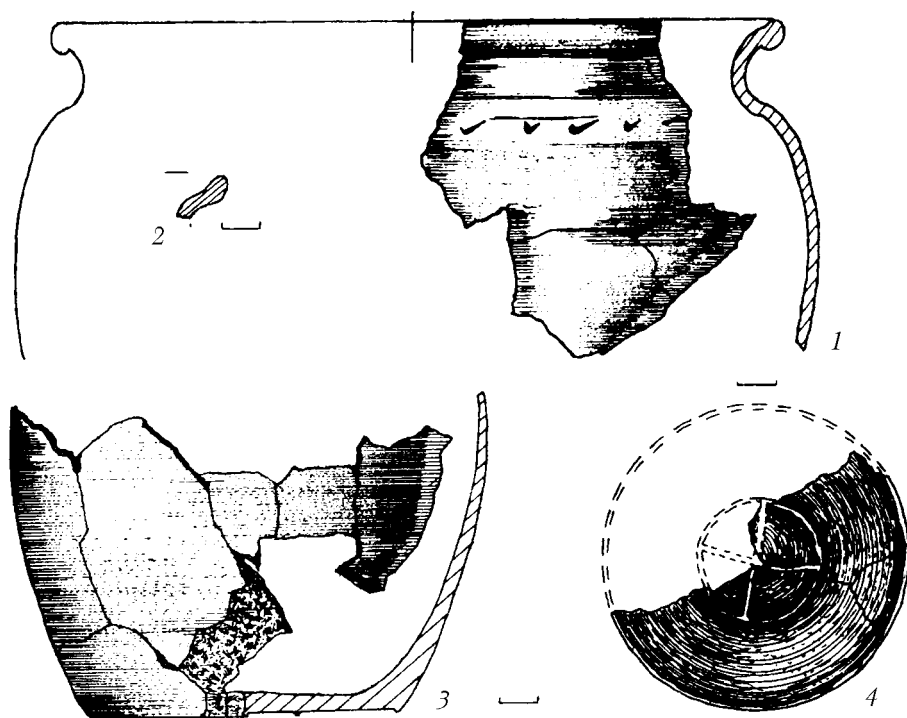

Рис. 15.
Кременчук, м.
Розкоп І.
Житло 1/2006 р.
Фрагменти гон-
чарного посуду
другої половини
XII – початку
XIII ст.

стріли, з видовжено-завуженим лопаточкоподібним пером, з паралельними об-
сичними боками та скругленою ударною гранню (рис. 12; 14: 1), близький до типу
В ІХ кочівницьких залізних наконечників стріл, за Г. О. Федоровим-Давидовим
[55, с. 26–27], або типу 4, виду 38 чи типу 66, за О. Ф. Медведевим [9, с. 352, 354,
табл. 140: 3, 17], занесених до Східної Європи під час монголо-татарського наше-
стя. Він стирчав у дереві і, певно, був свідченням наслідків нападу на селище воро-
гів та спричиненої ними пожежі, в результаті якої житло й було знищене. Існують
підстави вбачати час цієї події належним до першої чверті XIII ст. та гіпотетично
пов'язували цей кочівницький набіг із наслідками подій на Калці 1223 р. (напри-
клад, походом Джебе у Середнє Подніпров'я) [54, с. 166].

Завершуючи опис решток житла № 1, відзначимо, що північно-східний кут
його котловану перекривав раніше існуючу яму 1, також належну до давньорусь-
кого часу (рис. 13).

У контексті наведених висновків і припущень варто нагадати й ще про одну
знахідку. З перекопу траншеї каналізації, у північній її частині (глибина 1,80 м), на
межі культурного шару, виявлена підквадратна залізна пряжка із тупим загострен-
ням на кінці, без спеціальних засобів з'єднання рамки із ремнем, охоплюючим її в
основі язичка, що належить типу А ІV, варіанту «б», за Г. О. Федоровим-Давидовим
[55, с. 43, 46, рис. 7: 36]. Рамка пряжки виконана із круглого у перетині залізного
дроту, язичок – аналогічного, із незначним профілюванням. Спереду рамки добре
зберігся ложкоупор для язичка (рис. 14: 3). Розміри рамки – 4,0 × 4,3 см, довжина
язичка – 4,1 см, перетин рамки – 0,38 × 0,51 см. Добою побутування таких деталей
поясної гарнітури є післямонгольські часи або ж переддень монголо-татарської
навали [45, с. 12].

Таким чином, проведені дослідження були першою спробою археологічного
нагляду за спорудженням будівельних об'єктів у Кременчуці. Вони засвідчили

фрагментарну збереженість культурних нашарувань давньоруського часу, зокрема, другої половини XII – початку XIII ст. [43, с. 343–344; 45, с. 13], наявність на території історичного ареалу міста добре збережених шарів XVII–XVIII ст. [40, с. 8–14; 46, с. 4–11; 48, с. 35–37], підняли питання про наявність решток міських укріплень доби пізнього козацького середньовіччя, а також засвідчили час відліку історії міста від давньоруської епохи [42; 44, с. 108–109]. Здійснення подібних робіт, вважаємо, повинне стати правилом при будівництві в цій частині наддніпрянського міста.

Отже, виконаний перший крок у пошуку часу відліку міської історії Кременчука, отриманий за результатами археологічних досліджень. На мінімально дослідженій археологічно площі (всього дещо більше 25 м²) виявлені рештки двох давньоруських житлових та одного господарського об'єктів (підкліт житлового об'єкту, залишки печі і господарської яма), що однозначно підтверджують існування в історичному ареалі міста поселення XII – початку XIII ст. Наявність невеликого круглого замку в центрі фортеці козацької епохи (рис. 4; 5), відзначений у джерелах його «давній» вік та виявлені за випадкових обставин знахідки роблять перспективними пошуки неподалік цих ділянок решток давньоруського укріплення і культурних нашарувань післямонгольського часу (адже золотоординські старожитності добре відомі в окрузі) [50, с. 385–391]. Чергову перспективу щодо підтвердження фактів продовження міської історії у XV чи навіть в XVI ст. дають картографічні матеріали, зокрема, зображення башти на карті Південної Сарматії Бернарда Ваповського (1526 р.), нещодавно опублікованій Д. С. Вирським [4а, с. 657]. Пошук залишків основи позначеної на карті башти над Дніпром часу Великого литовського князя Вітовта також має певні і доволі реальні перспективи. Таким чином, утілення в життя зазначених науково-пошукових заходів має наблизити час встановлення реального віку міста за результатами археологічних досліджень і більш вагомо позначити першопочатки його історії.

Література

1. **Башкатов Ю. Ю.** Барбара I – багатошарове поселення / Ю. Ю. Башкатов, І. М. Кулатова, М. П. Стахів // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / УК ПОДА; ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМ; ЦОДПА; [упорядн., наук. ред., авт. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 42–45.
2. **Білоусько О. А.** Нова історія Полтавщини (друга половина XVI – друга половина XVIII ст.): підручн. для 8-го кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, В. О. Мокляк. – Полтава: Оріяна, 2003. – 264, IV с.
3. **Білоусько О. А.** Середньовічна історія Полтавщини (VI – перша пол. XVI ст. н. е.): підручн. для 7-го кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко. – Полтава: Оріяна, 2004. – 200 с.
4. **Бенько Н. П.** Полтавская Магнитка: история рождения и развития / Бенько Н. П., Журавель В. Н., Квасница В. Д., Стахів Н. П. – Комсомольск, 2000. – 144 с.
- 4а. **Вирський Д.** «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го / Дмитро Вирський. – 2-ге вид., випр., доп. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2011. – 681 с.
5. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: археологическая карта / Кучера М. П., Сухобоков О. В., Беляева С. А. и др.; АН УССР, Ин-т археол. – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.

6. Зі щоденникових записів М. А. Стана (1941 р.) / Публ., ком. Сепановича С. П., Супруненко О. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ПОУК; ЦОДПА; [за ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число друге. – С. 26–34.
7. **Зуєв В. Ф.** Полтавщина в «Путешественных записках» 1781 року / Зуєв В. Ф.; ЦОДПА; [упорядн. та наук. ред. Супруненко О. Б.; підг. до друку та ком. Супруненко О. Б., Кигим С. Л., Коваленко О. В., Мокляка В. О.]. – Полтава: Археологія, 1999. – 48 с. – (Сер.: «Джерела з історії Полтавщини», вип. 2).
8. **Єремєєв С. О.** Розвідки поблизу с. Дмитрівка / Єремєєв С. О. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 84.
9. **Кирпичников А. Н.** Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь: город, замок, село / Археология СССР. – М.: Наука, 1985. – С. 298–363.
10. **Козловський А. О.** Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. / АН УРСР, Ін-т археол. – К.: Наукова думка, 1992. – 185 с.
11. **Корзухина Г. Ф.** Древнерусские энколпионы: нагрудные кресты-реликварии X–XIII вв. / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова; РАН, ИИМК. – СПб.: Петербург. Востоковедение, 2003. – 432 с. – (Тр., т. VII. – Archaeologica Petropolitana, XIV).
12. **Кракало І. В.** Давньоруські знахідки з Манжелії / Кракало І. В. // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / НАНУ, Ін-т археол.; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 298–300.
13. **Кулатова І. М.** Старожитності доби раннього залізного віку Кременчуцького Подніпров'я / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // Старожитності степового Подніпров'я і Криму: зб. наук. пр. / ЗДУ; ЗОКМ. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XI. – С. 143–149.
14. **Кулатова І.** Давньоруські старожитності Кременчуцького Подніпров'я / Ірина Кулатова, Костянтин Мироненко, Олександр Супруненко // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст., присвяч. пам'яті В. В. Седова / Переясл.-Хм. ДПУ ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 228–234.
15. **Кучера М. П.** Памятники раннеславянского времени и Киевской Руси в зоне водохранилища Днепродзержинской ГЭС / М. П. Кучера, В. С. Драчук // КСИА АН УССР. – К., 1962. – Вып. 12. – С. 100–102.
16. **Кучера М. П.** Змиевые валы Среднего Поднепровья / М. П. Кучера; АН УССР, Ин-т археол. – К.: Наукова думка, 1987. – 208 с.
17. **Луговая Л. Н.** Погребения средневековых кочевников в курганах юга Полтавщины / Л. М. Луговая // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. научн.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. – Полтава: Издво «Полтава», 1989. – С. 72–75.
18. **Лугова Л. М.** Нові поховання пізніх кочівників із Середньодніпровського Лівобережжя / Лугова Л. М. // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 71–75.
19. **Лугова Л. М.** Поселення XIII–XIV ст. поблизу Комсомольська / Лугова Л. М., Мироненко К. М. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 122–124.
20. **Лугова Л. М.** Барбара II – багаточислове поселення / Л. М. Лугова, К. М. Мироненко, М. П. Стахів, О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / УК ПОДА; ЦП НАНУ і УТОШК; ПКМ; ЦОДПА; [упорядн., наук. ред., авт. Супруненко О. Б.]. – К.; Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 45–48.
21. **Луговий Р. С.** Археологічні знахідки з Кременчуччини у збірці Полтавського краєзнавчого музею / Луговий Р. С., Ткаченко О. М. // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2 (14). – С. 72–80.
22. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (Змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В. Г. Ляскоронского // Тр. XI Археологического съезда / МАО. – М., 1901. – Т. I. – С. 404–459.
23. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы, майданы и Змиевые валы в области Днепровского Левобережья / В. Г. Ляскоронского // Тр. XIV Археологического съезда / МАО. – М., 1911. – Т. III. – С. 1–82.

24. **Ляпушкин И. И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 382 с.
25. **Маєвська С. В.** Половецька стела з Полтавщини / Маєвська С. В., Супруненко О. Б. // АДУ 2004–2005 рр.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: С. Д. Крижицький, Д. Н. Козак, Г. Ю. Івакін та ін.; укл. Н. О. Гаврилюк]. – Запоріжжя: Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 274–275.
26. **Мироненко К. М.** Розвідки в окрузі м. Комсомольськ / Мироненко К. М., Супруненко О. Б. // АБУ 2002–2003 рр.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [укл. Н. О. Гаврилюк]. – К.: Шлях, 2004. – Вип. 6. – С. 220–223.
27. **Мироненко К.** Старожитності доби Київської Русі у Кременчуцькому Подніпров'ї / Костянтин Мироненко, Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. 2004 р. / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Лобурець В. Є., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – [Вип. II]. – С. 37–48.
28. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов; РАН, Ин-т археол. – Курск, 1996. – 159 с.
29. **Моргунов Ю. Ю.** Посульская граница: этапы формирования / Ю. Ю. Моргунов; РАН, Ин-т археол. – Курск, 1998. – 128 с.
30. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. / АН УРСР; Ін-т істор.; Археогр. коміс.; [відп. ред. Сохань П. С.]. – К.: Наукова думка, 1989. – 390, 2 с.
31. **Падалка Л. В.** О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. / Л. В. Падалка // Тр. ПУАК. – Полтава, 1905. – Вып. 1. – С. 153–214, 12 планов.
32. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [ред. кол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.), І. Л. Бутич, В. Н. Жук та ін.] – К.: «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.
33. **Пономаренко Є. Є.** Хрест-енколпійон з с. Проценки на Лівобережжі Дніпра / Є. Є. Пономаренко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПК, 2015. – С. 174–177, кол. вкл. III.
34. **Приймак В. В.** Регіональні особливості роменської культури / Приймак В. В. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 1 (5). – С. 11–19.
35. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; АН УРСР, Ін-т археол.; УТОПК. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
36. Старожитності Кременчука: археологічні пам'ятки території та округи міста / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Кракало І. В., Тітков О. В.; ЦП НАНУ і УТОПК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава; Кременчук: Археологія, 2004. – 160 с., IV кол. вкл.
37. **Супруненко О. Б.** Колекція П. С. Щетинського / Супруненко О. Б. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Частина друга: Археологія Полтавщини / ПОУК; ПКМ; ПОО УТОПК; [ред. кол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 9–11.
38. **Супруненко О. Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля / О. Б. Супруненко // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПОУК; ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 23–43.
39. **Супруненко О. Б.** Про давньоруські центри Нижнього Поворскля / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 1 (5). – С. 20–30.
40. **Супруненко О.** Археологічні дослідження нашарувань козацької доби у Кременчуці / Олександр Супруненко, Ірина Кулатова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / ЦП НАНУ і УТОПК; [ред. кол.: Бондаренко І. П., Івакін Г. Ю., Телегін Д. Я. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ХІК, 2004. – Вип. 13. – С. 7–19.

41. **Супруненко О. Б.** Старожитності околиць Комсомольська / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Артем'єв А. В., Маєвська С. В.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. – Вид. 2-е, доп. – К.; Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», ВЦ «Археологія», 2005. – 140 с., 1 вкл. – (Сер.: Старожитності околиць Комсомольська, частина І).
42. **Супруненко О. Б.** Археологічні реалії давньоруського віку Кременчука / Супруненко О. Б. // Дизайн. Архітектура. Образотворче мистецтво. Археологія: міжвід. наук.-техн. зб. / Нац. Акад. образотв. мист. і архіт.; Полтав. ін-т економ. і права; ЦОДПА та ін.; [відп. ред. В. М. Губарь]. – Полтава, 2006. – Вип. 3. – С. 104–110.
43. **Супруненко О. Б.** Дослідження по вул. Генерала Жадова у Кременчуці / Супруненко О. Б. // АДУ 2004–2005 рр.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: С. Д. Крижицький, Д. Н. Козак, Г. Ю. Івакін та ін.; укл. Н. О. Гаврилюк]. – Запоріжжя: Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 341–345.
44. **Супруненко О. Б.** Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Козак Д. Н.]. – Київ; Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», ВЦ «Археологія», 2006. – 146 с.
45. **Супруненко О.** Розкопки решток давньоруського житла у Кременчуці / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. 2005 р. / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – [Вип. III]. – С. 6–14.
46. **Супруненко О.** Дослідження культурних нашарувань козацької доби у Кременчуці / Олександр Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: Бондаренко І. П., Івакін Г. Ю., Телегін Д. Я. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ХІК, 2007. – Вип. 16. – С. 4–12.
47. **Супруненко О. Б.** Археологічні пам'ятки на території Комсомольської міської ради / О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / УК ПОДА; ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМ; ЦОДПА; [упорядн., наук. ред., авт. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 16–40.
48. **Супруненко О. Б.** Знахідки з господарської ями XVII ст. у Кременчуці / Супруненко О. Б., Пашкевич Г. О., Калашник Є. С. // АЛЛУ. – Полтава, 2009. – № 1 (25). – С. 35–40.
49. **Супруненко О. Б.** Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. – 104 с. – (Сер.: Старожитності околиць Комсомольська, частина VII).
50. **Супруненко О. Б.** Кургани Нижнього Припсілля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. ред. С. А. Скорий]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК; ПП Вид-во «Друкарня «Гротеск», 2011. – 472 с., XXIV кол. вкл.
51. **Сухобоков О. В.** Славяне Дніпровського Левобереж'я (роменская культура и ее предшественники) / О. В. Сухобоков; АН УССР, Ін-т археол. – К.: Наукова думка, 1975. – 168 с.
52. **Тимченко В. М.** Турецький мандрівник Евлія Челебі про фортеці Полтавщини середини XVII ст. / В. М. Тимченко. – Полтава: Археологія, 2005. – 16 с.
53. **Тітова О. М.** Поселення дніпро-донецької етнокультурної спільноти на Полтавщині / О. М. Тітова // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Частина друга: Археологія Полтавщини / ПОУК; ПКМ; ПОО УТОПІК; [ред. кол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 32–33.
54. **Толочко П. П.** Кочевые народы степей и Киевская Русь / П. П. Толочко. – К.: Абрис, 1999. – 200 с.
55. **Фёдоров-Давыдов Г. А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Фёдоров-Давыдов. – М.: Изд-во МГУ, 1966. – 275 с.
56. **Шерстюк В.** Матеріали давньоруського часу з околиць м. Комсомольська (за розвідками 2011–2012 рр.) / В'ячеслав Шерстюк, Віталій Лямкін // Полтавський краєзнавчий

музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ ім. Василя Кричевського; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Кондратенко Т. К. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – Вип. X. – С. 96–110.

57. **Шерстюк В. В.** Лукімське городище в Нижньому Посуллі / В. В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918–1984): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПК; ІА НАНУ; ЦОДПА; ПКМВК; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПК; Дивосвіт, 2018. – С. 129–149.

О. Б. Супруненко

Археологічні свідчення давньоруського віку Кременчука

У статті проаналізована культурно-історична ситуація та простежені головні етапи заселення узбережжя Дніпра в межиріччі Сули і Псла за давньоруського часу. Наводяться результати науково-рятивних розкопок ділянок культурних нашарувань доби Давньої Русі на території історичного ареалу міста Кременчука, здійснених у ХХІ ст. Публікуються наразі нечисленні випадкові знахідки й артефакти з археологічних комплексів переважно ХІІ – початку ХІІІ ст. Розглядаються також можливості визначення віку міста за результатами археологічних досліджень і перспективні напрямки продовження розпочатих джерелознавчих студій.

Ключові слова: давньоруський час, Кременчук, селище, городище, дослідження, випадкові знахідки.

O. B. Suprunenko

Archaeological Witnesses of the Old Russian Time in Kremenchuk

Cultural-historic situation is analyzed and main stages of the Dnieper River Region between the Sula and Psel Rivers populating in the Ancient Russ Time are traced in the article. The results of scientific rescuing excavations of cultural levels lots dated to the Ancient Russ at the territory of Kremenchuk historic areal, made in the 21st century, are given. Rare occasional findings and artifacts from archaeological complexes, dated mainly to the 12th – early 13th century, are published this time. Possibilities of dating the city according to the results and perspective directions of continuing early-started source studying are also observed.

Keywords: the Ancient Russ Time, Kremenchuk, town, place of ancient settlement, occasional findings.

В. В. Шерстюк, А. В. Артем'єв
(м. Полтава)

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ІСТОРИЧНОМУ АРЕАЛІ КРЕМЕНЧУКА¹

Нещодавно в історичному ареалі міста Кременчук Полтавської області проводилися ґрунтовні наглядні дослідження, пов'язані з прокладанням лінії водогону. Зафіксовані місця розміщення 6 комплексів, які, в перспективі, можуть стати об'єктами майбутніх розкопок. 5 із них належать спорудам XVIII ст., і лише один – XII ст.

Ключові слова: Кременчук, давньоруський час, козацька доба, фортеця, поховання.

У квітні 2018 р. проводилися заходи з археологічного нагляду за спорудженням нової лінії водопостачання в межах історичного ареалу міста Кременчук Полтавської обл., між територію Придніпровського парку та Придніпровською (кол. залізничною) лікарнею. Власне, документально означені зони й ареали ще не затверджені, а тому означені роботи можуть сприяти їх уточненню для подальшого використання.

Загальна протяжність смуги земляних робіт – майже 200 м, ширина прокладеної траншеї – трохи більше 1 м, глибина – 3,0 м, а часом і глибше. Останній момент значно ускладнював проведення нагляду, як і сипучість місцевого супіщаного ґрунту. Варто зазначити, що місця розміщення пізніх об'єктів (зокрема, котловану споруди кінця XIX – першої третини XX ст.) через структуру заповнення мали схильність до осипання. На щастя, таких комплексів тут було небагато.

Уся ділянка прокладання траншеї розділена на дві умовні частини: траншея 1 (від початку на території лікарні до коліна за межами огорожі, бл. 50 м), та траншею 2 (від означеного коліна до кінця, а саме вул. Генерала Жадова, бл. 150 м) (рис. 1). Траншея 1 дала зовсім небагато матеріалів й об'єктів для аналізу. Це означений котлован новітньої споруди та розміщена поруч яма XVIII–XIX ст. Останню майже не вдалося зафіксувати через осипи, з неї та її околиць (з перевідкладених чи осипаних нашарувань) походить набір знахідок XVII–XVIII ст.

Цікаво, що переважну кількість зразків посуду з цього об'єкту (як і з інших, про що мова буде далі) склали фрагменти димленої кераміки, серед яких уламки макітри, неширокої глибокої миски та ін. (рис. 2). Цікавим виглядає фрагмент світлоглиняної тарілки, декорованої зсередини дзеркала крис відбитком квіткового штампуга та вкритої зеленою поливою (рис. 3: 5). Серед окремих знахідок – свинцева куля та кресальний кремінець (рис. 3: 6–7).

Загалом, потужність культурних нашарувань на всій смузі пролягання траншеї становить не більше 1,00–1,10 м, і це в тому числі зі врахуванням баласту

¹ Рис. 1, 6 див. на кол. вклейці I.

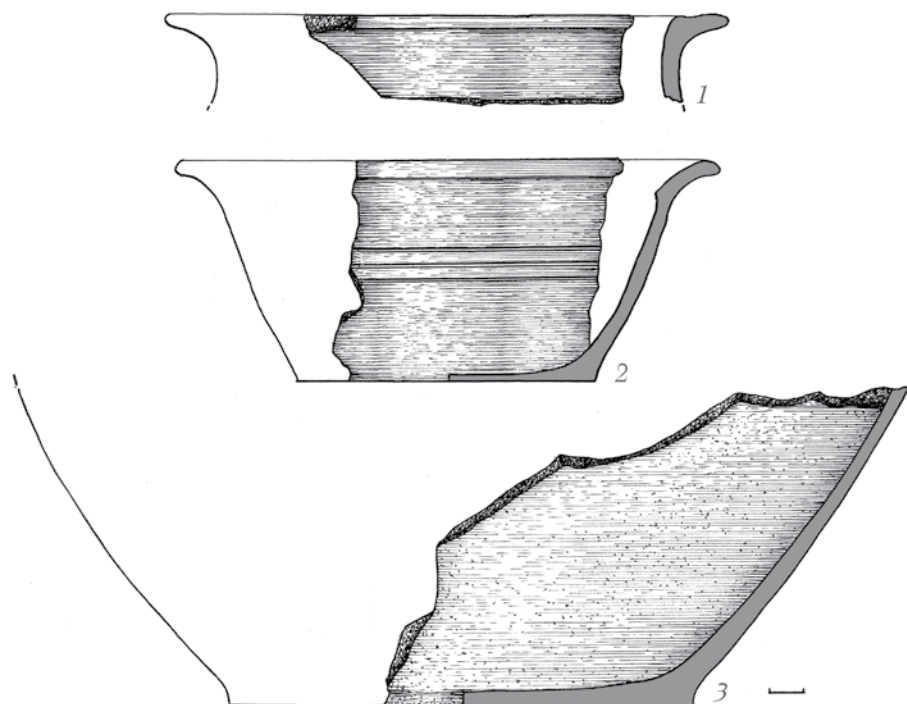

Рис. 2.
Димлена кераміка
з траншеї 1.

XIX–XXI ст. Знахідок у самому культурному шарі поза межами об'єктів також надзвичайно мало. Причиною цього є, як здається, не лише невисока інтенсивність життя саме в цих межах тогочасного міста, а й постійні змиви гумусного і культурного шару під час повеней (можливо, і в западини давніх об'єктів).

До слова, матеріалів доби Давньої Русі в культурному шарі поза межами об'єктів взагалі не було знайдено. Окремі фрагменти або ж тяжіли до об'єкту 1 та трапилися поруч із ним у траншеї 1 (рис. 3: 1–2), або були знайдені у кількох випадках у нижніх частинах заповнення інших об'єктів XVIII ст.: 3 (рис. 7: 1–2) та 4 (рис. 7: 5), тобто, у перевідкладеному стані.

З цієї ж ділянки неподалік об'єкту 1 походить і два фрагменти стінок світлоглиняних горщиків з численними ритованими горизонтальними лініями (рис. 3: 3–4). Це єдині зразки, котрі можна віднести до XVII ст. Відсутність знахідок цього часу може свідчити що, принаймні, в межах замку XVII ст. (де таких матеріалів, а також комплексів мало б бути більше) траншеї водогону не проходили, і замок треба шукати за межами прокладання комунікація (тим паче, що й решток рову зафіксовано також не було).

У межах траншеї 1, ближче до її північного кінця (коліна й переходу в траншею 2), було виявлено *об'єкт 1* давньоруського часу – єдиний комплекс доби розвинутого середньовіччя.

У цій частині розміщена огорожа лікарні, на місці якої, щоб уникнути демонтажу останньої, робітниками було зроблено підземний пробій, верхня ж частина, з культурними нашаруваннями, залишилася збереженою. Зачистка південної стінки останця вказала на наявність окремих фрагментів посуду давньоруської доби та XVII ст. (див. вище), північна ж засвідчила наявність тут краю об'єкту доби розвинутого середньовіччя.

Стратиграфічна ситуація у цій частині виглядала таким чином (з північної сторони): до глибини -0,50 м – баласт Новітньої доби, -0,50-1,00 м – мішаний шар з буди-

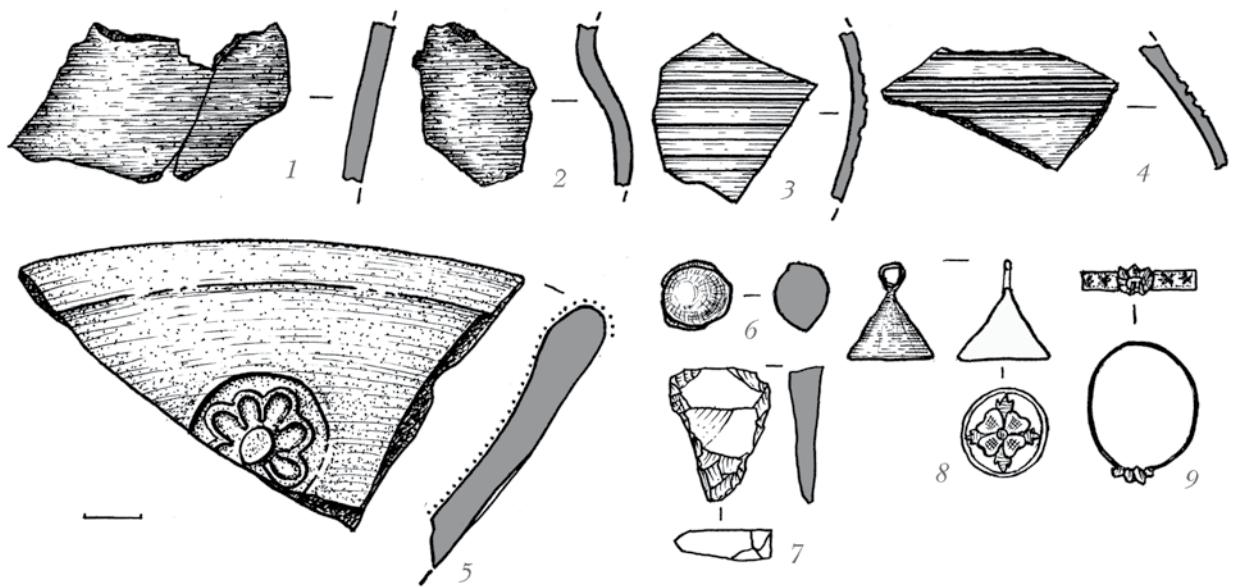

Рис. 3. Окремі знахідки з траншей 1 (1-7) та 2 (8-9).
1-5 – кераміка, 6 – свинець, 7 – кремій, 8 – срібло-?, 9 – бронза.

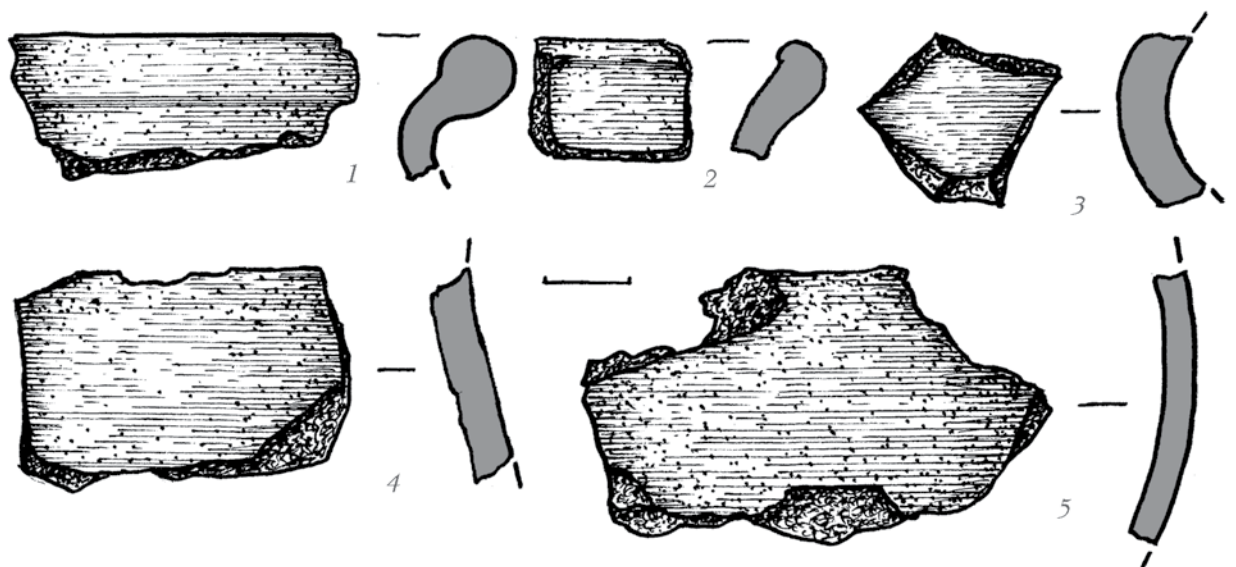

Рис. 4. Кераміка давньоруського часу з об'єкту 1.

вельними рештками (обмазкою, цеглинами, окремими камінцями) XVIII-XIX ст., без датуючих знахідок (власне, культурний шар). Нижче – до глибини -1,30 м простежувалася чорна супіщана лінза вмісту об'єкту, суцільно заповненого окремими досить великими гранітними валунами. Вірогідно, саме такі камені й були рештками розвалу печі давньоруського житла чи якоїсь споруди, синхронної тій, що виявлена під час розкопок 2006 р. [6, с. 87-88].

Керамічні рештки з об'єкту досить характерні: це вінця та стінки горщиків XII ст. (рис. 4). Прирізка для повного дослідження об'єкту не закладалася, адже

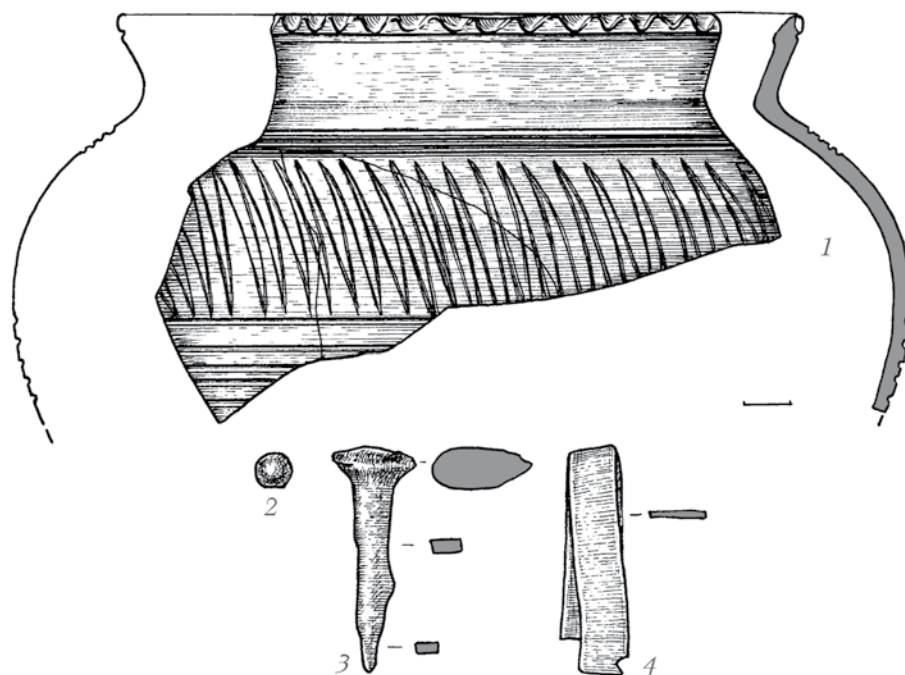

Рис. 5. Об'єкт 2,
знахідки.
1 – кераміка,
2 – свинець, 3 – залізо,
4 – бронза.

йому не загрожувала руйнація, він зберігся більшою мірою непорушеним з перспективою його комплексного вивчення пізніше.

Траншея 2 була інформативною лише з однієї зі сторін, південної: з іншої, північної, смуга прокладання водогону пролягала по краю вже існуючого котловану каналізації чи іншого водогону. Відразу ж на її початку, із західного боку було виявлено наступний об'єкт.

Об'єкт 2 у складі двох ям: «західна», на кутку – це перекоп XIX–XX ст., значною мірою осипалася у процесі вибирання й не досліджувалася. Рештки «східної» (власне об'єкт 2, про який йде мова) – це залишки невеликої ями XVIII ст. В цій частині під час зачистки знайдено розвал горщика – димленої посудини опуклобюхих форм, з відігнутих краєм та плавним внутрішнім переломом на шийці. Декор рельєфний і лискований: горщик прикрашений скошеними вправо (рука лівші?) відбитками палички по зовнішньому краю зрізу, рядами ритованих ліній нижче шийки та в нижній частині корпусу, між якими – скошена безперервна зигзагоподібна хвиля лощення (рис. 5: 1).

Серед окремих знахідок з об'єкту – свинцева куля, залізний цвях, бронзова пластина (рис. 5: 2–4).

Виразний розвал горщика, уламки зеленого напівпрозорого скла з пухирцями повітря звідси, інші спостереження над характером заповнення, дозволяють датувати «східну» частину об'єкту 2 часом не пізніше XVIII ст.

Біля східної стінки цієї ями було знайдено частину складеного купкою не в анатомічному порядку кістяка людини (рис. 6). Останній був детально досліджений співатором.

Поховання 1. Для аналізу надійшов неповний кістяк дорослої людини, про що свідчить співпадіння за віковими та статевими ознаками та кількість кісток, що не перевищує приналежності одному індивіду. В наявності череп без нижньої щелепи (збереглися зуби верхньої щелепи 16, 26, за класифікацією Всесвітньої орга-

нізації охорони здоров'я), 5 фрагментів ребер, поясний хребець, частина тазової і плечова кістки.

Терміни зростання черепних швів, діафізів, епіфізів довгої трубчастої кістки, ступінь стертості зубів (4–5 балів), відповідають вікові 50–55 років.

Всі наявні гендерні ознаки (в черепі, тазовій кістці) підходять особі чоловічої статі. На це побічно вказує й дуже виражений м'язовий рельєф, і розмір голівки плечової кістки (можливість використання аналізу зубів у визначенні статевої характеристики була обмежена через значну стертість [2]).

Довжина фрагмента плечової кістки 34,9 мм, що за таблицями різних авторів вказує на зріст людини за життя – 178,0–180,0 см.

Тож кістяк належав чоловікові у віці 50–55 років, зріст якого досягав 178,0–180,0 см.

Патології кісток і зубів, зубних відкладів на збережених зубах не виявлено (що побічно вказує на споживання індивідом за життя дуже твердої їжі). Відсутні зуби втрачені після смерті, про що свідчить стан луночок без патології і дефектів (не закриті).

Цікавим фактом вважаємо повну відсутність зубів мудрості на верхній щелепі (справжня адентія). Такі явища редукції у значній кількості були простежені у мешканців Полтави, починаючи з доби пізнього українського середньовіччя [1].

На лобній та лівій тім'яній кістках є два наскрізні дефекти розмірами близько 2 см у діаметрі. Походження дефектів давнє (до речовини кістки потрапили елементи частинок ґрунту), можливо, їх поява й призвела до смерті індивіда (наскрізний вогнепальний чи металевий отвір?). Стверджувати це точно не можна, адже немає адекватних методів такого визначення.

Однак на правій тім'яній кістці є безліч ушкоджень (кісткових рубців), що цілком або частково зажили (з елементами загоєння) на момент смерті. Це, в свою чергу, вказує, що людина упродовж усього свого життя отримала чимало ран (такі кісткових мозолів нараховано 5, і плюс два наскрізні дефекти). З великою часткою ймовірності можна стверджувати, що нелетальні ураження кісток отримані за 5–10 років перед смертю [5] (рис. 6).

Таким чином, ідентифікований чоловік у віці 50–55 років, що жив у епоху пізнього середньовіччя, якого можна було вважати практично здоровим. Відсутність зубних відкладів вказує на споживання індивідом твердої їжі, розвиток м'язового рельєфу – на високі фізичні навантаження, дефекти в кістках – на отримання травм і ран упродовж життя. Вірогідніше за все, чоловік загинув від наскрізного поранення.

Безсумнівно, зазначені антропологічні рештки (певно, з якогось окремого поховання) трапилися будівельникам «об'єкту 2» XVIII ст. під час копання ями. На той час тіло небіжчика вже втратило м'язовий покрив, що дало можливість скласти їм кістки купою під стінкою ями, після чого продовжити експлуатувати сам об'єкт.

Так само, як яма східної частини об'єкту 2 датована не пізніше XVIII ст., можна віднести це захоронення до часу не раніше власне означеного століття, умовно – до XVII ст. включно. За характерними ознаками кістяка встановлено, що він належить людині Нового часу («пізнього українського середньовіччя»). Отже, можемо припустити, що це – захоронення якогось жителя (а судячи з характеру ран – людини військової спеціалізації) Кременчуцької фортеці XVII ст. Відсутність інших

захоронень у цьому секторі схиляє до думки про його ситуативне й випадкове тут розміщення, причиною чого, можливо, були якісь військові сутички.

Усі інші об'єкти, виявлені у траншеї 2 (об. 3–6) можна віднести до XVIII ст., можливо окремі – із продовженням життя в перші десятиліття XIX ст. Комплексів пізнішого часу тут не виявлено, що може свідчити про незабудованість цієї частини території колишньої фортеці.

Більшість з означених об'єктів – значно заглиблені в ґрунт споруди, на зразок погрібків (об. 3–5). **Об'єкт 3** мав досить великі розміри, а в профілі був аналогічним споруді-погребу «об. 9» з пункту Настасівка II на Хорольщині (дослідження 2017 р.), що датований серединою – другою половиною XVIII ст. [7, арк. 18–22, рис. 5: об. 9].

Об'єкти 4 та 5 не вирізнялися якимись особливостями. У заповненні кількох комплексів трапилися фрагменти посуду давньоруського часу (про що йшла мова вище). Керамічні комплекси дають можливість віднести їх функціонування до XVIII ст. (рис. 7: 3–4, 6–10). Більшість з цих об'єктів дуже слабо насичені знахідками. Певно, заповнювалися вони природно завалами й затьоками, а не використовувалися як смітники.

Більше знахідок трапилося у слабо заглибленому **об'єкті 6** (рис. 7: 11–14), де простежено рештки завалу опалювальної споруди з окремими уламками пічних кахлів. Це єдина житлова, а не господарська, будівля Нової доби. Як бачимо з плану 1746 р., ця частина території укріпленого посаду фортеці була слабо забудованою [3, с. 412; 4, л. 4, изобр. 8].

З культурних нашарувань поза межами об'єктів походять ще дві індивідуальні знахідки: бронзовий перстень на пластині з щитком із вусиками для тримання вставки-каміня (втрачений), декорований біля щитка штампованими зображеннями квіток (рис. 3: 9), та білого металу (срібний?) штампований пустотілий гудзик конусоподібної форми з петелькою. На пласкій нижній основі штампований візерунок у вигляді квіткової розетки (рис. 3: 8).

Короткі висновки з проведених робіт:

1) наступні археологічні дослідження є сенс проводити на цій ділянці саме пошуковими траншеями, з метою виявлення об'єктів, так як дослідження самого культурного шару не дадуть обнадійливих результатів;

2) накладання плану 1748 р. Кременчуцької фортеці (з атласу Ф. Ласковського, де збережено масштабну лінійку [4, л. 4, изобр. 8] на сучасну карту міста показує, що ділянка наглядових робіт повністю знаходиться в межах укріпленого посаду XVIII ст., наближаючись місцем розміщення траншеї 1 до контурів замку (можливо, саме тому тут і відсутні об'єкти козацької доби);

3) певні умовисновки можна зробити й на основі вивчення (хоч і не надто численної за кількістю) кераміки козацької доби: спостерігається велика питома частка саме димленого посуду, що, як здається, вже можна вважати певним характерним територіальним лакмусом матеріальної культури регіону (міста, сотні, а можливо – й полку);

4) ще одна характерна ознака – переважання декоративних зашпів чи насічок по зрізу вінця, крайкування поливою, і зрідка – ангобовий розписний декор. Цікаво, що такий декор уважався характерним, наприклад, у Полтаві, лише для комплексів до поч. XVIII ст. Можливо, тут ми маємо «затримку» цієї традиції, тож питання датування такої кераміки має розглядатися зі врахуванням регіональних особливостей.

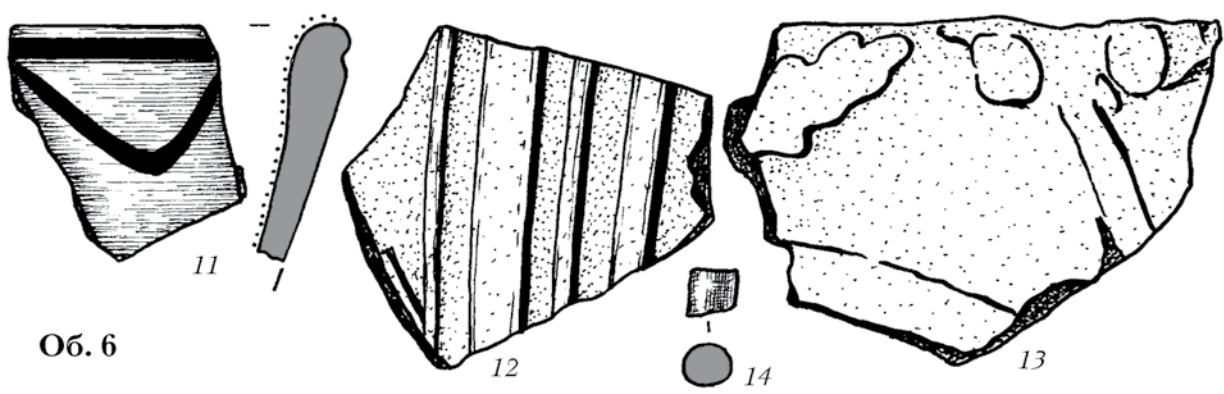
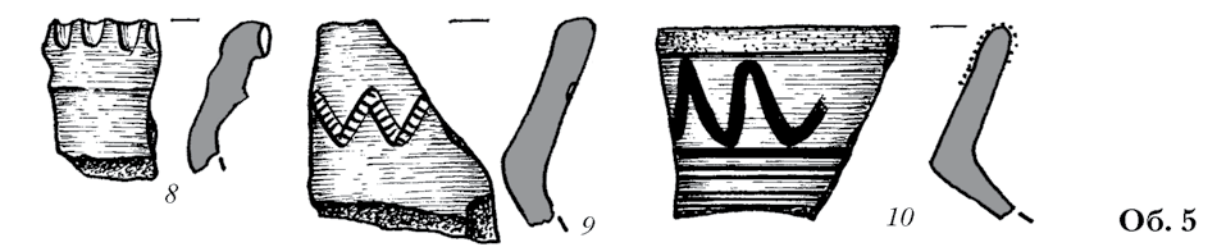
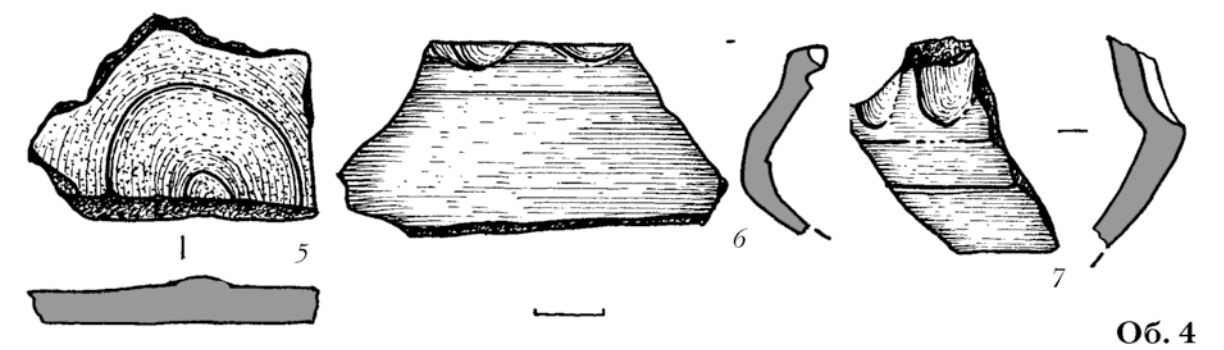
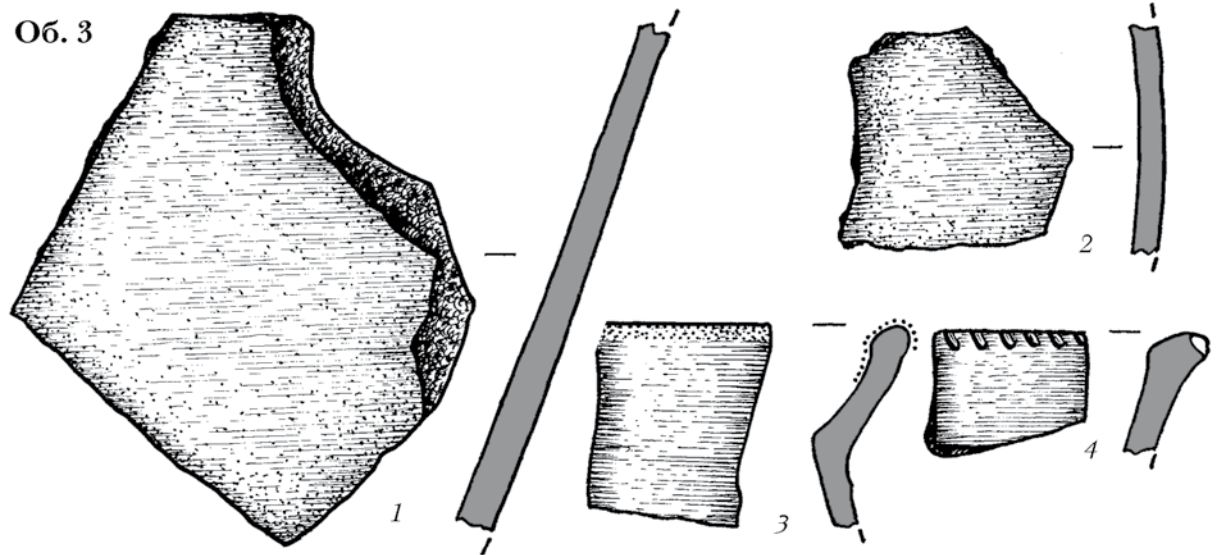

Рис. 7. Об'єкти 3-6, знахідки.
1-13 - кераміка, 14 - свинець.

Означені роботи хоч і не надали значних за кількістю археологічних матеріалів (зокрема, речових) з меж історичного ареалу міста, але створили можливість визначити принципи та напрямки пошуку меж (локалізації) замкової частини укріплення XVII–XVIII ст., меж посаду фортеці, та виявили перспективи дослідження, принаймні, одного житлово-господарського об'єкту давньоруської доби.

Джерела і література

1. **Артем'єв А. В.** Еволюційні особливості розвитку захворювань на карієс зубів у людини: автореф. дис. ... канд. мед. наук: спец. 14.01.22 «Стоматологія» / А. В. Артем'єв. – Полтава, 2012. – 19 с.
2. **Дмитренко С. В.** Анатомія зубів человека / С. В. Дмитренко, А. И. Краюшкин, М. Р. Сапин. – М.; Нижний Новгород, 2000. – 193 с.
3. Кременчуцька фортеця // Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К.: «Укр. Енциклопедія» ім. М. Бажана, 1992. – С. 412.
4. **Ласковский Ф. Ф.** Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России / Соч. Ф. Ласковского, военного инженер-генерал-лейтенанта. – СПб.: В типогр. Император. академии наук, 1866. – 74 л.
5. **Пашкова В. И.** Основные вопросы и методы экспертизы прижизненных признаков личности по костным останкам / В. И. Пашкова // Судебно-медицинская экспертиза. – М., 1962. – № 2. – С. 72–73.
6. **Супруненко О. Б.** Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. – Київ; Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», ВЦ «Археологія», 2006. – 146 с.
7. **Супруненко О. Б.** Звіт про пам'яткоохоронні роботи (археологічні розкопки та нагляд). – Т. 2: Селище Настасівка-2. – Львів; Полтава, 2017 / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Надходження 2018 р. – 49 арк., 81 рис., 115 табл.

В. В. Шерстюк, А. В. Артем'єв

Нові дослідження в історичному ареалі Кременчука

Нещодавно в історичному ареалі міста Кременчук Полтавської області проводилися принагідні наглядні дослідження, пов'язані з прокладанням лінії водогону. Зафіксовані місця розміщення 6 комплексів, які, в перспективі, можуть стати об'єктами майбутніх розкопок. 5 із них належать спорудам XVIII ст., і лише один – XII ст.

Ключові слова: Кременчук, давньоруський час, козацька доба, фортеця, поховання.

V. V. Sherstiuk, A. V. Artemiev

New Researches in the Historical Area of Kremenchuk

Archaeological supervision over the construction of the water line in the historical and archaeological area of Kremenchuk Poltava Region was carried out in 2018. The location of 6 complexes, which in the future could become objects of excavation, was fixed. 5 of them belong to the constructions of the 18th century, only one well-preserved is dated to the 12th century.

Keywords: Kremenchuk, the Ancient Russ Time, the Cossacks Time, fortress, burial.

ВІДОБРАЖЕННЯ «РІГ-ВЕДИ» І «ВЕДИ СЛОВЕНА» В АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ КРЕМЕНЧУЧЧИНИ*

Розглянуто ті пам'ятки Кременчуцького району Полтавщини, що пов'язуються як із ведичними основами земної цивілізації, так й зі станом та перспективою сучасного людства.

Ключові слова: індоєвропейська спільнота, афатти, арії, «Веди», кургани, поселення; архетипи.

Вивчаючи з кінця XVIII ст. прадавню літературу Індії, вчені Англії та інших країн дійшли висновку про т. з. *індоєвропейську мовну спільноту* (гіпотетичного пращура багатьох сучасних народів Євразії), найдавнішою книгою якої – та й людства загалом – була «Ріг-Веда»: 'річ відати' > 'Священне Знання' [1]. Натепер вважається: це – зібрання гімнів, що супроводжували якісь міфоритуали і накопичувалися протягом 4500–1000 років до н. е. – містить три типолого-хронологічні верстви: індоєвропейську, індоіранську (= арійську, за самоназвою переважаючого у текстах РВ народу), індійську. Дискусія про першість верств I чи III триває донині й зводиться до питання прабатьківщини і.-є. спільноти, а потім і аріїв (що так чи інакше з'явилися в Індії близько 1500 р. до н. е.)¹.

Однозначне розв'язання дискусії намітилося у 1865 р., коли у трьох селах Родопських гір Македонії, болгари яких зберегли надзвичайно древній і.-є. діалект, було знайдено усно збережену (а в 2002 р. – ще й поки що непрочитані записи [2, кн. 1, с. 11–13]) «Веду словена». Її обсяг був разів у 30 більше давньогрецької «Іліади», що досі офіційно вважається найдревнішою книгою Європи. Проте обрядово-епічні пісні ВС виявилися давнішими за РВ (бо накопичення їх датується нині від малоазійсько-європейського початку і.-є. спільноти у VII тис. до кінця I тис. до н. е. [2, кн. 2, с. 425–443]). Орфічні пісні ВС було вперше оприлюднено на I з'їзді Імператорської Археологічної комісії (Москва, 1867) і тут же взято під опіку царем. Уряд Франції, зі свого боку, послав у ті села болгар-помаків наукову експедицію, яка підтвердила й доповнила відкриття *Вета-книги* (самоназва ВС). Відповідно, публікації часткових зібрань її текстів у Белграді (1874) супроводжувались перекладом на французьку мову, а в Санкт-Петербурзі (1881) часткове ж зібрання інших текстів вийшло не повністю – без перекладу на російську – у зв'язку зі вбивством царя Олександра II. Потрапивши до епіцентру політичних інтриг, ВС опинилася поза наукою. Неофіційну заборону було порушено лише в 1997 р. передруком

* Публікується в авторській редакції.

¹ Тут і далі наші датування пам'яток до Різдва Христового (до н. е.) прив'язано до астрономії календарів та новітніх геофізичних досліджень, систематизованих у [6].

у Софії вже опублікованих у ХІХ ст. текстів (десь 10% від зібраних загалом), а в 2001–2002 рр. подібний передрук було розпочато у Москві та Києві.

Переходимо до головного питання нашої статті: до відкриття на Кременчуччині [3] в 1992–2013 рр. відповідностей образам і сюжетам РВ, а згодом – ВС, а також взаємозв'язків цих двох «Вед» (що було зроблено вперше у світовій науці й культурі взагалі).

* * *

У 1977 р. кілька археологів колишнього СРСР (В. Ф. Генінг, О. Є. Кузьміна, Ю. О. Шилов [див. Археологія, вип. 22]) опублікували повідомлення про виявлення ними відповідностей РВ у степових курганах від Уралу до Дніпра. Підсумок дослідження цієї проблеми здійснено у першому виданні (Київ, 1995) моєї монографії «Прародина ариєв» [4]. Підкреслювалося, що відповідність *головному міфоруитулові «Ріг-Веди»* – про звільнення БОГОМ-Творцем *Вішну*-‘Всеосяжним’ та Героєм-змієборцем Індрию-‘Яйцем (мужнього)’, зародку *Вали*-‘Вмістилища’ новорічного світу від змія Врітри-‘Перепони (воріт)’ – виявлено у Цегельні й Кормилиці. Ці кургани можна вважати найпершими не тільки у Кременчучькому р-ні та Середній Наддніпрянщині, а загалом й у степах Євразії. Бо в основах цих двох пам'яток біля верхів'я Порогів Дніпра було виявлено докурганні святилища, над якими тодішні жерці створили поховальні насипи з керамікою т. з. середньостогівської археологічної культури (а/к) 5300–3850 рр. до н. е. При цьому при святилищі Кормилиці знайшовся горщик з ознаками трипільської а/к, яка датується 5400–2750 рр., інші ознаки й типологічно один із найперших кромлехів вказали на прояви новоданилівської а/к 4750–4500 рр., яку вважають наслідком змішування представників двох зазначених вище та попередницею нижньомихайлівської а/к [див.: 5; 6].

Порівнявши сукупність цих фактів з авторитетними дослідженнями головного міфоруитулу «Ріг-Веди» [1; 17], я дійшов висновку про відкриття місця й історичних умов започаткування першого й другої. Бо вони обидва типологічно передують остаточному, індійському редагуванню РВ – де змієборці напередодні Нового року начебто раз і назавжди перемагають Врітру. А ось святилища Цегельні й Кормилиці відобразили два етапи зародження міфоруитулу протягом приблизно 5000–4750 рр. На першому маємо відповідні до Врітри і Вали (та характерно трипільської орнаментики) рівчак у вигляді змії-«дуги» з ямою-«яйцем» біля його хвоста – пошановані новорічними (?) наїдками й напоями, від яких залишилися уламки кісток (визначено коня) та горщиків. У другому ж святилищі Змій перетворився з доброго на злого: жерці перемістили «яйце»-вівтар всередину розімкненого кола «змії» – позначивши її переможеною головою ямою у вигляді відбитка стопи (відомий фахівцям знак *Вішну*), яку перекрили гранітною плитою трикутної форми (знак фалоподібної стріли, палиці тощо *Індри*); пари стел з ознаками цих персонажів РВ періодично встановлювали на вівтарі, проте згодом завалювали (покинувши так останню, VII пару – кінця минулого Старого року?) та закопували її у рівчак (Змія, що начебто її пожирав) – і встановлювали (на Новий рік?) нову, слідує пару (воскреслих, виходить, БОГА *Вішну* й Героя *Індри*). В обох святилищах присутня характерна для трипільської та загалом хліборобських культур ідея щорічного вмирання-і-воскресіння посіяного зерна – але у другому випадку цю ідею витискує характерна для середньостогівської тощо скотарських культур боротьба аж до

скону (бо зарізана тварина не відроджується), і саме цю ідею наголосила остаточна індійська редакція РВ...

Отже, постало питання наявності в археології Кременчуччини трипільських пам'яток та взаємозв'язків їх з безсумнівними тут середньостогівськими. Факти для розв'язання питання було накопичено протягом останнього півстоліття: дослідженнями не тільки переважно лівобережних курганів [3; 5; 7], але також і поселень біля правобережних сіл Раківка та Дерев'янка. Артефакти останніх відобразили всю історію «середньостогівців», притому друге (неподалік від першого, хоча й за межами Кременчучького р-ну) – заключну фазу 4300–3850 рр. їхнього розвитку [6, т. II, с. 472–474 і 145–147], що перейшов надалі у споріднену ямну а/к. То були часи етапів В і С (4700–4200–3700 і 3700–3200–2750 рр. до н. е.) трипільської а/к. При цьому Д. Я. Телегін виявив на Дерев'янському поселенні кілька уламків типово трипільського посуду та місцеве наслідування відповідній статуетці, а О. Б. Супруненко – декілька подібних за змістом поховань у курганах. Підключившись між ними за часом (у 1992–1993) до такого пошуку, я вийшов (у 2010–2013) на **головний міфоруал «Веди словена»** та на його роль у започаткуванні «Ріг-Веди». Як це все відбулося?

Безсумнівно трипільським є розкопане за півкілометра від Кормилиці, біля с. Лавриківка, основне п. 6 к. I-I [8, с. 333-334]¹. Про їхню культурно-історичну близькість свідчать дві пари стел, вкопаних у рівчак при похованні жінки у віці 35–40 років, а про трипільську належність і близькість до Дерев'янки – комплекс із (2+1)+1 статуеток. Збереглися вони погано, проте з'ясовано хрестоподібність двох великих й окремо покладеної меншої, а також імітація вагітності у четвертій – здує черевце якої майстер заповнив 236 бісеринами зі середземноморських коралів. Подібний комплекс із (2+1) чоловічими статуетками (також хрестоподібними – проте без грудей, як на Дерев'янській, але з перехрестями в обох випадках) та з амфоркою, що символізувала +1 жінку-корову, знайдено при п. 2 к. 5 біля с. Маяки на Одещині – яким супроводили поховання двох дітей 7–10 років [9, с. 56–59, рис. 18]. Типологія статуеток передує тут типово серезлієвським та усатівським трипільської а/к етапу С-II.

Від п. 6 Лавриківського кургану можна вивести типолого-історичний ряд із двох-трьох нижніх трипільсько-нижньомихайлівських (чи кеміобинського-?) комплексів кургану в с. Петрашівка та з трипільсько-середньостогівської основи к. I-I біля хут. Дуканичі. У першому [10] основне поховання, у перекритій трьома невиразними стелами гробниці, чоловіка 35–40 років супроводжувалось рештками жертвовної дитини 6–7 літ; такими ж могли бути немовлята із наступних пп. 6 і 7 та кульової ями (?) 7. Навколо всіх поховань знайдено невиразні уламки посудин, порівняні автором публікації з керамікою святилищ Цегельні й Кормилиці, а в п. 7 – ще й невиразні залишки статуетки чи кількох з них. Основне п. 10 к. I-I [7, с. 327-328] містило «стрілоподібний виріб», чия форма походить від типових для Трипільля А-В статуеток Праматері з головою й тулубом у вигляді стрижня та широким тазом і зведеними воедино стопами. Над могилою розташували пару маленьких стелок – стоповиду й антропоморфну, – семантика якої зберегла традицію пар Кормилиці. Типолого-хронологічним, а також етнокультурним продовженням

¹ Щиро дякую керівникові розкопок О. Б. Супруненку за можливість ознайомлення з повним обсягом артефактів Лавриківського кургану.

двох попередніх комплексів є основне п. 3 к. 2-I біля с. Солонці [7, с. 330–331] немовля з «трикутним виробом» у гробничці, при якій розташували антропоморфну стелку та горщик, типовий для ранньоямної а/к.

Ключа для розшифровки взаємозв'язків міфоритуалів чотирьох останніх, а разом із ними і попередніх курганів, надають зображення на стелі, знайденій на занедбаній оранці поміж курганами групи III біля с. Карпівка (рис. III). Можна прийняти твердження О. Б. Супруненка [11, с. 48–53] про головну композицію петрогліфів, якій на зворотному боці Карпівської стели надали вигляд ††† – праворуч від якого розташували Y-знак стилізованої людської фігури {виходить знову (2+1)+1}, а ліворуч прямокутний знак поля {чи освоєної Вари-землі ведичних аріїв. – Ю. III}. Перспективно вказавши на відповідності серед петрогліфів Кам'яної Могили (Запорожчина), автор публікації обрав для співставлення їхні місцезнаходження 37 і 46 з биками та возами (безперечних ознак яких, рогів та коліс, на стелі немає) – а слід було б притягти м/з 22 з хрестами, прямокутником, знаками Y та Ŷ. Шумеролог А. Г. Кифішин, який прочитав прилеглі м/з 23 і 24, продатував їх VI – першою половиною III тис. (порівняйте із наведеними вище датами) [12, с. 22, 667 і 674], тому віднесення стели до II тис. до н. е. та зв'язок із тодішніми «елементами поховальної обрядовості пізньоямних і катакомбних племен» відповідних а/к [11, с. 52] О. Б. Супруненком уявляється мені безперспективним – як і відрив домінуючого «греко»-козачого хреста XIX ст.» на лицевому боці стели від комплексу зображень на її тильному боці з недостаючим у ††† хрестом. Тим паче, що міфологеми і Карпівської стели, і м/з 22 КМ споріднені з міфологемою п. 6 Лавриківського кургану та близького до нього п. 2 к. 5 Маяків. А саме:

У м/з 22 (рис. IV) знак Y повторено двічі. Вгорі композиції – вище над 2+1 знаками Ŷ, які нагадують фігури людей зі здійнятими над головою руками. Нижче – поряд із уособленою і також двічі повтореною фігурою (2+1), яку ніби вдруге народжує Y-2. Більш компактно й ближче до комплексу п. 2 к. 5 цю ж міфологеми представлено у розписі чаші з пізньотрипільського поселення Усатове (рис. VI). Тут домінуючий знак Y посилили в його центрі «свастям у колі». Друге свастя, із подобиною пуповини, намалювали у (-)знаці народження; ще два такі знаки з пуповинами свастя не мали. {Знову маємо (2+1)+1, вірніше 1+(1+2)}. На кришці-чаші «голові» амфорки «жінки-корови» доусатівського п. 2 к. 5 розпис спрощено до композиції з модифікованих 1+(1+2) знаків Y, яка на горщику ранньоямного п. 3 к. 2-I набула вигляд (2+1)+1 трикутників, останій із яких заштриховано у зворотньому напрямку [9, с. 56–59, пор. рис. 15 з 18 і 13]...

Підсумуємо зроблений вище семіотичний аналіз артефактів:

1-а. Відштовхуючись від зазначених пам'яток зі спорідненими міфологемами – особливо близькими у п. 6 к. 1-I Лавриківки, м/з 22 КМ, п. 2 к. 5 Маяків – можемо окреслити їхній спільний сюжет: *Праматір має трьох синів, найменшого з яких народжує вдруге.*

2-а. Первинно належачи трипільській а/к, міфологема Лавриківського кургану (та Карпівської стели-?) стала надбанням і тих носіїв середньостогівської, ямної та ін. а/к, які контактували з нею й здійснили основні поховання у курганах 1-I Дуканичів та 2-II Солонців.

3-а. Відгалуженням домінуючої міфологеми виступає Петрашівський курган, де найдавніша на Кремечуччині гробниця (притаманна кеми-обинській а/к) містила чоловіка з жертвовною дитиною та підзахороненими до них немовлятами.

4-а. Невідомо, чи вбивали тих (та ін.) дітей, а чи використовували для обрядів природно померлих, – проте більшість їхніх поховань у курганах ведичних часів супроводжується речами і міфоритуалами, виразнішими від притаманних більшості поховань дорослих людей.

5-а. Переважна кількість різнокультурних могил, що тут розглядаємо, містить стели – які походять від образів Вішну та Індри святилища Кормилиці, де вперше проявився головний міфоритуал «Ріг-Веди».

Все це семіотично відповідає головному міфоритуалові «Веди словена» [див.: 2, кн. 2; 13, т. 2]. А саме:

1-б. Одвічні 'Матінка'-*Майка* та її сини – *Вишній-Вішну* як БОГ-Творець Всесвіту, *Сіва* як БОГ-Хранитель Землі, *Коледа* (*младий Браха* або *Третій*) як БОГ-Спас людства – рятують останнє від самознищення, спричинене порушенням шлюбного канону із застосуванням *абрїти й сурїни* (> *амрїта і сома* РВ, менш подібні до первинної «живої-та-мертвої води»); для порятунку людства *Майка* вдруге народжує *Коледу* – вже не як БОГА небесного, а як Царя земного.

2-б. Ведичний *Коледа* рятує не тільки любий Трійці народ *юрцїв-орцїв* (> *орачїв / оратаїв* < *араттїв* історії, за літописом Кам'яної Могили та ін. – яких відображують «трипільці» археології [14; 15]), але й недобррозичливий до нього народ *арнійїв-арїїв* 'Курганної' *Харапска-земє* (< *хорпє-горби* або ж *кургалє* «Велесової книги» давніх слов'ян [9, с. 54]).

3-б. А перед цим володар *Чорний Харапін* марно намагався завадити *Колєді*, БОГУ-Спасу-царю, народитися (на *Харапській* землі у печері, яку знайшли три волхви-*звездобройци* по сходженню туди з небес *Ангела* від *Вішну* – що передав новонародженому братові *Златну Книгу с ясни звезди* для просвіти-спасіння людства), насправді знищивши тисячі дітей-*колєдників*.

4-б. У святкуванні *Роздва Коляди* дітлахи досі посипають хазяїв хати живим, годящим для засівання зерном – а пригощають вареним, поминаючи пращурів обійстя. Це хліборобська модифікація «живої-й-мертвої води». У протошумерському лексіконі КМ є обрядова формула '*Зерна Богині* семена слати' *še.tir-a-dar*, від якої можна вивести і укр. *страта* як 'посів(не зерно)' та відповідність рос. 'казнь'-кара (< *kága* 'спалювати'; *gibil* 'вогнений, новий: поновлений вогнем'; *lam-ma(-ta)* 'із полум'я = з *Аратти*' згідно її звичаю періодично, через три на четверте покоління, спалювати старі й будувати нові каліци [12, с. 681–697–756; 15, с. 28–42]), і лат. *stratum* 'прошарок, верства; покоління'. Тобто, ведичне нищення дітей-*колєдників* *Харапін*ом хоч і стало першовитоком євангелічного сюжету про «побивання немовлят» *Іродом*, проте мало протилежний сенс: надавало жертвам статус посівного зерна, чим вони мали розмежувати грішне покоління (яке прирекло себе порушенням шлюбного канону, а з ним і рівноваги «живої-й-мертвої води») від наступного праведного. Ця мета відповідає місії *Колєди* як БОГА-*Спаса-царя*.

5-б. Ім'я *Коледа* пов'язане з *каліцями* ВС, державами-містами з сільськими околицями, – та походить, напевно, від 'БОГА (сільськогосподарсько-річних) Коловоротів' КолоДІЯ. До того ж календарне 'новолуння' на створеній жерцями санскритській мові: *kalendu* < *kala* + *indu* > *Вішну* як 'увінчений Лунною короною' *Індушекхара* > *Індра* (< слов. *ядро-'*яйце') [16, с. 219–232]. При цьому *Вішну* *араттсько-трипільської* ВС цілком очевидно увійшов до *арійської* РВ, – а нарізно притаманних їм *Коледу* та *Індру* об'єднує не тільки відкрита С. І. Наливайком етимологія *kalendu*, а й помічена М. П. Драгомановим спорідненість *індійських* «Вед» з *україн-*

ськими колядками, одна з яких «своїми образами нагадує гімни Індри» [9, с. 56–59]. Подібні також їхні магичні палиці: у БОГА-Спаса-царя Коледи ВС це посох-*тоєга* з хрестоподібним верхом та фалічним низом, обвита двома зміями, що наповнюють посудини „живою-й-мертвою водою”, яку Герой-змієборець Індра РВ здобуває із навхрест розколотою ним Вали, забивши його охоронця-змія Вітру своєю фалічною палицею-*ваджрою* [див. у: 1; 2; 13]. Підкреслимо, що появу Вішну виявлено серед зображень і текстів VII–III тис. до н. е. архіву КМ, де стопи цього Вищого ведичного БОГА-Творця-мандрівника можна трактувати як знак ‘Моря’, який у різних контекстах піктографічного письма «міг перетворюватися на unug ‘водна могила’, ‘Урук’» [9, с. 47–51; 10, с. 63 та ін.].

{Порівняйте сюжети 1-5-6 із Різдом Христовим біблійних «Євангеліїв»}.

* * *

Семіотично порівнюючи артефакти Кременчуччини з двома «Ведами», ми торкалися проблем близькості першої з них до індійського *Трімурті* (‘Потрійного образу’ Брахми, Вішну, Шіви/Калі), осяяного творчою енергією Майї-*Мāyā*. Крім неї та первинної Майки ‘Матінки’, була ще давньогрецька Майя-*Μαῖα*, яка вважалася старшою серед 7 зірок Плеяд та матір’ю народженого у печері Гермеса – поводири душ померлих, вісника Богів – близького і до Третього (брата) Коледи, і до ‘Тричі найвеличнішого’ Трісмегиста пірамід Єгипету [13, т. 1, с. 292–294; т. 2, с. 522–525]. А були й є ще *майдан(и)* й *айдана* індо-іранської, тобто арійської спільноти, а також відповідні їм *майдан(и)* українців (чиє *майоріти*, відповідне рос. *маячить*, також причетне до нашого розгляду)... За цими сходженнями простежуються певні події, міграції «індоєвропейців» та різноетнічні запозичення [9, с. 66–69, 75–77] – проте справа не обмежується навіть визнанням *māyā* ‘илюзії’ за «одне з ключових понять древньоіндійської моделі світу, що увійшло також до європейської філософії» [13, т. 2, с. 89–90]. На глибинну сутність проблеми Майки>Майок виводять нас різноманітні прояви екології, причому саме Кременчуччини з її анамальною зоною ПГЗК біля Горішніх Плавнів тощо [9, с. 36–38].

Майданами (< *майдани*, що ‘дала *Майка*’ ВС?) досі називають курганоподібні споруди, які почали створюватися за часів Аратти-„Трипілля” як святилища-обсерваторії для календарних спостережень і свят; подібні функції виконували й міські майдани-‘площі’ та вулиці *калиці*, зорієнтовані будівельниками на сходи-заходи небесних світил [див. у: 4; 6; 14; 15]. Над спорудами могли майоріти прапори тощо. Таке майоріння між землею та небом жерці-*звездобройці* майданів співставили, напевне із санкритським *māyā* – від якого пішли індійські *Māyā* (ж.) і *Maia* (ч.) пограниччя потойбічних ‘життєвих сил’ асурів та небесних ‘сяючих’ девів (див. про «живу-і-мертву воду», а також у [13, 17]).

Отже, образ Майки та її послідовниць означає перехід між небесним–земним–потойбічним, що відтоді здійснюється через Родзтво Коледи, тобто його повторне народження. Первинно цей міфоритуал «Веди словена» провадився у *храмах народження* [див.: 6], відомих за глиняними моделями «Трипілля»-Аратти, за текстами і зображеннями Шумеру та навіть за сучасною етнологією Месопотамії. У Кам’яній Могилі, за свідченням її протошумерського архіву, для виконання того міфоритуалу жерці використовували природні печери і дольменоподібні споруди [12, с. 295–296]. А з винайденням «середньостогівських» курганів Аріану ті храми та печери були трансформовані жерцями у **поховальні гробниці** «Ріг-Веди», і

Рис. 1. Природні прояви енерго-інформаційного поля Всесвіту (IX > VIII, V, VII) – як Всемогутньо-Всевідаючого Бога «відьмацьких кіл» КолоДІЯ>Коляди («мантійні канали» геофізиків), відомого будівельникам курганів (X > I, II, VII) та ін. – що використовуються також UFO-прибульцями-НЛО (I, над розкопом кургану зони X):

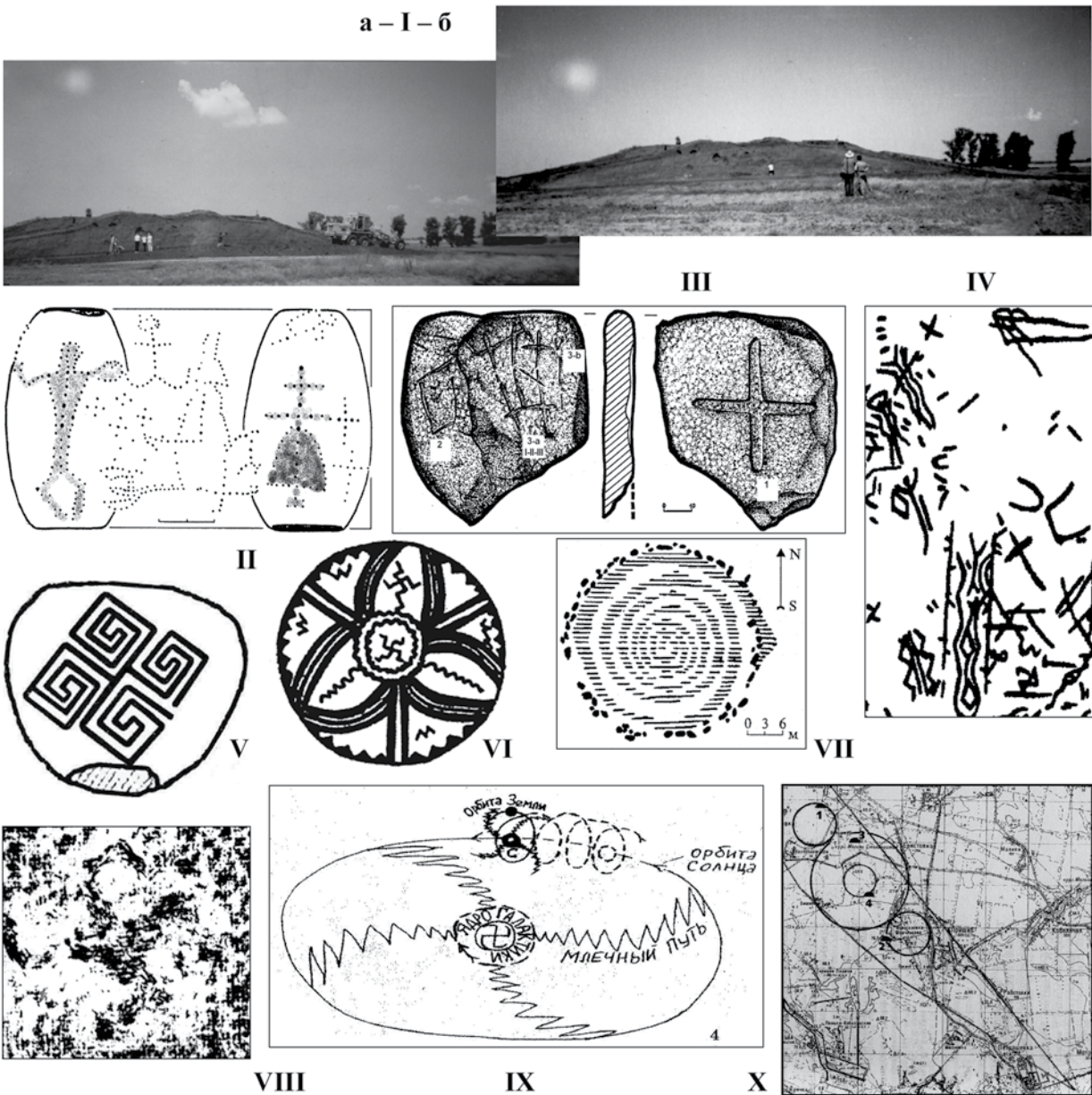
I – НЛО над археологічним розкопом Стовбуватої Могили біля Горішніх Плавнів (літо 2004 [див. 7; 9, с. 27–42]); **II** – навершя колотушки шамана з к. 6-I с. Соколова (Орільсько-Самарське межиріччя, Дніпропетровщина; розкопки *І. Ф. Ковальової* та *З. П. Маріної*; див. [4, с. 280, 742]); **III** – стела з околиць Карпівки Кременчуцького р-ну, за *О. Б. Супрунечком* [11, с. 48–53]; **IV** – фрагмент зображень з м/н 22 Кам'яної Могили Запорізької обл., за *М. Я. Рудинським* та ін. [див. 9, с. 56]; **V** – шаманське прокреслення природної структури (розпил впоперек) кінчика бивня мамонта, стоянка біля Мізина Чернігівської обл. (за *В. О. Бібіковою* та ін. [див. 15, р. 298–299, Т. I: 2]); **VI** – трипільська чаша з поселення Усатове, Одещина [*Там же*, р. 366–367, Т. XXXV: 18]; **VII** – геомагнітна енергетика, структурована творцями кромлеха III–II тис. до н. е., англійський Роллрайт [*Там же*, р. 380–381, Т. XLI: 2]; **VIII** – електронно-мелекулярне фото людського зародку (розріз впоперек), за *Д. М. Едельманом* та ін. [див.: 20]; **IX** – розподіл основної енергетики нашої Галактики й Сонця (за *В. Плахотнюком* та ін. [*Там же*] див. також V, VIII, X); **X** – вбудування жерцями Стовбуватої Могили та ін. (див. I, а також II і VII) головних, найбільш ранніх курганів у основний геологічний розлом та активні периметри мантійних каналів; околиці м. Горішні Плавні на Кременчучині; за *Р. С. Фурдуюм* і *Ю. О. Шиловим* [див.: 22 і 5].

цей процес виявлено археологами саме на Кременчуччині [див.: 4; 5; 7; 10]. Надалі останній варіант зняття протиріч між **смертю-й-життям** та іншими крайнощами зростаючої цивілізації відобразився також у ВС та розповсюдився серед індоєвропейських народів, гробниці яких так чи інакше позначено символами Праматері, єднання жіночого та чоловічого начал. А у «Нартському епосі» осетин і споріднених народів Кавказу є навіть сюжет про *зачаття небіжчицею й народження у склепі Сата-ани*, яка стала дружиною свого старшого брата від *живої тоді ще матері* [13, т. 2, с. 414, 543]. Образ батька Сата-ани (< Валкана, мати Сада-короля ВС) – небесного вершника Уастирджі (< укр. Зоря-Гайстер > гр. Астерия > аккад. Астарта) – пов'язано з Венерою, чия поява на нічному небі після зимового сонцевороту фіксувалася у курганах (Британських островів та ін.) і була календарно-міфологічним підґрунтям святкування Родздва [18, с. 88–124].

Окрім календарної, за міфоритуалом Родзда Коледи, простежуються й інші реальності – включаючи перевтілення душі померлого Далай-лами у новонароджену чи малу дитину [*Там же*; 20]. Наука знехотя, по мірі наповнення її *речознавчо-«історичного матеріалізму»*, ще й розкриттями *польової основи* того ж *матеріального світу* (куди сягали ведичні мудреці шляхом 'илюзії' тау'а), починає вже досліджувати такі „неймовірності” [19-26]. Вивчення деяких з наведених вище пам'яток навколо ПГЗК в Горішніх Плавнях на Кременчуччині призвело до суттєвих відкриттів у цьому напрямку [5; 9; 15]. Розглянемо конкретику фактів:

В 1914 р. полтавський журнал «Хуторянин» (№ 32) надрукував статтю В. І. Вернадського «Признаки железных руд в Полтавской губернии», де була відзначена магнітна аномалія вздовж ріки Псло у межах Кременчуцького повіту. Автор учення про зростання геологічної активності людства, яке є складовою частиною біосфери і спороджує на її основі *ноосферу*, 'сферу розуму' Землі [21] – відзначив: подібні аномалії фіксують не тільки поклади магнітного залізняку, а мають й інші причини. Деякі з них було виявлено у 1993 і наступних роках археологом Ю. О. Шиловим за допомогою геолога Р. С. Фурдую, етнологі П. І. Кутенкова та інших фахівців

(див. малюнки), а також Б. С. Опришка, Сашка Пархоменка та ін. місцевих жителів – на долях яких та аномалія позначилась вельми виразно.

Виявилося, що прадавні творці курганів скористувалися нею при започаткуванні святилищ Цегельні й Кормилиці [5, с. 4, рис. 1; і далі] та ще й могильника, над яким потім кілька разів підсипали Стовбувату Могилу [див.: 7]. Для цього було використано насичені особливою енергетикою периметри знаних геофізиками *мантійних каналів*, які пов'язують (не тільки гравітаційно, а й через ЕІП Всесвіту, галактик, зірок: рис. IX > X) планету із Сонцем – й давно відомі в народі як «відьмацькі кола». За цією назвою ховаються, що цілком вірогідно для розглянутих нами пам'яток, *відуні Коледи* (< Колодій < Кола ДІЙ як 'БОГ коловоротів' каліці-околиць Аратти-„Трипілля“; див. вище). І це є розвитком образу, якості польової 'илюзії'-тауа та функцій Майки, матінки Коледи «Веди словена».

З'ясовано, що мантійні канали використовувалися творцями й інших археологічних феноменів – зокрема, приуральськими аріями Аркаїму [23]. А історикам науки відомо, що Діон невідомого походження – людина «світла, мудра і вічна» – умів слухати «биття серця Великого Космосу» та розрізняти «настрої Кіл Сплікування з Вищим, Божественним» і навчив цьому жерців Шумеру [Там же, с. 95]. Їхніми попередниками, виходить, був ведичний чародій Харин-‘Захисник’ (< хоро-‘коло’ ритуальний танок-пісня ВС, від якого *хор* і *хоровод* > козаки-*характерники Хортиці*)... Окрім наслідування святилищами й курганами обрисів відьмацьких кіл, мудреці використовували природні властивості каміння різних порід (рис. VII). З'ясовується: стели, кромлехи, дольмени, гробниці та ін. слугували жерцям як своєрідні акумулятори й підсилювачі, що діяли «подібно до магнітрону, який генерує мікрохвильові енергії (...); у них дійсно виникали особливі стани, осягнення, зцілювання тощо» [22, с. 147–184; 24, с. 77].

З позиції т. з. історичного матеріалізму, що практично ототожнив матерію («те, що сприймається п'ятьма органами людських відчуттів») з речовиною – *Спасительство* з його воскресінням, посередництвом між суспільством і Богом та ін. здається суто релігійним забобоном. Альтернативне ж вчення про ноосферу [21, 9] враховує польову (що сприймається недосконалими органами Homo sapiens лише інтуїтивно) основу того ж таки матеріального світу, вважаючи ту чи іншу релігію більш-менш вдалим заглибленням загальнолюдської культури до цієї основи. Якості та можливості якої суттєво відрізняються – своїми масштабами, діапазонами тощо – від запропонованого істматом обрізку. З позиції ноосферної теорії історії НТІ, державотворча інституція первинного *Спасу* склалася в індоєвропейській Аратті – у найпершій державі-цивілізації (< рим. *civilis* < каліца ВС) – для зняття протиріч, які почали накопичуватися в її «Золотому віці» [див.: 4; 9; 14; 15]... Реальне – не стільки релігійне, як астро-гео-біофізичне – проникнення міфоритуалу БОГА-Спаса-царя Коледи у польову (т. з. духовну, Божественну тощо) основу Світоладу з'ясовано вище. Дещо розкрито, до того ж, ще й механіку зняття протиріч. Зосередимося далі на найактуальнішому, для всіх часів і народів, знятті протиріччя **смерті-й-життя**.

Цієї проблеми ми торкалися вище – при вказівці на переселення душ померлих Далай-лам, при співставленні **храмів народження** араттських міст з *поховальними гробницями* арійських курганів. І можемо вже констатувати, що на речовинному рівні проблема не вирішується. А як вона вирішувалась через *відьмацькі кола*, зокрема, штучним посиленням жерцями зв'язків суспільства із ЕП≈ВВБ?

Відповідь сконцентровано у наведеній вище таблиці малюнків. Розглянемо, передусім, зображення на колотушці шаманського бубна, похованого у ритуальній ямці к. 6-І Соколова – співставляючи його із зображеннями на Карпівській стелі та у м/з 22 КМ (рис. II і III-IV).

На кістяному наверхші колотушки досить реалістично передано її ж – у лівій руці шамана, якого зобразили спиною до глядачів; у правій руці його бубон. Підняті до голови та небес руки надають фігурі подібність до знаків $\hat{Y}$ і Y двох інших пам'яток. Етнологи називають такі знаки, поширені у різночасових етнокультурах світу, «шаманською рогаткою» і пов'язують із йогоїчною міфологемою про змію Кундаліні – яка, здіймаючись вздовж хребта, роздвоюється на Пінгалу та Іду й пронизує разом із ними енергетичні чакри-‘кільця’ людини [13; 17]. Найважливіші з чакр вказано на спині та, можливо, під бубном. Проте спільний хрест других,

утворений (2+1)+1 хрестиками із п'яти й чотирьох крапок, міг означати також зірки; у будь-якому разі маємо семантично-числову відповідність *Майці та її синам*, міфологема яких представлена й на стелі з Карпівки та у м/з 22 КМ... Праворуч бубна і хрестиків зображено, напевно, зоряні мандри йога-шамана. Серед символів сузір'їв (Діви, Пса, інших) домінує пара жіночих фігур. Вгорі – подібна до якоря Рожаниця анфас, а нижче й праворуч – вагітна чи огрядна Богиня у профіль, яка має корону і щось у лівій руці, спрямоване під хрещатий хрест наче ківш. Він дещо схожий на прямокутний знак поля Карпівської стели, а також на черепахоподібну фігурку над головою Двійника шамана. Можливо, що «ківш» і «черепаха» означають потойбічне та небесне положення Бадхи РВ – 'Діжі', яка здійснювала коловорот між світами асурів і девів, дощем виливаючи на земне людство «живу воду», здобуту померлими пращурами [див.: 17]... За спиною Богині досить реалістично зобразили Пса, що немов кусає за хвіст подобину Змія – голова-тризуб якого підтримує Діжу(?) й спрямована до ніг Шамана... Його астрального Двійника, основу жінкоподібної фігури якого розгорнули із (2+1)+1 хрестиків хреста, зобразили між Псом та колотушкою, завершивши, таким чином, кругову композицію *небесно-зоряної мандрівки шамана-йога*.

У цій мандрівці явно простежується араттська традиція Спаса-Коледи «Веди словена» [2, 14], проте знавці арійської «Ріг-Веди» [1, 4] впізнають тут і притаманну їй міфологему титанічного 'Чоловіка' Пуруші – що воскрес вже як 'Сяйво' Вірадж {*поле!*} жіночого роду після того, як із його жертовно-розчленованого тіла {*речовина!*} Боги утворили Всесвіт [13; 17]. У обох варіантах є вихід на інституцію Спасу {первинного, притаманного общинному ладу Аратти-і-Аріана. За часів вторинних цивілізацій – Риму, Іудеї тощо – Спасительство, як одвічно цивілізований засіб *зняття протиріч*, буде реформовано у Новому заповіті «Біблії» відповідно до тоталітарно-рабовласницького ладу з його *стримуванням протиріч*}.
Окрім духовної (підсвідомо спрямованої, кінець кінцем, на заглиблення у польову основу Світоладу) практики – розробки міфоритуалів, накопичення пісень ВС і гімнів РВ, та ін., – штучне посилення жерцями зв'язків суспільства із ЕПП≈ВВБ більш-менш свідомо опрацьовувало той напрямок, який спородив становлення різних галузей майбутньої науки. На прикладах Цегельні й Кормилиці простежено довгоплинне, у межах 5000–1500 рр. до н. е., опрацювання жерцями **речовинних-і-польових** архетипів («колективного безсвідомого», у розумінні психолога та культуролога К.-Г. Юнга, чие вчення було успішно застосовано санскриптологом Ф. Б. Я. Кейпером для аналізу текстів РВ [17]). І це відкриття – зроблене на Кременчуччині одним із співзасновників НТІ, ноосферної теорії історії – має безпосереднє відношення до адекватного розуміння стану та перспектив сучасного людства [9; 26]. Це було підтверджено появою й кількагодинним зависанням UFO-НЛО над археологічним розкопом Стовбуватої Могили (мал. І), що у будь-якому разі пов'язало звершення ведичних мудреців, сучасних інтелектуалів, уфологів та футурологів [22, 25].

На заключення слід підкреслити, що розглянуті вище фактаж і головні висновки з його аналізу вже отримали міжнародне визнання [2; 4; 15]. На цьому можна завершити дану статтю, оскільки зацікавлені читачі Кременчуччини [3; 5; 8; 10; 11; 26] та ін. можуть знайти пояснення та розвиток положень статті у доданій бібліографії [1–26].

Література

1. Ригведа / Пер. и комм. Т. Я. Елизаренкова. – М.: Наука, 1989 и 1999. – В 3-х т. – 768, 744, 560 с.
2. Веда славян / пер. В. Г. Барсуков, комм. Ю. А. Шилов. – М.: Амрита-Русь, 2013–2014. – 2 кн. – 240 и 464 с.
3. Супруненко О. Б. Старожитності Кременчука / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, К. М. Мироненко, І. В. Кракало, О. В. Тітков. – Полтава: Археологія; Кременчук: «Автограф», 2004. – 160, 4 с.
4. Шилов Ю. А. Прародина ариєв: обряди, міфи, історія / Ю. А. Шилов. – Второе изд. – Москва; Киев; Минск: Русская Правда, 2013. – 816 с. На С. 765–808: відгуки і рецензії – негативні (В. В. Отроценка, М. Ю. Відейка, Л. Л. Залізняка та ін.) та позитивні (О. М. Трубачова, А. Л. Нечитайло, Б. О. Рибаківа та ін.) на перше видання (К.: СИНТО, 1995).
5. Шилов Ю. А. Курганні древності окрестностей Комсомольска / Ю. А. Шилов. – Киев; Комсомольськ: Аратта, 2007. – 72 с.
6. Енциклопедія Трипільської цивілізації / [гол. ред. М. Ю. Відейко]. – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – В 2-х т. – 704, 712 с.
7. Супруненко О. Б. Кургани Нижнього Прип'їлля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – 472, XXIV с.
8. Супруненко О. Б. Дослідження курганів на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, В. В. В. Шерстюк // АДУ 2010: зб. наук. пр. – Київ; Полтава: ІА НАНУ, 2011. – С. 333–335.
9. Шилов Ю. О. Ноосфера и НеоПравославие. Основы цивилизации / Ю. О. Шилов // Заповіт академіка. – К.: Аратта, 2019. – С. 27-42 и 43-95.
10. Супруненко О. Б. Петрашівський курган доби енеоліту – бронзового віку / О. Б. Супруненко. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – 140, VI с.
11. Супруненко А. Б. Фёдоровский идол и курган / А. Б. Супруненко. – Киев; Полтава: ЦП НАНУ и УООПИК, 2011. – 84, IV с.
12. Кифишин А. Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII – III тысячелетий до н. э. / А. Г. Кифишин. – К.: Аратта, 2001. – 872 с.
13. Мифы народов мира / [гл. ред. С. А. Токарев]. – М.: Сов. энциклопедия, 1991–1992. – В 2-х т. – 671, 719 с.
14. Шилов Ю. О. Аратта за «Ведою словена» і пам'ятками трипільської культури та іншими науковими джерелами / Ю. О. Шилов. – К.: Аратта, 2010. – 118 с.
15. Shilov Yu. Ancient History of Aratta – Ukraine / Yuri Shilov. – New York: Amazon, 2015. – 470 p.
16. Наливайко С. І. Українська індоаріка / С. І. Наливайко. – К.: Євшан-зілля, 2007. – 640 с.
17. Кёйпер Ф. Б. Я. Труды по ведийской мифологии / Ф. Б. Я. Кёйпер. – М.: Наука, 1986. – 196 с.
18. Попов С. Българският Коледа във «Веда словена» / С. Попов. – Варна: Славена, 2010. – 300 с.
19. Тибетская книга мёртвых / [Перевод и комм. Кази Дава-Самдуп и Эванс-Вентц]. – М.: Фаир-пресс, 1999. – 336 с.
20. Кутенков П. И. Ярга-свастика – знак русской народной культуры / П. И. Кутенков. – СПб.: РГПУ, 2008. – 450 с.
21. Вернадский В. И. Собрание сочинений в 3-х томах / В. И. Вернадский. – Т. 1: Биосфера и ноосфера; Т. 2: Очерки геохимии; Т. 3: Размышления натуралиста. – Львов: ВК «АРС», 2013. – 416, 488, 532 с.
22. Фурдуй Р. С. Прелесть тайны: Космический перекрёсток / Р. С. Фурдуй. – К.: Либідь, 2001. – 472 с.

23. **Ткаченко О. С.** Триединство / О. С. Ткаченко // Русская мысль. – М.: Обществ. польза, 1993. – Вып. 3–12. – С. 90–100.
24. **Фадеева Т. М.** Крым в сакральном пространстве: история, символы, легенды / Т. М. Фадеева. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2002. – 304 с.
25. **Ажажа В. Г.** Под «колпаком» Иного Разума / В. Г. Ажажа. – Москва: «Р. КЛАССИК», 2002. – 416 с.
26. **Шилов Ю. А.** Суицид и основы цивилизации / Ю. А. Шилов // Избранные материалы к II республ. учебному семинару «Школа практической суицидологии». – К.: НИИ соц. и суд. психиатрии и наркологии МОЗ Украины, 2000. – С. 20–37.

Ю. О. Шилов

**Відображення «Ріг-Веди» і «Веди словена»
в археологічних пам'ятках Кременчуччини**

Розглядаються ті пам'ятки Кременчуцького району Полтавської області, що пов'язуються як із ведичними основами земної цивілізації, так й зі станом розвитку та перспективою сучасного людства.

Ключові слова: індоевропейська спільнота, аратти, арії, «Веди», кургани, поселення, архетипи.

Yu. O. Shylov

**“The Rig-Veda” and “The Sloven-Veda” Reflection
in Kremenchuk Archaeological Monuments**

The monuments of Kremenchuk District Poltava Region, which can be connected to the Veda basis of the Earth civilization and modern human state and perspective of its development, are observed.

Keywords: Indo-European Community, Arrats, Aryans, “The Veda”, barrows, settlements, archetypes

Ю. В. Долженко
(м. Київ)

ЧЕРЕП ЛЮДИНИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ З НИЖНЬОГО ПРИПСІЛЛЯ¹

Подається краніологічна характеристика черепа людини, виявленого в ході науково-рятивних розкопок кургану 2011 р. поблизу с. Кияшки Дмитрівської сільської ради Полтавської обл., дослідженого на північний схід від Кременчука. Поховання належало до енеолітичної постмаріупольської (квітянської) культури і супроводжувалося уламками дереївського ліпного посуду населення узбережжя Дніпра.

Ключові слова: краніологія, краніоскопія, антропологія, краніофенетика, Кияшки, Псел, постмаріупольська культура.

Відомо, що дані антропології – науки про мінливість фізичного типу людини в часі та просторі – містять важливу етногенетичну інформацію. Аж ніяк не визначаючи напрямків етногенетичних процесів, антропологічні ознаки все-таки нерозривно пов'язані з ними [2, с. 9].

За певних обставин антропологічні дані мають переваги перед іншими категоріями етногенетичних джерел – археологічними, етнографічними, лінгвістичними, оскільки мова та культура можуть поширюватися шляхом запозичення, а зміна фізичного типу етнічної спільноти є безперечним доказом контактів – часом вимушених, а часом і добровільних – з прибулими спільнотами. Як зауважував С. П. Сегеда, антропологічні дані зберігають інформаційні можливості навіть тоді, коли йдеться про дуже віддалені історичні епохи. Це пояснюється консервативністю спадкових фізичних рис людей, які самі по собі мало змінюються в часі [37, с. 3].

Антропологічна характеристика людей дніпро-донецької неолітичної культури стала відома за дослідженнями скелетних останків із ґрунтових могильників маріупольського типу: Василівка-II, Вовниги I, II, Вільнянка, Нікольський (Мікільський), Дерев'янка у Наддніпрянщині та ін. Поховані в них належали до протоєвропеїдного кроманьйонського типу [31, с. 18]. Це були високі люди [14] з великим масивним черепом, переважно доліхокранним, з дуже широким, добре профільованим обличчям, іноді трохи сплюсненим [12; 20; 26; 42]. Їхні морфологічні особливості дали дослідникам змогу специфічно назвати цей антропологічний тип. В. В. Бунак назвав його вовнизьким [8, с. 181], І. І. Гохман – надпорізько-приазовським протоєвропеїдним [12, с. 175].

Неолітичні культури України діляться на дві групи: південно-західну та північно-східну [5, с. 95]. За даними радянської археологічної науки, на території України в неолітичний час мешкали племена в основному чотирьох культур – сурсько-дніпровської (датується VI–V тис. до н. е.), надпорізької, киево-черкаської, типу Олексіївської Засухи, де останні є складовою дніпро-донецької етнокультурної спільноти (датується VI–IV тис. до н. е) [4; 32, с. 159; 43]. За новітніми даними ви-

¹ Рис. 1, 3, 6–7 див. на кол. вклейці II.

значено дев'ять культур: німанська; дніпро-донецька; ямково-гребінцевої кераміки; лінійно-стрічкової кераміки; сурська; донецька; буго-дністровська; маріупольська (датується VI–V тис. до н. е) [5, с. 97, рис. 30].

Матеріал. У травні – червні 2011 р. Полтавська археологічна експедиція ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом О. Б. Супруненка [40, с. 195, 209–212, рис. 226, 230] провела археологічні розкопки кургану № 3/2011 р. поблизу с. Кияшки Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (нині – м. Горішні Плавні) Полтавської обл. та виявила основне енеолітичне поховання 6 під первинним насипом I, належне до кола старожитностей постмаріупольської культури [40]. Поховальна споруда мала форму овальної, звуженої з одного боку й видовженої за формою в плані ями, типу $1/2$ за Ю. Я. Рассмакіним [53, S. 15, Abb. 1]. Положення похованого встановлено як випростане на спині горілиць, головою на схід, руки вздовж тулуба, ноги випростані [40, с. 209–212, рис. 226, 230]. Стать і вік (за зубоцелепною системою) похованого попередньо визначав А. В. Артем'єв [3].

Методика. Череп вимірювався безпосередньо в м. Полтаві (у Центрі охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації) за стандартною краніологічною методикою, де нумерація ознак вказувалася за Рудольфом Мартіном, а назомалярний і зигомаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [1, с. 55, рис. 14]. Ступінь облітерації швів та вік встановлювалися за схемою Г. В. Валуа [49]. Стертість зубів оцінювалася за схемою Д. Р. Бротвела [54]. Визначення краніометричної точки лямбда провадилось за методом Л. Г. Д. Бакстона та Г. Д. Моранта [55]. У таблицях лінійні розміри вказано в мм, кути – в градусах.

Також для характеристики черепа використано методику, яку запропонував в одній із галузей расознавства – етнічній краніоскопії – О. Г. Козінцев [23; 24; 51].

Кісткові рештки поховання зберігаються у фондах Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Краніологічна характеристика. Череп чоловіка 30–40 років з поховання 6 кургану № 3/2011 р. біля с. Кияшки характеризується масивним надпереніссям, соскоподібними виростками, добре розвинутим потиличним горбом (табл. 1). Поздовжній діаметр черепної коробки великих розмірів, поперечний – малих. За черепним індексом череп видовжений, іншими словами, доліхокранний (74,2). Висотний діаметр черепної коробки дуже великий за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметру (76,3) вказує на високу черепну коробку (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (102,9) – на високий череп (акрокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами велика (120,1), як і довжина основи черепа. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон також великих розмірів за світовими стандартами [1, табл. 6, с. 116]. Лоб прямий, випнутий добре. Лобна кістка велика як у фронтальній площині, так і в дорсальній частині. Лобна частина сагітальної дуги дуже велика. Лобна хорда відноситься до великого класу. Потилиця – помірно широка (107,0 мм).

Обличчя мезогнатне, за абсолютними розмірами широкі (137,2 мм) і малої висоти (67,4 мм), за верхньолицевим покажчиком (49,1) – широке (еуріен). Профілювання обличчя сильне як на верхньому (135,0°), так і на нижньому (123,0°) рівнях. Кут альвеолярної частини обличчя помірний (76,0°). Загальнолицевий індекс мезопрозопний.

Орбіти широкі й дуже низькі, індекс (66,0) вказує на їх низьку висоту загалом (хамеконхія). Ніс низький. Відносна ширина носа (45,0) вказує на те, що він вузький

(лепторинія), нижній край грушоподібного отвору має форму передніх носових ямок (*fossa*). Симотичний індекс помірний (40,0), таким чином, перенісся характеризується як помірно високе. Дакріальний покажчик дуже великий, що вказує на високе перенісся в цілому. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя помірний (26,0°). Носовий шип дуже розвинутий (5 балів). Глибина іклової ямки мала (табл. 1, рис. 1). Використовуючи термінологію Ю. Д. Беневоленської, можна віднести череп до одного з давніх краніологічних варіантів протоевропеїдного типу, якому притаманні виразний розвиток латеральних ділянок поперечних діаметрів і менший – медіальних [7, с. 230–262]. Нагадаємо, що в диференційований комплекс протоевропеїдного та середземноморського типів входять сім ознак [7, с. 259, табл. 7]. Протоевропеїдному типу притаманна тенденція до менших величин поперечних хорд на верхньому рівні обличчя й лоба та до більшої величини виличного діаметру [7, с. 251]. Таким чином, і візуально помітно, що череп належить до протоевропеїдного морфологічного типу [7, с. 259, табл. 7], на що вказує крилоподібна конфігурація виличного поясу, що віддзеркалює тенденції до поєднання малих поперечних розмірів верхньої частини обличчя з більшою виличною шириною (рис. 1). Розміри частково підтверджують нашу думку: так, верхньолицевий покажчик малий – (49,1), а ширина вилиць велика – 137,2 мм (табл. 1).

Краніофенетика. З 37 ознак на чоловічому черепі було зафіксовано лише 20 фенів. Подаємо їх перелік в анатомічному порядку. NORMA FACIALIS: Під орбітами є по одному отвору *Foramina infraorbitale accessorium* (норма). NORMA VERTICALIS: поза сагітальним швом – два маленькі тім'яні отвори (*Foramen parietale*). NORMA LATERALIS: на правій вилиці зафіксовано пряму форму – *Spina processus frontalis ossis zygomatici*, на лівій – виступ. Ліворуч виявлено вставну кістку в районі тім'яної вирізки (*Os postsquamosum*). NORMA OCCIPITALIS: на соскоподібній кістці з обох сторін відзначено по одному отвору помірних розмірів (*Foramen mastoideum*). Праворуч є один отвір уздовж по шву. NORMA BASILARIS: ліворуч є задньовиростковий отвір (*Canalis condylaris*). З обох боків виявлено подвійні потиличні виростки (*Facies condylaris bipartitum*). Форма поперечного піднебінного шва (*Sutura palatina transversa*) – увігнута. В районі верхньої щелепи виявлено центральний піднебінний валик (*Torus palatinus*) малих розмірів (1 бал). MANDIBULA: виявлено невеликий *Torus mandibularis* (1 бал).

Етнічна краніоскопія. Надорбітних отворів (*Foramina supraorbitale*) на черепі немає з двох боків. Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксовано як варіант (IIa) – південний напрям зв'язку. Задньовиличний шов (ЗВШ) відсутній як праворуч, так і ліворуч. Клиноподібного верхньощелепного шва (КВШ) немає з чотирьох сторін. Підорбітний візерунок (ПОВ) з обох боків зафіксовано як варіант II. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii sutura elamdoideae – L₃*) немає вормієвих кісточок, як і в потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipito mastoideae*).

Після внутрішньо групового математичного аналізу на матеріалах раннього неолітичного могильника Василівка-II (лівий берег Дніпра, с. Василівка Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.) І. І. Гохман виокремив два краніологічні типи: перший – доліхокранний, який характеризується дуже високою черепною коробкою, помірно розвинутими надбрівними дугами, середньо високим і широким мезо- або ортогнатним обличчям з дуже сильним горизонтальним профілюванням. Орбіти низькі, носовий отвір вузький або середньої ширини, ніс випнутий сильно. Черепи другого, мезобрахікранного, типу вирізняються слабким прогнатизмом, слабким горизонтальним профілюванням обличчя, низьким переніссям, широким або помірно широким носовим отвором [12, с. 128–131, табл. 24].

**Індивідуальна краніометрична характеристика чоловічого черепа
VI–V тис. до н. е. з поховання 6 кургану № 3/2011 р. поблизу с. Кияшок**

№ за Мартіном	Кияшки, курган № 3/ 2011 р. Пох. 6
Культура:	постмаріупольська, енеоліт
Стать:	♂
Вік:	30–40
1. Повздовжній діаметр	186,0
1в. Повздовжній діаметр від офріона	184,0
8. Поперечний діаметр	138,0
17. Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	142,0
20. Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	120,1
9. Найменша ширина чола	102,2
10. Найбільша ширина чола	123,0
5. Довжина основи черепа	102,0
11. Ширина основи черепа	120,0
12. Ширина потилиці	107,0
29. Лобна хорда	116,0
30. Тім'яна хорда	120,0
31. Потилічна хорда	95,5
25. Сагітальна дуга	386,0
23а. (23). Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	530,0
24. Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	333,0
26. Лобнадуга	138,0
27. Тім'яна дуга	132,0
28. Потилічна дуга	116,0
FS. Висота вигину лоба	31,0
OS. Висота вигину потилиці	26,0
7. Довжина потиличного отвору	34,7
16. Ширина потиличного отвору	29,2
Надпереніся	3,0
Надбрів'я	3,0
Потиличний горб	3,0
Соскоподібний виросток	3,0
Нижня кр.	fossa
Передня носова ость	5,0
45. Діаметр вилиць	137,2
40. Довжина основи обличчя	103,0
48. Верхня висота обличчя	67,4
47. Повна висота обличчя	121,0
43. Верхня ширина обличчя	109,0
46. Середня ширина обличчя	95,0
60. Довжена альвеолярної дуги	56,2
61. Ширина альвеолярної дуги	33,1
62. Довжина піднебіння	48,5
63. Ширина піднебіння	33,1
55. Висота носа	50,2
54. Ширина носа	22,6
51. Ширина орбіти від <i>mf</i>	44,1
52. Висота орбіти	29,1
Бімалярна ширина	102,0
Висота назіона над <i>mfo</i>	21,0
Zm хорда	95,0
Висота sbsp zm	26,0
SC. Симотична ширина	10,0
SS. Симотична висота	4,0
MC. Максифронтальна ширина	18,0
MS. Максифронтальна висота	8,0
DC. Дакріальна ширина	23,0
DS. Дакріальна висота	15,0
Глибина іклової ямки	-3,0

Табл. 1, продовження.

77. Назомаллярний кут	135,0°
∠Zm. Зигомаксиллярний кут	122,3°
Tg 77. Назомаллярний кут	2,429
Tg Zm. Зигомаксиллярний кут	1,827
32. Кут профіль чола від n	93,0°
Кут від gl	82,0°
72. Кут загально лицевий	81,0°
73. Кут сер. частини обличчя	81,0°
74. Кут альвеолярної частини обличчя	76,0°
75. Кут нахил лицевих кісток	55,0°
75(1). Кут випинання носа	26,0°
Індекси	
8:1. Черепний індекс	74,2
17:1. Висотно-повздовжній показчик I	76,3
17:8. Висотно-поперечний показчик I	102,9
20:1. Висотно-повздовжній показчик II	64,6
20:8. Висотно-поперечний показчик II	82,0
9:10. Лобний показчик	83,1
10:8. Коронарно-поперечний	89,1
9:8. Лобно-поперечний показчик	74,1
48:45. Верхньолицевий показчик	49,1
48:17. Вертикальний фаціо-церебральний індекс	47,5
40:5. Показчик виступання обличчя	101,0
45:8. Горизонтальний фаціо-церебральний індекс	99,4
9:45. Лобно-вличний індекс	74,5
52:51. Орбітний індекс	66,0
54:55. Носовий індекс	45,0
DS:DC. Дакріальний індекс	65,2
SS:SC. Симогичний індекс	40,0
MS:MC. Максило-фронтальний індекс	44,4
63:62. Піднебінний індекс	68,2
61:60. Щелепно-альвеолярний	112,3
10:45. Лобно-вличний індекс	89,7

Умовні позначення: ♂ – чоловік
Нижня щелепа

Отже, череп чоловіка, що належить до енеолітичної культури і походить з околиць с. Кияшки, морфологічно наближається до першого доліхокранного краніологічного типу, який виокремив І. І. Гохман. Обряд поховання також подібний, окрім орієнтації голови на північ похованих у могильнику Василівка-II [12, с. 96]. За даними І. Д. Потехіної [32, с. 159], риси першого варіанту переважають серед носіїв київсько-черкаської, і, очевидно, інших культур північно-західного ареалу дніпро-донецької спільноти (датуються VI–IV тис. до н. е) [37, с. 148].

Внутрішньогруповий статистичний аналіз. Для кращого візуального і статистичного опрацювання, а також для виявлення можливих краніологічних варіантів серед матеріалів епохи неоліту й енеоліту з території сучасної України та встановлення подібності досліджуваного черепа до одного з них, проведено внутрішньогруповий статистичний аналіз неолітичних та енеолітичних чоловічих черепів з території України методом головних компонент (ГК) [17, с. 76].

На першому етапі дослідження до аналізу залучено 54 неолітичних та енеолітичних чоловічих черепів, у яких збереглися 11 краніологічних ознак, що мають найбільшу таксономічну цінність, та один індекс: два основні діаметри черепної коробки, вушна висота, найменша ширина лоба, влична ширина, верхня висота обличчя, висота й ширина носу, висота й ширина орбіти, назомаллярний кут горизонтального профілювання. Результати подано в таблицях 2 і 3.

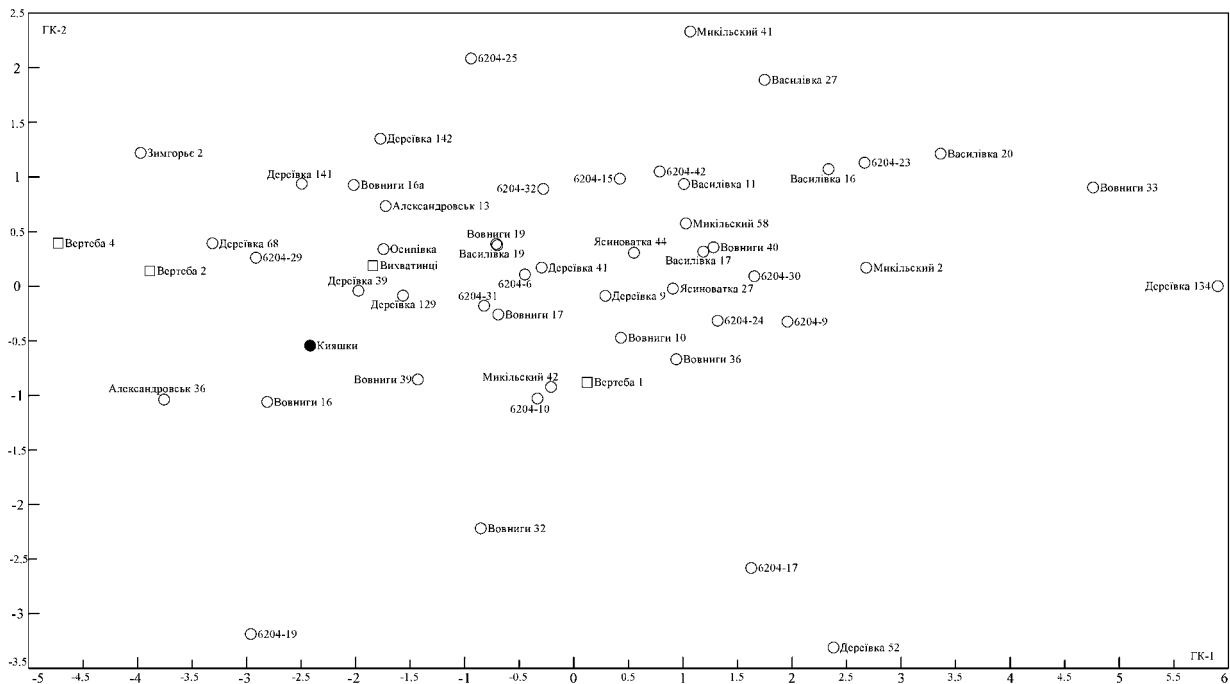

Рис. 2. Положення 54 черепів неолітичних та енеолітичних культур з території сучасної України у просторі I та II ГК за 11 краніологічними ознаками.

З могильника Ясиноватка, який опрацювала І. Д. Потехіна, відібрано черепи з поховань 27 та 44 [32, с. 178–183, 204–207]. До аналізу залучались такі чоловічі черепи з пізньонеолітичного могильника Дерев'яка: поховання 9, 41, 52, 129, 134, 141, 142 [20, с. 32–60, 170–177, табл. 29]. Із пізньонелітичного Микільського (або Нікольського) могильника відібрано черепи з поховань: 2, 41, 42, 58 [20, с. 186–189, табл. 31]. Із пізньонеолітичного могильника Вовниги, який опрацювала Т. С. Кондукторова після розкопок М. Я. Рудинського (1949–1952 рр.) [35; 36], відібрано черепи з поховань: 10, 16, 16а, 17, 19, 32, 33, 39 та 40 [27, с. 66–97, табл. 1], а також матеріали з могильника Вовниги із робіт І. І. Гохмана: поховання 26 (інвентарний номер МАЕ¹ 6204-6), 39 (6204-9), 40 (6204-10), 47 (6204-15), 52 (6204-17), 76 (6204-23), 36 (6204-25), 84 (6204-29), 85 (6204-30) та 58 (6204-42) [12, с. 152–162, табл. 31]. З неолітичного могильника Василівка II відібрано чоловічі черепи з таких поховань: 11 (6285-5), 16 (6285-9), 17 (6285-10), 19 (6285-12), 20 (6285-13), 27 (6285-19) [12, с. 112–117, табл. 19]. Із неолітичного могильника Осипівка залучено череп із поховання 16 [32, с. 197, табл. 7]. З неолітичного могильника Ясиноватка (некрополь маріупольського типу надпорозької культури дніпро-донецької неолітичної спільноти, датований серединою VI–V тис. до н. е.) залучено два черепи: 27 і 44 [32, с. 178–183, додаток 1, табл. 1]. З могильника трипільського часу Вихватинці відібрано один череп із поховання 39 [9, с. 178–183], а також три черепи з печери Вертеба 1, 2, 4, котрі дослідила І. Д. Потехіна [34, с. 25–33]. З неолітичного могильника басейну Сіверського Донця – черепи, які дослідила К. О. Шепель: Олександрівськ, курган 1, поховання 9 і 13, 36; Зимогір'є, курган 2, поховання 2 [47, с. 196–198, табл. 1].

На жаль, із неолітичного Маріупольського могильника [12, с. 168–169, табл. 32] не можна залучити черепи з поховань 21 (правий кістяк) і 50, у зв'язку з відсутніс-

¹ Автор щиро вдячний І. Д. Потехіні за надані індивідуальні дані.

Табл. 2.

Факторна структура – коефіцієнти кореляції ознак з трьома ГК для 54-х чоловічих черепів неолітичних та енеолітичних культур з території сучасної України (за 11 краніометричними ознаками)

Ознака	♂		
	ГК 1	ГК 2	ГК 3
1. Повздовжній діаметр	0.584	-0.635	0.010
8. Поперечний діаметр	0.770	0.145	0.226
20. Вушна висота	0.648	-0.223	0.231
9. Найменша ширина лоба	0.708	0.021	0.393
45. Виличний діаметр	0.824	0.154	0.162
48. Верхня висота обличчя	0.733	0.011	-0.220
55. Висота носа	0.744	0.138	-0.418
54. Ширина носа	0.601	-0.292	0.105
51. Ширина орбіти	0.713	0.240	-0.159
52. Висота орбіти	0.344	0.470	-0.619
77. Назомалярний кут обличчя	-0.010	0.726	0.567
Власні числа	4.613	1.408	1.250
Внесок в загальну дисперсію (%)	41.938	12.800	11.362

Табл. 3.

Факторна структура – коефіцієнти кореляції ознак з трьома ГК для 42-х чоловічих черепів неолітичних та енеолітичних культур з території сучасної України (за 14 краніометричними ознаками)

Ознака	♂		
	ГК 1	ГК 2	ГК 3
1. Повздовжній діаметр	0.604	-0.557	-0.231
8. Поперечний діаметр	0.721	-0.014	-0.096
20. Вушна висота	0.690	-0.196	-0.219
9. Найменша ширина лоба	0.721	0.211	-0.379
45. Виличний діаметр	0.845	0.192	-0.013
48. Верхня висота обличчя	0.746	-0.221	0.153
55. Висота носа	0.797	0.003	0.217
54. Ширина носа	0.714	-0.152	0.013
51. Ширина орбіти	0.729	0.194	0.329
52. Висота орбіти	0.368	0.256	0.592
77. Назомалярний кут обличчя	-0.072	0.724	-0.130
Zm. Зигомаксилярний кут обличчя	0.231	0.712	-0.330
SS:SC. Симоличний індекс	-0.198	-0.449	0.236
75(1). Кут випинання носа	0.005	0.233	0.704
Власні числа	5.060	1.893	1.461
Внесок в загальну дисперсію (%)	36.142	13.519	10.433

тю в табл. 32 із монографії І. І. Гохмана таких показників за Рудольфом Мартіном [52], як ширина (54) та висота носа (55).

Ні у двомірній проекції, ані у тривимірній, нам не вдалося розбити черепи на групи з морфологічними відмінностями, тому слід повторно проаналізувати ГК, залучивши інші ознаки та кількість черепів.

На другому етапі дослідження до аналізу залучено 42 чоловічих черепи неолітичних та енеолітичних культур з описаних 51, в яких збереглися базові 14 краніологічних ознак: поздовжній і поперечний діаметри черепа, вушна висота (*Біом. βОНВ regm. ОН*), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота й ширина носа, назомалярний і зигомаксилярний кути, симотичний індекс та кут випинання носа. Серед них: 7 із Деревки [20; 33]; 1 – із Вихватинців [9, с. 178–183]; 3 – з печери Вертеба¹ [34, с. 25–33]; 2 – з Олександрівська [47, с. 196–198,

¹ Автор щиро вдячний І. Д. Потехіній за надані індивідуальні дані.

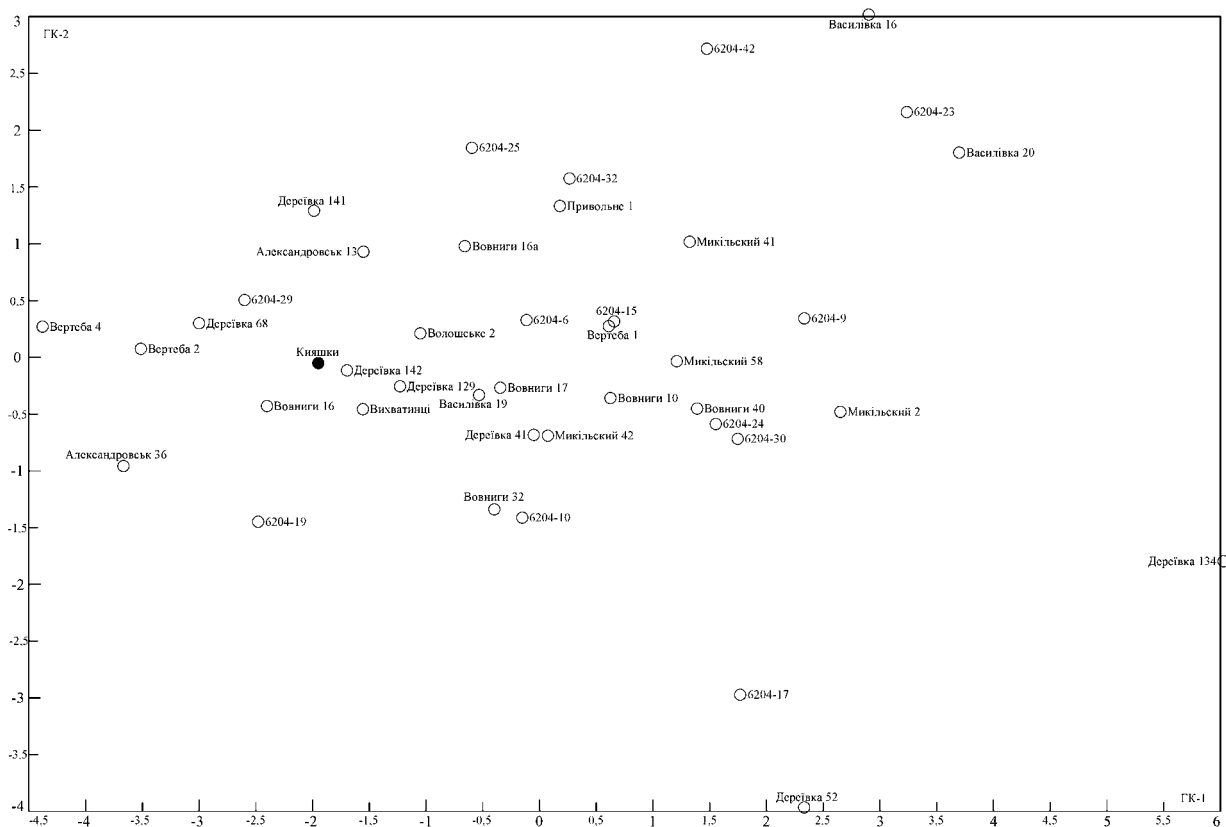

Рис. 4. Положення 42-х черепів неолітичних та енеолітичних культур з території сучасної України у просторі I та II ГК (за 14 краніологічними ознаками).

табл. 1]; 3 – з могильника Василівка [12]; 13 – із могильника Василівка-II [12]; 4 – з Микільського (Нікольського) могильника [20, с. 186–189, табл. 31]; 6 – з могильника Вовниги [12, с. 152–161; 27], а також із неолітичного могильника біля с. Привольне (о-в Виноградний) залучено чоловіче поховання 1, з інв. номером Музею антропології –МДУ 9301 [26, с. 102–107, табл. 1]. Із неолітичного могильника в с. Волоське (о-в Сурський) залучено чоловіче поховання 2 (Закладка 3. Інв. номер Музею антропології – МДУ 9302) [26, с. 102–107, табл. 1]. Результати подано в таблицях 4 та 5.

Проаналізовано кореляції. Отримано 91 коефіцієнт кореляції за описаними 13 краніометричними ознаками та 1 індексом (табл. 4). Коефіцієнти кореляції основних краніологічних ознак 42-х чоловічих черепів коливаються між $-0,010$ і $0,837$. Тісну додатну кореляцію відзначено між висотою носа та обличчя ($0,837$), шириною орбіти й виличним діаметром ($0,725$), а також між виличним і поперечним діаметром черепної коробки ($0,602$). Кореляція виличного діаметру з висотою носа ($0,586$) та з висотою обличчя ($0,562$) також додатна й велика. Відомо, що в однорідних серіях зв'язок між поперечним діаметром черепа та висотою обличчя зазвичай додатний і середньої інтенсивності ($0,200$ – $0,400$) [16, с. 67]. Це ми й спостерігаємо після аналізу ($0,436$). Виявляється додатний зв'язок поперечного діаметра з висотою орбіти ($0,296$). В незмішаних групах він зазвичай незначний і додатний ($0,050$ – $0,200$). Це свідчить про неоднорідність групи. Коефіцієнт кореляції між поздовжнім діаметром черепа й верхньою висотою обличчя в однорідних групах зазвичай лишається в межах $0,300$ – $0,400$ [19, с. 225; 227]. Для чоловіків неоліту й енеоліту з території України він більший і становить $0,464$, що також свідчить про неоднорідність групи.

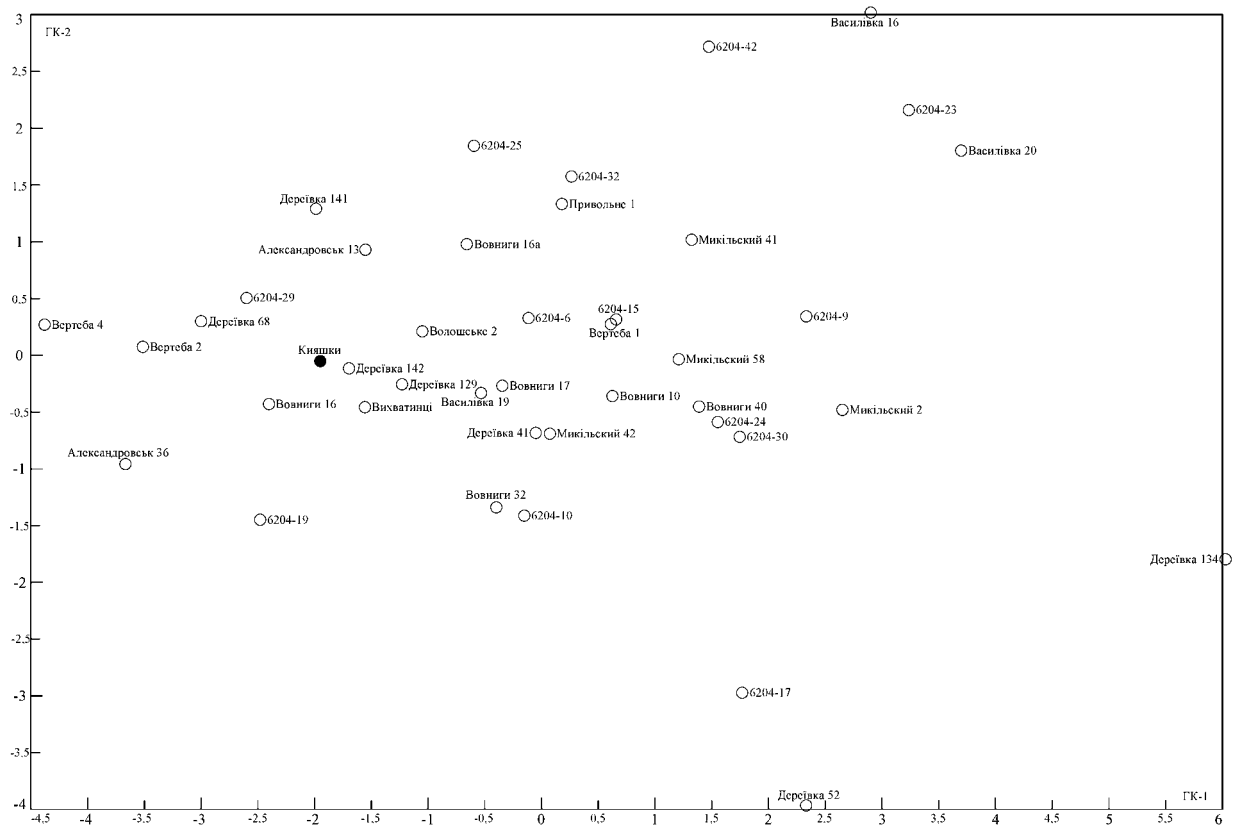

Рис. 5. Положення 42-х черепів неолітичних та енеолітичних культур з території сучасної України у просторі I та II ГК за 14 краніологічними ознаками з позначенням краніологічних варіантів.

Аналіз ГК загальної неолітичної серії Наддніпрянщини та Північно-Східної України показав чотири скупчення (рис. 4; 5). У тривимірному просторі (рис. 6; 7) також виявлено чотири скупчення черепів. Після аналізу результатів було прийняте рішення будувати таблицю 5 за тривимірною проекцією (рис. 6; 7).

10 черепів, які розташувались у лівій частині графіка під шифрами: 0604-29; 6204-19, Вертеба 2, Вертеба 4, Вовниги 16 та 16а, Дерев'яка 68, Дерев'яка 142, Олександрівськ 36 та досліджуваний череп з Кияшок, склали **перший краніологічний варіант** (табл. 5). Він характеризується доліхокранною, високою черепною коробкою, низьким, помірно профільованим, мезогнатним обличчям, низькими орбітами та помірним кутом випинання середньоширокого носа з високою перегородкою.

Правіше, в центральній частині, виявлено друге скупчення з дев'яти черепів: (Дерев'яка 129, 6204-6, 6204-19, 6204-32, 6204-42, Вихватинці 39, Дерев'яка 142, Вовниги 17 та Василівка 16), які об'єднано у **другий краніологічний варіант**. Він характеризується мезокранною, дуже високою черепною коробкою. Лоб широкий. Обличчя мезогнатне, дуже широке, як за лінійними розмірами, так і за індексом, добре профільоване. Орбіти вузькі, ніс помірно широкий з помірно високою носовою перегородкою. Кут випинання носа великий. Цей краніологічний комплекс також, як і в дослідженні І. Д. Потехіної [32, с. 71], добре диференціюється та вже більше представлений матеріалом.

У правій частині тривимірного координатного поля сформувався основний, **третій краніологічний варіант** з 11 черепів: Дерев'яка 41, 6204-9, 6204-10, 6204-15,

Коефіцієнти кореляції між 14 ознаками у збірній чоловічій групі з 42-х черепів доби неоліту та енеоліту

Ознаки за Р. Мартіном	1	8	20	9	45	48	55	54	51	52	77	ĐZm'	SS:SC	75 (1)
1. Поздовжній діаметр	-													
8. Поперечний діаметр	0.378	-												
20. Вушна висота	0.449	0.547*	-											
9. Найменша ширина лоба	0.374	0.484	0.515*	-										
45. Виличний діаметр	0.482	0.602*	0.477	0.617*	-									
48. Верхня висота обличчя	0.464	0.436	0.452	0.346	0.562*	-								
55. Висота носа	0.337	0.426	0.451	0.445	0.586*	0.837*	-							
54. Ширина носа	0.529*	0.562*	0.466	0.478	0.465	0.435	0.480	-						
51. Ширина орбіти	0.308	0.384	0.388	0.461	0.725*	0.433	0.554*	0.392	-					
52. Висота орбіти	-0.079	0.296	0.143	0.063	0.221	0.264	0.414	0.190	0.417	-				
77. Назомалярний кут	-0.439	0.112	-0.018	0.007	0.097	-0.131	-0.084	-0.137	-0.070	0.064	-			
∠Zm' . Зигомаксиллярний кут	-0.111	0.094	0.037	0.382	0.351	0.035	0.111	0.074	0.210	-0.010	0.404	-		
SS:SC. Симогичний індекс	-0.010	0.013	0.064	-0.373	-0.138	0.061	-0.225	-0.120	-0.166	-0.193	-0.072	-0.265	-	
75 (1). Кут виступання носа	-0.171	-0.102	-0.191	0.382	0.105	-0.070	0.016	0.134	0.269	0.173	0.035	0.014	0.131	-

* P<0,05

Краніологічні варіанти збірної чоловічої вибірки неолітичних та енеолітичних культур з території сучасної України – 3D

Ознаки	Варіант 1 N= 10	Варіант 2 N= 9	Варіант 3 N= 11	Варіант 4 N= 4
1. Поздовжній діаметр	185,8	188,6	196,3	196,8
8. Поперечний діаметр	138,4	141,7	144,7	149
1:8 Черепний індекс	74,8	75,5	73,8	75,8
17. Висотний діаметр (b-br)	139,9	140	136,9	144,7
20. Вушна висота	117,8	120,1	124	121,3
9. Найменша ширина лоба	97,3	101,3	103,9	101,3
45. Виличний діаметр	135,9	146,3	147,9	149,5
43. Верхня ширина обличчя	107,7	112,4	113,9	119,5
48. Верхня висота обличчя	68,7	72,2	74,6	78
48:45 Верхній лицевий	50,6	49	50,5	52,2
55. Висота носа	49,9	53,4	55,7	56,1
54. Ширина носа	23,6	26,3	26,3	27,3
54:55 Носовий	47,4	49,5	47,5	48,7
51. Ширина орбіти	42,2	44,6	46,3	47,2
52. Висота орбіти	31,3	31,5	33,1	36,8
52:51 Орбітний індекс	74,1	72,1	71,8	71,8
77. Назолярний кут	141,9°	139,6°	137,9°	139,7°
ZZm. Зигмаксиллярний кут	126,0°	128,1°	126,2°	122,5°
SS:SC. Симогичний індекс	51,2	51,2	53,5	54,5
75 (1). Кут виступання носа	28,5°	30,0°	28,6°	32,5°
72. Загальний кут обличчя	83,8°	83,8°	84,1°	81,5°
9:45 Лобно-виличний	71,7	68,1	68,6	60,9
DS:DC Дакриальний індекс	59,2	62,8	61,8	65,6
17:1 Висотно-поздовжній показчик	75,4	78,9	74,7	74,4
17:8 Висотно-поперечний показчик	101,4	101,1	103,9	98,7
12. Ширина потилиці	109,1	115,4	118,1	119
40. Довжина основи обличчя	101,8	101,2	104,5	104,5
46. Середня ширина обличчя	95,5	103	106,1	102,8
47. Повна висота обличчя	116,4	120	122,3	131
47:45. Загально лицевий індекс	85,3	80,2	82,4	86,9

N – кількість черепів.

6204-24, Микільський 42, 58; Василівка-2 (20) та Вовниги 10 і 32. Він характеризується доліхокранною, дуже високою черепною коробкою, дуже широкою лобною кісткою. Обличчя високе й дуже широке, верхньолицевий індекс (50,5) вказує на помірно широке обличчя (мезен). За загальним кутом, обличчя мезогнатне, різко профільоване як на верхньому, так і на середньому рівнях. Орбіти вузькі (хаме-конхія). Ніс помірно широкий (мезоринія) з високою носовою перегородкою. Кут випинання носа помірний (табл. 5).

У правому верхньому куті координатного поля спостерігаємо четверте скупчення з чотирьох черепів: Микільський 2, 41, Вовниги-40 та 6204-30. **Четвертий краніологічний варіант** характеризується мезокранною, дуже високою черепною коробкою, широкою лобною кісткою. Обличчя мезогнатне, дуже широке за лінійними розмірами та помірно широке за верхньолицевим індексом, добре профільоване на верхньому рівні та різко – на середньому. Орбіти низькі, ніс помірно широкий (мезоринія) і дуже випнутий. Цей комплекс слабо представлений матеріалами, потребує серйознішого обґрунтування.

На жаль, у своєму дослідженні І. Д. Потехіна [32, с. 67–73] не навела таблиці чотирьох краніологічних варіантів після внутрішньо-групового аналізу 68 чоловічих черепів за 7 ознаками, а тільки описала їх.

Наступним логічним етапом дослідження є порівняння за описаними 13 краніологічними ознаками чотирьох краніологічних варіантів, які автор виокремив у неолітичних та енеолітичних культурах з території України, із синхронними та пізнішими (епоха бронзи) чоловічими вибірками (рис. 8): Сумарна серія Хвалинської енеолітичної культури [45, с. 197]; Приангаря (серовський час, неоліт) [30, с. 71–72]; верхів'я р. Лени (серовський час, неоліт) [30, с. 81–83]; Звінейки-1 (мезоліт) [15, с. 187–188]; Звінейки-2 (ранній неоліт) [15, с. 193–194]; Фат'янівська культура [15, с. 208–209]; Вільне (неоліт) [20, с. 77; 41, с. 3–25]; Ясиноватка [32, с. 178–183]; Оленячий о-в., Онезьке озеро (мезоліт, кінець VI – початок V ст.) [18; 48, с. 221–358].

Залучено також 20 серій епохи бронзи: Ківуткалнський могильник (остання четверть II тисячоліття до н. е.) [16]; Старі Бедражі XIII ст. до н. е. [9, с. 39, табл. 21]; могильник X–VIII ст. до н. е. Широке [21, с. 81–83, табл. 11]; могильники ямної культури Південного Бугу [29, с. 64, табл. 10–11]; могильник катакомбної культури з Південної Калмикії [22, с. 81]; могильник ямної культури з Кривої Луки Астраханської обл. [22, с. 58]; ямної культури з чограйських могильників Калмикії [22, с. 38]; Майкопсько-Новосвободненська серія [22, с. 30]; кісткові рештки представників катакомбної культури з могильників північної частини Калмикії [22, с. 91]; серія ранньої катакомбної культури [22, с. 69]; катакомбна культура Нижнього Дону у Ростовській обл. [22, с. 103]; серія лолінської культури [22, с. 112]; серія зрубної культури за матеріалами Ростовської обл. [22, с. 120]; серія поховань ямної культури з території України [28, с. 88–90, табл. 7]; пізній енеоліт і бронза Південного Туркменістану [10, с. 53]; Афанасіївська культура гірського Алтаю, р. Урсул [38, с. 119, 120]; Андронівська культура гірського та лісостепоного Алтаю [39, с. 25, табл. 2]; Тагарська культура [23, с. 34, 35, табл. 9]; Окунівська культура [13, с. 54, табл. 2]; катакомбна культура Волго-Донського межиріччя [6, с. 42–50], ямна культура Волго-Поуралля (сумарна серія) [45, с. 197; 46].

I канонічний вектор (КВ) (63,6 % загальної мінливості) роз'єднує всі залучені до аналізу серії доби бронзи та мезоліту, неоліту й енеоліту з території Євразії (рис. 8), якщо, звісно, не відносити фат'янівську серію (Ярославська обл. Данилівський р-н., с. Фат'яново) до епохи бронзи, слідом за А. С. Уваровим [44], який, на відміну від О. В. Городцова, наголошував, що ця серія належить до кам'яної доби [11]. А також винятком є специфічна група ямної культури Волго-Поуралля (1,920; 0,151; –0,648) [46].

Перший, доліхокранний, краніологічний варіант, що складається з 10 черепів, і до якого входить досліджуваний череп з Кияшок, отримав великі додатні значення I КВ (2,949) та помірні від'ємні II КВ (13,9% загальної мінливості) і III КВ (–0,746; –0,459). Він виявився подібним до доліхокранної мезолітичної групи Звінейки (3,111; –0,956; –0,211). Прикметно, що за кластерним багатовимірним аналізом перший варіант подібний до серій Звінейки-1 та Хвалинської культури одночасно вже на п'ятому кроці кластеризації (дистанція 1,572 при загальній 37,796).

Другий, мезокранний, краніологічний варіант, що складається з дев'яти черепів, отримав додатні значення КВ I (3,684) і КВ II (0,416) та від'ємні – КВ III (–1,111) і виявився подібним до неолітичної серії Вільне (4,307; 0,469; –0,567).

Третій, основний доліхокранний, краніологічний варіант, що складається з 11 черепів (3,252; 0,212; –0,754), виявився подібним (окрім III КВ) до мезокранної мезолітичної групи Південний Оленячий острів в Онезькому озері у Південній Карелії (2,956; 0,696; 0,718).

Четвертий, мезокранний, краніологічний варіант отримав усі додатні значення векторів (3,416; 1,014; 0,234). Можна простежити його слабку подібність до мезокранної мезолітичної групи Південний Оленячий острів (2,956; 0,696; 0,718), але

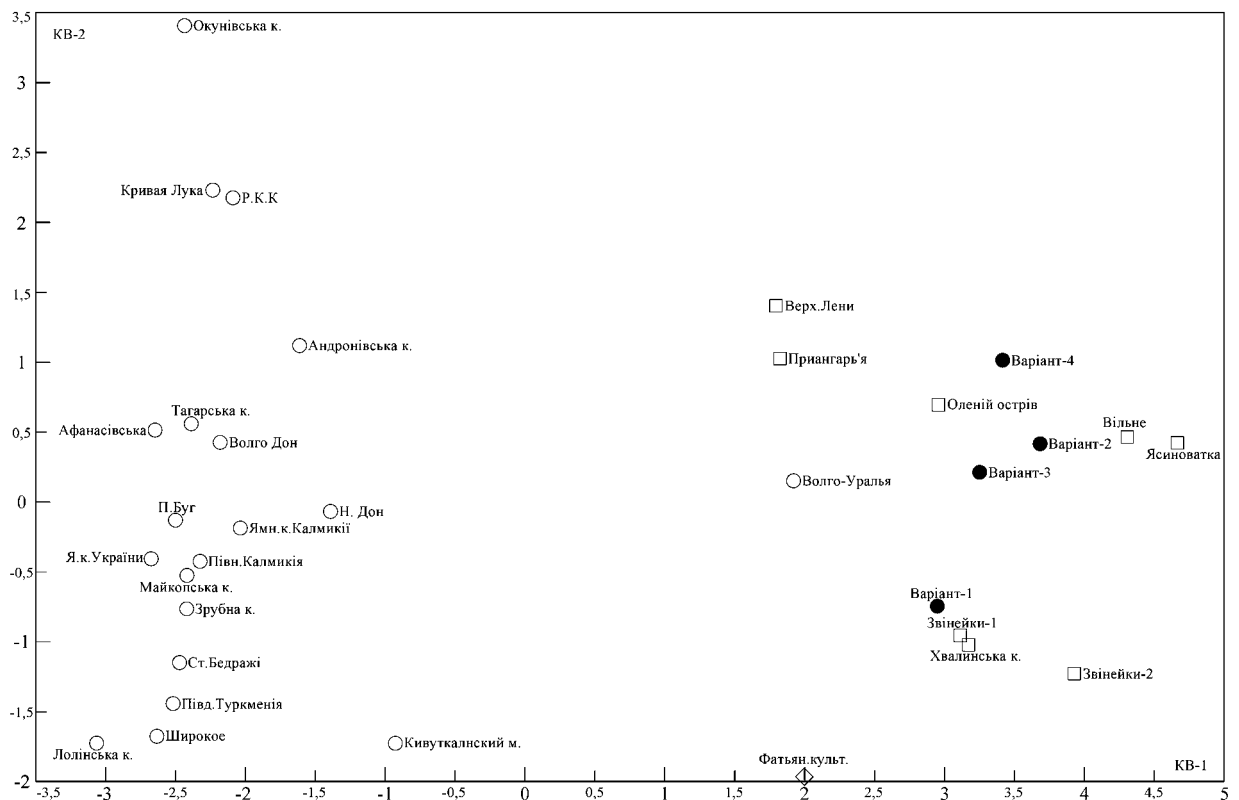

Рис. 8. Положення 29 серій мезоліту, неоліту, енеоліту й епохи бронзи з території Євразії та чотирьох краніологічних варіантів у просторі I та II КВ (за 13 краніологічними ознаками).

слід урахувати малу кількість черепів у четвертому варіанті, тому цей результат можна вважати попереднім.

Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки.

1. Виявлено, що череп енеолітичного чоловіка 30–40 років з поховання 6 кургану № 3/2011 р. з с. Кияшки характеризується масивним надпереніссям, соскоподібними виростками, добре розвинутим потиличним горбом. За черепним індексом він доліхокранний. Висотний діаметр черепної коробки – дуже великий за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра вказує на високу черепну коробку (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки також на високий череп (акрокранія). Вушна висота, за абсолютними розмірами, велика, як і довжина основи черепа. Лоб прямий, випнутий добре. Лобна кістка великих розмірів як у фронтальній площині, так і в дорсальній частині. Потилиця помірно широка. Обличчя мезогнатне, за абсолютними розмірами – широке й малої висоти, за верхньолицевим покажчиком – широке (еурієн). Профілювання обличчя сильне як на верхньому рівні, так і на середньому. Загальний лицевий індекс мезопрозопний. Орбіти низькі (хамеконхія). Ніс низький і дуже малої ширини. Відносна ширина носа вказує на те, що він вузький (лепторинія), нижній край грушоподібного отвору має форму передніх носових ямок (fossa). Перенісся характеризується як помірно високе. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя – помірний.

2. Використовуючи термінологію Ю. Д. Беневоленської, можна віднести досліджуваний череп до одного з давніх варіантів протоевропеїдного краніологічного типу.

3. Після аналізу ГК загальної неолітичної та енеолітичної серії, до складу якої входять 42 чоловічі черепи Наддніпрянщини та Північно-Східної України, виявлено чотири краніологічних варіанти. Про неоднорідність цієї групи, крім виокремлених варіантів, свідчать і коефіцієнти кореляції основних краніологічних ознак.

4. При порівнянні чотирьох варіантів, які ми виокремили, з вибірками мезоліту, неоліту, енеоліту та серіями епохи бронзи методом канонічного аналізу виявлено, що перший, доліхокранний, краніологічний варіант, який складається з 10 черепів і до якого входить досліджуваний череп з Кияшок, подібний до мезолітичної групи Звінейки. Другий, мезокранний, краніологічний варіант, що складається з дев'яти черепів, – до мезолітичної групи Оленьчий острів (крім III ГК). Третій, основний доліхокранний, краніологічний варіант, що складається з 11 черепів, виявився подібним до неолітичної серії Вільне. Подібність четвертого, мезокранного, краніологічного варіанту залишається під питанням, позаяк слід врахувати малу кількість черепів у групі.

5. Загалом виявлено відмінність усіх серій доби бронзи за I KB (крім групи ямної культури Волго-Уралля) від груп мезоліту, неоліту й енеоліту з Євразії у зв'язку з висотою черепної коробки, яка в мезолітичних та енеолітичних серіях вища.

Джерела та література

1. **Алексеев В. П.** Краниометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев, Г. Ф. Дебец. – М.: Наука, 1964. – 127 с.
2. **Алексеева Т. И.** Этногенез восточных славян / Алексеева Т. И. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 330 с.
3. **Артем'єв А. В.** Антропологічні матеріали з курганів нижньої течії Псла (за розкопками 2007–2011 рр.). Додаток 2 / А. В. Артем'єв // Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. Кургани Нижнього Прип'їлля. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – С. 409–420.
4. Археология Украинской ССР. – Т. 1: Первобытная археология. – К.: Наукова думка, 1985. – 568 с.
5. Археология Украины: курс лекцій / [ред. д. і. н., проф. Л. Л. Залізник]. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
6. **Балабанова М. А.** Катакомбная культура Волго-Донского Междуречья по антропологическим данным / М. А. Балабанова // Материалы Нижнего Поволжья: проблемы, поиски, открытия. Материалы III международной Нижневолжской археологической конференции. – Астрахань. 2010. – С. 42–50.
7. **Беневоленская Ю. Д.** Расовый и микроэволюционный аспекты краниологии древнего населения Северо-Восточной Европы / Ю. Д. Беневоленская // Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. – Рига: Знание. 1990. – С. 230–262.
8. **Бунак В. В.** Череп человека и стадии его формирования у ископаемых людей и современных рас / Бунак В. В. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 282 с. – (Тр. Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. – Т. 49).
9. **Великанова М. С.** Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / Великанова М. С. – М.: Наука, 1975. – 284 с.
10. **Гинзбург В. В.** Палеоантропология Средней Азии / В. В. Гинзбург, Т. А. Трофимова. – М.: Наука, 1972. – 372 с.
11. **Городцов В. А.** Руководство для археологических раскопок / Городцов В. А. – М.: Изд. Импер. Москов. археол. института им. императора Николая II, 1914. – 63 с.
12. **Гохман И. И.** Население Украины в эпоху мезолита и неолита (антропологический очерк) / Гохман И. И. – М.: Наука, 1966. – 323 с.
13. **Громов А. В.** Антропология населения окуневской культуры Южной Сибири (эпоха бронзы). Дисс. ... канд. ист. наук / Громов А. В. – СПб., 2002. – 170 с.
14. **Дебец Г. Ф.** Палеоантропология СССР / Г. Ф. Дебец // Тр. Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. – М., 1966. – № 1. – С. 14–22.

15. **Денисова Р. Я.** Антропология древних балтов / Денисова Р. Я. – Рига: Зинатне, 1975. – 366 с.
16. **Денисова Р. Я.** Кивуткалнский могильник эпохи бронзы / Р. Я. Денисова, Я. Я. Граудонис, Р. У. Гравере. – Рига: Знание, 1985. – 167 с.
17. **Дерябин В. Е.** Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / Дерябин В. Е. – М.: Изд-во МГУ, 2008. – 332 с.
18. **Жиров Е. В.** Заметки о скелетах неолитического могильника Южного Оленьего острова / Е. В. Жиров // КСИИМК. – М.; Л., 1940. – Вып. IV.
19. **Заллер К.** Коррелятивная изменчивость размерных признаков черепа, ее значение для истории расовых «типов» и для расогенеза / К. Заллер // Современная антропология. Труды МОИП. – М., 1964. – Т. XIV – С. 244–261.
20. **Зиневич Г. П.** Очерки палеоантропологии Украины / Зиневич Г. П. – К.: Наукова думка, 1967. – 223 с.
21. **Зіневич Г. П.** Антропологічна характеристика давнього населення території України (за матеріалами експедицій 1961–1963 рр.). / Г. П. Зіневич, С. І. Круц. – К.: Наукова думка, 1968. – 103 с.
22. **Казарницкий А. А.** Население Азово-Каспийских степей в эпоху бронзы. Антропологический очерк / Казарницкий А. А. – СПб.: Наука, 2012. – 265 с.
23. **Козинцев А. Г.** Антропологический состав и происхождение населения Тагарской культуры / Козинцев А. Г. – Л.: Наука, 1977. – 144 с.
24. **Козинцев А. Г.** Краниоскопия и расовая классификация / А. Г. Козинцев // Сов. этнография. – М., 1987. – Вып. 2. – С. 12–31.
25. **Козинцев А. Г.** Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека / Козинцев А. Г. – Л., 1988. – 165 с.
26. **Кондукторова Г. С.** Антропология населения Украины эпохи мезолита, неолита и бронзового века / Кондукторова Г. С. – М.: Наука, 1973. – 127 с.
27. **Кондукторова Т. С.** Палеоантропологічні матеріали Вовнизьких пізньонеолітичних могильників / Кондукторова Т. С. // Матеріали з антропології України. – К., 1960. – Вип. 1. – С. 66–97.
28. **Круц С. И.** Население территории Украины эпохи меди-бронзы / Круц С. И. – К.: Наукова думка, 1972. – 192 с.
29. **Круц С. И.** Скифы степей Украины по антропологическим данным. Курганы Украины / Круц С. И. – Киев, Берлин, 2017. – Т. 5. – 202 с.
30. **Мамонова Н. Н.** Древнее население Ангары и Лены в серовское время по данным палеоантропологии (К вопросу о межгрупповых различиях в эпоху неолита) / Н. Н. Мамонова // Палеоантропология Сибири. – М.: Наука, 1980. – С. 64–88.
31. **Потехина И. Д.** Краниологические материалы из неолитического могильника Ясиноватка на Днепре / И. Д. Потехина // Сов. археология. – М., 1988. – № 4. – С. 18–25.
32. **Потехина И. Д.** Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита: по антропологическим данным / И. Д. Потехина / ИА НАН Украины. – К., 1999. – 216 с.
33. **Потехина И. Д.** Новые палеоантропологические материалы из бассейна Северского Донца / Потехина И. Д. // Палеоантропологические материалы из могильников Украины. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 22–49.
34. **Потехіна І. Д.** Походження трипільців із печери Вертеба у світлі краніології і археогенетики / І. Д. Потехіна // Магістеріум. – К., 2018. – Вип. 70: Археологічні студії. – С. 25–33.
35. **Рудинський М. Я.** Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р. / М. Я. Рудинський // АП УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – Т. 2. – С. 53–79.
36. **Рудинський М. Я.** Перший Вовнизький пізньонеолітичний могильник / М. Я. Рудинський // АП УРСР. – К., 1956. – Т. VI. – С. 151–161.
37. **Сегеда С. П.** Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект / Сегеда С. П. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 256 с.

38. **Солодовников К. Н.** Антропологические материалы афанасьевской культуры: к проблеме происхождения / К. Н. Солодовников // Вестник антропологии. – М., 2009. – Вып. 17. – С. 117–135.
39. **Солодовников К. Н.** Население горного и лесостепного Алтая эпохи ранней развитой бронзы по данным палеоантропологии. Автореф. дис. ... канд. ист. наук / К. Н. Солодовников. – Барнаул, 2006. – 26 с.
40. **Супруненко О. Б.** Курганы Нижнего Припсїлля // О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – 472, XXIV с.
41. **Сурнина Т. С.** Палеоантропологические материалы из Вольненского могильника / Т. С. Сурнина // Антропологический сборник. – М., 1961. – № 3. – С. 3–25. – (Тр. Ин-та этнографии АН СССР. – Т. 71).
42. **Сурнина Т. С.** Палеоантропологический материал Вольненского могильника / Т. С. Сурнина // Тр. Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, новая серия. – Т. LXXI. – Антропологический сборник III. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 19–61.
43. **Титова Е. Н.** Неолит Среднего Поднепровья. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Е. Н. Титова. – К., 1985. – 18 с.
44. **Уваров А. С.** Археология России. Каменный период: [В 2-х т.] / А. С. Уваров. – М.: В Синодальной тип., 1881. – 439 с.
45. **Хохлов А. А.** Краниологические материалы из древнейших подкурганых захоронений бережновского типа / А. А. Хохлов // Археология и этнография. – 2013. – С. 196–199.
46. **Хохлов А. А.** Морфогенетические процессы в Волго-Уралье в эпоху раннего голоцена (по краниологическим материалам мезолита – бронзового века) / Хохлов А. А. – Самара, 2017. – 368 с.
47. **Шепель К. А.** Население бассейна Северского Донца в эпоху энеолита – бронзы по антропологическим данным. Дисс. ... канд. ист. наук / К. А. Шепель. – К., 1985. – 19 с.
48. **Якимов В. П.** Антропологические материалы из неолитического могильника на Южном Оленьем острове (Онежское озеро) / В. П. Якимов // Сб. Музея антропологии и этнографии АН СССР. – Л., 1960. – Вып. XIX. – С. 221–358.
49. **Brothwell D. R.** Digging up Bones / Brothwell D. R. – London, 1972. – 194 p.
50. **Buxton L. H. D.** Essential Craniological Technique / L. H. D. Buxton, G. D. Morant // J. Roy. Anthropol. Inst. – 1933. – V. 63. – P. 19–47.
51. **Kozintsev A.** Homo / A. Kozintsev // Ethnic Epigenetics: A New Approach. Ethnische Epigenetik. – Vol. 43/3. – Jena, New York, 1992. – P. 213–244.
52. **Martin R.** Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende / Martin R. – Zweite, vermehrte Auflage. – Jena: Gustaf Fisher, 1928. – Bd. II. – 1062 s.
53. **Rassamakin Ju. Ja.** Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit: Gräber aus der Mitte des 5. Jts. Bis Ende des 4. Jts. v. Chr. / Von Jurij Ja. Rassamakin // Archäologische in Eurasien. – Mainz, 2004. – Bd. 17. – 234 s.
54. **Vallois H. V.** Laduree de lavieche zl'homme fossile // L'Anthropologie. – 1937. – № 47. – P. 499–532.

Ю. В. Долженко

Череп людини доби енеоліту з Нижнього Припсїлля

Подається розгорнута краниологічна характеристика черепа, отриманого в ході науково-рятивних розкопок курганів 2011 р. у басейні Нижнього Псла поблизу с. Кияшки Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (на сьогодні – м. Горішні Плавні) Полтавської обл. Поховання в кургану № 3 з розкопок О. Б. Супруненка належить до енеолітичної постмаріупольської культури. Череп вивчено за трьома краниологічними методиками. Виявлено, що череп чоловіка 30–40 років характеризується масивним надпереніссям, соскоподібними виростками, добре розвинутим потиличним горбом. За черепним індексом він

доліхокранний. Висотний діаметр черепної коробки – дуже великий за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра вказує на високу черепну коробку (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки – на високий череп (акрокранія). Вушна висота, за абсолютними розмірами, велика, як і довжина основи черепа. Лоб прямий, випнутий добре. Лобна кістка великих розмірів як у фронтальній площині, так і в дорсальній частині. Потилиця – помірно широка. Обличчя мезогнатне, за абсолютними розмірами – широке і малої висоти, за верхньолицевим покажчиком – широке (еурієн). Профілювання обличчя сильне як на верхньому рівні, так і на середньому. Загальний лицевий індекс мезопрозопний. Орбіти низькі (хамеконхія). Ніс – низький і дуже малої ширини. Відносна ширина носа вказує на те, що він вузький (лепторинія), нижній край грушоподібного отвору має форму передніх носових ямок (fossa). Перенісся характеризується як помірно високе. Дакріальний покажчик дуже великий, що вказує на високе перенісся в цілому. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя – помірний. Використовуючи термінологію Ю. Д. Беневоленської, можна віднести череп до одного з давніх варіантів протоевропеїдного краніологічного типу. При порівнянні виокремлених нами чотирьох варіантів з вибірками мезоліту, неоліту, енеоліту й серіями епохи бронзи методом канонічного аналізу виявлено, що перший доліхокранний краніологічний варіант, який складається з десяти черепів і до якого входить досліджуваний череп з Кияшок, має подібність до мезолітичної групи Звінейки.

Ключові слова: краніологія, краніоскопія, антропологія, краніофенетика, Кияшки, Псел, постмаріупольська культура.

Yu. V. Dolzhenko

Human Skull of the Eneolithic Time from the Low Psel River Region

The article deals with informative characteristic of anthropological data, received during scientifically rescuing mounds excavations (2011) in the Kyiashky Village, the Lower Psel River basin, Dmytrivka local council of Komsomolsk (contemporary Horishni Plavni) Poltava Region. The burial belongs to Copperage culture. The skull is examined according to three craniological procedures. It is found out, that the skull belongs to a man of 30–40 years old; it has massive glabella, mastoid parts, and highly developed external occipital protuberance. It is dolichocranic according to cephalic index. The absolute measurements of high diameter are very big. Correlation of height and lateral diameter indicates high case brain (gipsicrania). Correlation of height and transversal diameter of the case brain indicates high skull (acrocrania). The absolute measurements of otic height are big, as well as the cranial base length. The forehead is straight and well projecting. The frontal bone is big in both frontal and dorsal parts. The nape is moderately wide. The face is mesognatic, wide according to the absolute measurements and low. It is wide according to face index (eurien). The face is highly profiled both on upper and middle level. General face index is mesoprosopic. The orbits are low (hameconchia). The nose is low and very narrow with moderate projection angle. The relative nose width indicates that it is narrow (leptorhynia). The lower margin of piriform opening looks like fossae. The nasal bridge is moderately high. Dacrial index is very high and indicates generally high nasal bridge. According to the terminology by Yu. Benevolenskaia, it is possible to identify the skull as a part of one variation in the ancient pre-Caucasian craniological type. The canonical comparative analysis of four variations, detected by us, and the Mesolithic, Neolithic, Copper Age and Bronze Age selections indicates that the first dolichocranic craniological variation consists of ten skulls and the skull from Kyiashky is its part. This variation is similar to the Mesolithic group Zvineiky.

Keywords: craniology, cranioscopy, anthropologically, cranial nonmetrics, Kyiashky, the Psel River, the Copper Age Culture.

СТАРОЖИТНОСТІ КРЕМЕНЧУЧЧИНИ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЗБІРЦІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО¹

Публікація присвячена питанням комплектування колекційної археологічної збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського матеріалами з теренів Кременчуцького регіону за роки Української Незалежності.

Ключові слова: Кременчучина, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, колекція, комплектування, археологічні артефакти, музейне зібрання.

В археологічній збірці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, яка наразі нараховує понад 55 тис. музейних предметів, Кременчуцький регіон донедавна був представлений відносно невеликою кількістю археологічних знахідок. В основному – це матеріали з археологічних розвідок та випадкові знахідки, що надійшли до музею ще в минулому столітті, і здебільшого, в його першій половині. Матеріали досліджень шляхом стаціонарних розкопок представлені лише двома колекціями: із науково-рятивних досліджень музею 1990 р. багат шарового поселення Барбара II на околиці м. Горішні Плавні (кол. м. Комсомольськ) та частково зруйнованого кургану поблизу с. Кириленки 1989 р. Інформацію про ці надходження було опубліковано О. М. Ткаченком і Р. С. Луговим у 2003 р. [6, с. 72–80].

На початку ХХІ ст. у формуванні та науковому комплектуванні археологічної збірки музею визначальним фактором стало значне збільшення обсягів наукових та науково-рятивних археологічних досліджень на території Полтавщини та наступна передача виявлених археологічних артефактів на постійне зберігання до обласного музейного осередку.

Важливе місце в музейній колекції зайняли численні знахідки із багаторічних широкомасштабних досліджень археологічних пам'яток на півдні Полтавщини, зокрема, на території Кременчуцького району. У зв'язку зі значним розширенням площ гірничо-видобувних робіт в цьому регіоні відкрилися нові, широкі перспективи для здійснення тут суцільних обстежень і систематичних науково-рятивних археологічних досліджень, які, починаючи з 2002 р. щорічно проводилися Полтавською охоронною археологічною експедицією (далі ОАЕ) ЦОДПА і ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України під керівництвом О. Б. Супруненка. За відносно короткий період було обстежено значні площі, відкрито чимало археологічних об'єктів,

¹ Ілюстрації див. на кол. вклейці III.

проведено розкопки ряду поселенських і поховальних пам'яток різних історичних епох від кам'яного віку до нового та новітнього часу, отримано важливу інформацію щодо давньої історії краю, зібрано велику кількість артефактів, які відзначалися науковою цінністю, різноманітністю та оригінальністю. Чимало із переданих до музею знахідок відносяться до числа рідкісних й унікальних, зокрема, одноплощадковий нуклеус доби пізнього палеоліту, знайдений в ур. Карасеве болото поблизу м. Горішні Плавні, стела архаїчної антропоморфної форми фінального енеоліту широчансько-баратівського типу нижньо-михайлівської культури (кол. с. Білани), гробниця-циста та стела доби енеоліту (с. Петрашівка), бронзові намистини з поховання пізньоямного часу (с. Дмитрівка, ур. Чирвин горб), бронзовий наконечник стріли раннього залізного віку типу Енджа-Жаботин (с. Солонці), горщик і мініатюрна посудинка чорноліської культури (с. Новоселівка), глиняна ліпна корчага і дві кістяні шпильки, прикрашені зооморфними зображеннями, з поховання ранньоскіфського часу (с. Волошине), бронзова бляшка – прикраса ременів вузди пізньосарматського часу (с. Дуканичі), римські денарії другої половини II ст. Марка Аврелія (Петрашівка-II) і Люцилли (Кузьменки II), давньоруська монето-подібна привіска (Дмитрівка III), привіска-амулетниця (релікварій) золотоординського часу (с. Волошине, ур. Стовбувата могила) та багато ін. На особливу увагу заслуговує колекція археологічних знахідок з давньоугорських поховань IX–X ст., що відносяться до кола маловідомих в межах Полтавщини пам'яток. До її складу входять деталі посмертної маски із фольги жовтого металу, бляшки-прикраси взуття, деталі поясного набору у вигляді геральдичного щита із білого металу і бронзи, скроневі кільця із жовтого й білого металів (с. Дмитрівка, ур. Чирвин горб).

Більша частина цих матеріалів уже опублікована дослідниками у фахових виданнях, науково-популярній літературі та в періодиці.

Разом із тим, комплектування здійснювалося не лише за рахунок надходжень від наукових експедицій і розвідок, а також шляхом прийняття археологічних артефактів від державних і громадських установ та місцевих краєзнавців, приватних осіб. Зокрема, відмітимо надходження великих колекцій археологічних знахідок із розмивів берега Кременчуцького водосховища зі зборів місцевих краєзнавців-колекціонерів В. О. Баранова і В. Л. Тараненка.

Метою цієї публікації є надання у впорядкованій, систематизованій, дещо уніфікованій та стислій формі короткої інформації про новітні надходження археологічних знахідок з Кременчуччини. За останні 15 років вони поповнили археологічне зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського на 1224 од. зберігання (або 1310 од., разом із предметами тимчасового зберігання – ТЗ).

У публікації наводяться основні дані про музейний предмет або колекцію: їх назва, склад колекції, датування, культурна належність, місце та час знаходження, назва експедиції, ким знайдено або передано до музею, а також облікові дані. Ці відомості мають стати основою важливої джерельної бази для вивчення історичного минулого всього наддніпрянського регіону. Хто бажає дізнатися про них більше, може скористатися нашими посиланнями на відповідну літературу.

Матеріали викладені в послідовності за часом надходження до музею.

**Матеріали археологічних досліджень на Кременчуччині
в археологічній збірці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського**

№№ п/п	Назва	Місце знахідки	Обставини знахідки	Інв. №№
2003 р.				
1.	Фібули бронзові черняхівської культури (42 од.) [36, с. 110–112].	Глобинський і Кременчучський р-ни Полтавської обл., розмиви узбережжя лівого берега Кременчучького водосховища.	Збори колекціонера В. Л. Тараненка, 70–80 рр. XX ст.	A 12154–12196.
2004 р.				
2.	Проколка кістяна (1 од.).	с. Жовніне Черкаської обл.	Випадкова знахідка. Передавач Ф. В. Ляпунов.	A 12202.
3.	Пронизка-привіска із жовтого металу у вигляді трубочки, прикрашеної рельєфним витим візерунком. Скіфський час. V–IV ст. до н. е. (1 од.) [2, с. 59–60, рис. 10].	кол. с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської обл. (сучасне м. Горішні Плавні), кург. гр. III, к. 1, пох. 2.	Дослідження ОАЕ ЦОДПА, 2003 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 12240.
2005 р.				
4.	Знахідки епохи енеоліту, зокрема, середньостогівської і постмаріупольської культур, катакомбної, бабинської і зрубної культур епохи бронзи та скіфо-сарматського часу: крем'яні та кам'яні знаряддя праці, предмети домашнього вжитку, прикраси, деталі фурнітури від одягу, залишки захисного обладунку та зброї, а також фрагменти і цілі форми глиняного посуду, зокрема, орнаментований горщик катакомбної культури, пізньоантичний одноручний глек із поховання фіналу ранньосарматського часу (136 од.). [2, с. 47–135; 26, с. 47–135].	кол. с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської обл. (сучасне м. Горішні Плавні), кург. гр. III, кк. 1, 4, 5, курганоподібний пагорб 9 і насип 12.	Дослідження Єристівського заgonу ОАЕ ЦОДПА, 2003 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 12243–12259; НДА: 141/1–10, 142, 143/1–2, 144/1–16, 145/1–8, 146, 147, 148, 149, 150/1–2, 151, 152, 153, 154/1–4, 155, 156, 157/1–2, 158, 159/1–9, 160, 161, 162/1–2, 163/1–5, 164/1–5, 165, 166, 167/1–8, 168/1–2, 169/1–10, 170, 171/1–2, 172/1–2, 173/1–3, 174–176, 177–184.
5.	Археологічні знахідки чорноліської культури ранньозалізного віку (фрагменти посуду) та золотоординського часу (залізни наконечники стріл, дротиків, портулейний гачок, вудила, стремена, кресала, поясні пряжки, ножі, астрагали тощо) (62 од.) [14, 140 с.; 27, 82 с.].	кол. с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської обл. (сучасне м. Горішні Плавні), кург. гр. I, кк. 9, 10, 11, 19.	Дослідження Єристівського заgonу ОАЕ ЦОДПА, 2003 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 12260/1–6, 12261, 12262/1–3, 12263, 12264/1–2, 12265, 12266; НДА 185–186, 187/1–7, 188–199/1–25, 200/1–2, 201/1–11.

6.	Намистини і гральні жетони зі скла та склопасти. Анатичний та пізньоантичний час (347 од.).	Глобинський і Кременчуцький р-ни, розмив лівого берега Кременчуцького водосховища.	Збори колекціонера В. Л. Тараненка, 90-і рр. XX ст.	A 12273–12309.
2006 р.				
7.	Пряслиця глиняні скіфського часу. VII–III ст. до н. е. (2 од.).	Глобинський і Кременчуцький р-ни, розмив лівого берега Кременчуцького водосховища.	Збори колекціонера В. Л. Тараненка, 90-і рр. XX ст.	A 12310, 12311.
8.	Археологічні знахідки з розкопок курганів доби енеоліт-ранньої бронзи, в основному фрагменти глиняного ліпного посуду ямної культури (13 од.) [15, с. 5–67].	кол. с. Дуканичі Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської обл. (сучасне м. Горішні Плавні), кург. гр. I, мікрогрупа I, к. 1; мікрогрупа II, к. 1.	Дослідження Єриствіського загону ОАЕ ЦОДПА, 2005 р. (керівник О. Б. Супруненко)	A 12315, 12316, 12318, 12319; НДА 203/1–9.
9.	Колекція крем'яного інвентаря та відходів крем'яного виробництва (133 од.).	Глобинський і Кременчуцький р-ни, розмив лівого берега Кременчуцького водосховища.	Збори колекціонерів В. О. Баранова і В. Л. Тараненка, 80-і рр. XX ст.	A12317/1–114; НДА 202/1–19.
10.	Глиняний ліпний горщик бабинської культури (багато-валикової кераміки) епохи пізньої бронзи і пращовий камінь скіфського часу (2 од.) [7, с. 146–170; 15, с. 77–80, рис. 74, 76; 1, 77, 82; 16, с. 358–359, рис. 369; 12].	кол. с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (сучасне м. Горішні Плавні), кург. гр. IV, к. 1, п. 1; п. м.	Дослідження Єриствіського загону ОАЕ ЦОДПА, 2005 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 12320, 12321.
2007 р.				
11.	Крем'яні вироби доби пізнього мезоліту кукрецького типу: скребачки, плагівки, відщепи, різець та відходи крем'яного виробництва (24 од.) [18, с. 43–45, рис. 1; 25, с. 30].	с. Солонці (кол. с. Підлужжя) Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської обл. (сучасне м. Горішні Плавні). Пізньомезолітична стоянка Підлужжя-I – «Комсомольська».	Дослідження Єриствіського загону ОАЕ ЦОДПА, 2003 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 12323–12326; НДА 214/1–10.
12.	Археологічні знахідки епохи енеоліту-бронзи: скребачка, вінце горщика, нуклеус (3 од.) [15, с. 104–106, рис. 109; 1; 110, 112].	с. Солонці Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської обл. (сучасне м. Горішні Плавні), урочища Цегельня-2, Цегельня-мис і Карасеве болото.	Дослідження Єриствіського загону ОАЕ ЦОДПА, 2005 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 12331, 12332, 12333.

13.	Глиняна ліпна корчага та дві кістяні шпильки ранньоскіфського часу, прикрашені високохудожніми зооморфними зображеннями (3 од.) [3, с. 46–60; 4, с. 12–45; 16, с. 365–367, рис. 370].	кол. с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська Полтавської обл. (сучасне м. Горішні Плавні), кург. гр. II, к. 1, п. 1.	Дослідження Єриствісько-го загону ОАЕ ЦОДПА, 2005 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 12348–12350.
14.	Колекція археологічних знахідок з давньоугорських поховань третьої чверті IX ст. (44 од.), в т. ч. деталі помертної маски із фольги жовтого металу, бляшки-прикраси взуття, деталі поясного набору із білого металу і бронзи, скроневі кільця із жовтого та білого металів, а також бронзові намистини із поховання фіналу ранньоямного – початку пізньоямного часу епохи ранньої бронзи (5 од.) [9, с. 32–45; 10, с. 105–124; 13, с. 6–108].	с. Дмитрівка Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (сучасне м. Горішні Плавні), ур. Чирвайн горб (куток Прядки), кург. гр. I, к. 1.	Дослідження Дмитрівського загону ОАЕ ЦОДПА, 2007 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 12351–12359; НДА 219–226.
2008 р.				
15.	Колекція археологічних знахідок з досліджень поховальних підкурганних комплексів епохи ранньої бронзи та раннього залізного віку, зокрема, бронзовий наконечник стріли т. зв. жаботинського типу кін. VIII – перш. пол. VII ст. до н. е. (19 од.) [16, с. 248–267].	с. Солонці Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (сучасне м. Горішні Плавні), кург. гр. I, к. 12.	Дослідження ОАЕ ЦОДПА, 2007 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 12378–12381; НДА 232/1–15.
16.	Уламок бронзового фалару – прикраси ременів вузди із рельєфним зображенням чотирипелюсткової квітки пізньосарматського часу (1 од.) [8, с. 111–112, рис. 99; 16, с. 269–271, 316, рис. 360].	кол. с. Дуканичі Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (сучасне м. Горішні Плавні), кург. гр. II, зруйн. курганоподібний насип 5.	Дослідження ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2008 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 12390.
17.	Скребачка крем'яна епохи бронзи, бронзова бляшка у вигляді стилізованої голівки хижого птаха від реміньовузди скіфського часу і заготовка виробу у вигляді потовщеного до середини шильця (можливо, спинки фібули) з білого металу черняхівської культури (3 од.) [21, с. 48–49, 61–62, рис. 86; 1, 2, кол. вкл. с. 87; 109; 33, с. 90, рис. 2; 1, 2].	с. Петрашівка Кременчуцького р-ну, селище черняхівської культури Петрашівка I; с. Салівка Кременчуцького р-ну, кург. гр. I Зозулиної могили (бляшка).	Дослідження ОАЕ ЦОДПА, 2007 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 12440–12442.
18.	Фрагмент бронзової бритви доби пізнього бронзового віку та бронзова плакована білим металом і вкрита жовтим металом монетоподібна привіска давньоруського часу. XI–XII ст. (2 од.) [8, с. 106, рис. 90; 16, с. 382–383, рис. 378; 33, с. 93, рис. 5].	с. Дмитрівка Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (сучасне м. Горішні Плавні), багатощарове поселення доби неоліту, бронзи, черняхівської культури і давньоруського часу Дмитрівка III.	Дослідження ОАЕ ЦОДПА, 2007 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 12443–12444.

19.	Археологічні знахідки епохи бронзи та раннього залізного віку із розвідок на території Галещинського родовища залізистих кварцитів в межах Кременчуцького р-ну, зокрема, кам'яний розтирач зрубної культури, уламок ковпачкової ніжки античної амфори, фрагмент фібули черняхівської культури, фрагменти кераміки переважно зрубної культури (46 од.) [20, с. 58–61, 65–66, 72–76, рис. 3–6, 8, 12, 16–19, 20, 21; 22, с. 10–12, 17–19, 24–29, рис. 2–6, 8, 12, 16–21, 23; 34, с. 21, рис. 20–23, 25, 26, с. 28, рис. 31–33, с. 37–41, рис. 44–46, 51–52].	с. Заруддя Кременчуцького р-ну, поселення зрубної культури доби пізньої бронзи, місцезнаходження, рештки села XIX–XX ст. Заруддя I; селище другої чверті I тис. н. е. Заруддя II; с. Василенки Кременчуцького р-ну, селище черняхівської культури і XVIII–XX ст. Василенки I; селище черняхівської культури і XVIII–XX ст. Василенки IV, куток Різники; с. Ревівка Кременчуцького р-ну, селище черняхівської культури та XVIII–XX ст. Ревівка I, куток Липки.	Археологічні розвідки ОАЕ ЦОДПА, 2006–2007 рр. (керівник О. Б. Супруненко).	А 12452–12457, 12458–12462, 12463–12474, 12475–12476, 12477–12480.
2011 р.				
20.	Колекція археологічних знахідок доби енеоліту-бронзи та скіфського часу, серед яких фрагменти кераміки, гранітна енеолітична стела архаїчної антропоморфної форми, пара скроневих бронзових кілець катакомбної культури, шпилька бронзова скіфського часу (59 од.) [16, с. 127–159, 160–173, рис. 118–184, кол. вк. XI, XII; 30, с. 68–120, рис. 1–7].	с. Білани Кременчуцького р-ну, кург. гр. II, кк. 1 і 2.	Дослідження ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ і загону ОАЕ ЦОДПА, 2007 р. (керівник О. Б. Супруненко).	А 12791–12825.
2012 р.				
21.	Фрагменти кераміки доби пізньої бронзи і браслет з мідного сплаву сер. I тис. н. е. (3 од.) [16, с. 217–224, рис. 235–249].	с. Базалуки Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (сучасне м. Горішні Плавні), кург. гр. I, к. 1.	Дослідження ОАЕ ЦОДПА та ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2010 р. (керівник О. Б. Супруненко).	А 12954–12956.
2013 р.				
22.	Горщик та мініатюрна посудинка з поховання чорноліської культури раннього залізного віку (2 од.) [28, с. 328–329, рис. 1; 29, с. 42–49, рис. 1].	кол. с. Новоселівка Кременчуцького р-ну поблизу с. Пришиб, кург. гр. II, к. 3, п. 2.	Дослідження ОАЕ ЦОДПА та ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2010 р. (керівник О. Б. Супруненко).	А 13039–13040.
23.	Гранітна гробниця-циста і стела доби раннього бронзового віку (2 од.) [23, с. 32–42, рис. 23–33, кол. вкл. II, III, IV; 32, с. 21].	с. Петрашівка Кременчуцького р-ну, кург. гр. III, к. 1, п. 3 та п. 14.	Дослідження ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2011 р. (керівник О. Б. Супруненко).	А 13185, 13186.

2014 р.	
24.	<p>Колекція археологічних знахідок (переважно глиняний посуд та його фрагменти) доби енеоліту-бронзи і пізньоскіфського часу (12 од.) [5, с. 79–94, рис. 1–7; 12, с. 333].</p> <p>Різночасові археологічні знахідки: знаряддя з кременя, фрагменти посуду доби енеоліту-бронзи, зокрема, дерев'яної культури, уламок бронзового казана й астрагал середньовічних кочівників XII–XIII ст. (половці), зірочка від шпори козацького часу (15 од.) [16, с. 200–215, рис. 211–234, 2 кол. вкл.].</p> <p>Археологічні знахідки епохи бронзи та раннього залізного віку із розвідок на території проєктованого 4-го відсіку хвостовища Полтавського ГЗК на території Кременчуцького району, зокрема, уламок кинджала з кременю епохи бронзи, горщик бережнівсько-майської зрубної культури, бронзовий тригранний наконечник стріли скіфського часу, спинка бронзової фібули другої чверті I тис. н. е., фрагменти кухонного, столового і тарного посуду (134 од.) [21, с. 29–35, 51–61, 66–69, рис. 32–43, 65–73, 76, 88, 89; 35, с. 177–198, рис. 5–17].</p>
	<p>кол. с. Лавриківка Кременчуцького р-ну, кург. гр. III, к. 2.</p> <p>с. Кияшки Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (сучасне м. Горішні Плавні), к. 3.</p> <p>с. Петрашівка Кременчуцького р-ну, місцезнаходження епохи бронзи, селище черняхівської культури та пізньосередньовічного часу Петрашівка II; поселення катакомбної і зрубної культур епохи бронзи Петрашівка III; селище черняхівської культури Петрашівка IV (куток Дахнівка); с. Роботівка Кременчуцького р-ну, місцезнаходження епохи бронзи, селище другої чверті I тис., XVIII–XIX ст. Роботівка I; селище другої чверті I тис. Роботівка II; поселення епохи пізньої бронзи Роботівка III; місцезнаходження епохи мезоліту і бронзового віку Роботівка IV; с. Салівка Кременчуцького р-ну, кург. гр. I «Золуїні могили», поблизу кк. №№ 8–11, 14; с. Карпівка Кременчуцького р-ну, кург. гр. I, к. 2; с. Пришиб Кременчуцького р-ну, кург. гр. II, поблизу к. 1.</p>
	<p>Дослідження ОАЕ ЦОДПА та ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2010 р. (керівник О. Б. Супруненко).</p> <p>Дослідження ОАЕ ЦОДПА та ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2011 р. (керівник О. Б. Супруненко).</p> <p>Дослідження ОАЕ ЦОДПА, 2007 р. (керівник О. Б. Супруненко).</p>
	<p>А 13295–13306.</p> <p>А 13307–13321.</p> <p>А 13339–13466; НДА-283–286.</p>
2015 р.	
27.	<p>Фрагменти гончарного посуду другої чверті XVIII ст. (9 од.).</p> <p>кол. с. Ємці Кременчуцького р-ну. Житло I на к. I.</p>
	<p>ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2014 р. (керівник О. Б. Супруненко).</p>
	<p>А 13608–13614</p>

28.	Археологічні знахідки пізньокатакомбної і богуславсько-білозерської культур епохи середньої та пізньої бронзи: рештки глиняного посуду, кремінь кресальний, бісер з блакитної склопасті, невеликий уламок ливарної матриці (13 од.) [16, с. 175–193, рис. 185–208, 2 кол. вкл.].	с. Кузьменки Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (сучасне м. Горішні Плавні), кург. гр. III, кк. 2 і 3.	Дослідження ОАЕ ЦОДПА та ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2011 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 13644–13648.
29.	Археологічні знахідки епохи бронзи і сарматського часу, з-поміж яких вирізняється комплекс ранньосарматського поховання: два гончарні пізньоантичні глеки, пісковикове точильце, розвали залізного ножа і великої бронзової підв'язної фібули середньолатенського типу (17 од.) [16, с. 229–247, рис. 251–273, 2 кол. вкл.].	с. Солонці Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (сучасне м. Горішні Плавні), кург. гр. VI, к. 1.	Дослідження ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2011 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 13654–13667.
30.	Археологічні знахідки із розвідок в околицях м. Комсомольська (3 од.): бронзові наконечники стріл скіфського часу.	сс. Колгоспна Гора і Дмитрівка Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (сучасне м. Горішні Плавні).	Дослідження ОАЕ ЦОДПА та ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2011 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 13674–13676.
31.	Поясна накладка золотоординського часу з білого металу, прикрашена гласким рельєфним зображенням стилізованої трипелюсткової квітки.	с. Салівка Кременчуцького р-ну, ур. Шведівка.		
32.	Колекція археологічних знахідок, переважно фрагментів ліпного посуду доби неоліту, бабинської і зрубної культур середньої та пізньої бронзи (12 од.) [35, с. 198–203, рис. 18, 19, 20].	с. Петрашівка Кременчуцького р-ну. Під курганоподібним насипом 6 кург. гр. V на селищі Петрашівка III.	Дослідження ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2011 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 13677–13688.
33.	Колекція археологічних знахідок епохи енеоліту-бронзи: фрагменти глиняного ліпного посуду та два цілі горшки катакомбної культури й один зрубної (51 од.) [21, с. 42, 43, рис. 56–58, 59].	с. Петрашівка Кременчуцького р-ну, кург. гр. III, к. 1; кург. гр. V, к. 8.	Дослідження ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2011 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 13750–13755; НДА 300–308.
34.	Знахідки прикрас із жовтого металу з поховань багатих заможних жінок-кочівниць золотоординського часу: амулетниця-привіска (релікварій), що відноситься до групи рідкісних, унікальних знахідок, сережка круглодотрядна і накладна деталь прикраси головного убору. XIV ст. (3 од.) [8, с. 35].	кол. с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (сучасне м. Горішні Плавні), на місці спорудження Єриствіського кар'єру залізистих кварцитів, ур. Стобува-та могила, кург. гр. I, кк. 15, 17.	Дослідження ОАЕ ЦОДПА, 2004 р. (керівник О. Б. Супруненко).	A 13759–13761.

2016 р.

35.	<p>Колекція археологічних знахідок епохи бронзи – раннього залізного віку із науково-рягівних досліджень на території Кременчуцького р-ну: фрагменти кераміки, уламки кам'яних сокир-молотів, зерногтерка, бронзові наконечники стріл скіфської культури (51 од.) [21, с. 19–20, рис. 12: 3–6, с. 74–79, рис. 98–100; 24, с. 67–81, рис. 1–7].</p>	<p>с. Білани Кременчуцького р-ну, кург. гр. Ш, к. 4 і курганоподібний насип 3; поселення зрубної і постзрубної культур епохи пізньої бронзи Білани ІІ; с. Карпівка ІІ; с. Келеберда Кременчуцького р-ну; різночасове поселення доби енеоліту-козачького часу Павлівка ІІ; с. Кузьменки Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська, ур. Левада, на відстані к. 1 кург. гр. ІІ; с. Пришиб Кременчуцького р-ну, поряд із кург. гр. ІV; с. Редуті Комсомольської міської ради (кооператив «Вікторія»), поселення чорноліської культури раннього залізного віку Редуті ІІ.</p>	<p>Дослідження ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2012 р. (керівник О. Б. Супруненко).</p>	<p>А 13799–13823; НДА 309–314.</p>
<p>Матеріали, що ще не пройшли наукову інвентаризацію і знаходяться на тимчасовому зберіганні</p>				
36.	<p>Матеріали епохи бронзи (уламки ліпного посуду) і скіфського часу (свинцеві пряслиця, бронзова серезка, склопастове намисто, залізний ніж) (16 од.) [7, с. 146–170].</p>	<p>кол. с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (сучасне м. Горішні Плавні), кург. гр. ІV, кк. 5 і 6.</p>	<p>Дослідження ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2013 р. (керівник О. Б. Супруненко)</p>	<p>Акт № 1 від 14.01. 2013 р.</p>
37.	<p>Матеріали епохи фінальної бронзи та черняхівської культури, в т. ч. уламки ліпного і гончарного, частина голівки бронзової шпильки, пряжка білого металу від взуття (24 од.) [35, с. 192–196, рис. 15].</p>	<p>с. Петрашівка Кременчуцького р-ну, поселення Петрашівка ІІ, траншея.</p>	<p>Дослідження ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2013 р. (керівник О. Б. Супруненко).</p>	<p>Акт № 3 від 23. 01. 2013 р.</p>
38.	<p>Матеріали епохи бронзи, в т. ч. ліпні горщики какакомбної, зрубної культур, корчажка початкової доби раннього залізного віку, уламок бронзового браслету середини I тис. н. е., пряжка і портупейний гачок золотоординського часу (17 од.) [37].</p>	<p>с. Солонці Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (сучасне м. Горішні Плавні), кург. гр. V, кк. 1–3, курганоподібний насип 4.</p>	<p>Дослідження ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2013 р. (керівник О. Б. Супруненко).</p>	<p>Акт № 13 від 03. 10. 2013 р.</p>
39.	<p>Знахідки, переважно фрагменти гончарного посуду другої чверті XVIII ст. (28 од.)</p>	<p>кол. с. Ємці Кременчуцького р-ну, кург. гр. ІІ, к. 2.</p>	<p>Дослідження ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2014 р. (керівник О. Б. Супруненко).</p>	<p>Акт № 9 від 03. 11. 2014 р.</p>
40.	<p>Енеолітична гранітна стела, знахідки епохи ранньої (шпильце та тесло бронзові ямної культури) і пізньої бронзи, в т. ч. розвал ліпного горщика (13 од.), монета – римський денарій білого металу (1 од.).</p>	<p>с. Єришівка Кременчуцького р-ну, кург. гр. ІІІ, кк. 1, 2; кург. гр. ІІ, к. 2.</p>	<p>Дослідження ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2015 р. (керівник О. Б. Супруненко).</p>	<p>Акти №№ 8, 9 від 09. 03., № 10 від 12. 03. і № 11 від 14. 03. 2016 р.</p>

Література

1. **Кулатова І. М.** Археологічні розвідки в зоні Єристівського родовища залізистих кварцитів у Кременчуцькому районі на Полтавщині / Кулатова І. М., Мироненко К. М., Охріменко А. І., Супруненко О. Б. // АБУ – 2002-2003 рр.: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [редкол.: С. Д. Крижицький, О. П. Моця, Д. Н. Козак та ін.; укл. Н. О. Гаврилюк]. – К.: Шлях, 2004. – Вип. 6. – С. 23–26.
2. **Кулатова І. М.** Кургани поблизу Волошиного у пониззі Псла (група курганів III) / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., за участю Маєвської С. В. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2004. – № 1–2 (13–14). – С. 47–135.
3. **Кулатова І. М.** Раннескифское погребение на юге Приднепровской Левобережной террасовой лесостепи (к вопросу о переднеазиатских инновациях в восточноевропейском зверином стиле) / Кулатова И. Н., Скорый С. А., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2006. – № 1 (19). – С. 46–60.
4. **Кулатова І. М.** Кургани поблизу с. Волошине в пониззі Псла / Кулатова І. М., Скорий С. А., Супруненко О. Б. ; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К., 2010. – С. 12–45. – (Сер.: Старожитності околиць Комсомольська: частина VIII).
5. **Кулатова І. М.** Рештки пізньоскіфського поховання у лівобережному Припсіллі / Кулатова І. М., Скорий С. А., Супруненко О. Б. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковалева І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. і наук. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – С. 79–94.
6. **Луговий Р. С.** Археологічні знахідки з Кременчуччини у збірці Полтавського краєзнавчого музею / Луговий Р. С., Ткаченко О. М. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2003. – № 2 (14). – С. 72–80.
7. **Скорий С.** Кургани скіфського часу на території Єристівського кар'єру в околицях м. Комсомольська / Сергій Скорий, Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ ім. Василя Кричевського; [редкол. Ю. В. Волошин, А. М. Киридон, В. О. Мокляк та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2013. – Вип. VIII. – С. 146–170.
8. **Супруненко О. Б.** Археологічні пам'ятки на території Комсомольської міської ради / О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМ; ЦОДПА; [упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б.; редкол.: Близнюк І. Ф. (гол. редкол.) та ін.]. – Київ; Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 16–40.
9. **Супруненко О. Б.** Давньоугорське поховання в кургані в пониззі Псла / Супруненко О. Б., Маєвська С. В. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1–2 (21–22). – С. 32–45.
10. **Супруненко О. Б.** Давньоугорський некрополь поблизу с. Дмитрівки в нижній течії Псла / О. Б. Супруненко // Маляри в Середньому Подніпров'ї: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА; [редкол.: Моця О. П. (від. ред.), Баталов С. Г., Єльніков М. В. та ін.]. – К., 2011. – С. 105–124, 3 кол. вкл. – (Сер.: Археологія і давня історія України: вип. 7).
11. **Супруненко О. Б.** Деякі знахідки з Полтавщини / О. Б. Супруненко, О. В. Сидоренко // АДУ – 2013: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [гол. ред. Козак Д. Н.; редкол.: Буйських А. В., Бунятян К. П., Залізняк Л. Л. та ін.]. – К., 2014. – С. 224–225, рис. 1–3.
12. **Супруненко О. Б.** Дослідження курганів на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, В. В. Шерстюк // АДУ – 2010: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [гол. ред. Козак Д. Н.; ред. кол.: Буйських А. В., Бунятян К. П. та ін.]. – Київ; Полтава: Археологія, 2011. – С. 333–335.
13. **Супруненко О. Б.** Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / Супруненко О. Б., за участю Кулатової І. М., Маєвської С. В., Шерстюка В. В.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. О. П. Моця]. – Київ; Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – 108 с.: іл. – (Сер.: Старожитності околиць Комсомольська: частина VI).

14. **Супруненко О. Б.** Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла / Супруненко О. Б., за участю Маєвської С. В., Артем'єва А. В., Горбенка С. О.: ЦП НАНУ і УТОПК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Кулатова І. М.]. – Київ; Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2006. – 140 с.: іл. – (Сер.: Старожитності околиць Комсомольська: частина III).
15. **Супруненко О. Б.** Кургани між сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі / Супруненко О. Б.; ЦП НАНУ і УТОПК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Кулатова І. М.]. – Київ; Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2006. – 128 с.: іл. – (Сер.: Старожитності околиць Комсомольська: частина IV).
16. **Супруненко О. Б.** Кургани Нижнього Припсілля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; ЦП НАНУ і УТОПК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПК, 2011. – 472 с., 24 кол. вкл.
17. **Супруненко О. Б.** Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко // АДУ – 2013: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [гол. ред. Козак Д. Н.; ред. кол.: Буйських А. В., Бунятян К. П., Залізник Л. Л. та ін.]. – К., 2014. – С. 215–216.
18. **Супруненко О. Б.** Мезолітична стоянка «Комсомольська» поблизу с. Підлужжя на Кременчуччині / Супруненко О. Б., Гавриленко І. М., Кулатова І. М., Лямкін В. В., Мироненко К. М. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2003. – № 2/2002-1/2003 (12-13). – С. 43–45.
19. **Супруненко О. Б.** Нові знахідки золотоординської доби на Полтавщині / Супруненко О. Б. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: зб. пр. і мат-лів Х наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14–16 серпня 2010 р.) / ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА; [ред. кол.: Фасій Г. І., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. та ін.]. – Київ; Полтава: Вид-во «Гротеск», 2010. – С. 74–84.
20. **Супруненко О. Б.** Обстеження території Галещинського родовища залізистих кварцитів у Кременчучькому і Козельщинському районах на Полтавщині / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1–2 (21–22). – С. 53–80.
21. **Супруненко О. Б.** Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА. – Київ; Полтава: Дивосвіт, 2009. – 104 с.: іл. – (Сер.: Старожитності околиць Комсомольська: частина VII).
22. **Супруненко О. Б.** Пам'ятки археології території Галещинського родовища залізистих кварцитів на Полтавщині / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА; [від. ред. Козак Д. Н.]. – Київ; Полтава: Дивосвіт, 2007. – 38 с., кол. вкл.
23. **Супруненко О. Б.** Петрашівський курган доби енеоліту-бронзового віку / Супруненко О. Б.; ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА. – К.: ЦП НАНУ і УТОПК, 2012. – 140 с., 6 кол. вкл.
24. **Супруненко О. Б.** Рештки копильні XIX ст. в Біланах у пониззі Псла / О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПК; ІА НАНУ, ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.; відп. і наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава, 2013. – С. 67–81.
25. **Супруненко О. Б.** Старожитності околиць Комсомольська / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Мироненко К. М. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2004. – № 1–2 (13–14). – С. 5–37.
26. **Супруненко О. Б.** Старожитності околиць Комсомольська / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Артем'єв А. В., Маєвська С. В.; ЦП НАНУ і УТОПК; ІА НАНУ; ЦОДПА. – Вид. 2-е, доп. – Київ; Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2005. – 140 с., іл. – (Сер.: Старожитності околиць Комсомольська: частина I).
27. **Супруненко О. Б.** Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного / Супруненко О. Б., Маєвська С. В., Артем'єв А. В.; ЦП НАНУ і УТОПК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Кулатова І. М.]. – Київ; Полтава: Вид-во «Техсервіс»; ВЦ «Археологія», 2005. – 82 с., кол. вкл. – (Сер.: Старожитності околиць Комсомольська: частина II).

28. **Супруненко О. Б.** Чорноліський комплекс у кургані в межиріччі Псла та Сухого Кобелячка / Супруненко О. Б., Кулатова І. М. // АДУ – 2010: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [гол. ред. Козак Д. Н.; редкол.: Буйських А. В., Бунятян К. П. та ін.]. – Київ; Полтава: ВЦ «Археологія», 2011. – С. 328–329.
29. **Супруненко О. Б.** Чорноліський поховальний комплекс в кургані у лівобережному Припсіллі / Супруненко О. Б., Кулатова І. М. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. наук. пр. / ІА НАНУ, ЦП НАНУ і УТОПК, ЦОДПА УК ПОДА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковалева І. Ф. та ін.; відп. і наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПК, 2011. – С. 42–49.
30. **Супруненко О. Б.** Кургани поблизу с. Білани на Кременчуччині / Олександр Супруненко, Сергій Скорий, В'ячеслав Шерстюк // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Полтавський літератор, 2010. – [Вип. V.] – С. 68–120. – Рис. 1–7.
31. **Супруненко О. Б.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.; ЦП НАНУ і УТОПК; ІА НАНУ; ЦОДПА; Сум. обл. орг. УТОПК. – Київ; Полтава: Археологія, 2004. – 82 с.
32. **Супруненко О. Б.** Енеолітична гробниця-циста з пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині / О. Б. Супруненко // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VIII Междунар. науч. конференции (Харьков, 9–10 ноября 2012 г.). / ХНУ імені В. Н. Каразіна; Харківське обласне історико-археологічне товариство; [відпов. за вип. С. В. Д'ячков]. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2012. – С. 21.
33. **Супруненко О. Б.** Розвідки у пониззях Сухого Кобелячка і Псла / Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Лямкін В. В., Сидоренко О. В. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1–2 (23–24). – С. 89–93.
34. **Супруненко О. Б.** Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПК; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Д. Н. Козак]. – Київ; Полтава: Техсервіс, ВЦ «Археологія», 2006. – 146 с.
35. **Супруненко О. Б.** Дослідження поселень доби пізнього бронзового віку та пізньоримського часу в пониззі Сухого Кобелячка на Кременчуччині / Олександр Супруненко, В'ячеслав Шерстюк // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2014. – Вип. ІХ. – С. 170–209.
36. **Удовиченко О. І.** Фібули черняхівської культури з Градизька / О. І. Удовиченко // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 110–112.
37. **Супруненко О.** Кургани поблизу с. Солонці на Кременчуччині / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; [ред. кол.: Волошин Ю. В., Гаврилюк Н. О., Супруненко О. Б. (гол. ред. кол.) та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2017. – Вип. ХІІ. – С. 44–103.

Л. М. Лугова, І. С. Мельникова

Старожитності Кременчуччини в археологічній збірці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

У публікації у стислій формі подана впорядкована, систематизована, дещо уніфікована інформація про новітні археологічні знахідки з історичної Кременчуччини, які надійшли до зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського за останні 15 років. Наводиться перелік артефактів, окремі назви предметів, склад колекції, датування, культурна належність, місце та час знаходження, назви експедицій, ким знайдено або передано ці речі до музею.

Ключові слова: *Кременчуччина, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, колекція, комплектування, археологічні артефакти, музейне зібрання.*

L. M. Luhova, I. S. Melnykova

**Antiquities of Kremenchuk District
in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum Gathering**

Adjusted, systematized, in some way unified information concerning archaeological findings in Kremenchuk District, that came to the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum gathering during last 15 years, are given in the article in short form. List of artifacts, separate objects names, collection lineup, dating, cultural affiliation, place and time of excavation, expedition name, who found and given this things to the museum, is given.

Keywords: *Kremenchuk District, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, collection, acquisition, archaeological artifacts, museum gathering.*

І. М. Кулатова
(м. Полтава)

«АМФОРКА КИЇВСЬКОГО ТИПУ» З ОКОЛИЦЬ КРЕМЕНЧУКА¹

*Про знахідку рідкісного типу посудини давньоруського часу у передмісті
Кременчука.*

Ключові слова: давньоруський час, Кременчук, Середнє Подніпров'я, «амфорка київського типу».

За останній час на теренах Полтавщини трапилися кілька знахідок доволі рідкісних для давньоруського лісостепового порубіжжя типів гончарного посуду – так званих «амфорок київського типу». Нещодавно дві з таких надійшли до фондів Краєзнавчого музею міста Горішні Плавні. Їх виявили на відкритому селищі у ворсклинській лівобережній надзаплаві, розташованому на північній околиці с. Ключівки Новосанжарського району Полтавської області в ур. Вільхове. Поселення знаходиться в ресурсній зоні давньоруського городища в ур. Маджари [1], залишки якого розташовані в історичному центрі смт Нових Санжар на Нижній Ворсклі [2; 3, с. 160–161, рис. 1–2; 4; 5; 6], котре ототожнюється О. Б. Супрунечком з «градом» Ворона «Списку руських міст дальніх і ближніх» кін. XIV ст. [10, с. 58–59; 11, с. 26].

Зважаючи на ключівські знахідки «амфорок», ми звернули увагу й на подібну, вважаємо забуту, посудинку, виявлену на північній околиці лівобережної частини міста Кременчука, що тривалий час експонувалася в Кременчуцькому краєзнавчому музеї. Вона навіть потрапила на сторінки одного з археолого-краєзнавчих видань [12, кол. вкл. III], на жаль, в якості ілюстрації щодо старожитностей фіналу ранньосередньовічної епохи [12, с. 39, 109, рис.]. Хоча і досі ця посудинка так і не привернула більш пристальної уваги дослідників.

Про її походження збереглася досить обмежена інформація, що, крім короткого опису, включає відомості про знаходження невеликого глека з вузьким горлом і вушками кременчуцьким краєзнавцем О. Б. Порубаєм на початку 1980-х рр. [12, с. 109] у відслоненнях лівого берега Дніпра, на північно-західних міських околицях, дещо вище ур. Самусіївки.

Кременчуцька посудинка відзначається невеликими розмірами. За типом вона належить до так званого посуду з вушками – «амфорок київського типу» [7, с. 52]. Це – невисокі видовжених пропорцій тонкостінні глеки з вузькою горловиною, що мають коротку шийку, максимальне розширення тулуба здебільшого на другій чверті висоти, звуження корпусу до плаского денця, ширшого за діаметр шийки [9, с. 115].

¹ Рис. 1 див. на кол. вклейці І.

Кременчуцька «амфорка» – дещо вища і більша за клюсівські посудинки, також має видовжену форму, з невисокою, виділеною потоншенням шийки, горловиною, з профільованим, позначеним вгорі валиковим пояском вінцем. Коротка шийка з плавним вигином переходить у рівномірно випуклі плічка. Тулуб в останній третині висоти рівномірно звужений до плаского денця. Посудина прикрашена потрійними смужками широкого вертикального лискування, що доволі органічно підкреслює дещо «роздуті» форми й особливості невеликого гончарного виробу (рис. 1).

В основі шийки «амфорка» має пару симетричних вертикально розташованих петельчастих вушок, з округлими наскрізними отворами в них, спрямованими в горизонтальному напрямку. Денце пласке, без утору, добре затерте. Краї вінця й одне з вушок надбиті у давнину, що й зумовило залишення виробу на дніпровському узбережжі колишніми власниками.

Поверхня «амфорки» гладенька сіро-коричнюватого кольору. Тісто майже без візуально помітних домішок, з поодинокими включеннями шамоту. Лискування якісне, зі слідами задимлення. Висота «амфорки» – 21,9 см, діаметри: зовнішній вінця – 9,8 см, шийки – 8,8 см, тулуба – 18,1 см, денця – 9,9 см. Ширина ручок-вушок із зовні – 1,2–1,3 см, довжина – не більше 3,0 см, діаметр округлих отворів – 0,8 см. В середині поверхня має непевні сліди темної щільної рідини. На тулубі наявні тріщинки, потертості і сколи (рис. 1).

Щодо датування таких поки що незвичних для теренів Полтавщини типів давньоруського посуду існує точка зору про належність їх часу від кінця XII до початку XIII ст. Саме в пізніх об'єктах давньоруських поселень у Ревутовому і Григорівці виявлені подібні форми «амфорок» [7, с. 51, 52, рис. 28: 3; 8, с. 137, рис. 56: 3; 9, с. 115], що інколи «доживали» до другої половини XIII ст. [7, с. 52]. Саме остання «амфорка» з Григорівки досить подібна як за оформленням вінця, так і за пролісованим орнаментуванням до кременчуцької знахідки. Зауважимо, що фрагменти вінця подібних посудин траплялися під час розкопок посаду Новосанжарського городища в ур. Маджари на правому березі Ворскли, котрі проводилися у 1992 р. О. В. Серовим за участі В. О. Мокляка [2, с. 13–14].

На стінках обох клюсівських «амфорок» з Поворскля відзначена наявність дьогтю. В. В. Лямкін і Н. В. Лямкіна, які опублікували клюсівські посудинки, ви-

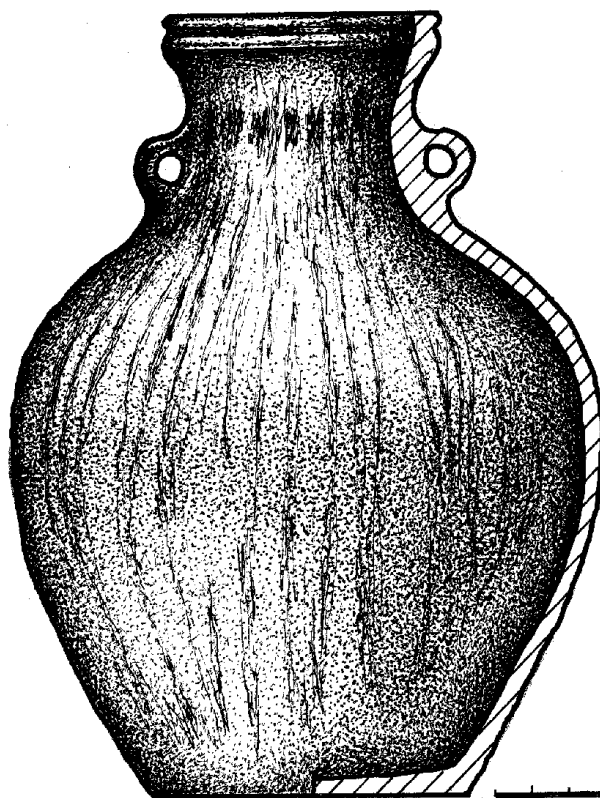

Рис. 2. «Амфорка київського типу» з Кременчука. Часткова реконструкція.

Рис. Г. Коваленко.

словили припущення, що такого типу гончарні вироби могли бути призначені для його зберігання. Ймовірно, горизонтально розташовані петельчасті вушка слугували для підвішування посудинок під возом чи для зручності у використанні при носінні на мотузці [3, с. 163]. Сліди темної висохлої рідини відзначені й на кременчуцькій «амфорці». Проте такий спосіб їх використання для господарських потреб був, вірогідно, вже вторинним. Спершу «амфорки», на нашу думку, слугували в побуті підвішеними на мотузці рукомийниками.

Як бачимо, посудинка з Кременчука поки що має досить мало аналогій з-поміж середньодніпровських старожитностей доби Київської Русі і ще менше на Полтавщині, виступаючи рідкісною для прикордонного з Диким полем регіону знахідкою. Проте, вона певною мірою маркірує добре обжиту наприкінці XII – на початку XIII ст. округу першопоселення, ймовірно, невеликого городища в історичному центрі Кременчука.

Джерела та література

1. **Бовкун І. В.** Давньоруське городище в Нових Санжарах / Бовкун І. В., Суховська І. В. // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПОУК; ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 89–93.
2. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район / [упорядк., підг. до друку та передмова В. О. Мокляка]; УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – 178 с.
3. **Лямкін В. В.** Дві «амфорки київського типу» з с. Ключівка Новосанжарського району / В. В. Лямкін, Н. В. Лямкіна // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918 – 1984): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; ПКМВК; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК; Дивосвіт, 2018. – С. 159–164.
4. **Мироненко К. М.** Давньоруські поселення Нижнього Поворскля / Мироненко К. М. // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 66–70.
5. **Мокляк В. А.** Археологические памятники в окрестностях Новых Санжар / В. А. Мокляк // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. тр. / ПКМ; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Луговая Л. Н., Супруненко А. Б. (отв. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 109–115.
6. **Мокляк В. О.** До археологічної карти Новосанжарського району / Мокляк В. О. // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПОУК; ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 67–77.
7. **Петрашенко В. А.** Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка / В. А. Петрашенко; НАНУ, Ин-т археол. – К., 2005. – 264 с.
8. Південноруське село IX – XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури) / [за ред. О. П. Моці, В. П. Коваленка, В. О. Петрашенко]; ІЗМН; ІА НАНУ. – К., 1997. – 180 с.
9. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / [редкол.: О. П. Моця (відп. ред.), А. В. Петраускас, А. П. Томашевський]; НАНУ, Ін-т археол. – К.: Шлях, 2003. – 232 с.
10. **Супруненко О. Б.** До локалізації давньоруських центрів Нижнього Поворскля / О. Б. Супруненко // Проблеми історії та археології України: тез. докл. науч. конф. (21–23 жовтня 1999 г.) / ХНУ, ХІАО. – Харків, 1999. – С. 58–59.
11. **Супруненко О. Б.** Про давньоруські центри Нижнього Поворскля / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 1 (5). – С. 20–30.
12. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Кракало І. В., Мироненко К. М., Тітков О. В.; ІА НАНУ; ЦОДПА; Кремен. КМ; [відп. та наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава; Кременчук : Археологія, 2004. – 160 с., IV кол. вкл.

І. М. Кулатова

«Амфорка київського типу» з околиць Кременчука

У публікації до наукового обігу вводяться відомості про знахідку рідкісного типу гончарної посудинки давньоруського часу, так званої «амфорки київського типу», виявленої на лівому березі Дніпра на північно-західній околиці м. Кременчука Полтавської області. Вона зберігається в Кременчуцькому краєзнавчому музеї й є одним із свідчень обжитості міських теренів за доби Київської Русі.

Ключові слова: давньоруський час, Кременчук, Середнє Подніпров'я, «амфорка київського типу».

I. M. Kulatova

“Amphora of the Kyiv Type” from Kremenchuk Outskirt

New information about finding of a rare type pottery dated to the Ancient Russ Time so-called “amphora of the Kyiv type”, found at the left bank of the Dnieper River on the northern-west outskirt of Kremenchuk Poltava Region, is implemented to the scientific circulation in the publication. It is saved in the Kremenchuk Local Lore Museum and proved populating of city territory in the Ancient Russ Time.

Keywords: the Ancient Russ Time, Kremenchuk, the Middle Dnieper River Region, “amphora of the Kyiv type”.

В. Б. Ейсмонт
(м. Кременчук)

ДЕЯКІ ЗНАХІДКИ XII–XIV ст. З КРЕМЕНЧУКА ТА ЙОГО ПЕРЕДМІСТЬ

Про окремі артефакти з середньовічної історії міста, виявлені нещодавно у Кременчуці.

Ключові слова: Кременчук, давньоруський, золотоординський, козацький часи, окремі знахідки.

У червні-липні 2018 р. у місті Кременчуці під час проведення земляних робіт на новобудовах по вул. Сердюка та у Придніпровському парку були випадково виявлені два залізних наконечники стріл.

Перший з них знайдений під час проведення земляних робіт у траншеї поблизу центральної алеї Придніпровського парку. Встановити конкретну належність артефакту до відповідного прошарку культурних нашарувань не було можливості, оскільки саме ці відкладення виявилися порушеними в ході робіт. Відомо лише, що канава, де трапилося вістря стріли, прокопувалася до глибини близько 0,8 м від сучасної денної поверхні. У масі виїнятого ґрунту виявлений також фрагмент ліпної кераміки (уламок стінки горщика), характерного для пізньоскіфського часу. Знахідка трапилася з північного боку від головної алеї парку, на відстані 40–60 м від останньої.

Наконечник черешковий, з масивним тригранним коротким пером, валиковим потовщенням, що обмежувало фіксацію черешка у деревку, близький до типу 83, за О. Ф. Медведєвим [2, с. 352, 353, табл. 139: 13; 3, с. 151]. Довжина – 8,7 см, довжина пера – 4,0 см, його ширина – 19 мм. Діаметр кільцевого упору для деревка – 0,7 см (рис. 1: 1).

За А. М. Кіричником та О. Ф. Медведєвим, подібні наконечники стріл були широко розповсюджені на території Русі і використовувалися в XI ст., проте «доживали» у південних землях й до XII ст. [2, с. 352].

Другий наконечник виявлений в ході будівництва котловану житлового будинку по вул. Ігоря Сердюка в масиві вибраного екскаватором ґрунту. Встановити належність знахідки до певних культурних нашарувань (давньоруські відкладення в цій частині міста відсутні) чи стародавнього похованого ґрунту неможливо, адже заповнення котловану неодноразово перемішувалося під час проведення будівельних робіт XIX–XX ст. Характерними маркерами вмісту наповнення котловану можуть слугувати інші знахідки, виявлені поряд – бронзовий елемент оздоблення кінської збруї XIX ст., монети: 10 копійок 1909 р., 3 копійки 1929 р.

Наконечник типологічно належить до кола так званих «зрізнів». Він ромбоподібний черешковий, з невеликим упором для закріплення у деревку. Довжина – 7,9 см, довжина пера – 4,5 см, ширина пера – 3,4 см (рис. 1: 2).

*Рис. 1. Кременчук, м. Наконечники стріл XII–XIII ст. Залізо.
1 – Придніпровський парк; 2 – вул. І. Сердюка.*

Рис. 2. Рокитне, с. Заколка-застібка з частиною ланцюжка. Мідь.

За О. Ф. Медведєвим [3, с. 157] належить до найбільш розповсюджених типів наконечників стріл як давньоруського населення, так і завойовників часу монголо-татарського нашествия – типу 66. Вістря на стрілу може датуватися XIII ст. [2, с. 352, табл. 139: 3].

Ще одна випадкова знахідка виявлена 2017 р. у передмісті Кременчука, поблизу с. Рокитне у поверхневому шарі ґрунту. Поряд будь-яких предметів археологічного характеру знайдено не було, тобто, частина гарнітури до одягу була втрачена випадково.

Це – мідна заколка-застібка з «витим» (перекрученим) стрижнем прямокутного перетину, петлеподібною голівкою, край якої додатково загнутий у маленьке кільце, а також чарунками ланцюжка у вигляді двох S-подібних елементів, оформлених на кшталт голівки заколки. Чарунки ланцюжка мали з'єднувати наявну частину гарнітури з парною деталлю скріплення під одягу (рис. 2).

Матеріал виготовлення – мідь, довжина шпилькоподібної заколки – 7,8 см, довжина ланки ланцюжка – 2,0 см, його ширина – 0,7 см.

Зауважимо, що такі предмети мали широке застосування, здебільшого використовувалися для скріплення під верхнього одягу (як застібка), часом – як проколка чи навіть шпажка (своєрідна «виделка») для утримування їжі. Згодом, за козацької епохи, подібні знаряддя слугували й інструментами для чищення люльок.

Зважаючи на наявність подібних знахідок серед підйомних матеріалів багатошарового поселення Павлівка II поряд із Келебердою нижче по Дніпру [6, с. 81, рис. 102: 2] з переважаючими матеріалами золотоординського і козацького часів, а також знахідку більш вишуканої шпильки з подібним ланцюжком в околицях Котельви (однозначно, козацького часу), можемо вважати за можливе датувати цей виріб доволі широко – від золотоординської епохи (кін. XIII – XIV ст.) аж до козацької доби (XVII ст.)

Чого гріха таїти, подібні знахідки часто трапляються у приватних колекціях, і походять з території Кременчука та його околиць. Вони заповнюють собою існуючу прогалину матеріальних свідчень щодо проживання людей на території сучасного міста та його околиць як у давньоруський період, часи Золотої Орди, так і, можливо, Великого князівства Литовського. Принаймні, презентовані в публікації два наконечники стріл, що місцями свого знаходження позначають межі найближчої округи (вважаємо, ресурсної зони) Кременчуцького давньоруського поселення. Ці предмети у найближчий час поповнять археологічне зібрання Кременчуцького краєзнавчого музею.

Наявність таких знахідок та їх випадкове виявлення під час земляних і будівельних робіт наголошує на необхідності проведення ґрунтовніших археологічних досліджень в історичному ареалі Кременчука. Адже повноцінних пошукових робіт у місті до початку XXI ст., фактично, не проводилося. Тож маємо лише короткі відомості про розвідкові та ознайомчі дослідження К. Мельник-Антонович і В. Вернадського кінця XIX ст., обстеження початку XX ст. В. Ляскоронського та М. Рудинського [4, с. 17–21].

На початку 2000-х рр. у Кременчуці були здійснені перші суцільні за характером археологічні розвідки й закладено кілька невеликих розкопів з метою проведення охоронних археологічних досліджень експедиціями, які очолив О. Супруненко. Результати цих робіт засвідчили існування в історичному центрі Кременчука поселення (а, можливо, і городища) вже з XII ст. [4; 5, с. 78–81], а також суттєво доповнили уявлення про історію міста періоду козаччини та Російської імперії.

Зважаючи, що докуменатальні і письмові джерела з історії Кременчука вже ретельно вивчені і навряд чи зможуть дати більше нових свідчень [1], проведення археологічних досліджень на сьогодні залишається найбільш перспективним як для визначення часу заснування міста, так і доповнення знань про першовитоки і періоди, щодо яких існують «білі плями». Мається на увазі, насамперед, давньоруські та золотоординські часи, а також доба входження наддніпрянської території до окраїнних меж Великого князівства Литовського.

Література

1. **Вирський Д.** «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го / Дмитро Вирський. – 2-ге вид., випр., доп. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 681 с.
2. **Кирпичников А. Н.** Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь: город, замок, село / Археология СССР. – М.: Наука, 1985. – С. 298–363.
3. **Медведев А. Ф.** Ручное метательное оружие (луки, стрелы, самострел) VIII–XIV вв. / А. Ф. Медведев // САИ. – М.: Наука, 1966. – Вып. Е1–36. – 182 с.
4. Старожитності Кременчука: археологічні пам'ятки території та округи міста / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Кракало І. В., Тітков О. В.; ЦП НАНУ

і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава; Кременчук: Археологія, 2004. – 160 с., IV кол. вкл.

5. **Супруненко О. Б.** Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Козак Д. Н.]. – Київ; Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», ВЦ «Археологія», 2006. – 146 с.
6. **Супруненко О. Б.** Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. – 104 с. – (Сер.: Старожитності околиць Комсомольська, частина VII).

В. Б. Ейсмонт

Деякі знахідки XII–XIV ст. з Кременчука та його передмість

Публікуються окремі знахідки наконечників стріл XII–XIV ст. з території міста Кременчука, а також деталі гарнітури до одягу золотоординського чи козацького часу з передмістя – с. Рокитного.

Ключові слова: Кременчук, давньоруський, золотоординський, козацький часи, окремі знахідки.

V. B. Eismont

Some Findings of the 12th–14th cc. from Kremenchuk and its Outskirts

Separate findings of arrow-heads of the 12th–14th cc. from Kremenchuk territory, and dress garniture details dated to the Golden Horde or Cossacks Time from outskirt – Rokytne Village, are published.

Keywords: Kremenchuk, the Ancient Russ Time, the Golden Horde Time, the Cossacks Time, separate findings.

С. О. Єремєєв, Н. В. Лямкіна
(м. Горішні Плавні)

КОМПЛЕКС ЗНАХІДОК ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ З ПОСЕЛЕННЯ БАРБАРА II (м. Горішні Плавні, Полтавська область)

Оприлюднюються знахідки 90-х рр. XX ст. давньоруського і післямонгольського часу з поселення Барбара II у м. Горішні Плавні на Полтавщині.

Ключові слова: Барбара II, м. Горішні Плавні, Київська Русь, післямонгольський час, кераміка, камінь точильний, лоцило.

У 2000 р. до фондів Краєзнавчого музею міста Горішні Плавні надійшло 470 предметів від археологічного гуртка (керівник С. В. Єремєєв), який працював у Палаці культури та техніки Полтавського гірничо-збагачувального комбінату.

У 1990–1993 рр. в околицях м. Горішні Плавні (до 2016 р. м. Комсомольськ) на мисоподібному виступі надзаплатної тераси лівого берега затоки Дніпра – Барбара (за 0,7 км на південь від мікрорайону Золотнішине), поряд із базою відпочинку «Динамо» проводилися земляні роботи, в ході яких були зняті верхні шари ґрунту та частина наміву піску для спорудження нового мікрорайону міста. На оголеній поверхні похованого ґрунту та в його вмісті гуртківцями виявлені численні знахідки доби Київської Русі. З метою збереження артефактів вони були зібрані і передані на тимчасове зберігання до музейної кімнати гірничого технікуму, а згодом потрапили до місцевого Краєзнавчого музею.

Слід зазначити, що в 1922 р. обстеження зазначеної території проводив М. Я. Рудинський. У доповіді Полтавському науковому товариству вчений стисло охарактеризував поселення край колишнього озера Барбара: «Цікаве селище констатовано біля озера Барбара в трьох верстах нижче Радуги проти х. Золотніщина. Воно дало характерне череп'я скитської доби » [7, с. 25]. Розвідкові роботи в районі Барбари 1960 р. проводила і Є. В. Махно [8, с. 52].

1990 р. експедиція Полтавського краєзнавчого музею під керівництвом Л. М. Лугової провела охоронні розкопки ділянки цього поселення, що отримало назву Барбара II. Виявлені матеріали із частини цієї пам'ятки дослідницею в основному віднесено до епохи бронзового віку. Крім того, на поселенні були виявлені знахідки доби Київської Русі, які залягали у верхньому прошарку культурних нашарувань, здебільшого у видувах і стратиграфічно не отримали чіткої фіксації. Всі три розкопи, де було виявлено матеріали киеворуської доби, розміщувались вздовж затоки, у південній частині поселення [4, с. 122].

За знайденими в ході експедиції матеріалами, поселення Барбара II віднесено до післямонгольського часу – XIII – XIV ст., хоча окремі знахідки з нього відносяться до більш ранньої доби – XI – початку XIII ст. [1, с. 123; 9].

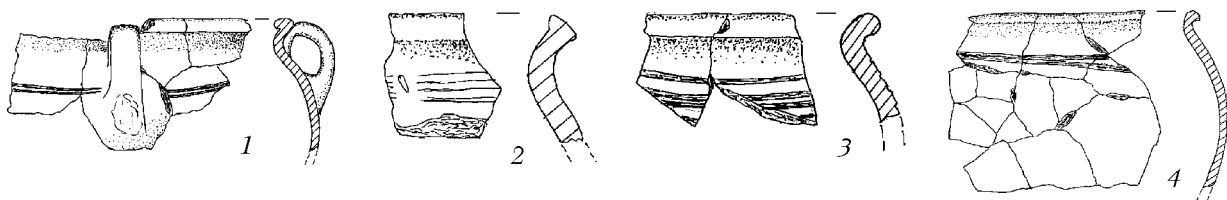

Рис. 1.
Барбара II.
Фрагменти
гончарного
посуду
XII – XIV ст.

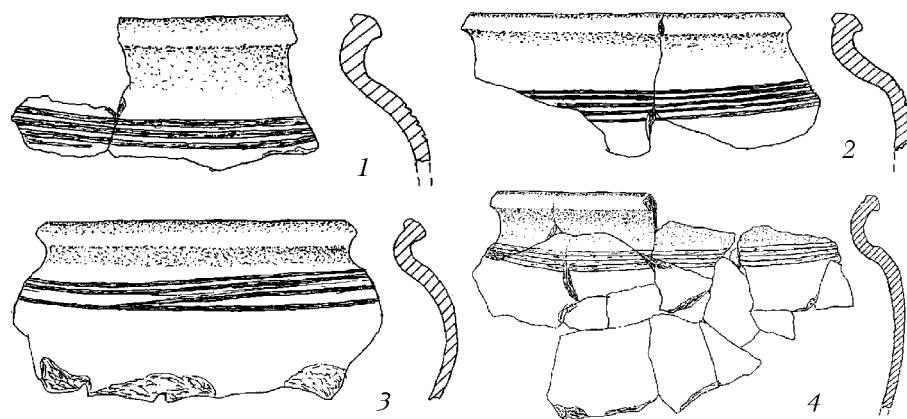
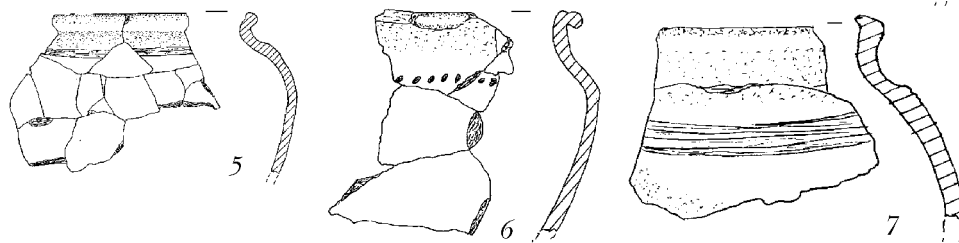

Рис. 2.
Барбара II.
Уламки
гончарного посуду
XII – XIV ст.

За висновками Л. М. Лугової, Барбара II входить до низки давньоруських сільських населених пунктів, що розташовувалися на лівому березі Дніпра (тепер здебільшого водосховищ – Кременчуцького і Дніпродзержинського). Ці поселення переважно датуються за здобутими на них матеріалами XII – першою третиною XIII ст. Рештки таких давньоруських селищ наявні поблизу сіл Полтавського Лівобережжя Дніпра: Григоро-Бригадирівки, Недогарок, Градизька, Лебехівки, Мошни, Бабичівки. Деяко окремо від них стоїть поселення на мисоподібному останці – Максимівка. Саме до цього типу селищ відноситься і поселення, виявлене в Горішніх Плавнях. Та найближче до Барбара II знаходиться йому подібне поселення поблизу кол. с. Радянське Кобеляцького району Полтавської обл. [1, с. 123, 124].

Із 470 предметів, переданих до музею, 223 відноситься до давньоруського і післямонгольського часу, 234 – до бронзового віку, 15 знахідок належить черняхівській культурі, 4 – чорноліській, 1 – добі неоліту.

Давньоруський комплекс знахідок, переданих до фондів музею, складається із 212 фрагментів гончарного посуду, залізної ручки казанка, кістяного лощика, двох кам'яних точил та уламків шлаку (7 од.).

Керамічні матеріали, виявлені на поселенні, можна розподілити на дві групи: XI – XII (рис. 1: 1–7) та XIII – XIV ст. (рис. 2: 1–4). Найбільшу частину гончарної кераміки становлять фрагменти посуду.

Кераміка виготовлена на гончарному крузі, добре випалена, жовтого, червоного і сірого з різними відтінками кольорів. Її формувальна маса щільна, із незнач-

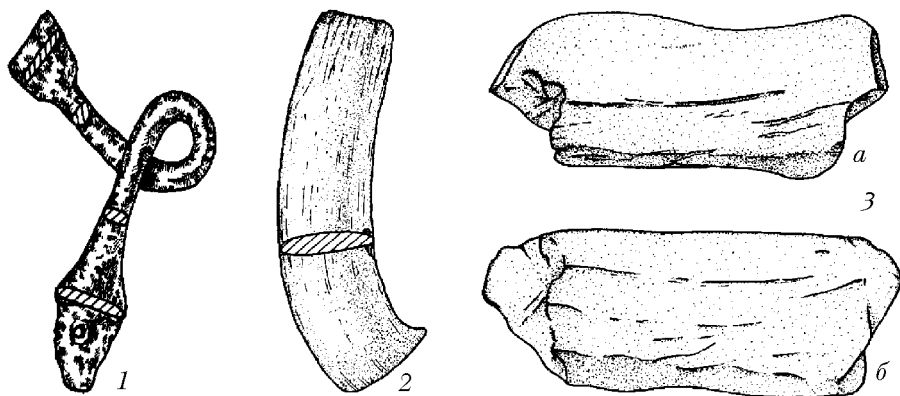

Рис. 3.
Барбара II.
 Індивідуальні
 знахідки:
 1 – ручка казанка
 (залізо); 2 – лощило
 (кістка); 3 – камінь
 точильний (діабаз).

ними домішками дрібного очищеного піску. Зрідка в тісті можна спостерігати невелику кількість подрібнених оолітів. Колір глини – від світлого до темно-сірого, червоного та білого. Вінця ледь відігнуті назовні. Значна частина фрагментів верху посудин мають потовщення та закруглення і канавку під «покришку». Типологія горщиків приблизно однакова. Це – горщики з чітко вираженою шийкою, опуклими плічками і розхиленими вінцями з косо зрізаним краєм. Денця у всіх випадках пласкі (рис. 2). Частина посудин мала невеликі ручки-вушка, розміщені вертикально у верхній частині на вінцях і плічках. Окремі уламки горщиків другої половини XIII – XIV ст. мають характерні комірцевоподібні потовщення [1, с. 93–96; 2, с. 67–69, 79–84; 3].

На кераміці наявна орнаментация. Це рівні і хвилясті горизонтальні лінії та прокреслені смуги (рис. 1: 2), наявні фрагменти із горизонтальними наколами на плічках (рис. 1: б).

З-поміж індивідуальних знахідок є ручка казанка, характерного для побуту кочівників-половців другої половини XII – початку XIII ст. [6, с. 37–40]. Виготовлена вона з прямокутного у перетині залізного стрижня, розклепаного на кінцях, петлеподібно перекрученого у середній частині. Один розширений кінець має отвір для кріплення до корпусу казанка. Розміри ручки – 8,0 × 4,0 см (рис. 3: 2).

Варто нагадати й про точильний камінь неправильної форми з розширеними кінцями, прямокутний в перетині, з дрібнозернистого кварциту темно-сірого кольору, зі слідами на кшталт шліфування. На поверхні однієї із сторін – глибокий вузький слід від заточування дрібних гострих металевих знарядь, на другій стороні – дві глибокі вузькі борозенки від заточування. Розміри точильця: 9,5 × 8,5 × 4,5 см (рис. 3: 1). Ще один точильний діабазовий камінь неправильної видовженої форми, призматичний у перетині, з трьох боків має сліди спрацьованості. На поверхні з одного боку є дві глибокі вузькі канавки від заточування. Його розміри: 22,5 × 8,5 × 7,5 см (рис. 3: 1).

До кола знахідок вказаного вище часу відноситься й лощило, виготовлене із кістки ребра великої тварини. Одна його площина заполірована, друга – зруйнована від використання. Розміри останнього: 18,0 × 4,5 см (рис. 3: 3). До речі, частина із перелічених знарядь вже публікувалася дослідниками [9, с. 12, 14].

Джерела та література

1. Дослідження посаду літописної Лтави. Миколаївська гірка / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, Ю. О. Пуголовок, В. В. Шерстюк; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава, 2008. – Кн. 1. – 136 с.
2. Дослідження посаду літописної Лтави. Інститутська гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок, К. М. Мироненко, В. В. Шерстюк; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава, 2009. – Кн. 2. – 140, IV с.
3. Дослідження посаду літописної Лтави. Інститутська гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок, К. М. Мироненко, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк, В. А. Яремченко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава, 2009. – Кн. 3. – 132, VI с.
4. **Лугова Л. М.** Поселення XIII – XIV ст. поблизу Комсомольська / Лугова Л. М., Мироненко К. М. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 122–124.
5. **Мироненко К. М.** Типолого-хронологічні особливості давньоруської кераміки з посаду літописної Лтави / К. М. Мироненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. наук. пр. – Київ; Полтава, 2011. – С. 120–149.
6. **Орлов Р. С.** Земли Южной Руси в IX – XIV вв. / Р. С. Орлов, А. П. Моця, П. М. Покас. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 37–40.
7. **Рудинський М. Я.** Результати екскурсії в Кременчуцький і Кобеляцький повіти 20.IX – 29.X. 1922 р. (доповідь Полтавському науковому товариству) / Рудинський М. Я.; підг. до друку Мокляк В. О., Нестуля О. О. // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2/2002 – № 1/2003. – С. 23–29.
8. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА АН УРСР; УТОПІК. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
9. **Супруненко О. Б.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА та ін. – Київ; Полтава: Археологія, 2004. – 82 с.

С. О. Єремеев, Н. В. Лямкіна

Комплекс знахідок доби Київської Русі з поселення Барбара II (м. Горішні Плавні, Полтавська область)

У публікації оприлюднюються знахідки давньоруської доби та післямонгольського часу, врятовані від знищення під час проведення земляних робіт на поселенні Барбара II у м. Горішні Плавні на Полтавщині в 90-х рр. XX ст.

Ключові слова: Барбара II, м. Горішні Плавні, Київська Русь, післямонгольський час, кераміка, камінь точильний, лощило.

S. O. Yeremeiev, N. V. Liamkina

Complex of Findings Dated to the Ancient Russ Time from Barbara II Settlement (Horishni Plavni Poltava Region)

Findings, dated to the Ancient Russ and Post-Mongolian Time, rescued from destroying during earthwork in Barbara II Settlement in Horishni Plavni Poltava Region in the 1990s, are given in the publication.

Keywords: Barbara II, Horishni Plavni City, Kievan Russ, the Post-Mongolian Time, ceramics, grindstone, trowel.

ГЕРБ КРЕМЕНЧУКА ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Герб Кременчука – повітового міста Полтавської губернії, затверджений Павлом I 24 квітня 1798 р. (первісний ескіз існував з 1794 р.).

Він ілюстрував географічне положення міста: в синьому полі срібна смуга, що означає річку Дніпро, яка протікає через місто. Є варіанти зі стилізованим мостом через річку – білу/срібну смужку.

Проект герба Кременчука – повітового міста Полтавської губернії.

Розроблений Б. Кене 1866 року.

В синьому полі срібний пояс. У вільній частині герб Полтавської губернії. Щит увінчаний срібною міською короною з трьома вежками та обрамований двома золотими колосками, оповитими Олександрівською стрічкою. Проект не було затверджено.

КРЕМЕНЧУК: ОДІССЕЯ ЗАСНУВАННЯ ТА ІСТОРІЯ ІМЕНІ*

Про першоджерела існування міста Кременчука Полтавської області України, процес виникнення міста на матеріалах XIV – першої половини XVII ст.

Ключові слова: Кременчук, місто, історія заснування.

Як стратегічний пункт прикордоння Кременчук згадується у XVI ст. неодноразово¹, адже тут знаходилася одна з т. зв. «татарських переправ» (бродів) через Дніпро². Ще Михалон Литвин 1550 р. закликав уряд Великого князівства Литовського укріпити це місце («Keremczik»)³. До речі, можемо висловити припущення щодо за-

* Стаття є доповненою версією окремих фрагментів книги: Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. – К., 2011. – 681 с. Оскільки це власне републікація, дозволю собі «неканонічне» для цього збірника, але зручне для читача, оформлення приміток-посилань.

¹ На малі Б. Ваповського 1526 р. між Черкасами і Таванню є два анонімні пункти, під кожним з яких може ховатися саме Кременчук (хоча, вірогідніше, це той, що показаний між гирлами Псла і Ворскли). Не розглядатимемо тут поширену в історіографії версію про заснування Кременчука кн. Вітовтом на рубежі XIV – XV ст. (уперше вона озвучена Т. Нарбутом, див.: *Narbutt T. Dzieje narodu litewskiego.* – Т. VI. – Wilno, 1839. – С. 564; назву «Кременчук» історик тлумачив як «син Кременця». Згодом версію про «вітовтове заснування» підтримав і М. Владимирський-Буданов, див.: *Архив ЮЗР.* – Ч. VII, т. 1. – К., 1886. – С. 56, а М. Грушевський уважав, що Нарбут сфальсифікував цей історичний факт, використавши перелік переправ – зручних для укріплення місць з тексту Михалона Литвина, див.: *Грушевський М. С. Історія України-Руси.* – Т. IV. – К., 1907/1993. – С. 315–316). З джерелом цього «вітовтового заснування» накопичилося багато плутанини. Ось знаний польський дослідник А. Прохаска пише (*Prochaska A. Dzieje Witolda Wielkiego Księcia Litwy.* – Kraków, 2008 [першодрук – Wilno, 1914]. – С. 328), що Вітовту приписують заснування таких портів та замків, як Качибей, Очаків (Дашів), Тягиня (Тягинка), Бургун, Мишурин Ріг, Чікалей (Балаклій?), *Кременчук*, і посилається на «на с. 145 Київського літопису видання Оболенського». Проте перевірка цього (?) видання: *Супрасльська рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи.* – М., 1836 (видана М. А. Оболенським) змушує спростувати таке посилання (ані на с. 145, ані на будь-якій іншій сторінці згаданої інформації немає). Та немає сумніву, що на 1420-і рр. Вітовт таки став твердою ногою на Кременчуччині. Сталося це завдяки вигнанцям з Великого Степу. Як писав сам Вітовт 1427 р.: «незлічена сила [людей] прибула в околиці Києва, до Помор'я [=Причорномор'я] нашого та на Поділля, знеохочені до війн, вони шукають спокою і прагнуть мешкати в нашій країні» (*Prochaska A. Op. cit.* – С. 231).

² За золотоординських часів (з XIII ст.) Дніпровське Лівобережжя та Правобережжя усталилися як дві різні адміністративні округи, див.: *Русіна О. Студії з історії Києва та Київської землі.* – К., 2005. – С. 23; див. також: *Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII – XIV ст.).* – К., 2014. – 386 с. Отже, «рубіжне» значення бродів по Дніпру тоді стало (могло стати) особливо відчутним.

³ *Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и московитян.* – М., 1994. – С. 99. Російські видавці дали доволі дивний коментар (автори І. Старостина та А. Хорошкевич) цій згадці Кременчука, ніби: «За Кременчугом сплав был затруднен, пороги же начинались ниже по течению. У Кременчуга, где находилась сооруженная Витовтом крепость, купцы разгружали суда, часть товара продавали, а часть везли

гадкового Упська (*Upsk*), який згадується тут-таки після Кременчука та перед Гербердієвим Рогом – Келебердою. Він, найвірогідніше, на якомусь етапі підготовки тексту до базельського друку з'явився як спотворення топоніму «u Psła» («u psle» – ‘le’ легко прийняти за ‘k’) – у гирла Псла. Чи не знаний це пізніше перевіз на Кам'яні Потоки?

Модерні історики люблять згадувати Кременчук під 1556 р., у зв'язку з виправою московського загону Матвія Івановича Ржевського (Дяка) проти Криму. Адже той на Пслі будував човни, на яких Дніпром ходив на татарські улуси¹. Але чи дійсно це було біля Кременчука (а не, скажімо, як марилося М. Грушевському, у верхів'ях Псла², ближче до Путивля) – невідомо³.

Навесні 1559 р. тут-таки споряджав для аналогічної виправи 8-тисячне військо московський воевода Данило Адашев⁴, який діяв узгоджено з кн. Д. І. Вишневецьким, славетним українським Байдою. Причому тоді згадується якийсь «городок на Пслі» (найвірогідніше, на місці пізніших Потоків) – укріплення, що звели, мабуть, ті ж таки московські ратні люди спільно з дніпровськими козаками⁵.

1559 р. у цьому Псельському городку воеводами були Семен Олександрович Упін і Михайло Денисович Булгаков (Упін тут і помер, а на його місце прислали князя Василя Івановича Токмакова)⁶. 1560 р. воеводили тут («на Пслі») воеводи з Тули – боярин князь Петро Семенович Серебряний і Михайло Петрович Головін⁷, а після ще князь Олександр Ярославов і Іван Шишкін⁸. Утім, укріплення це носило тимчасовий характер (залишене взимку 1561/1562 рр.⁹).

дальше на возах. Таким образом географическое положение способствовало развитию города» (с. 140). Не заперечуючи, що місце для міста є справді непоганим, завважу, що все інше – суцільні домисли. Дніпро, що справді за Кременчуком трохи міліє, не був непереборною проблемою для не таких уже великих тогочасних суден, «фортеця Вітовта» (якщо вона таки існувала) на той час лежала в руїнах, так що не зрозуміло, кому в цьому дикому краї купці продавали частину своїх товарів і де вони брали вози для подальшого суходільного шляху. До речі, аби не бути голослівним щодо можливостей дніпрового судноплавства, наведу характеристику сплаву з Брянська 45 великих російських суден з 24.VII.1737 р. (а кінець липня – то вже час «низької води»): «и Днепром шел до Кременчуга чрез мели, а от Кременчуга ж чрез мели и подводные камни с великою трудностью до Переволочно пришел благополучно», див.: *Материалы для истории русского флота.* – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 624.

¹ Соловьев С. М. Сочинения. – Кн. III. – Т. 6. – М., 1989. – С. 477.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1909/1995. – С. 117.

³ Мені znana лише одна згадка «устья реки Псла», як місця, де московіти хочуть будувати «замок». Вона відноситься до 2.V.1557 р., див.: *Книга посольская* Метрики Великого Княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственование короля Сигизмунда-Августа с 1545 по 1572 год / Издана по поручению Императорского Московского общества истории и древностей российских: В 2-х тт. – Т. I / [ред. И. Данилович, М. А. Оболенский]. – М., 1843. – № 88. – С. 139.

⁴ *Разрядная книга 1475–1598 гг.* – М., 1966. – С. 178–179 (тут помилка від читання видавців – має бути не «в Апсельском городе», а «ва Псельском городе», далі також «ва Псле» помилково передано як «в Апсле»). Цікаво, що, судячи за переліком місць, звідки були воеводи (Почеп, Путивль, Чернігів), у поході задіяні були переважно українські (сіверські) піддані московського царя.

⁵ Соловьев С. М. Сочинения. – Кн. III. – Т. 6. – С. 480; *Сборник РИО.* – Т. 59. – СПб., 1887. – С. 581 («Пселский город»).

⁶ *Разрядная книга 1475–1598 гг.* – С. 178, 180.

⁷ Там само. – С. 186.

⁸ Там само. – С. 188.

⁹ Особливо здивованим кримцям пояснювали, що, мовляв, новозбудовані міста московському царю не потрібні, він давні міста захоплювати воліє. Потім ще казали, що Псельський городок виявився незручним для господарювання (рілля та інші угіддя тут не забезпечили потреби поселення), див.: *Посольская книга по связям Московского государства с Крымом. 1567–1572 гг.* – М.,

Гадаю, що саме з Псельського городка координувалася козацька антикримська кампанія 1560 р. Тоді отамани Микола з Хортиці¹ і Габелін (Habelin) з Черкас виплили у лиман Дніпра, а Федько Волошанин чатував *на Пслі біля Кременчука*².

Маю припущення, що Псельський городок і далі використовувався козаками. Зокрема, у відомому королівському універсалі від 20 листопада 1568 р. є згадка, що вони перебувають «на Низу, на Днепре, в полю и на иных входах»³. Гадаю, то помилка відчитання археографів XIX ст. і треба читати не «в полю», а «в Пслі» (див. нижче схожу помилку – у тому ж першовиданні 1863 р. – документу 1590 р.).

Після Люблінської унії 1569 р., що віддала під владу Польської Корони розлогі українські землі Великого князівства Литовського, перед польським урядом постала нагальна потреба інвентаризації отриманого й організації охорони нових кордонів. З цією метою в 1570 р. був здійснений об'їзд і перепис коронних маєтностей (матеріали його, на жаль, втрачені), накреслена система необхідних заходів щодо укріплення кордонів. Керував цією акцією польний гетьман Юрій Язловецький⁴.

Вірогідно, що такий стратегічний пункт, як Кременчуцький брід, не міг пройти повз увагу ревізорів. З цим, либонь, і пов'язана легендарна згадка про заснування в 1571 р. міста Кременчука генеральним обозним коронного війська Григорієм Свирговським⁵. Дата ця стала символічною точкою відліку існування міста⁶. І, як

2016. – С. 151, 216–217 (інформація за січень 1568 і лютий 1569 рр.). Про успішні диверсії з Черкас, зрозуміло, промовчали.

Загалом, імовірно, що милостивий королівський універсал (грудень 1559–1560 рр.) до «козаків черкаських, котрі до Москви збігли» і мешкають на Дніпрі нижче замків Канева і Черкас, виданий за поданням новопризначеного черкаського і канівського старости Михайла Вишневецького, повернув козацтво під коронну зверхність, див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.*: універсали, листування, угоди, присяги. – К., 2016. – С. 39. Отже, представники Москви втратили тут опертя і невдовзі мусили евакуюватися.

¹ Може, це той Микола з Черкас, який згодом привів невеликий козацький загін на службу московському цареві і загинув при облозі Пскова 1581 р.?

² *Plewczyński Marek. Kozacy w walkach z Moskwą nad Dźwina i Ułą w latach 1567–1568 // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków ze Stolicą Apostolską i Ukrainą / pod redakcją M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak. – Białystok, 2012. – S. 58 (здається, джерело – Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, nr 73, k. 104–105, nr 74, k. 47–48).*

³ *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.* – С. 40 (першодрук 1863 р.: *Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 1. – С. 4–6*).

⁴ Докладний опис маршруту походу Язловецького 1571 р. навів Б. Папроцький у «*Herby rycerstwa polskiego*» (Краків, 1584, s. 163). За ним, гетьман об'їхав лише правобережні терени Наддніпрянщини і найближче був до Кременчука, коли відвідував околиці Чигирини (тоді дуже свіжої осілості, яка згодом перервалася), хоча якийсь окремих загін з Черкас чи Канева, ймовірно, на човнах, відвідав головні «острогі» на Запоріжжі (Базавлук, Хортиця і Білоозерський).

⁵ Це вочевидь міфічна особа. Здається, з'явилася вона, коли автор «Історії Русів» помилково назвав відомого Івана (Яна) Свирговського (Свірчевського), гетьмана козаків 1574 р., Григорієм. Причому, зауважив, що до гетьманства він був «генеральним обозним» (з 1570 р.). Згодом за ним це повторив історик Микола Маркевич, який і додав, що наступного (1571) року, після «обрання» Свирговського генеральним обозним, «над Днепром была заложена крепость противу татар, что ныне Кременчуг», див.: *Маркевич М. Історія Малоросії.* – К., 2003 (першодрук – М., 1842). – С. 33. У пізнішій своїй статті цей автор договорився навіть до того, що Свирговський не заклав нове місто, але «заложив крепость на берегу Днепра, 'возобновил старинный город Кременчуг'», див.: *Маркевич Н. Реки Полтавской губернии // Записки императорского Русского географического общества.* – СПб., 1853. – Кн. XI. – С. 347.

⁶ Велику роль тут зіграла широковідома хроніка Йоахима Бельського, яка спопуляризувала саме цю дату. До модерної історіографії тезу про заснування у 1571 р. Кременчука Свирговським

кожен символ, вона доволі умовна, адже обмежений у коштах королівський уряд не був спроможний здійснити всі задекларовані оборонні проекти. Реально процес «усталення» міста розтягнувся на кілька десятиліть, що взагалі-то не є чимось незвичайним для історії.

Можна стверджувати про певний інтерес до Кременчука черкаських і канівських старост із роду Вишневецьких, який утримував ці уряди протягом другої половини XVI ст. Але, називати саме цей славетний клан князів-козаків фундаторами Кременчука, як це роблять деякі дослідники¹, є великим перебільшенням. Власне, Вишневецьких влаштовував тут і опосередкований контроль (через васалів з дому князів Лико).

Кременчук, за ревізією 1552 р. замку в Черкасах – центру прикордонного Черкаського староства Київського повіту Київського воєводства², згаданий як уход місцевих міщан. Утім, із зростанням прибутковості уходів, на них усе частіше претендують старости, які здають їх в оренду «чужегородцям». Ось зокрема, про канівські уходи на майбутній Миргородщині («где Хорол речка у Псел упала») говориться 1552 р., що вони «там вси тепер на замок, але тепер пусты, половинники [себто арендарі за половину здобичі] не ходят, а мещаном ходити там староста не дозволяет»³.

За посередністю старостинської адміністрації відбулася «приватизація» і Кременчуцького уходу. За королівським привілеєм 14 квітня 1589 р. бачимо його вже в руках окремого власника – шляхтича з Київщини Яна (Івана) Ближинського (гербу

(щоправда, історичним Іваном-Яном, а не фантазійним Григорієм), крім Маркевича, впровадив і польський історик Маріан Дубецький, див.: *Dubiński M. Kudak, twierdza kresowa, i jej okolice.* – Warszawa, 1879. – S. 14, 31-32. Утім цікаво: опитувані у 1804 р. «старожили» стверджували, що чули вони, що селитись місто почало понад 200 років тому, див.: *Труды ПУАК.* – Вып. 1. – С. 73, – отже, місцевий переказ стояв саме за кінець XVI ст.

¹ *Яковенко Н. М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 146. Утім підозрюю, що йдеться тут уже про епізод 1637–1638 рр., який буде наводитися далі.

² *Київський повіт*, що утворився після «укрупнення» повітів воєводства по Люблінській унії (з 9 їх стало 3), був найбільшим з трьох повітів (інші – житомирський та овруцький) Київського воєводства (20% території Речі Посполитої у 1632 р.) й обіймав 54% його території (до 1569 р. цікаві нам терени формально належали до окремого Черкаського та, частково, Канівського повітів). Значну частину його земельного фонду склали державні маєтності-королівщини (1587 р. з 99 919 км² 53 995 км² – приватні землі, 45 924 км² – королівщини; 1632 р. з 107 113 км² 56 955 км² – приватні, 50 158 км² – королівщини), див.: *Bobiński W. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej.* – Warszawa, 2000. – S. 23. У Черкаському старостві (на Лівобережжі тягнулось уздовж Дніпра від гирла Супою до Орелі), яке належало до т. зв. негородових староств (тут не було значних міських центрів, городовим староством у повіті був лише Київ), королівщини цілком переважали. Про негородові староства див.: *Chłapowski Krzysztof. Starostowie nieгородowi w Koronie 1565–1795. Materiały źródłowe.* – Warszawa, 2017. – 494 s.

³ *Архив ЮЗР.* – Ч. VII, т. 1. – С. 103. Уходи міщан канівських на Пслі і Сулі згадуються ще у королівському листі 26.III.1572 р. (старості кн. М. Вишневецькому ставилася вимога, аби захистив їх від зазіхань інших королівських підданих). Див.: *Дворцовые Разряды.* – Т. 2 (1628–1645). – СПб., 1851. – С. 902. Взагалі широка присутність правобережців-канівців на Лівобережжі обумовлена як дуже зручним Зарубинецьким бродом на Дніпрі під Трахтемировим, так і відступом сюди пролитовських вигнанців з Путивля, захопленого росіянами 1500 р. З новоосадженням 1585 р. Переяслава ці лівобережні канівські володіння і стали основою нового Переяславського староства. Претензії Росії-Московії на басейни Псла і Ворскли і, почасти, Сули, які виявлялися протягом XVI ст., а подекуди і до середини XVII ст., також спиралися великою мірою на давньопутивльську «спадщину».

Корчак) та його дружини Федори Красниківни¹. Володіння надане «доживотно», себто до смерті, з умовою несення військової служби. Причому, король тут лише стверджує лист-надання черкаського старости Михайла Вишневецького (оскільки той помер 1584 р., то згаданий лист не пізніший за цей рік, а, швидше, не пізніший за 1580 р., коли М. Вишневецький, за згодою короля, відступив канівське і черкаське староства синові Олександрю).

18 березня 1595 р. Ближинський з дружиною поступився своїми правами пожиттєвого-«доживотного» володіння на цей маєток іншому васалу Вишневецьких – князю Михайлу Лико (з роду князів Оболенських, гілки чернігівських Ольговичів)². Ймовірно, згодом ухор Керменчик-Кременчук перейшов до рук сина

¹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 21зв. – 22; *Руська (Волинська) Метрика*. Регести документів ... 1569–1673. – К., 2002. – С. 434 (документ 25).

До речі, 26.I.1578 р. клієнту кн. Михайла Вишневецького М. Байбузі, який починав українну лицарську службу ще до 1572 р. (за короля Сигізмунда-Августа), надані р. Сула та її прилеглисті, в т. ч. угіддя нижче цієї річки – «аж вниз до устя Дніпра». Див.: *Николайчик Ф. Д.* Матеріали по истории землевладения князей Вишневецких в левобережной Украине // Чтения в Историческом Обществе Несторалетописца. – Кн. 14. – К., 1901. – Отд. 3. – С. 86 (щоправда, це надання могло бути простим підтвердженням давніх прав Байбуз, адже М. Байбуза був сином кн. Горпини/Огрофени Глинської). 20.IV.1589 р. тому ж М. Байбузі надано ухор р. Псьол, що може свідчити про певні зрушення у регіоні (витіснення путивльських сторож-станіць з Надсілля?), див.: *Там само*. – С. 91–92. Щоправда, напевно, це Байбузине надання доповнювало (компенсувало?) попереднє надання 1578 р., де йшлося про р. Сулу з прилеглистями (конфлікт за Посуля з О. Вишневецьким починається 7.X.1582 р., а 15.I.1583 р. М. Байбуза отримав позитивне для себе судове рішення, див.: *Там само*. – С. 89–91; *Руська (Волинська) Метрика*. – С. 364; але вже на сеймі 18.IV.1590 р. уступка цієї маєтності Байбуз кн. О. Вишневецькому затверджена, див.: *Николайчик Ф. Д.* Матеріали по истории землевладения князей Вишневецких в левобережной Украине... – С. 92–97; *Volumina Constitutionum*. – Т. 2. – Warszawa, 2008. – S. 156–157). Зрештою, 1609 р., по смерті М. Байбузи та його старшого сина Семена, кн. Михайло Вишневецький († 1616) приєднав їх маєтності на Пслі і Ворсклі до своїх володінь (отримав на це спеціальний королівський привілей), але тодішній староста черкаський і переяславський кн. Януш Острозький сприйняв це за порушення своїх прав, зібрав 2,5 тис. війська, яке 10.XI.1609 р. вибило М. Вишневецького з нових маєтків (повернуло їх до старостинського фонду), див.: *IP НБУВ*. – Ф. I. – Спр. 59284 (Книга гродська житомирська 1609 р., № 11, арк. 374 на зв.).

А 1591 р. московські послы скаржилися польському королю на кн. Олександра Вишневецького, який побив 200 дітей боярських на «Путивльському рубежі», див.: *Голицын Н. В.* Портфели Г. Ф. Миллера. – М., 1899. – С. 494 (ймовірно, йдеться про скарги 1592 р. на дії 1591 р. проти московських бортників в околицях новозаснованих у Лубен – там також фігурує цифра 200 побитих, щоправда, напевно, не одномоментно, а в результаті серії зачисток протягом року, див.: *Анпилов Г. Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. – М., 1967. – С. 73).

² РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 136зв. – 137; *Руська (Волинська) Метрика*. – С. 450 (документ 166). Чи має цікавий тут М. Лико відношення до воеводи московської служби кн. Михайла Матвійовича Лико (згадка з 1556 р.), страченого царем Іваном Грозним 1572 р. (на цей момент М. М. Лико мав чин окольничого і за його стратою голосно сумував А. Курбський) невідомо, але вірогідно. Щодо кременчуцького М. Лика, то підозрюю, що саме до нього відноситься згадка з 2.VII.1582 р., де «князь Лико» згаданий в Черкасах серед відповідачів за справою про побиття і пограбування запорожців з боку людей кн. М. О. Вишневецького, див.: *Bibl. Ossol.* – Rps 1905. – К. 50v. Той самий М. Лико «зашифрований» у звістці з 1587 р. про канівського урядника кн. Олександра Лика, який послав загін козаків пустошити с. Чаплицю Путивльського уезду Московського царства, див.: *Панков А. И.* Порубежье российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). – Белгород, 2004. – С. 92 (справа в тому, що, ймовірно, там треба читати канівського урядника князя Олександра [Вишневецького] Лико). Я. Ближинський був живий ще у 1600 р., коли він судився зі шляхтичем Закжевським, див.: *Boniecki A.* Herbarz Polski. – Т. I. – S. 277 (Закжевські/Закревські знані на Остерщині, див.: *IP НБУВ*. – Ф. I. – Спр. 58889 – згад-

цього «служебного князя» – князя Семена Михайловича Лика – також примітно-го слуги Вишневецьких, лицаря-погромця росіян і татар, добре відомого завдяки віршам на його смерть у 1621 р., вміщених до знаного Київського літопису (1241–1621)¹. Оскільки приватна резиденція С. М. Лика фіксується в Любецькому старо-

---

ка 26.III.1630 р. пана Миколая Закревського). Ближинські і надалі приятелювали з князями Лико – за Михайла Семеновича Лико, онука згаданого М. Лика, вийшла заміж Маруша Ближинська, див.: ЦДАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 46–47, 425зв.–427зв. (1630 р. М. Ближинська була вже вдовою із сином Матвієм – на ньому, ймовірно, і обірвалася лінія власників Кременчука з роду кн. Лико).

¹ Див.: *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе.* – К., 1888. – С. 91–92:

«Въ томъ же року 1621 въ рицерскихъ справахъ досветченый его милость князь Семень Михайловичъ Лыко на подстароствѣ Черкаскомъ, который не былъ прекопанный боемъ, але презъ чаровницу тамъ же въ Черкасахъ съ тымъ се светомъ пожегналъ, где забавы и некоторые sprawy рицерские виршами коротко выписую, чога самъ, при боку его будучи, почасті естемъ сведомъ: Бо то естъ дорогой обычай рицера жаловать

И смерть его своею смертию откуповать;
Такъ чинили оные валечници [=доблесні],
Купуючи Гектора зацного Троянчици:
Золото взаемъ ваги поступили
Тело оное мужне великимъ коштомъ чтили;
Въ кождомъ то давномъ рицерскомъ народе
Мужа до бою золотой даровали свободе
И его рицерские поступки оферовали,
Богу несмертелному за него дяковали.
Такого вожа зыскало российское племе –
Дорогой карбункуль неошацованое [=безцінної] цене,
Зацна кровь мужного князя Лыка кости
Рыцерь неошацованный жалости
Князь Семень Лыко, вожъ делный,
Цнотъ, уместности и скромности полный.
Кгды за его приводомъ замокъ Московскій Белгородъ добывали,
Кгды презъ штурмъ и бой добылъ места и замку, где войско здобывало [подія 1612 р.]
Скарбу немало; потомъ збурилъ Рылскъ, Путивль
Съ подивенемъ всихъ, яко оный князь былъ такимъ рыцеремъ,
Кгды се тежъ на Муравскихъ шляхахъ съ татарами потыкаль:
Такъ, яко се биють воды о скалы
Такъ се князя Лыки войско съ татарскимъ зошло,
Не великостю але моцю его прошло [подія 1619 р.?];
А самъ межный князь почаль своимъ продковати [=порядкувати],
Побивши татаръ, почаль щасливе триумфовати:
Зачимъ отъ Москви и отъ Татаръ упокоиль Украину; тымъ
Здрове людей и мечь Украинныхъ обвароваль [=укріпив] своимъ.
Такую моць тотъ зацный мужъ въ словехъ у силе
Мевъ вдячный рицерству и отчизне миле;
Кгды се съ послугою своею где поспешиль,
Великою учинивши корысть всихъ тешилъ,
Або военнымъ способомъ векъ свой увесь травиль,
Въ поляхъ дикихъ коло шляховъ Муравскихъ татаръ длавиль.
Часомъ отъ зною, то отъ горячности
Опротъ хлеба потравъ и безводной млости
Тымъ способомъ веку онъ молодого зажилъ
И рицерской дельности такъ набыль

стві, то, ймовірно, саме князі Лики відповідальні за появу на Кременчуччині першої половини XVII ст. вихідців з остерських бояр (Пальчик, Гиря, Острианин і, напевно, Ріпка¹).

Загалом, не затримався Кременчуцький ухор безпосередньо в руках замкової адміністрації, мабуть, через свою відносну віддаленість. Адже, «старостинські» уходи знаходились або поблизу самих Черкас, або в районі порогів (експлуатувались, напевно, «сторобжами», що їх висилали старости).

Про початок процесу «приватизації» місцевих угідь може свідчити і згадка з 1552 р. про те, що «на Псле уходы вси боярин Драб [*Щасний Драб?*] занял»². У цей самий час (1550 р.) чи не найпомітніший політичний мислитель Великого князівства Литовського, вже згадуваний Михалон Литвин закликав поставити охорону від татар біля Кременчуцького броду³. Тоді ж згадуються і піонери сталого населення на теренах уходів – «козаков, которые уставичъне там живутъ на мясе, на рыбе, на меду, з пасек, з свепетов⁴, и сытятъ там себе мед яко дома»⁵.

У 1591 р. урочище Кременчук знову згадується як місце, що лежить за межею сталих людських поселень в Україні. У цей час тут пропонувалось оселити запорізьких козаків (прибравши їх, «від гріха подалі», від турецько-татарських посе-

---

Самъ тежъ щасливе въ Олександрове [=Лубни] премешкиваль,
Потехъ своихъ зъ великою радостю заживаль».

Існує і ще одна віршована полономовна епітафія кн. С. Лико з його гробниці у Києво-Печерській лаврі, передрукованої у «Тератургімі» А. Кальнофойським 1638 р. (С. 43-44), російський переклад див.: *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*. – К., 1874. – С. 39. Там він також зображений як богатир і стовп віри.

Основні маєтності князя знаходилися у Любецькому старостві – під Києвом. 1-ою його дружиною була місцева шляхтянка Катерина Каменська (згадка 1614 р., померла 1619 р.); 2-ою – Луція (Люція) Миткевич, донька київського бургомистра Федора Миткевича, вона пережила чоловіка, див.: *Кондратьев І. В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)*. – Чернігів, 2014. – С. 151–152.

1.V.1614 р. кн. Михайло Вишневецький писав С. Лико, аби той зайнявся в Прилуках справами новозаснованого Густинського монастиря. 5(15).V.1615 р. С. Лико згаданий як «*февизор маєтностей українних*» кн. М. Вишневецького, див.: *ІР НБУВ*. – Ф. І. – Спр. 57629. З червня 1618 р. князь С. Лико згадується як головний урядник лівобережної Вишневецьчини з руки спочатку Юрія Вишневецького, а потім Раїни Вишневецької (резидував в Лубнах), див.: *ІР НБУВ*. – Ф. І. – Спр. 59285, 59286 (Книга гродська житомирська 1618 р., № 13, арк. 1046–1047 і 1034–1035). Про С. М. Лика існує і ще одна колоритна історія з 1620 р., коли цей герой образився на польського короля за те, що той, знаючи, що князь русин, написав до нього лист-позов польською мовою. Возного-посланця, який привіз того папірця, драгівливий князюшка наказав втопити (той, щоправда, врятувався), див.: *Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. – К., 2008. – С. 108. Чи спадкували ухор Кременчук по смерті С. М. Лика його син Михайло (помер бл. 1630 р.) та онук Матвій (згадка 1630 р.), неясно, але вірогідно.

¹ З с. Ріпки (Пероцьке) у Любецькому старостві? Бояри-шляхтичі *Ріпки-Ріпчичі* згадуються тут з початку XVII ст.

² *Архів ЮЗР*. – Ч. VII, т. 1. – С. 103.

³ *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и московитян. – С. 99. Щоправда, йому йшлося про досить специфічну сторожу – «невеликі морські загони», які, діючи на річковому просторі (нападали «на суденнях з островів, із очеретяних хащ і верболозу»), здатні «перегородити шлях величезним татарським полчищам».

⁴ *Свепет* – вулик диких бджіл; дикий мед.

⁵ *Архів ЮЗР*. – Ч. VII, т. 1. – С. 103. Цікавим доповненням до переліку тутешніх занять була «чорна археологія» (про «копачів» з солдат-«драбів», «которые по городищам и селищам оным ходячи, могилы роскопывают, ищучи там оброчей и перстней, мощи погребенных выкидывают, на помсту за то живым и невинным», див.: *Там само*).

лень¹⁾ на чолі з шляхтичем-козаком з Холмщини Яном Орішовським. У Кременчуці знову пропонувалось звести замок²⁾. Йому навіть надали статус державної фортеці Речі Посполитої³⁾.

¹ Взагалі-то Кременчук міг трактуватися як «початок» Запоріжжя. Ось, зокрема, як описав дніпрову течію у цьому місці Остап Вишня у середині 1920-х рр.: «Дніпро тут широкий, глибокий і бистрий. Бистрий він од того, що вже тут він порожитися починає, камінцями вищиряється і далі вже до Катеринослава дедалі більше. З Дніпра камінь витикається, аж доки вже він Кічкасом перепиняється і всілякими іншими Ненаситецькими...», див.: *Вишня О.* Твори у 5 тт. – Т. 2: Усмішки, фейлетони, гуморески. 1924–1926 рр. – К., 1974. – С. 106. А Маркевич нотує: «От Кременчуга появляются подводные скалы; одна находится между Крюковым и Кременчугом; ...при местечках Кереберде [Келеберді – Д. В.] и Орлик группы камней затрудняют судоходство», див.: *Маркевич Н.* Реки Полтавской губернии... – С. 342. Рукописний путівник по Дніпру кінця 1920-х рр. також згадує скелясті береги і водяні стремнини, які починаються перед Кременчуком, пише він і про примітну (бурлінням води навколо) скелю-камінь Івана Богослова (натяк на камені Апокаліпсису?), яка знала була посеред річки біля с. Табурище, див.: *ІР НБУВ.* – Ф. І. – Спр. 12606. – Арк. 23, 29.

² На запитання, чому саме в цьому місці, вповні відповідає зауваження з листа Станіслава Конєцпольського до Миколая Потоцького від 30.III.1638 р.: «tam nie może żadnym sposobem, kto by łądem i wodą szedł, ominąć Krzemienczuku, bo tam już Dniepr nie idzie w rzeczki...» / «там не може жодним способом, хто б суходолом і водою йшов, проминути Кременчука, бо там вже Дніпро не йде у річки [себто у гілки-протоки]», див.: *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646.* – S. 489.

³ № XI (Приповідний лист на Кременчук 1590 р.) // Архив ЮЗР. – Ч. III, т. 1. – С. 28–31. «А щоб [козаки] ту повинність свою захисту від сваволі українної ліпше виконувати могли, і піддані також наші лежами [тобто постоями] від них обтяжені не були, назначаємо тим людям місце на урочищу Кременчуку, або на полі [Пслі!], де буде їм видаватись ліпше і зручніше, на цьому місці наказали ми збудувати Замок («Castell») з дерева, зі староств і держав наших, гадаємо подніпрових, про що до староств наших держав, котрі над Дніпром лежать листи наші з Канцелярії дати наказали» (переклад цього уривку з польської – Д. В.).

Свого часу Андрій Стороженко висловив сумнів, що в цьому документі йдеться про дніпровський Кременчук, див.: *Стороженко А. В.* Ян Орышовский, запорожский гетман // *Його ж.* Стефан Баторий и днепровские козаки. – К., 1904. – С. 260–261. Він гадав, що публікатор джерела виправив «nad Dniestrom» на «nad Dnieprom», не знаючи про існування дністровського («бессарабського») Кременчука. Стороженко вважав, що «только укрепление в бессарабском Кременчуке могло воспрепятствовать вторжению запорожских козаков в соседние государства т. е. в Молдавию, Валахию, Турцию и т. д.». Далі історик припускав, що «местоположением Кременчука объясняется и то, что командование отрядом поручалось старосте *снятынскому*. Если бы дело шло о теперешнем полтавском Кременчуге, то наверное командиром отряда был бы назначен ближайший староста каневский и *черкасский* князь Александр Михайлович Вишневецкий». Стороженко також посилається на пізній переказ «добродушного старика», обивателя наддністрянського Кременчука про те, що мешканці давнього тутешнього містечка «были разогнаны татарами и дали название полтавскому Кременчугу» (Стороженко тут посилається на статтю «По Днестру», див.: *Киевская Старина.* – 1899. – Т. 64, кн. 1, отд. 2. – С. 18). Утім, слушність стороженкових міркувань сумнівна. Адже ще один замок на Дністрі (де, крім шерету дрібніших укріплених пунктів, існувала така велична оборонна потуга, як Кам'янець-Подільський) навряд чи міг суттєво завадити запорожцям. До того ж дніпровським січовикам він абсолютно не перешкоджав нападати на Крим, Очаків та Білгород (а саме через такі походи кінця 1580-х рр. і стало питання про «кременчуцький замок»). Снятинський староста М. Язловецький на той час був, фактично, і польним гетьманом коронним, а саме під керівництвом великого та польного коронних гетьманів знаходились тоді усі «регулярні» (оплачувані безпосередньо держскарбницею) військові підрозділи, а відтак і кременчуцька козацька залага. Та й неуспіх проекту більше вказує на дніпровський Кременчук, де «снятинський староста» не мав реального економічного впливу і міг розраховувати лише на добру волю та законслухняність того-таки черкаського і канівського старости. Щодо версії про перенесення назви «Кременчук» на дніпрові береги переселенцями-наддністрянцями, то вона вкрай сумнівна (нижче буде показано, як широко використовувався цей топонім на кордонах Великого Степу).

Промотором цього проекту був староста снятинський Микола Язловецький, син уже відомого нам польного гетьмана та офіційний патрон запорозького козацтва. Проект цей також залишився на папері, адже козаки-«кременчужани», яким не було заплачено обіцяне та чинено різні утиски з боку прикордонних магнатів, удалися в 1591 р. до першої антиурядової акції, відомої як повстання К. Косинського.

Спокусливо углядіти в околицях Кременчука «літній табір» корпусу кварцяного війська під проводом С. Жолкевського 1594 р. (хоча йому навряд чи був сенс переправлятися на лівий берег Дніпра та й Е. Лясота нічого такого не побачив). Про цей табір відомо, що розташовувався він десь біля Дніпра, за межею сталої осілості. Тут жовніри влітку 1594 р. мали вартувати на кримського хана, який таки прорвався тоді до Угорщини¹. Справа з «Кременчуцькою Січчю» остаточно заглухла по смерті М. Язловецького (1595)².

Посол австрійського імператора до запорізьких козаків Еріх Лясота, який проїздив Дніпром повз Кременчук у 1594 р., згадує лише «старий земляний замок», кот-

---

Зрештою, нещодавно С. Леп'явко спростував твердження Стороженка, ввівши до наукового обігу нові джерела (AGAD. – Archiwum Zamojskich. – 3112 – F. 47), див.: *Леп'явко С.* Проекти оборони українських кордонів у політичній думці Речі Посполитої кінця XVI ст. // States, Societies, Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski / edited by Janusz Duzinkiewicz... – New York, 2004. – P. 567.

До цього ще можна додати й нещодавно опубліковану верифікацію змісту вищезгаданого «приповідного листа», див.: *Sumariusz Metryki Koronnej.* – T. V: Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 136 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1591 / pod red. Wojciecha Krawczuka, oprac. Krzysztof Chłapowski. – Warszawa, 2009. – S. 144 (№ 306): 25.VII.1591, *Краків.* Король, «з дозволу і за радою Панів-Радних коронних, які зараз при нас є», видає постанову – у виконання сеймової конституції 1590 р. Вона містить вимогу набору (реестру) 1 тис. козаків. Оголошується набір на королівську службу цієї тисячі козаків. Старшим над ними призначається Миколай з Бучача Язловецький, староста снятинський, а поручником – Ян Оришовський. Набрані козаки мають скласти перед ними присягу. Постанова також окреслює обов'язки козаків і визначає їм за резиденцію «урочище на Кременчуку або Пслі», де має бути збудований замок з дерева, що мають доставити зі староств і королівщин понад Дніпром. На утримання козаки мають отримувати з цих староств і королівщин від кожного підданого по 1 мірці борошна (себто 16–25 кг) щорічно. У цій справі король наказує вислати універсали до старост і державців.

Гадаю, що приповідний лист на Кременчук 25.VII.1591 р. – то власне виконання побажань сеймику шляхти Руського воєводства від 2.II.1590 р. «Низовців не тільки [сеймовою] конституцією гамувати», а «віднайти їм звичай і заняття <zabawy>, аби нас з Турком не сварили», див.: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie.* – T. XX: Lauda wiszeńskie 1572–1648 / wyd. A. Prochaska. – Lwów, 1909. – S. 88.

¹ *Kocowski B.* Wyprawa Tatarów przez Polskę na Węgry w 1594 roku. – Lublin, 1948. – S. 35–36.

² Можливо, ця сторінка історії знайшла відбиток у фольклорі. Так, Д. Яворницький записав у Капулівці на Нікопольщині, зі слів «дідів» Дмитра Сукура та Семена Онікієнка, переказ, де йдеться і про генезу Запоріжжя. За ним, козаки спочатку мали Січ у Стебліві, згодом «під Россю», де їх вже зібралось чимало. Звідси «подались вони під Косий яр, у Йванівку, що коло Кременьчука. А там, під Косим яром, проживав собі чоловічек, сказати би гайдамака, Корж [невеличке с. *Коржівка*, у підпорядкуванні с. Гориславці, дійсно існує під Кременчуком]; у нього була своя шайка, така, що він її розсилав по різних шляхам. Так запорожці візьми та й кинься до того Коржа; прийшли і «просятця» сісти коло Івановки [с. *Ново-Іванівка*, нині в межах міста?]. 'Ну шо ж? Коли хочьте, то й сідайте'. Сіли вони, жили-жили, не понравилось і тут. 'Ну як так, то справлю вас, хлопці, туди, куди знаю, – аж у Софієвку [Херсонської губернії і уезда, поблизу с. Милове (Мелового) нині Бериславського р-ну Херсонської обл.], до турків. Там на Дніпрі єсть острів, так там і живить'...», див.: *Яворницький Д. І.* Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу. – Дніпропетровськ, 2005 (першодрук – СПб., 1888). – Ч. II. – С. 75.

рий, напевно, пробували відновити у дещо раніші часи¹. Утім, зацікавленість запорожців Кременчуччиною, як зможемо ще не раз переконатись, перетривала віки².

На фрагменті карти-врізки Дніпра, відомої карти Великого князівства Литовського Миколая-Криштофа Радзівіла (Сирітки) (Амстердам, 1613³), Кременчук-Кременчик («Krzemienczyk») уже позначений як населений пункт (три стилізовані будиночки на узвишші, середній із яких вищий за інші).

Остаточо справа із замком у Кременчуці була вирішена тільки в середині 30-х рр. XVII ст. У 1635 р. над проектуванням фортеці на місці «старовинних руїн» тут працював французький інженер, який перебував на службі коронного гетьмана С. Конєцпольського. Це той самий Гійом Левасер де Боплан, уславлений згодом своїм «Описом України». В останньому він пише про Кременчук як «місце дуже гарне і зручне для проживання»⁴.

Проект Боплана передбачав зведення замку з тесаного каміння (у складі 4-кутного форту та укріплень передзамчя) на пагорбі лівого берега Дніпра, навколо якого ріка утворювала закрут. Це диво сучасної європейської фортифікаційної техніки бастионного типу, так і залишилося у кресленнях. Натомість, між 1636 і 1638 рр., адже за люстрацією 1636 р. кременчучькі терени ще «...лежать пустим полем», а найвірогідніше 1638 р., за повідомленням Ш. Окольського, тут уже розміщений королівський гарнізон⁵, напевне, з використанням старих земляних укріплень, про які згадував Е. Лясота, будується невеличкий замочок архаїчної конструкції, про який уже згадувалось вище. Отже, маємо тут вічне як світ – «хотіли як краще, а вийшло як завжди».

¹ Лясота Э. Путевые заметки / Пер. с примеч. Ф. Бруна. – Одесса, 1873. – С. 26. Можливо, більш коректним перекладом рядка про Кременчук («...Krzemenczek, eine Walstadt eines alten schlosses oder Nordstie...»), див.: *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau*. – Halle, 1866. – S. 208) буде «Кременчук, місце битви – старий замок або городище». Якщо читати «wallstadt», то буде «Кременчук, міський вал – старий замок або городище».

² Можливо, саме з цим епізодом козаччини пов'язана згадка Кременчука як місця одної з козацьких Січей у праці Д. Яворницького, див.: *Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків*. – Львів, 1992. – Т. 1. – С. 59. Утім, його посилання на С. Мишецького (*Мышецкий С. И. История о козаках запорожских*. – Одесса, 1852. – С. 9, 10) хибне. У Мишецького серед місць розташування десяти відомих йому «Січей» є згадка (під № 3) Переволочни, але не Кременчука, див. відтворений за згаданим одеським виданням 1852 р. текст: *Мышецкий С. И. История о козаках запорожских // Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи*. – Киев; Москва, 2003. – С. 31–32.

³ Укладання мапи на кошт магната велося з кінця XVI ст. за участі відомого картографа баторіанських часів Мацея Струбіча та несвіжських єзуїтів (реальним виконавцем особливо цікавої тут мапки-врізки нижнього Дніпра був Томаш Маковський, який, вірогідно, 1596 р. виїжджав сюди робити конкретні виміри, див.: *Кетра Т. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) – wojewoda wileński*. – Warszawa, 2000. – S. 211–212). Перше видання її (бл. 1603 р.) загинуло, але на його підставі голландський гравер Гесель Герітс приготував згадане амстердамське видання, див.: *PSB*. – Т. XXX/2. – Z. 125. – S. 358. Отже, не виключено, що поява тут Кременчука – це відлуння проекту 1590-х рр. Мапа неодноразово передруковувалася (є варіанти без деяких топонімів). Ймовірно, звідси Кременчук «перекочував» і на Герітсову карту Росії (Амстердам, 1613; 1614).

⁴ Боплан Гійом Левасер де. Опис України // *Його ж. Українські козаки та їхні гетьмани; Меріме Проспер*. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 33. У першодруці в Руані 1651 р. (с. 14) назву Кременчука спотворено – *Kremierczow* («Plus bas, mais du costé de Moscovie se voit Kremierczow, il y a là une mesure antique ruinée ou ie traçay un Chasteau l'an 1635 ce leiu est fort beau et commode, pour habitation; aussi c'est la derniere ville, car plus bas au delà c'est tout pays desert»).

⁵ *Дневник Симеона Окольского (1637–1638 г.) // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси*. – Вып. II. – С. 279.

Згаданий люстраційний запис 1636 р., як одна з відправних точок кременчуцької історії, є дуже цікавим. Ревізорі знають, що Кременчук «бував колись містечком» і, попри сучасний стан «пустого поля», він, як маєтність, має окреслені кордони («з іншими урочищами до того належачими лежить»). Прибутки з рибної ловлі на його озерах обраховані в 100 злотих («флоренів»). Належав маєток (за ленним правом) шляхтичу з Київщини (родове гніздо на Овруччині), ротмістру коронних військ Стефану Рудзькому (Степану Рутському, Руцькому)¹.

За свідченням В. Липинського, саме цей шляхетний поліщук осадив тут місто та кілька сіл². Гадаю, що підставою для цього твердження був випис із книг київського гродського суду від 2 грудня 1637 р. у справі С. Рудзького з кн. К. Вишневецьким³.

З нього довідуємося, що Рудзький «спокійно» тримав Кременчук як маєтність від 1633 р.⁴, але, коли дійшло до заснування тут міста «ново осілого»⁵ (судячи по всьому, у весняно-літній будівельний сезон 1637 р.⁶), це викликало невдоволення старостинського уряду в Черкасах, який перебував у руках кн. Костянтина Вишневецького. Підстароста черкаський Юрій Русинович зі збройним загоном 20 серпня 1637 р. прибув до Кременчука, пограбував містечко та побив і розігнав приятелів Рудзького, а самого його поранив і вигнав з маєтності. Рудзький у скарзі, що була подана вже 16 вересня 1637 р., оцінив нанесені наїздом шкоди на 20 тис. польських злотих і вимагав повернення собі кременчуцького держання.

¹ Jabłonowski A. Źródła dziejowe. – T. V. – S. 226. Згадується як власник Копаткевичів ще 16 і 20.V.1618 і 24.VII.1624 pp., див.: *Ibidem*. – T. XXI. – S. 214, 246, 341. Можливо, належав до герба *Венжик* (Змійка, Вужик), був протестантом (кальвіністом?) і родичем уніатського митрополита В.-Й. Рутського. До речі, на протестантське віровизнання засновника, можливо, натякає те, що жодна з двох відомих за пізнішими актами кременчуцьких церков не розташовувалась на території замку.

² Lipiński W. Z dziejow Ukrainy. – Kijów-Kraków, 1912. – S. 350.

³ *Rps PANw Krakowie* 3583. – Арк. 21–22.

⁴ Сучасний польський дослідник Г. Літвін подає, без посилання на джерело, що Рудзький володів кременчуцькою волостю з 12 березня 1635 р. до 17 січня 1637 р., див.: *Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648*. – Warszawa, 2000. – S. 193. Особисто мені відомо лише про існування таких актів у Коронній Метриці: *Potwierdzenie konsensu królewskiego na dochodzenie prawa do dóbr Krzemieńczuk w woj. kijowskim nad Dnieprem wraz z nadaniem tych dóbr Stefanowi Rudzkiemu, rotmistrzowi (II. III.1637 p., Warszawa)*, див.: AGAD. – МК 181. – К. 189v-190 та *Potwierdzenie cesji prawa do gruntu Krzemieniczuk w woj. kijowskim nad Dnieprem na osobę Tomasza Zamoyskiego, kanclerza wielkiego koronnego i Katarzyny, jego żony, dokonanej przez Stefana Ruckiego, rotmistrza (17.III.1637 p., Warszawa)*, див.: AGAD. – МК 182. – К. 233–234. Т. Замойський недовго претендував на Кременчук, вже 1638 р. він помер. Можливо, згодом Ярема Вишневецький – за дружиною Гризельдою Замойською – міг також обґрунтувати свої претензії на Кременчук.

⁵ Можна припустити, що укріплення Кременчука стали відповіддю на рекомендацію М. Лігензи та сейму (січень 1637 р.) щодо справ козацьких – «...tamte mieysca/ gdzie przechody Dnieprzem maia/ aby się przy woysku kwarcianym zbudowali/ y potężnymi wałami osypali» / «тамтешні місця, де переправи на Дніпрі маютья, аби при кварцяному війську забудували і потужними валами огородили», див.: *Ligeza M. Votum na seym walny warszawski pro 20 die Januarij w r. 1637 przypadaiący*. – Kraków, [1637?]. – S. nlb. 14. До речі, заснування Кременчука передусім як укріплення, а не класичного міста, пояснило б відсутність традиційного установчого (локаційного) привілею для нього (якщо він не є загубленим).

⁶ Нещодавно польський дослідник Вітольд Бобінський датував заселення городища Кременчук 1630–1632 pp. (див.: *Bobinski W. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy*. – S. 282), але послався як на підставу такого датування на: *Jabłonowski A. Źródła dziejowe*. – T. XXI, index, S. 700; T. XXII, S. 176. Перевірка цього посилання не підтверджує датування Бобінського.

Здається, суть конфлікту в тому, що Рудзький 17 березня 1637 р. поступився своїми правами на маєтність київському воєводі та підканцлеру коронному Томашу Замоїському. Вже як адміністратор-державця цього магната він засновував-розбудовував тут місто. Це й викликало невдоволення Вишневецьких, які контролювали Черкаське староство. До речі, за описами з актів від 11 та 17 березня 1637 р. дізнаємося, що «грунт Кременчук», «над Річкою Дніпром лежачій», «здавна» обіймав у своїх кордонах урочища Вовче (Wolcza)¹, острів Ревучий (Ostrowem Rewacza), Романків (Romankow), Протовче (Protowcy) та Яламське (Jałamskie)².

Цікаво, що Замоїські були не єдиними «новими» магнатськими претендентами на Кременчук. Адже 28 лютого 1637 р. це володіння – знову позначене лише як «урочище» – разом з іншими лівобережними маєтностями, було надане королем Станіславу Конєцпольському (по смерті його родича – Лукаша Жолкевського)³. Зацікавленість великого гетьмана коронного Кременчуком пояснює і попередню працю Боплана, і появу в Кременчуці місії єзуїтів з Переяслава⁴, і жовнірську залогу 1638 р.

¹ На карті-врізці Дніпра 1613 р. *Вовчий (Wolczny) острів* показаний при гирлі Псла. Як «уход» він згаданий ще ревізією Черкаського замку 1552 р. Забора *Волчек* на Дніпрі згадується ще 1872 р. у 3–4 км нижче Келеберди.

² Ревізія 1552 р. знає «уход на Ревучім» (у Переволочні?), «уход Романовський» (на правому березі вище Кодака) і «уход Протовч» (вище Орелі?), «уход і стан Еланський» (вище Кременчука). До цього додати можу лише таке: 1) між Кременчуком і Градизьком колись був відомий рукав Дніпра *Ревучий*. Кам'яна забора *Ревуча* на Дніпрі відома нижче Крюкова, проти с. Кам'яні Потоки, див.: [Яворницький Д. І.] *Вольности запорожских козаков*. – СПб., 1898. – С. 49. 2) Похідні назви від імені Роман знані і в інших місцях Кременчуччини, див. нині відоме маленьке селище *Романки*, у підпорядкуванні сільради Рокитного Кременчуцького р-ну (а в минулому були й інші Романови-Романкови). 3) *Протовчею* називали зарослу лісом (товщею) частину річки, плавні. 4) *Ялан*, *Яланчик* з татарської – *відкрите поле, гола місцина* (саме так виглядають, наприклад, і околиці р. *Грузький Яланчик/Еланчик* під Новоазовськом).

³ AGAD. – МК 182 (mf № 210). – К. 190–191.

Попередню колонізаційну активність Л. Жолкевського ілюструє інший документ Метрики Коронної: *Zezwolenie na założenie slobód na uroczyskach: Krasnopolie, Hadiacz, Sarskie, Rusawka, Lutyńka, Hrunie, Głinsk, Bielsk, Opale "do administracji saletr ukraińnych należących" w woj. kijowskim Łukaszowi Żółkiewskiemu, staroście kałuskemu, chmielnickiemu i perejastawskiemu (26.X.1634 р., Львів)*, див.: AGAD. – МК 181. – К. 31–31v. Перехід переяславського староства до С. Конєцпольського так само зафіксував інший акт: *Nadanie star. perejastawskiego Stanisławowi Koniecpolskiemu, kasztelanowi krakowskiemu, hetmanowi wielkiemu koronnemu, po śmierci Łukasza Żółkiewskiego, wojewody braclawskiego (15.XII.1636 р., Гродно)*, див.: AGAD. – МК 182. – К. 143v–144v. Причому цитованому тут документу передував інший, менш амбіційний: *Nadanie pewnych miast, w których wyrabia się saletrę, oraz dóbr: Bykow, Jabłonna, Berezany, Mirgrad i Hadiacz w woj. kijowskim Stanisławowi Koniecpolskiemu, kasztelanowi krakowskiemu, hetmanowi wielkiemu koronnemu, po śmierci Łukasza Żółkiewskiego, wojewody braclawskiego. (20.XII.1636 р., Гродно)*, див.: AGAD. – МК 182. – К. 145v–146. По смерті С. Конєцпольського королівське надання від 28.V.1647 р. на ці володіння отримав син коронного гетьмана – Олександр Конєцпольський, див.: *Rpis Ossol.* 1905/II. – К. 15–15v. Там йдеться про «добра і слободи» Гадяч, Миргород, Яблунів (Яблуневе), Чумгак (Czarnhak), Полтаву, Краснопіль (Сорочинці), Зигмунтів (Устивицю), Лютенки та «всі інші здавна і свіжо осаджені», що їх доти тримали Бартоломій Обалковський, потім Лукаш Жолкевський і зрештою Станіслав Конєцпольський.

⁴ За свідчення, що саме у цей час життя у Кременчуці поживавішало, можна приймати й факт, що 1637 або 1638 року його відвідали місіонери із свіжозаснованого (1635 р.) дому єзуїтів у Переяславі, див.: *Шевченко Т.* *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст.* – Львів, 2005. – С. 140 (авторка посилається на: *Archivum Romanum Societatis Iesu.* – Prov. Pol. – Vol. 52; *Historiae et Litterae annuae Provinciae Poloniae.* – Pereaslaviae. 1637. – F. 104, *Residentia Pereaslaviensis.* 1638. – F. 148; *РГАДА.* – Ф. 1473. – Оп. 1. – Д. 928. – Л. 4об., 6об., 7; *Wojewódzki*

До речі, із Кременчуком Конецпольський, певно, зловжив службовим становищем, адже він формально належав до черкаського, а не до переяславського староства¹. Це швидко пригадав черкаський староста (1638–1639) кн. Олександр Вишневецький. Він 20 березня 1638 р. оформив документ, за яким поступався своїми правами на урочище Кременчук «з усіма ґрунтами, ріллею, річками, пожитками, корчмами, млинами, ставами, лісами, борами, доходами, підданими, їх роботи, чиншами, податками, повинностями та усіма приналежностями» Ольбрихту Кросновському – до «живота» останнього, себто до смерті². Отже, ця маєтність, либонь, також лягла тягарем на стосунки Конецпольських і Вишневецьких, які надалі лише загострювались³. А Кременчук, як й інші новозбудовані міста, ставав

«...центром, навколо якого концентрувалася сільська людність, яка віднині могла пересидіти татарський набіг за стінами замочка (татари, як правило, не брали в облогу укріплень: їхня тактика спиралася на раптовий напад і блискавичну втечу). Відтак доволі швидко більшість нововитворених містечок обростало волостю, тобто селами, котрі, як тоді говорилося, тягнули до нього, витворюючи невелику адміністративну, церковну і торгову округу. Адже у містечку проживала урядницька адміністрація і знаходилася церква – центр приходу, оскільки більшість так званих сіл були поселеннями хутірського типу і не мали власних храмів. Тут же зосереджувалася і місцева торгівля. Власне, новоосажені міста нерідко тим і відрізнялися від більших сіл, що в них у встановлені строки можна було вільно

Archiwum Państwowe w Krakowie, dział I na Wawelu. – Teki Schneidra. – Teka 707. – Missiones Periaslaviae Ukrainensis ad orientem. – F. 246–246v). Припускаю, що метою місії було задоволення духовних потреб жовнірської залоги.

¹ 2-е власне виділилося з 1-го, і розмежування між ними на той час ще не набуло сталості.

² *Pozwolenie na ustąpienie prawa do uroczyszczu Krzemieńczuk w star. czerkaskim na osobę Olbrychta Krosnowskiego dokonanej przez Aleksandra Wiśniowieckiego, starostę czerkaskiego (20.III.1638 p., Варшава)*, див.: AGAD. – МК 183. – К. 4v-5; протокол МК 355. – К. 8. У наданні згадано, що О. Кросновський служив «під короугою» О. Вишневецького. Щодо особи О. Кросновського, то є версія, що це брат Миколая Кросновського (бл. 1590–1653), знаного львівського католицького архієпископа (з 1645). Цей шляхтич походив з равського повіту, кар'єру робив на Поділлі та Львівщині (1653 р. – стольник подільський, 1662 р. – підстароста львівський і далі також Львівщина). Цікаво, що А. Бонецький згадує про надання цьому О. Кросновському староства кременчуцького («Krzemieńczugskie») (див.: *Boniecki A. Herbarz Polski. – T. XII. – Cz. 1. – Warszawa, 1908. – S. 317*), але щодо староства він вочевидь випередив час і заплутав науковців, які стали підозрювати, що йдеться про Кременчук на Поділлі. Саме в число подільських урядників «кременчуцького старосту» О. Кросновського зачислили і видавці сучасної серії «Урядники давньої Речі Посполитої XII–XVIII ст.», див.: *T. III/3: Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. – Kórnik, 1998*. Сам я особисто вважаю, що О. Кросновський – це радше представник шляхетського роду Красновських з Овруччини (і ймовірно родич Федори Красниківни з надання на Кременчук 1589 р.). Додам, що то, напевно, спадкові клієнти Вишневецьких, бо якісь «Krosnowski» з почтом 4 кінних знаній і у гусарській корогві «слуг волинських» кн. Яреми Вишневецького (згаданий у заповіті князя від 28.III.1651 р.), див.: *Tomkiewicz W. Testament Jeremiego Wiśniowiecki // Miesięcznik Heraldyczny. – Warszawa, 1930. – R. IX, № 4. – S. 76*. З цього роду Олександр Кросновський, який не раз допікав Микільському монастирю, закріпився і на Лівобережжі – у Воронькові біля Борисполя (6.VIII.1630 р. сюди возний доставив його уряднику позов від Софії Данилович), див.: *IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 59287. – Арк. Изв.*

³ До речі, подальший спір за Кременчук між Ю. Немиричем (який мав за собою прихильність С. Конецпольського) та С. Потоцьким (братом черкаського старости М. Потоцького) також можна сприймати за продовження «прикордонного конфлікту» між переяславським і черкаським староствами.

III

торгувати: раз чи двічі на тиждень – на так званих торгах, тобто базарних днях. У ярмаркові й торгові дні міське та довколишнє сільське населення звільнялося від різноманітних торговельних податків, реалізуючи продукцію натурального господарства, нехитрі ремісничі вироби, худобу тощо. Населення переважної більшості містечок не перевищувало сотні дворів, тобто близько 600–700 чоловік, однак роль осередків, довкола яких снувалося життя, вони виконували. Більшість засновувалася на магдебурзькому праві, тобто певними, нехай і спрощеними, формами самоврядування»¹.

До речі, щодо кількості населення Кременчука, маємо дані за реєстром подимного 1640 р. перепису, коли тут згадано 15 димів-домогосподарств². Ймовірно, йдеться лише про мешканців «послушних» тодішньому власнику – черкаському старості М. Потоцькому; кількість «непослушних», напевно (згадаймо півтори сотні козаків Кременчуцької сотні 1649 р.), була на порядок вища.

Трохи випередили Кременчук – у ближчій околиці – Жовнин, Максимівка, Пива-Городище (Градицьк)³, Чигирин-Діброва⁴ (Чигирин-Дубрава) і, можливо, Вереміївка. Усі п'ять пов'язані з найдавнішою посульською зоною колонізації й виникають уже в перші два десятиліття XVII ст.

Плюс тут-таки Говтва⁵ (стратегічний пункт у регіоні, про насичену військову історію якого мова далі ще буде) та Манжелія⁶ (на старому торговельному шляху через Санжари на Крим). Говтва з Манжелією згадані люстрацією 1622 р., а «Манджалійське городище» показане і на згаданих Герітсових картах 1613–1614 рр. (Дніпра і Росії). До речі, 1619 р. кримський хан у листі до польського короля упер-

¹ Яковенко Н. М. Нарис... – С. 144–145.

² Іванцов І. О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. – К., 2002 (видання рукопису з 1940 р.). – С. 26 (посилання на: ЦДІАУК. – Актова книга №15: Житомирська гродська за 1640 р. – Арк. 849).

³ Поселення безпосередньо прив'язане до Пивогір'я, див. у реєстрі монастирів з 1723 р.: «Монастырь Пивской Николаевской, прозываемый Городище»: Описание документов и дел... Синода. – Т. III (1723 г.). – СПб., 1878. – С. СХІ [Приложения].

⁴ О. Лазаревський вважав можливою причиною заснування Чигирин-Діброви татарське розорення Чигирин у 1611 р., після якого і могла частина чигиринців виселитись на Лівобережжя, див.: Лазаревський А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв... – С. 146. Не певен, чи не мав на увазі Лазаревський напад листопада 1610 р., див.: Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie. 1595-1623. – Warszawa, 2004. – S. 164. Наразі Чигирин-Діброва затоплена водами Кременчуцького водосховища, населення, здебільшого, переселене до с. Мозоліївка Глобинського р-ну Полтавської обл.

⁵ Голтав-Голтва давньоруських часів (загадки 1095/1096, 1105, 1109, 1111 рр.). Як «урочище» згадане 1530 р. (як місце битви на Говтві і Полузір'ї).

⁶ З татарської назва містечка перекладається як «водосховище», а отже зручне місце водопою – пункт край важливий для степового буття. Така інтерпретація назви «Манжелія» цілком узгоджується й одним з перших його описів (люстрація 1631 р.), за яким містечко «криницею Манжелійською чисто колом навкруги оточене і ровом окопане», див.: Archiwum Państwowy w Krakowie. – Archiwum Sławuckie (R. Sanguszkі). – № 92. – S. 134. Якщо в основі слова «ман жайли» – то у перекладі матимемо «головна зручність» (що також, ймовірно, про місце водопою). Якщо ж топонім давніший за татарську добу, то можна згадати, що на санскриті «madhula» – це «медовий», а «manjula» – то «вродливий». Першим «іменем» в історії Манжелії був її державця з руки кн. Костянтина Вишневецького – Ян Ладович (1631 р. сплачував податок за чотири дими підданих), див.: Архив ЮЗР. – Ч. VII, т. 1. – С. 411.

ше скаржився на будівництво замочків і «паланок» на «кримському» (лівому) березі Дніпра та вимагав їх знищення¹.

Приблизно одночасно з Кременчуком (друга чверть XVII ст.) залюднюються Броварки, Власівка², Келеберда, Новий Поток (Потоки), Омельник та ін.³. Гіпотетично, певне «запізнення» конституювання Кременчука (якщо воно насправді мало місце) може бути пов'язане з відомою інертністю (нез модернізованістю) шляхти Київського воєводства (а Дніпро, на відміну від деяких його малознаних приток, міг вважатись саме її «життєвим простором»), порівняно зі своїми західними колегами (галичанами, подолянами та навіть волинцями).

На Правобережній Кременчуччині – південніше Тясмину – стали поселення з'являються хіба що у 1640-х рр. (раніше за таке уходити може досить загадкове «Чорноліс-городище» з карти 1613 р.). Маємо згадки про «хутори» вздовж Дніпра, належні до Крилова⁴, присутність Крукова, слободи Бончі (Успенки?) і Кам'янки (Кам'яних Потоків?) при вирахуванні навколокременчуцьких маєтностей з перепису 1646 р.⁵, зимівник козака Онуфрієнка – предтечу Онуфрїївки⁶.

Основні господарські заняття колоністів усе ще мали переважно характер промислів⁷. Так, у 1640-х рр. про маєтності Немирича в районі Ворскли і Кобеляка говориться, що вони «з людьми на тих кгрунтах осаджоними, з ловленем риби и звіра, з млинами, корчмами, робенем салетр, паленем попелов [виробництво поташу – Д. В.]»⁸.

До речі, перший запис місцевого переказу про початки Кременчука (в «Описі до Атласу Катеринославського намісництва 1787 р.»), зафіксував доволі реалістичну картину, що відклалася в народній пам'яті. Там, зокрема, мовиться: «Сей город начат строением по свидетельству старожилон до 1700-го году поселившимись здесь нескольких семьях промышленниками [себто промисловиками-уходниками – Д. В.]; а по приумножении селения зделан сотенным местечком малороссийскаго Миргородскаго полку»⁹.

¹ *Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie. 1595–1623.* – S. 227. Додамо, ханові було про що турбуватися, адже після Деулінського перемир'я з Москвою 1618 р. Річ Посполита фактично позбулася давньої російської конкуренції на Лівобережжі.

² Вона ж «Уход і стан Воловський» ревізії Черкаського замку 1552 р.?

³ *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст... – С. 66.

⁴ Див. локаційний привілей місту Крилову 1616 р.

⁵ *ІР НБУВ.* – Ф. І. – Спр. 4104. – Арк. 106 (№ 1230).

⁶ *Історія міст і сіл. Кіровоградська область.* – К., 1972. – С. 646. Слід зауважити, що то доволі сумнівне джерело, а козак *Василь Онуфрей*, засновник хутора, який стали кликати Онуфрїївкою, то взагалі-то діяч першої половини XVIII ст.

⁷ Тут слід додати, що Кременчук від природи не мав великих перспектив для розвитку рільництва – з суходолу його оточували водоймища, піщані та заболочені місця (і це було добре для оборони та відпочатку провідного рибальського промислу; згодом останній потіснило тваринництво, а аж ніяк не землеробство).

⁸ Цит. за: *Ткаченко М.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. – К., 1931. – С. 82. Загалом як ілюстрація магнатського господарювання на «Задніпров'ї» велике значення має докладний орендний контракт від 15.XI.1643 р. на Гадяцьку волость (володіння С. Конєцпольського) на 1644–1647 рр., див.: *Грушевський М. С.* Господарство польського магната [С. Конєцпольського] на Задніпров'ю перед Хмельниччиною // *Записки Українського Наукового Товариства в Києві.* – Т. 1. – К., 1908. – С. 25–44.

⁹ *Джерела з історії Південної України.* – Т. 10: Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / Упорядник А. Бойко. – Запоріжжя, 2009. – С. 178.

Постійною реалією місцевого життя залишалася і загроза татарського набігу. Десь наприкінці лютого 1647 р. згадується про переправу (напевно, по льоду, з правого на лівий берег) через Дніпро «вище Кодака під Кременчуком» татар, які тут захопили п'ятьох бранців. Куди мали далі рухатись нападники – на московське прикордоння чи до українських осад – інформатор не знав¹.

Насамкінець, маємо зупинитися на походженні назви «Кременчук». Слід завважити, що вона «відбила» у собі факт постання міста в результаті колонізаційного наступу українців на «тюркський» світ. За твердженням філолога Петра Кеппена (1793–1864), назва Кременчука походить від татарського слова «Керменчик» (див. «Уход Керменъчуужий» в ревізії 1552 р.), що складається з двох частин: «ке (кир)» – підвищення, «чик» – маленький; отже, означало невеличке укріплення на узвишші².

Причому, татарське походження назви Кременчук наука визнавала і раніше. Ось в описі Кременчука рубежу 1780-х і 1790-х рр., який залишив по собі Лейон Пірс Бальтазар фон Кампенгаузен (1746–1807), вчений прибалтійський барон на службі у Г. Потьомкіна, назву Kremenschuk виведено з «татарського» вислову «*фозлога пустеля*» – «viel wüste» у німецькому оригіналі³. Взагалі-то «пустеля» татарською мовою «чул» і пісків довкола Кременчука вистачає, але вислову «кермен-чул» я ще ніде не зустрічав (підозрюю, що Кампенгаузен не знав, що первісна татарська форма назви не Кременчук, а Керменчик).

Можлива також інша форма перекладу з татарської мови, коли «кермен» перекладається як «фортеця», а «чик» як «прикордонна» (за татарським словником «чик» має значення: 1) «грань, межа // межовий»; 2) «кордон // прикордонний»; 3) «границя, кінець»; 4) «рамки» (у переносному сенсі)). Отже, можна сказати, що «прикордонною фортецею» чи то «українним містом» Кременчук власне і задумувався відпочатку.

Згодом, українізуючись, назва «Керменчик» почала звучати як «Кременчук»⁴. У XVI ст. в Україні, крім нашого міста, аналогічну назву носили: 1) поселення над р. Дністром на місці майбутнього Ямполья, на шляху з Києва до Сороки (через Брацлав); 2) острів, урочище, а також зручний брід на р. Південний Буг поблизу гирла р. Мертві Води, на звичному татарському шляху (Кучманському)⁵. Існували

¹ Звістку про це вторгнення у Варшаві отримали 8.III.1647 р., див.: *Bibl. Czart.* – Rps. 373. – S. 571.

² Не так далеко на Лівобережжі, на кордоні Запорізької та Донецької областей, між Гуляйполем і Маріуполем (у Великоновоселківському р-ні Донецької обл.) існують сс. Старий Керменчик (до 1947 р., нині Старомлинівка) та Малий Керменчик. Спочатку це були Старий Керменчик і Ново-Керменчик (засновані греками-вихідцями з Криму, в т. ч. і з с. Керменчик, у 1779 і 1793 рр. відповідно). Свій Новий Кременчук є у Дніпропетровській області (село Криворізького р-ну).

³ *Freiherrn von Campenhausen. Bemerkungen über Russland, besonders einigen Provinzen dieser Reichs und ihr Naturgeschichte betreffend, nebst einer kurzgefassten Geschichte der Zaporoger Kosaken, Bessarabiens, der Moldau und der Krimm.* – Leipzig, 1807. – P. 67–72 (було і англійське перевидання – Лондон, 1808).

⁴ *О древностях южного берега Крыма и гор Таврических.* – СПб., 1837. – С. 4–6. Цікаво, що в козацькому реєстрі 1649 р., поруч із прізвищевою формою «Кременчук», трапляється і форма «Кремінчик» (Васько Кремянчик з сотні Гаврила Гладченка Миргородського полку).

⁵ *Український степовий кордон в середині XVI століття* (спогади барського старости Бернарда Претвича) / Упорядн. Мальченко О. Є. – Запоріжжя; Київ, 1997. – С. 34, 69. Нині на оригінальність звучання назви, похідної від «кременчук», може претендувати, зокрема, с. *Кременчувате* (у підпорядкуванні селищної ради Богодарівки Компаніївського р-ну Кіровоградської обл.). Село *Кременчуки* є у Красилівському р-ні Хмельницької обл. Хутір *Кременчук* знаний і на Миколаївщині.

свої «Кременчуки» й за межами України (причому назва тих, що виникли на російсько-татарському прикордонні, звучить як «Кременчуг», тому згодом росіяни пробували переінакшити на свій манер і наш дніпровський Кременчук). Така своєрідна «серійність» назви міста (на кшталт минулих давньоруських «Новгородів», або майбутніх радянських «Комсомольськів» тощо) ще раз промовляє на користь висновку про заснування Кременчука як частини широкомасштабних соціально-економічних зрушень у регіоні.

Фольклор пробував вивести назву міста і від патроніму – імені першозасновника. Один такий оригінальний пізній переказ-фантазію згадував Д. Яворницький. За ним, був колись «батько Чуг», від якого бере свою назву Чугуїв, а у нього був син «Кремен-Чуг», котрий подарував своє ім'я нашому місту¹. У популярній краєзнавчій літературі прижився також переказ про першопосельника – рибалку Кременя, від імені якого виводиться назва міста².

Назва річки Кагамлик³, у гирлі якої постав Кременчук і басейн якої став першо-зоною локального цивілізаційно-урбаністичного освоєння, також має тюркське походження. Зазвичай цей гідронім перекладають як «заросле зникле озеро» (з таким варіантом суголосне і свідчення Кампенгаузена рубежу 1780-х і 1790-х рр. – там є згадка, що Кагамликом тут звать чагарники-терни понад річкою) та «сире заболочене місце»⁴.

Ім'я правобережної частини сучасного Кременчука, а колись окремого поселення Крюкова (до русифікації кінця XVIII–XX ст.⁵ ця назва звучала як «Круків»), традиція воліє пов'язувати з «куру-канням» журавлів на озері Куруківському (нині не існує). Однак відомий польський дослідник Олександр Яблоновський на рубежі XIX–XX ст. висунув гіпотезу про також тюркську етимологію цієї назви, виводячи її від послов'яненого словосполучення «курук-ова»⁶ – «Курукова твердиня», «укріплення на р. Курук»⁷ (порівняй з «Очак-ова» – «дніпрова твердиня» з турець-

---

У XVIII ст. фіксується селище *Кременчук* десь недалеко с. Чубинці (нині Сквирський р-н Київської обл.). З 1754 р. є згадка *урочища Керемечика* на Дніпрі нижче Кизикермена (згодом Берислав), див.: *Архів Коша* Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – К., 2003. – С. 590–592.

¹ *Яворницький Д. І.* Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу. – Дніпропетровськ, 2005 (першодрук – СПб., 1888). – Ч. I. – С. 60.

² Здається, найраніше цей переказ згадує: *Справочная* и адресная книжка г. Кременчуга на 1875 год / [сост. К. Сторчаков и Г. Розенталь]. – Кременчук, 1874. – С. 15.

³ Нині назва річки звучить як *Сухий Кагамлик*. Це ліва притока Дніпра, яка протікає територією Глобинського та Кременчуцького районів Полтавської обл. (витоки біля с. Устимівка Глобинського р-ну). Довжина – 64 км, ширина річища – 94 м, ширина заплави – 0,6 км. Наразі частково засипана та взята в труби. Її давніми притоками на теренах Кременчука (1874 р.) були річечки *Безкровна* (в Кривушах), *Недогарок* і *Лапченя* (Суха Лапинка, згадана в описі 1798–1800 рр.?).

⁴ Причому, це не єдиний варіант тлумачення. Якщо перекладати «каган лаек», отримуємо «гідний кагана» (така версія, напевно, буде близька тим, хто бачить Кагамлик місцем відомої битви 1300 р., яка поклала край життю і державі темника-хана Ногая; я ж тут підтримую традиційну думку, що «Куканлик», де відбулося те бойовище – це р. Куяльник в одеських степах, а не кременчуцький Кагамлик). А ось «комлик» дасть у перекладі «*пищану місцину*».

⁵ Можливо, для російської адміністрації мала значення асоціація зі «столичним» топонімом – *Крюковим каналом* у Санкт-Петербурзі.

⁶ *Jablonowski A.* Źródła dziejowe. – Т. XX. – S. 176. О. Яблоновський не навів власного перекладу цього словосполучення («курук-ова»), обмежившись констатацією його тюркського походження.

⁷ Джерела свідчать, що існувало не лише «озеро Курукове», а й «річка Курук», див.: *Żurkowski S.* Żywot Tomasza Zamojskiego Kanclerza w. kor. – Lwów, 1860. – S. 99. «Річку Курук» біля Крюкова у

кої¹). Сам тюркський термін «курук» має кілька значень: 1) у X–XV ст. так позначалася заповідна (від випасів і полювань) територія (від коруг, куриг – «охорона, захищати»), яка під час оголошення військового походу може стати пунктом зосередження військ та «базою» постачання².

Література

Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. – К., 2011. – 681 с.

Д. С. Вирський

Кременчук: одиссея заснування та історія імені

Стаття присвячена дослідженню першоджерел існування міста Кременчука Полтавської області України. Реконструйований процес виникнення міста на цьому місці (за матеріалами XIV – першої половини XVII ст.). Розібрані версії походження назви Кременчук та інших кременчуцьких топонімів.

Ключові слова: Кременчук, місто, історія заснування.

D. S. Vyrskyi

Kremenchuk: Odysseus of the Foundation and History of the Name

The Article is devoted to the research of the primary sources of existence of Kremenchuk city Poltava Region Ukraine. The process of the city formation on this site was reconstructed (on the materials of 14th – the first half of the 17th cc.). Versions of the Kremenchuk name origin and other Kremenchuk toponyms are explored.

Keywords: Kremenchuk, city, history of foundation.

середині XVIII ст. згадує сербський офіцер С. С. Пищевич (Известие о походе Симеона Степановича Пищевича. 1731–1785. – М., 1884. – С. 455). Ці озеро-річка були пов'язані одне з одним (найвірогідніше, тут взагалі малася на увазі дніпрова затока, яка лише в посушливі часи могла перетворюватись на озеро). У середині XIX ст. Крюків («Крюков») званий і «рукавом» Дніпра, див.: Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 гг. – Ч. 2. – СПб., 1863. – С. 25.

¹ Dziubiński A. Polsko-litewskie napady na tureckie pogranicze czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagellonów // Kwartalnik Historyczny. – R. CIII. – Warszawa, 1996. – № 3. – S. 54.

² Дмитриев С. (Санкт-Петербург) Термин «курук» в военно-политической культуре монгольских кочевников // Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий / Отв. ред. А. Г. Селезнев, Н. А. Томилов. – Омск, 1998. Це тлумачення має найбільшу інтерпретаційну перспективу. На його користь свідчить і те, що Крюків був стратегічною точкою на відомій дорозі вздовж правого берега Дніпра (пізніше він навіть називався Крюковським шляхом). Крюків як зручне місце для табору-«бази» козаків згаданий 1625 та 1676 рр. Зрештою, у цьому разі Кременчук-Крюків можуть бути осмислені як система укріплень стратегічного вузла (лівобережний шлях через Старі Санжари на Крим і правобережний – уздовж Дніпра на Січ і далі у кримські володіння та Кременчуцький «татарський брід» як сполучник цих двох транзитних артерій). На користь цього тлумачення може бути інтерпретований і топонім «Цареві піски» – урочище поруч із Крюковим, що згадується у 1740-х рр., див.: Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття. – К., 2003. – С. 164, 183. Єдиним «царем», пам'ять про якого могли б зберігати ці «піски» (якщо не вбачати тут дуже глибокого сліду скіфських часів), був котрийсь з татарських ханів (їх на Русі звали «царями»).

КРЕМЕНЧУЦЬКА ФОРТЕЦЯ ЗА ПИСЬМОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ XVI–XVIII ст.

У статті розглядається Кременчуцька фортеця, її поява та перебудови, згадки у писемних джерелах кременчуцьких укріплень XVI – XVIII ст.

Ключові слова: Кременчук, фортеця, замок, укріплення, М. Литвин, Г. Боплан, Е. Челебі, будівництво, Дніпро.

Загальновідомо, що на території Лівобережної України, на відміну від її західних областей, відсутні будь-які фортечні укріплення, матеріалом для будівництва яких слугували б такі матеріали, як камінь чи цегла. Пов'язано це з тим, що колонізація Лівобережжя після спустошливого монгольського нашествия йшла досить повільно і розквіт її був тісно пов'язаний із часами, коли в Європі вже досить масово застосовувалася вогнепальна зброя, у т. ч. і такий її різновид, як гармати. Розповсюдження вогнепальної зброї та досить потужного її виду – артилерії потребувало оборонних споруд зовсім іншого типу, адже досить міцні, як на часи, коли ще не було пороху, укріплення, збудовані з каменю та цегли, з появою нових військових технологій виявилися крихкими і тому нездатними стримувати гарматні ядра, що різко позначилося на здатності мурованих замків до оборони. Саме тому, виникли нові технології будівництва. Здатними витримувати гарматні ядра виявилися земляні споруди, що гасили енергію ядра при попаданні останнього в такі укріплення. До того ж, вони вимагали менше затрат на будівництво і були доволі ефективними оборонними спорудами в часи розповсюдження нової вогнепальної зброї. На Полтавщині їх масово почали будувати за козацької доби. Всі полкові та сотенні, а також великі містечка краю були захищені від ворога саме земляними укріпленнями, залишки яких збереглися у багатьох населених пунктах Полтавщини. Так, лише на території колишнього Полтавського та інших полків збереглися залишки укріплень сотенних містечок Біликів, Багачки, Веприка, Гадяча, Говтви, Китайгороду, Маячки, Нових Санжар, Сокілки, Старих Санжар та ін. [10, с. 69–94]. Збудовані вони всі у першій половині XVII ст., хоча інколи їх будували на старих городищах часу Київської Русі, як це трапилося, наприклад, у Нових Санжарах, де в 1992 р. досліджувалися залишки давньоруського городища, що лежало в межах пізньої козацької фортеці [7, с. 13–14]. Пояснювалося це тим, що старі городища, як правило, знаходилися на досить зручних для оборони місцях, але, якщо городища Київської Русі чи більш давніх часів, здебільшого вписувалися в топографію місцевості, – то нові, що почали виникати в XIV–XV ст., окрім природних умов і географічного розташування, котрі сприяли захисту споруд, додавали до природних перешкод ще й систему штучних укріплень, що полягала у посиленні обороноздатності таких фортець завдяки системі штучних перешкод для нападників.

Однією з найдавніших земляних фортець цього періоду на Полтавщині є Кременчук. І хоча твердження литовського історика Теодора Нарбутта про заснування Кременчука за часів великого князя Вітовта поки-що не знайшло остаточного підтвердження [11, с. 564] – це заперечує в «Історії України-Руси» М. Грушевський, вважаючи, що Т. Нарбутт використав факт наявності Кременчуцької переправи [3, с. 315–316]. Також не знайшов підтвердження цього факту і сучасний український історик Д. Вирський [2, с. 48]. Та все ж існування якихось укріплень в районі Кременчука у другій половині XVI ст. є відомим фактом. Згадуються вони і в письмових джерелах.

Так, 2 червня 1594 р. посол імператора Священної Римської імперії Рудольфа II Єрїх Лясота, який за дорученням імператора направлявся до запорожців, записав у своєму щоденнику: «2-го июня, до того места, где Сула изливается в Днепр с левой стороны его, 2 мили. Река эта течет из Московии; при ней, в 8 милях вверх по ее течению, лежат Лубны, город и замок принадлежащие Вишневецким. Оттуда две мили до московской границы. Затем до острова, находящегося у левого берега Днепра, не в дальнем расстоянии от гор, называемых Пива (подле сел. Недогарки см. к[арту] Ricci Zann), 2 мили; там позавтракали мы и затем дошли до устья Тясмина, притока Днепра с правой стороны. Nota за Тясмином, внутри края, до самых порогов Днепра, поднимается непрерывный ряд холмов, с большим числом Tumuli, называемых здесь могилами; сам же берег Днепра не высок. Пройдя далее полумилю, мы встретили старую татарскую церковь на холме, откуда полмили до Кременчуга, где сохранились следы старого замка под именем городища. Осмотревши эту местность, прошли еще милю до устья реки Псла, притока Днепра с левой стороны, текущей также из Московии; немного ниже переночевали на острове, возле правого берега реки» [13, с. 26–26]. У цьому випадку наводимо уривок із «Записок» Е. Лясоти в перекладі Ф. Бруна, що побачив світ у 1873 р. Як бачимо, перекладач використав термін «старий замок», ототожнивши його з іншою назвою старих полишених укріплень – «городище». Існує також інший переклад цього джерела, виконаний і опублікований К. Мельник у 1890 р.: «2 июня. До впадения Сулы в Днепр с левой стороны 2 мили. (Эта река выходит из Московии; в восьми милях вверх по ее течению находится городок и замок Вишневецких, называемый Лубны; оттуда до московской границы 2 мили). Оттуда до острова по левую сторону Днепра не далеко от горы, называемой Пива и лежащей на твердой земле на левом берегу, 2 мили. Здесь обедал, затем до устья реки Тясмин, впадающей справа в Днепр 2 мили. (Nota: За Тясмином подымаются земляные холмы, продолжающиеся почти непрерывно до самих порогов; там видно множество курганов, называемых здесь могилами, но днепровский берег сам по себе невысок); до старой татарской мечети, стоящей на холме на правом берегу $\frac{1}{2}$ мили; до Кременчуга, старого земляного замка или городища на левой стороне $\frac{1}{2}$ мили. Тут мы сошли на берег и осмотрели местность; отсюда до реки Псла, которая также впадает слева в Днепр и выходит из Московии, 1 миля; провели ночь немного ниже на острове близ правого берега» [5, с. 81]. Як бачимо, обидва переклади містять однакову інформацію і різняться лише стилістикою форми викладу тексту. Однак у першому перекладі подорожніх нотаток Е. Лясоти руїни укріплення названо «старим замком» та «городищем», а в перекладі К. Мельник уточнено, що «старий земляний замок или городище». Для нас тут важливо лише те, що в часи, коли подорожував Е. Лясота, це були «руїни» і «старі» та «городище». Тобто, далеко раніше

1594 р. На жаль, ми не маємо поки що матеріальних свідчень, котрі б пролили світло на датування цих укріплень. Можемо лише висловлювати припущення, що це були залишки давньоруської фортеці або ж укріплення того, іще не віднайденого замчища на переправі, що, можливо, існувало за часів Вітовта чи невдовзі після нього.

Факт існування такої переправи фіксує Михалон Литвин, автор трактату «О нравах татар литовцев и москвитян», що його було піднесено польському королю Сигізмунду II Августу [8, с. 6]. Наведемо дослівний текст Михалона Литвина: «...а переправа возможна лишь в нескольких местах ниже Черкасс. Они [переправы] называются Кременчуг...» [8, с. 99]. Як бачимо, сам автор вказує лише на переправу і не згадує про фортечні укріплення чи їх залишки, і лише у примітках їх автори І. Старостіна та А. Хорошкевич згадують, що: «У Кременчуга, где находилась сооруженная Витовтом крепость, купцы разгружали суда...», посилаючись на варшавське видання «Записок» Е. Лясоти 1972 р. [6] та на Г. Л. де Боплана [1, с. 42, 45–47, 151, 160].

У 1635 р. на місці старої фортеці побував французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який, оглянувши місцевість, зафіксував тут старі руїни та накреслив план будівництва нового замку, залишивши нам письмове свідчення про це: «Ще нижче, але на московському (тобто лівому – В. М.) боці видно Кременчук, де є зруйнована древня будівля і де я 1635 р. накреслив план замку. Це місце дуже гарне і зручне для проживання. Крім того, це – останнє місто [на Дніпрі], оскільки далі за ним тягнуться безлюдні степи» [1, с. 37]. Тут, знову, бачимо «зруйновану древню будівлю». Як повідомляє сам Г. Боплан та його «Спеціальна карта України», вірогідно, у 1638 р. нова Кременчуцька фортеця була збудована саме лівому березі Дніпра.

На користь дати 1638 р. свідчить сам Г. Боплан. Побувавши тут цього року, він залишає опис острова Кременчук: «Кременчук – це острів завдовжки 1,5, завширшки 1 тис кроків. З північного урвистого берега його висота 20–25 стіп, з південної сторони він низький. Лише на півльє далі, з боку Очакова, тут є будівельний ліс. На півночі острова є місце з твердим ґрунтом досить вигідне для будівництва форту або замку, оточене долинами попід урвищами» [1, с. 47]. Фіксує він також і те, що можливо, як альтернатива розглядалося й інше місце для спорудження фортеці – на острові, де «є місце з твердим ґрунтом досить вигідне для будівництва форту або замку» [1, с. 47]. Нижньою ж межею початку будівельних робіт можемо вважати кінець 1636 або початок 1637 рр. Підтверджує це Люстрація Київського воєводства 1636 р., в якій Кременчук згадується як пусте, незаселене місце: «Було колись містечко: нині ж пустим полем з належними до нього урочищами лежить» [11, с. 226].

Якою була збудована за проектом Г. Боплана Кременчуцька фортеця, можемо бачити на його «Спеціальній карті України» 1650 р., де нанесено її план. Зовнішні її контури очевидно відповідали характеру місцевості. Знаходилася вона у місці впадіння в Дніпро безіменного струмка. Мала п'ять бастіонів та замок із чотирма бастіонами [12, арк. I].

Наступний, досить цікавий і детальніший опис Кременчуцької фортеці зробив турецький мандрівник Евлія Челебі у кінці жовтня – листопаді 1657 р.

У «Книзі подорожей» він кілька разів згадує Кременчук. У першому уривку дає її короткий опис: «Она стоит на земле польского короля и подвластна казаку Дорошенко. Это красивая небольшая крепость, построенная из тесаного камня. Всего войска в ней три тысячи. В крепости мы видели только один монастырь, но

в него не входили. Двигаясь оттуда на кыблу (тобто, в напрямку Мекки – на південь, південний схід чи південний захід – В. М.) берегом Дніпра, мы миновали благоустроенные деревни и за один переход достигли крепости Канев» [16, с. 81]. Однак, у цьому уривку, виходячи із контексту, можемо зауважити, що автор дає опис тільки невеликої частини укріплень, а саме, замку, який дійсно міг бути збудований із застосуванням місцевого каміння, виходи якого на поверхню існують і нині на території та в околицях міста. Про цю частину фортеці згадує він і нижче: «Это каменная крепость. Миновав ее, мы снова по пути на восток подошли к крепости Бубново» [15, с. 240]. А в іншому розділі, описуючи свою участь у поході кримського хана Мухаммеда Гірея в 1656–1657 рр. в Україну, Е. Челебі дає опис самої події і вказує, що: «Это деревянная крепость. ... внутренняя часть крепости каменная» [16, с. 212]. Тобто, як ми вже й наголошували, певне мурування мав лише замок усередині земляно-дерев'яної фортеці. Повністю ж цей уривок про Кременчук, у перекладі 1961 р., звучить так: «На языке московитов ее называют Яшлавуз-керман. Это деревянная крепость. О том же, что внутренняя часть крепости каменная, и о том, что она подчинена гетману-полковнику, а также о событиях, которые произошли в 1067 (1656 – 1657) году, т. е. в тот год, когда мы вместе с ханом Мухаммед-Гиреем ходили в области поляков и сражались с лагерем сына Ракоци, подробно рассказано под соответствующим годом. Там же имеется и описание крепости. В этот раз, хотя крепость и оказалась охваченной жестоким огнем, она продолжала жить и в огне, как саламандра. Татарские воины подверглись пушечному обстрелу и не смогли подойти вплотную к ней. Однако все четыре ее стороны подвергались обстрелу в течении пяти дней и пяти ночей, и, пока она горела, татары успели взять безграничное и бесконечное количество пленных и имущества из сокровищниц. В тот же день мы ускакали оттуда, захватывая по дороге различную добычу» [16, с. 212].

Вірогідно, що запропонований увазі читача текст перекладу на російську мову 1961 р. твору Е. Челебі, не є повним. Маємо також інший переклад цього уривку українською мовою, зроблений 2005 р. київським дослідником В. М. Тимченком: «Виступивши з фортеці Черкаси, ми знову рухалися на південь і через дев'ять годин прибули до фортеці Кременчук. Вона має сімнадцять тисяч добірного війська і сім тисяч підданих козаків. З цієї фортеці правитель її разом зі своїм полком вийшов зустрічати хана зі словами «Милості просимо». Поруч з фортецею ми скуштували різні частування, а веселощі почалися, коли з неї гримнули тисячі гармат, а також прибули щедрі дарунки від її правителя. Його високість хан зробив під фортецею зупинку на два дні. При цьому всі барабани, зурни й органи, що знаходилися при полонених, яких [хан] узяв з їхніх фортець, були звалені в купу. А всі їхні прапори з хрестами були розвішані. Фортеця Кременчук стоїть на землі польського короля і підпорядкована козаку Дорошенку. Це красива невелика фортеця, побудована з тесаного каменю. Усього війська в ній три тисячі. У фортеці ми бачили тільки один монастир, але в нього не входили. Рухаючись звідти на киблу берегом Дніпра, ми минали упорядковані села і за один перехід досягли фортеці Канів» [15, с. 7].

У XVII–XVIII ст. Кременчуцька фортеця існувала як досить потужне фортифікаційне укріплення, основним завданням якого було забезпечення Кременчуцької переправи. Була сотенним, а один час полковим центром. Тут розміщувалося правління Кременчуцького козацького полку та Кременчуцької сотні майже до

кінця XVIII ст., аж доки потреба у фортечних укріпленнях відпала, і вони поступово зруйнувалися.

Однак із цього часу маємо ще один цікавий документ. Це «План повітового міста Кременчука» із «Атласу Катеринославського намісництва 1787 р.», на якому літерами «І» позначено «старе укріплення», літерою «К» – «ретраншемент старий земляний», «М» – «новий проєктований ретраншемент» [4, с. 178–179]. На жаль, сам план опублікований неякісно і погано читається, але все ж таки можемо зі стовідсотковою впевненістю стверджувати, що «старе укріплення» розташоване саме там, де за «Спеціальною картою» Г. Боплана 1650 р. знаходився побудований ним замок.

Однак, уже через десять років бачимо, що «новий проєктований ретраншемент» так і не був збудований, а про «старе укріплення» сказано: «В сем городе при реке имееется укрепление состоящее из осыпавшегося земляного вала продолговатую фигуру имеющего, с двумя выездами; укрепление сие окружается с южной и западной сторон рекою Днепром, а с северной и восточной предместием разделяющимся на четыре квартала; улиц с названиями исключая проулков четырнадцать; первыя Новороссийская, вторая Низовая, третья Киевская, четвертая Набережная, пятая Весовая, шестая Мясницкая, седмая Рождественская, осьмая Кузнецкая, девятая Пещаная, десятая Смоленская, одинадцатая Херсонская, двенадцатая Греческая, тринадцатая Еврейская, четырнадцатая Заливная» [12, с. 59].

Таким чином, підсумовуючи викладене, можемо вважати, що: 1) питання будівництва первісних замкових укріплень Кременчука поки-що не має ні документальних, ні археологічних підтверджень; 2) залишки старих фортифікаційних споруд існували станом на середину та кінець XVI ст.; 3) місцевість оглядалася французьким інженером Г. Л. де Бопланом у 1635 р. і тоді ж ним було зафіксовано залишки старого замку; 4) у 1635 р. французьким інженером складено план будівництва нового замку у Кременчуці; 5) новий замок почали будувати не раніше кінця 1636 р.; 6) будівництво завершене у 1638 р.; 7) новий замок був земляний, з елементами дерев'яних конструкцій та мурувань, мав неправильну форму, вписану у топографію місцевості, п'ять бастіонів та чотирикутний замочок із бастіонами; 8) у другій половині XVII – XVIII ст. новий замок став основою сотенної фортеці міста Кременчука; 9) він занепав чи був занедбаний між 1787 і 1798 рр.

І, наостанок, необхідно також наголосити, що пошуки та локалізація місцезнаходження укріплень Кременчуцької фортеці (через наслідки незворотних природних та антропогенних процесів) гостро стають на порядок денний і є чи не першочерговими завданнями в історико-археологічних дослідженнях міста Кременчука.

Джерела та література

1. **Боплан Г. Л. де.** Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Г. Л. де Боплан. – К.: Наукова думка; Кембрідж (Мас.): Укр. Наук. Ін-т, 1990. – 256 с., іл.
2. **Вирський Д.** «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. – 2-е вид., випр., доп. / Дмитро Вирський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2011. – 681 с., іл.

3. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси. Т. IV: XIV – XVI віки – відносини політичні / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1993. – 536 с.
4. Джерела з історії Південної України. Т. 10: Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / [упорядн. А. Бойко]. – Запоріжжя, 2009. – 434 с., іл.
5. Дневник Эриха Ляссоты из Стеблева / Э. Лясота // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I (XVI ст.). Михаил Литвин. Б. де-Виженер. Л. Горецкий. Э. Ляссота / Пер. К. Мельник; [под. ред. В. Антоновича]. – К.: Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – III, 192. – С. 137–190.
6. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy / Lassota E. – Warszawa, 1972.
7. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район / Авт. тексту В. А. Андрієць, І. М. Гавриленко, А. В. Гейко, О. П. Єрмак, Г. П. Заїка, С. Л. Кигим, М. І. Лахижа, В. О. Мокляк, Г. М. Некрасова, О. О. Нестуля, В. А. Павленко. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – 178 с., іл.
8. **Литвин М.** О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин; [пер. В. И. Матузовой; отв. ред. А. Л. Хорошкевич]. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 152 с.
9. Люстрація Київського староства // Zrodla dziejowe. Tom V: Lustracye krolewsczyzn ziem ruskich Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku / wydal Aleksander Jablonowski. – Warszawa: sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolfa, 1877. – С. 226 s.
10. **Мокляк В. О.** Полтавський полк: наук.-популяр. нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття / В. О. Мокляк. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – 112 с.
11. **Narbutt T.** Dzieje narodu litewskiego. T. 6 / Narbutt T. – Wilno: nakladem i drukiem Antoniego Marciniowskiego, 1839. – 566, 50 s.
12. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – 326 с.
13. Путевые записки Эриха Ляссоты отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1694 г. / Пер. и прим. Ф. Бруна. – СПб.: Типогр. П. П. Меркульева, 1873. – 95 с.
14. Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 р. – Київ; Львів: Вид-во «Мапа», 2000. – VIII арк.
15. **Тимченко В. М.** Турецький мандрівник Евлія Челебі про фортеці Полтавщини середини XVII ст. / Тимченко В. М. – Полтава: Фірма «Техсервіс»; ВЦ «Археологія», 2005. – 16 с.
16. **Челебі Э.** Книга путешествия: (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века / Эвлия Челеби; перевод и комментарии. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – М.: Изд-во вост. литературы, 1961. – 338 с.

В. О. Мокляк

Кременчуцька фортеця за письмовими джерелами XVI – XVIII ст.

Загальновідомо, що на території Лівобережної України, на відміну від її західних областей, відсутні будь-які фортечні укріплення, матеріалом для будівництва яких слугували б камінь чи цегла. Як правило, тут будували земляні укріплення, що в епоху появи і розповсюдження вогнепальної зброї були досить ефективними під час оборони. Однією з таких була фортеця на території сучасного міста Кременчука. У статті, на основі вивчення історичних джерел – творів Михалона Литвина, Еріха Ляссоти, Гійома Левассера де Боплана, Евлії Челебі, зроблена спроба дати уявлення про те, якою вона була, де розташовувалася і, взагалі, коли виникла. Як підсумок опрацювання згаданих джерел автор робить висновки про те, що питання будівництва первісних замкових укріплень Кременчука поки-що не має ні документальних, ні археологічних підтверджень; залишки старих фортифікаційних споруд існували станом на середину та кінець XVI ст.; місцевість оглядалася французьким інженером Г. Л. де Бопланом у 1635 р. і тоді ж ним було зафіксовано залишки старого замку; у 1635 р. Бопланом було складено план будівництва нового замку; новий замок у Кременчуці почали будувати не раніше кінця 1636 р.; будівництво завершене у

1638 р.; новий замок був земляний, з елементами дерев'яних конструкцій та мурування, мав неправильну форму, вписану у топографію місцевості, п'ять бастіонів та чотирикутний замочок із бастіонами; у другій половині XVII – XVIII ст. новий замок став основою сотенної фортеці міста Кременчука; занепадав чи був занедбаний між 1787 і 1798 рр.

Ключові слова: Кременчук, фортеця, замок, укріплення, М. Литвин, Г. Боплан, Е. Челебів, будівництво, Дніпро.

V. O. Mokliak

Kremenchuk Fortress in Written Sources of the 16th – 18th cc.

It is common knowledge that there are no fortifications built with stone or bricks on the territory of the Left-bank Ukraine alternatively to its western regions. As a rule, earth shelters were erected, that was rather effective in the age of fire weapon appearing and spreading. One of these fortresses was a fortress on the territory of modern Kremenchuk. An attempt to describe its exterior, location and, in general, time of building is made in the article on the basis of historic sources – works of Mykhalon Lytvyn, Erikh Liasota, Guillaume Levasseur de Beauplan, Evliia Chelebi. As a result of work with these resources author makes a conclusion that question of the first fortification building in Kremenchuk has no documental or archaeological confirmation yet; remains of old fortification existed in the middle – end of the 16th c.; area was explored by French engineer G. L. de Beauplan in 1635 and described remains of the fortress; plan of new fortress building was made by Beauplan in 1635; new castle in Kremenchuk was built not earlier than 1636; building was over in 1638; new castle was made of earth, with wooden constructions and stone elements, was irregular in form, implemented to local topography, five bastions and four-cornered castle with bastions; in the second half of the 17th – 18th cc. new castle became the center of new sotnia fortress of Kremenchuk; it was banished in 1787 – 1798.

Keywords: Kremenchuk, fortress, castle, fortification, M. Lytvyn, G. Beauplan, E. Chelebi, building, the Dnieper River.

В. І. Маслак, Д. П. Василенко
(м. Кременчук)

ФАКТОР ФРОНТИРА В ІСТОРІЇ КРЕМЕНЧУКА

Наведено характеристику Кременчука як міста, що розташоване в зоні фронтира, основні фактори, які вплинули на історію міста, зважаючи на його географічне розташування.

Ключові слова: фронтир, гетьмани, історія, місто, Кременчук.

Уведення Ф. Тернером до наукового обігу поняття «фронтира» і розвиток теорії фронтира в західній історіографії дозволяє віднайти схожі елементи дискурсу як у російській, так і у вітчизняній історичній науці. Процес колонізації Степу розкривається в концепціях С. Соловйова, В. Ключевського, М. Грушевського.

Тривалий час сусідство представників різних цивілізацій у межах рухливого кордону сприймалося лише як негативний фактор, що вимагає від себе посиленої уваги, людських і матеріальних затрат, різноаспектних зусиль.

Слов'яноцентричний підхід, що панував у вітчизняній науці ХХ століття, випуклював конфронтаційну складову взаємовідносин з мусульманськими сусідами на півдні. Лише 80-ті роки минулого століття спродукували нове сприйняття концепції фронтира.

Дослідження опції фронтира стали надзвичайно корисними для розуміння історії Великого Степового кордону, вивчення взаємозв'язків між християнами та мусульманами, представниками осідлої і кочової чи напівкочової цивілізацій, процесу відродження української державності. З іншого боку козакознавчі та урбаністичні студії спричинили відмову від спрощеного розуміння фронтира як зони взаємодії та взаємовпливів конкурентів за володіння ним. О. Каппелер запропонував сприймати Степовий фронт як поєднання географічного, соціального, воєнного, релігійного та культурного факторів, що впливають на зону взаємодії між суспільствами з різною специфікою [9].

В українській історіографії програмно-концептуальною є стаття Я. Дашкевича «Большая граница Украины (этнический барьер или этноконтактная зона)» [2]. За Я. Дашкевичем Степовий кордон – це Великий кордон Європи між європейською та азіатською цивілізаціями, одночасно «біологічний та екологічний – між степом і лісом; гідрографічний – Великий європейський водорозділ; соціально-екологічний – між кочівництвом та осідлістю; етноконфесійний – між слов'янами, християнами і тюрками-язичниками, пізніше мусульманами; етнокультурний – між Заходом і Сходом».

¹ Фронтир (від англ. *frontier*) – це територія на межі двох різних суспільств. Є перехідною зоною, яка, як правило, слабо інтегрована до державних структур та має динамічний характер, характеризується високою взаємодією різних, часто ворожих культур.

У подальших дослідженнях вітчизняних істориків, таких як В. Брехуненко [3, с. 243–453], С. Леп'явко [4, с. 243–453], В. Мільчев [5], В. Щербак [6], об'єктом дослідження стають неконфронтаційні контакти, міжетнічні процеси в регіоні, різноманітні форми взаємодії культур, економічне, екологічне, воєнне та політичне співробітництво.

Козацька колонізація Великого Степу, в порівнянні з князівською і шляхетською, була найбільш успішною і стала вирішальним чинником формування південних і східних кордонів українських етнічних територій. Опанування козаками територій відбувалося у відповідності до їх уявлень про природні межі руського / українського світу – узбережжя Чорного та Азовського морів. Землі, де мали панувати козацькі «вольності», визначалися від «Могилева... аж до Дніпрового гирла» [3, с. 316]. Схожих висловів в оцінці козацької еліти про південні межі Гетьманщини дійшла й петербурзька дослідниця Т. Таїрова-Яковлева [7, с. 70].

Кременчуцький край неодноразово ставав міжцивілізаційною буферною зоною, де в «Гордіїв вузол» сплїталися міжетнічні, міжконфесійні, станові, господарські та інші взаємовпливи і взаємозв'язки. Це й зумовило певну історичну роль його центру – міста Кременчука.

Д. Вирський, автор найкращого дослідження з історії Кременчука [8], визначає роль річки Дніпро, природної вісі Кременчуччини, як основного структурного чинника місцевої цивілізації [8, с. 11], а притоки Дніпра (Тясмин, Сула, Псел, Ворскла, Сухий Кагамлик) довершують територіальну організацію регіону.

Наявність водних та інших природних ресурсів [9] приваблювала відчайдух, в яких мрії про власну земельну ділянку та статки переважали інстинкт самозбереження. А стратегічне значення місцевості зумовлювало прискіпливу увагу литовської, польської королівських адміністрацій, а пізніше української та російської влади. Залюднення краю і наявність форпосту, замку чи фортеці дозволяло унебезпечити державні кордони, контролювати рух на Дніпрі та суходільні шляхи Півдня України.

Важливість кременчуцького поселення засвідчують часті згадки Кременчука в гетьманських універсалах – актах адміністративної влади, призначених для широкого розголосу про якусь справу. Про Кременчук, його розбудову, необхідність розміщення військової залоги (гарнізону) йдеться в документах гетьманської канцелярії І. Виговського [10], Я. Сомка «Его царскому пресвѣтлому величеству известити..., что полки... Кременчюцкій...пѣхотные всежелательно верны его царскому пресвѣтлому величеству...» [10, с. 207], П. Тетері [10], І. Брюховецького [11], П. Дорошенка [10], І. Самойловича «... Выправуючи къ берегу свое товариство, учини, абы у нихъ былъ чоловѣкъ намъ зычливый... и жебы не льновался проезждати до... Кременчука, для догляду стратечного житъя обывателей...» [10, с. 785].

У цих документальних актах Кременчук згадується поряд із Києвом, Чигирином, Кодаком, Запоріжжям, Полтавою. У документах наголошується, що це – місто «портове і прикордонне», зокрема в «Інформації гетьмана Івана Брюховецького, виданої київському полковникові Василю Дворецькому...» відзначено: «...до Кременчука, до Остря воеводов просити мают, бо тые города пограничные и портовые» [11, с. 456]. Кременчук був прикордонним і за литовсько-польської доби, і в період Руїни. Укладення Бахчисарайського договору (1681 р.) і Вічного миру (1686 р.) повернули місто «у стан прикордонного форпосту, з тією різницею, що дзеркально змінився один із фронтів оборони – східний напрямом на західний.

Головним полем колонізаційних зусиль кременчужан стало вже не Лівобережжя, а спустілий правий берег Дніпра» [8, с. 217].

Століття небезпечного, але надзвичайно перспективного життя сформували своєрідний кременчуцький етнос – людей сміливих, часом безстрашних, активних, винахідливих, авантюристичних. Чого тільки варте отримання 4 червня 1659 року привілею «королівському місту» Кременчуку від польського короля Яна II Казимира [8, с. 435–437].

Стратегічне розташування, природні ресурси помножені на менталітет жителів, забезпечили високий статус Кременчука в різні історичні епохи, при різних режимах та урядах. Місто відіграло помітну роль в історії України і як полкове, губернське (Кременчук ставав ним двічі – 1765 і 1920 рр.), повітове та районне. Зусиллями кременчужан місто неодноразово відбудовувалося від руїнації та, як казковий птах, відроджувався із попелу.

Вражають темпи розвитку Кременчука в XIX столітті: за 40 років кількість промислових підприємств зросла з 18 у 1806 р. до 40 у 1846 р. [9, с. 76]. Через кременчуцьку пристань щорічно проходило 3 млн. пудів вантажів, вартістю 1,5 млн. «рублей сребром» [9, с. 122]. Транспортування товарів суходолом забезпечувало 10 тис. візників і 50 тис. чумаків [9]. Місто поєднувало торговельними зв'язками українські землі з територіями Білорусії, «бывшаго Польскаго края», Криму, Вірменії та славилася хутром, кіньми, рогатою худобою [9, с. 135]. У Кременчуці постійно проводилися ярмарки «трех-святительская» (30 січня – *авт.*), «ивановская» (24 червня), «симеоновская» (1 вересня) [9, с. 122–123].

Активна підприємницька діяльність кременчужан зумовила першість у губернії за кількістю «купеческих капиталов» із 2 купців першої гільдії (від нім. Gilde – товариства, станово-податкові розряди, на які поділялися купці в залежності від капталу) – 1 кременчужанин, із 13 купців другої гільдії – 6 кременчужан, з 569 купців третьої гільдії – 151 кременчужанин. Це становило третину торговельного капіталу губернії.

Ще один факт із «Записок о Полтавской губернии, составленных в 1846 году» М. Арандаренка яскраво характеризує місто зони «фронтира». Кременчук середини XIX століття мав 5 кам'яних культових споруд і 7 дерев'яних (церкви і каплиці різних конфесій: православні, «старообрядческой секты», «поморской безпоповой секты», «еврейская синагога») [9, с. 120].

Відмінною рисою Кременчука залишалася й є етнічна строкатість. Так, за переписом 1892 року, тут було євреїв 3022, протестантів 3, католиків 33 [12], у той же час як населення Полтави початку XIX століття складалося тільки з українців і 1 єврея [12, с. 125].

У роки Другої світової війни стратегічне значення міста спричинило його фактично тотальне руйнування як радянськими, так і німецькими військами, а наявність значної частини єврейського населення – масове знищення жителів. Але необхідно віддати належне кременчужанам, яким вдалося не лише відбудувати місто, а й перетворити його в один із провідних індустріальних центрів Полтавської області.

Джерела та література

1. Каппелер А. Южный и восточный фронт России в XVI – XVIII веках / А. Каппелер // *Ab Imperio*. – 2003. – № 1. – С. 47–63.

2. **Дашкевич Я. Р.** Большая граница Украины (этнический барьер или этноконтактная зона) / Я. Р. Дашкевич // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). – М., 1989. – С. 7–20.
3. **Брехуненко В. А.** Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. А. Брехуненко. – К., 2011. – 504 с.
4. **Леп'явко С.** Українське козацтво і теорія Великого Кордону / Сергій Леп'явко // Козацька спадщина. – К., 2005. – № 2. – С. 14–18.
5. **Мільчев В. І.** Нарис з історії запорозького козацтва XVIII ст. / В. І. Мільчев. – Запоріжжя, 2009. – 108 с.
6. **Щербак В.** Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – XVII ст. / В. Щербак. – К., 2000. – 300 с.
7. **Таїрова-Яковлева Т. Г.** До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. / Т. Г. Таїрова-Яковлева // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 70.
8. **Вирський Д. С.** «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го / Д. С. Вирський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 681 с.
9. **Арандаренко Н.** Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. Ч. 1–3 / Н. Арандаренко. – Полтава, 1848–1852.
10. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / [за ред. І. Бутича та ін.]. – Київ; Львів: НТШ, 2004. – 1086 с.
11. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина II. / [упоряд. І. Бутич та ін.]. – Київ; Львів: НТШ, 2006. – 798 с.
12. Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона / [под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского]. – СПб., 1890–1907. URL: <http://www.vehi.net/brokgauz/> (дата звернення 10.08.2018).
13. **Павловський І. Ф.** Полтава в начале XIX века / И. Ф. Павловский // Киевская старина. 1902. – № 7–8. – С. 111–164.

В. І. Маслак, Д. П. Василенко

Фактор фронтира в історії Кременчука

Представлені теорії фронтира в історичній науці. Проведені паралелі між історією міста Кременчука та зоною фронтира. Наведено характеристику Кременчука як міста, що розташоване в зоні фронтира. Означено основні фактори фронтира, що вплинули на історію міста. Проведено історичні паралелі між історією міста та історією України в усі історичні періоди, зважаючи на його географічне розташування.

Ключові слова: фронтир, гетьмани, історія, місто, Кременчук.

V. I. Maslak, D. P. Vasylenko

Frontier Factor in the History of Kremenchuk

Frontier theories in historical science are presented. The parallels between the history of Kremenchuk and the frontier were drawn. The characteristics of Kremenchuk as a city, located in the frontier zone, were given. The main factors of the frontier, which influenced on the history of the city Kremenchuk, were also identified. The historical parallels between the history of the city and the history of Ukraine in all historical periods, due to its geographical location, have been conducted.

Keywords: frontier, Hetmans, history, city, Kremenchuk.

А. М. Лушакова
(м. Кременчук)

ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ В КРЕМЕНЧУЦІ¹

Наводиться історія найстарішої мурованої споруди міста Кременчука, так званого будинку для спостереження за рухом по Дніпру. Аналізуються її стилеві, конструктивні та композиційні особливості, походження сучасної назви пам'ятки, вноситься обґрунтована пропозиція стосовно її зміни.

Ключові слова: *Кременчук, пам'ятка архітектури, стиль, композиція, бароко, класицизм, будинок для спостереження за рухом по Дніпру.*

Найстарішою цегляною спорудою лівобережної частини Кременчука вважається так званий будинок для спостереження за рухом по Дніпру, який на підставі Постанови Ради Міністрів УРСР № 442 від 06.09.1979 р. оголошений пам'яткою архітектури республіканського (зараз національного) значення.

На жаль, історія пам'ятки не отримала в літературі належного висвітлення. Проте окремі згадки і висловлювання, прямо чи опосередковано пов'язані зі спорудою, зустрічаємо в різних літературних джерелах. За часом виходу їх можна поділити на дожовтневі, видані до 1917 р., радянські (1917–1991 рр.) та сучасні (з 1991 р.).

Серед літературних джерел перше за часом створення – подорожні записки ад'юнкт-професора Санкт-Петербурзької Академії наук В. Зуєва [1], який відвідав Кременчук у 1781 р. З його опису можна встановити місця розташування органів управління Новоросійської губернії на початку 80-х рр. XVIII ст. й отримати загальну характеристику міста.

Перші відомості про так званий будинок для спостереження за рухом по Дніпру знаходимо у працях, пов'язаних із поїздкою Катерини II до Південної України і Криму в 1787 р. У спогадах Ломмерса, який входив до почту російської імператриці, є кілька рядків про присутні місця, розташовані на березі Дніпра. Фрагмент його спогадів у російському перекладі наводить Л. Синицький у своїй статті, що вийшла друком в 1893 р. [2, с. 425]. У 1891 р. в журналі «Киевская старина» була опублікована замітка безіменного автора, в якій повідомлялося про серію акварелей великого формату (13 екз.), що зберігалися у відділі малюнків Ермітажу [3]. На них зображені місця, пов'язані з південною мандрівкою Катерини II у 1787 р. Автор перелічує всі назви (серед них малюнок «Кременчук»), а також висловлює сподівання на те, що найближчим часом вони будуть репродуковані і стануть доступними для всіх, хто цікавиться історією своєї країни.

¹ Рис. 2 див. на кол. вклейці VIII.

За кілька років більшість з цих малюнків дійсно була опублікована російським істориком О. Г. Брікнером у його багатотомній праці «Иллюстрированная история Екатерины II» [4] та статті «Путешествие Екатерины II в Крым» [5].

У працях М. Арандаренка [6], В. Бучневича [7], Ф. Ніколайчика [8], які започатковують кременчуцьке краєзнавство, вміщені не лише розповідь про події, пов'язані з історією нашої пам'ятки, на кшталт подорожі Катерини II до Кременчука, чи зміни в устрої та адміністративному підпорядкуванні краю, а й відомості про окремі установи та організації, що господарювали в «Будинку» певний час, наприклад, про головний штаб інспектора резервної кавалерії та поселених військ.

Важливою для відтворення історії пам'ятки виявилася популярна праця з географічного краєзнавства відомого російського мандрівника та вченого-географа П. Семенова-Тянь-Шанського «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» [9], в сьомому томі якого вміщений фотознімок із зображенням так званого будинку для спостереження за рухом по Дніпру. Це одна із світлин першої фотосесії наддніпрянського міста, яка була організована в 1877 р. Приводом до її проведення послугувала чергова катастрофічна повінь на Дніпрі. На фото зображені пароплавні пристані, дніпровська набережна, а на другому плані – садиба колишнього головного штабу та «Будинок».

Значну допомогу у визначенні чи підтвердженні характеру використання пам'ятки в різні роки надали довідкові, пам'ятні й адресні книжки Полтавської губернії та міста Кременчука. Наприклад, у пам'ятній книжці міста Кременчука на 1875 рік [10] вказується дата спорудження Новоросійських губернських присутніх місць. За іншими можна прослідкувати передислокацію військових частин і з'єднань у Кременчуці впродовж другої половини XIX – початку XX століть [11] та встановити ті з них, які квартирували в садибі колишнього головного штабу інспектора резервної кавалерії та поселених військ і, відповідно, мають безпосереднє відношення до історії пам'ятки. Там же можна довідатися про командний склад військових частин [12], а потім через довідкові видання з історії російської армії дізнатися їх біографії.

Низку цікавих повідомлень, що мають безпосереднє відношення до історії нашої споруди, було надруковано в «Записках Одеського товариства історії і старожитностей» (ЗООИД). Це, зокрема, стаття М. Мурзакевича [13] про бібліотеку Г. Потьомкіна, яка знаходилася в одній із веж колишнього губернського присутствія, та коротка анонімна інформація про столові сервізи Г. Потьомкіна, які певний час зберігалися в коморі Чорноморського адміралтейства, що розташовувалася в одній з веж присутніх місць колишнього Катеринославського намісництва [14].

Із літературних джерел радянської доби найперше варто відзначити каталоги-довідники про пам'ятки архітектури та містобудування, які власне відтворювали офіційні переліки пам'яток Української РСР. Це – «Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною», видання 1956 р., де вперше на офіційному рівні згадується «Будинок для спостереження за рухом по Дніпру» [15]. А також найкраще, як на думку фахівців у галузі пам'яткознавства, чотири томне видання «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстрированный справочник-каталог» [16] та короткий довідник «Памятники истории и культуры Украинской ССР» [17].

У путівниках по Кременчуку, яких за повоєнні часи вийшло кілька (1965, 1975, 1982, 1985 рр.), цей архітектурний об'єкт не згадується. Виняток складає стаття

«Кременчук», вміщена в книзі «Полтавська область» багатотомного республіканського проекту «Історія міст і сіл Української РСР», де зазначено: «За проектом видатного архітектора Джакомо Кваренгі в 1809 році споруджується Соборний храм у класичному стилі і оригінальний за архітектурою будинок для спостереження за рухом суден на Дніпрі» [18, с. 465].

Думку про авторство Л. Карлоні вперше висловив полтавський історик архітектури К. В. Гладиш у путівнику «Архитектура и памятники Полтавщины» [19, с. 92].

Наприкінці 1980-х рр. значно поживляється регіональне краєзнавство, проводяться перші всесоюзні, республіканські та регіональні краєзнавчі конференції. У збірниках тез та доповідей цих конференцій вміщено дві статті, що безпосередньо пов'язані з історією кременчуцької пам'ятки. В одній із них «З історії будинку для спостереження за рухом по Дніпру» [20], вперше вказується на зв'язок пам'ятки з ансамблем губернських присутніх місць у Кременчуці та називається можлива дата її спорудження: 1784–1787 рр. В іншій – викладається історія Кременчуцького збройового заводу на основі документів, знайдених в архіві Музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку, та аналізується план заводу, де позначені дві кам'яні споруди, які за своїм планом (квадрат із ввігнутими кутами) і розмірами аналогічні будинку для спостереження за рухом по Дніпру [21].

За доби незалежності найбільша кількість публікацій з історії будинку припадає на місцеві часописи. При цьому можна виділити два періоди підвищеної зацікавленості кременчуцької громадськості цією темою. Перший припадає на кінець ХХ ст. (1997–1999 рр.) і пов'язаний з підготовкою та святкуванням 100-річчя Кременчуцького військового госпіталю [22–28]. Дякуючи пошуковим розвідкам краєзнавця, заслуженого лікаря УРСР В. Т. Федько [29–30] та наполегливим запитам до центральних архівів з боку командування військового госпіталю, вдалося встановити дату заснування Кременчуцького військового госпіталю й урочисто відсвяткувати 100-літній ювілей у вересні 1999 р. Другий пов'язаний із розформуванням госпіталю та подальшою долею його нерухомого майна, у тому числі й будинку для спостереження за рухом по Дніпру. На ці події місцеві газети відгукнулися лавиною публікацій, що не припиняються і донині. Ми не маємо змоги навести перелік усіх статей, то ж укажемо найбільш резонансні [31–35].

Доля будинку для спостереження за рухом по Дніпру зацікавила не лише кременчуцьких газетярів. Наприкінці 90-х років минулого століття з'явилося кілька публікацій в обласній періодиці. Серед них: «Будинок-ветеран» П. Жаботинського [36], «Будинку – 188 років» [37], «Вона зустрічалася з великою імператрицею і славетним полководцем» М. Клименченка [38] та інші.

100-річний ювілей сприяв проведенню наукових розвідок з історії Кременчуцького військового госпіталю. Серед них на увагу заслуговує фундаментальне дослідження С. В. Антонова «Больше века на страже здоровья» [39]. Праця присвячена 115-й річниці Мулінського військового госпіталю Західного військового округу РФ, який був утворений у 1953 р. внаслідок поділу Кременчуцького госпіталю на два: № 388 – з дислокацією в селищі Муліно Горьківської (Нижегородської) області та № 612, який повернувся до Кременчука. На основі залучення широкого кола документів автор прослідковує історію Кременчуцького військового госпіталю з часу його створення 16 вересня 1897 р. до 2012 року.

У статті заступника директора з наукової роботи Кременчуцького краєзнавчого музею І. М. Соколової «Кременчуцький міський лазарет. Початок» [40] прослід-

ковується не лише історія Кременчуцького військового госпіталю до 1917 р., а й досліджується передмова до власне госпітальної історії. Автору вперше вдалося на основі аналізу довідкових книг Полтавської губернії відтворити історію використання ансамблю споруд головного штабу інспектора резервної кавалерії та поселених військ, які у 1897 р. були передані під Кременчуцький місцевий лазарет, а також встановити назви військових частин, що квартирували на садибі після реформування резервної кавалерії і скасування військових поселень та хронологічні межі їх перебування. Називається кілька імен відомих діячів російської армії та медиків, чиї долі були пов'язані з історією військових частин, що перебували в різний час у штабних будинках. Серед них перший старший лікар Кременчуцького місцевого лазарету І. Зубковський, у майбутньому засновник Миргородського курорту. На жаль, при перекладі початкової назви лазарету була допущена помилка: «Кременчугский местный лазарет» перекладено як «Кременчуцький міський лазарет» замість «Кременчуцький місцевий лазарет».

Фотознімок будинку середини 2000-х рр. та анотація до нього вміщена в короткому путівнику по пам'ятках історії та культури Кременчука [41, с. 20]. Стислий виклад статей «З історії будинку для спостереження за рухом по Дніпру» та «З історії Кременчуцького збройового заводу», а також копія малюнка Хатфільда і фото будинку до 1970 р. з фондів Кременчуцького краєзнавчого музею вміщені в книзі автора «Улицями старого Кременчука» [42, с. 58–60].

Час від часу долею занедбаної пам'ятки архітектури після розформування військового госпіталю в 2005 р. переймається кременчуцька громадськість. Про це не забуває нагадувати місцева періодика. Для прикладу, можемо навести повідомлення в газеті «Телеграфъ» про суботник 20.04.2013 р., під час якого працівники Кременчуцького краєзнавчого музею та відділу культури виконавчого комітету Кременчуцької міської ради прибрали кімнати всередині будинку та ретельно впорядкували територію навколо нього [43].

Як бачимо, для відтворення послідовної історії пам'ятки архітектури «Будинок для спостереження за рухом по Дніпру» наявна інформація з літературних джерел недостатня і загалом суперечлива.

То ж мусимо звернутися до архівних джерел. Оскільки більшу частину свого існування «Будинок» перебував у розпорядженні військових, то й найбільше документів, пов'язаних з його історією, вдалося знайти у військово-історичних архівах. Так, у РДВІА в Москві виявлені плани міста Кременчука другої половини XVIII – початку XX ст., завдяки яким можна встановити місця розташування органів управління Новоросійської губернії, Катеринославського намісництва та військових об'єктів у дореволюційному Кременчуці. Збереглися плани Кременчуцького збройового заводу, проектні та обмірні кресленики комплексу головного штабу інспектора резервної кавалерії та поселених військ, а також, що особливо важливо, обмірні кресленики так званої «Давньої вежі», що була включена до комплексу споруд головного штабу: два за 1894 р. [45; 46] і один за 1912 р. [47].

Окремі матеріали, пов'язані з нашою темою, зберігаються в РДА ВМФ в Санкт-Петербурзі: плани міста Кременчука початку XIX ст., плани і розрізи будинків головного штабу інспектора резервної кавалерії та поселень, у тому числі й давньої вежі. А також численні документи з історії кораблебудівної верфі у Кременчуці, у підпорядкування якої передавалися кам'яні вежі присутніх місць Катеринославського намісництва.

В архіві Санкт-Петербурзького військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку знаходяться численні документи з історії Кременчуцького збройового заводу, що дозволяють не лише відтворити його історію від часу заснування в 1789 р. до переведення в 1798 р. у Колпіно, а й уточнити долю кам'яних веж ансамблю присутніх місць Катеринославського намісництва наприкінці XVIII ст.

Плани Кременчука XIX – початку XX ст. за 1803, 1805, 1840, 1901 роки, які зберігаються в РДІА у Санкт-Петербурзі, дають змогу підтвердити чи спростувати місця розташування споруд та квартирування організацій, пов'язаних із темою нашого дослідження. Наприклад, план 1901 р., на якому позначені всі штабні споруди з написом «Лазарет», є ще одним документальним підтвердженням входження «Будинку» до складу Кременчуцького місцевого лазарету в той час [48].

Як важливе іконографічне джерело можна розглядати фотоальбом головного архітектора Кременчука Л. М. Шлапаковського 1947 р. «Разрушения, причинённые г. Кременчугу немецкими оккупантами в период 1941–1943 гг.» [58].

У ЦДАВО України збереглися документи, в тому числі й фотознімок 1950 р. [50], про взяття кременчуцької пам'ятки під державну охорону.

Пам'яткоохоронна документація на будинок на Набережній, споруджений у XVIII ст., який зветься «Будинок для спостереження за Дніпром» за 1949–1950 рр. [51], а також листування з нагоди передачі пам'ятки під охоронне зобов'язання військовому госпіталю № 612 за 1953 р. [52] зберігаються в архівному відділі виконавчого комітету Кременчуцької міської ради.

Отже, аналіз літературних та архівних джерел засвідчує, що навіть в офіційних виданнях відомості про пам'ятку суперечливі. Ще більше розмаїття думок стосовно споруди міститься в історичній та краєзнавчій літературі.

Тому, приступаючи до написання статті з історії так званого «Будинку для спостереження за рухом по Дніпру», ми маємо на меті два завдання: по-перше, розгляд історії споруди, як такої; по-друге, з'ясування історії виникнення офіційної назви пам'ятки.

Історія будинку для спостереження за рухом по Дніпру прослідковується з другої половини XVIII століття і тісно пов'язана із перебуванням у Кременчуці державних органів управління спочатку Новоросійської губернії, а згодом Катеринославського намісництва.

22 березня 1764 р. за наказом російської імператриці Катерини II землі Нової Сербії, Новослобідського полку, поселень уздовж Української лінії, Слов'яно-Сербії, Бахмутського козацтва, двох сотень Миргородського (в т. ч. і Кременчуцької) і 13 сотень Полтавського полку об'єднувалися в нову адміністративно-територіальну одиницю, що отримала назву Новоросійська губернія [53, с. 71].

Внаслідок вищезгаданих адміністративних реформ Кременчук відійшов до Новоросійської губернії спочатку як ротне містечко 9-ї роти Дніпровського пікінерського полку Катерининської провінції [8, с. 60], а з 26 березня 1765 р. був призначений адміністративним центром Новоросійської губернії [55].

Для розташування різноманітних органів управління величезною територією, до складу якої входила практично вся Південна Україна (сучасні Херсонська, Миколаївська, Одеська, Запорізька, Дніпропетровська, Кіровоградська, частково Луганська, Донецька і Полтавська області), у 1764 р. в Кременчуці у старій земляній фортеці зводять кілька урядових споруд: генералітетний будинок, губернатор-

ський будинок та Новоросійські губернські присутні місця [10, с. 17]. Всі вони розташовувалися в районі центральної алеї сучасного Придніпровського парку: зліва від алеї, ближче до Дніпра – губернське присутствіє, а ближче до Потоцьких воріт, перед присутствієм – будинок губернатора; справа від центральної алеї, напроти губернаторського будинку, – генералітетний дім. Розташування губернських присутніх місць у фортеці підтверджується одним з перших відомих регулярних планів міста 1774 р. [56] та спогадами ад'юнкт-професора Санкт-Петербурзької Академії наук В. Зуєва [1, с. 216].

Як видно з плану 1774 р., фортецю оточували земляні вали, рів та еспланада – широкий незабудований простір, тобто в 70-ті рр. XVIII ст. на місці, де зараз знаходиться будинок для спостереження за рухом по Дніпру, була вільна незабудована територія.

У 1775 р. Новоросійська губернія була розділена на дві: Азовську та Новоросійську, столицею останньої залишився Кременчук [8, с. 107]. Відповідно до указу Катерини II від 22 січня 1784 р. Новоросійську й Азовську губернії знову об'єднали в Катеринославське намісництво, адміністративним центром якого впродовж 1784–1789 рр. був Кременчук [8, с. 63].

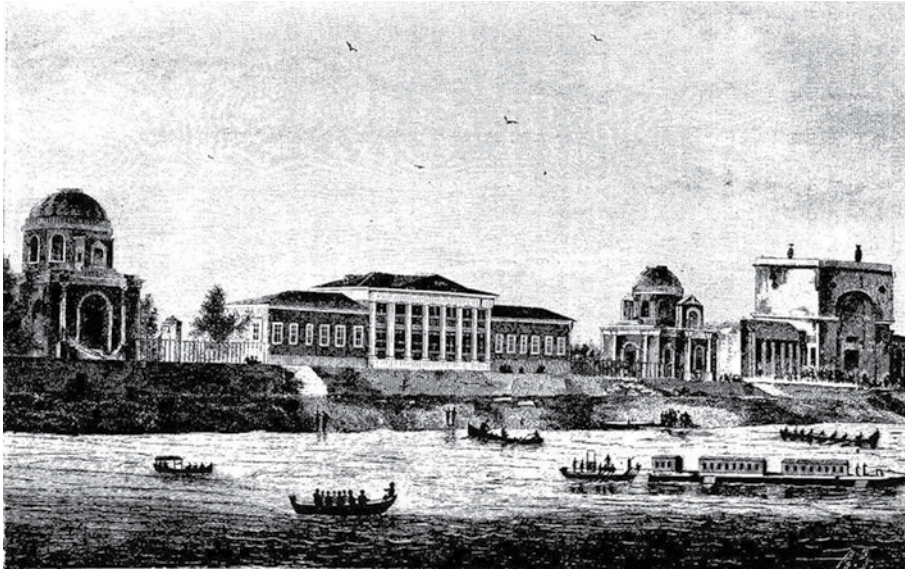
Плани Кременчука 1783 [57] та 1784 рр. [58] засвідчують стрімке зростання міста впродовж десятиліття, але місце розташування губернських присутніх місць залишалось незмінним – у старій фортеці. Та вже на плані Кременчука 1787 р. є цікава подробиця, відсутня на попередніх, зокрема, вказівка на те, що «...здесь построены и пребывание имеют губернские места», розташовані поза межами фортеці, у кварталі поряд із ворітьми на місці еспланади, де зараз знаходиться садиба колишнього військового госпіталю [59].

Підтвердження достовірності плану знаходимо у спогадах осіб, які супроводжували Катерину II під час її подорожі на Південь України в 1787 р. У записках Ломмерса читаємо: «Ми пристали у ратуши, со вкусом построенного деревянного здания, украшенного колоннадою» [2, с. 425].

Зображення губернських присутніх місць збереглося на малюнку англійського художника Хатфільда, який входив до почту Катерини II під час її подорожі та виконав серію малюнків із зображенням регіонів, котрі вони відвідали [4]. Серед цих робіт було два малюнки, пов'язані з Кременчуком. Вони зберігалися у графічному відділі Санкт-Петербурзького Ермітажу до 30-х рр. XX ст., коли були передані у складі національної колекції на Україну, де їхні сліди губляться. Один із цих малюнків «Прибуття імператорської галери «Дніпро» до Кременчука», на щастя, неодноразово репродукувався у дожовтневих виданнях. Першим репродукції акварелей Хатфільда навів у своїх працях російський вчений О. Г. Брікнер в «Иллюстрированной истории Екатерины II» [4, с. 479] та статті «Путешествие Екатерины II в Крым» [5, с. 415]. Згодом малюнок копіювався у численних краєзнавчих працях XX – початку XXI ст. Для прикладу, можна пригадати роботу Л. І. Євселевського «Кременчуччина з давніх часів до XIX століття», обкладинка якої виконана за мотивами малюнка Хатфільда [60]. На малюнку зображений будинок з колонадою в центрі, що згадується у спогадах Ломмерса. З обох боків від центрального будинку, в одну лінію з ним, розташовані дві масивні двоярусні вежі. Основу першого ярусу складає квадрат із ввігнутими кутами. Другий ярус вирішений у вигляді напівсферичного куполу на світлоносному барабані (рис. 1).

Рис. 1. Хатфільд. Прибуття імператорської галерії «Дніпро» до Кременчука. 1787 р.

Домінуючим мотивом в оформленні веж виступає арка в поєднанні з ордером. У центрі фасаду, зверненого до Дніпра, знаходився прямокутний дверний проріз в арковому поглибленні, підкресленому декоративною аркою. З боків від неї розташовувалися пілястри спрощеного тосканського ордера. Мотив арки повторювався на ввігнутих кутах нижнього ярусу у вигляді аркового поглиблення з прямокутними віконними прорізами. Він підтримувався арковими віконними прорізами барабану та арковими мотивами фронтона прибудов до барабану другого ярусу, що влаштовані з боку Дніпра та з боку міста. Центральний будинок з'єднувався з бічними вежами дерев'яним палісадником, утворюючи єдиний ансамбль.

Як бачимо, композиційно ансамбль присутніх місць Катеринославського намісництва близький до житлового палацу або панської садиби, які в цей час слугували прототипом для присутніх місць. Житловий комплекс здебільшого складався із центрального будинку та бічних флігелів або павільйонів. Вони або з'єднувалися між собою одноповерховими галереями, або розташовувалися окремо в одну лінію з палацом чи перед палацом, утворюючи парадний двір.

Для порівняння, можна пригадати кілька українських міських палаців та садиб, зведених у цей час. Палацовий комплекс К. Розумовського у Батурині (архітектор Ч. Камерон), складався із центрального палацу та бічних павільйонів, що не були з'єднані між собою і знаходилися на певній відстані один від одного (рис. 2).

У проекті подорожнього палацу Катерини II для Кременчука (архітектор І. Старов) [61], палац і флігелі розташовані в одну лінію та з'єднані дерев'яним парканом, як і в присутніх місцях у Кременчуці (рис. 3).

Натомість, у Диканьці центральний будинок і бічні павільйони, до речі, вивершені куполом, були з'єднані одноповерховими галереями (архітектор Д. Кваренгі) і склали єдине ціле (рис. 4).

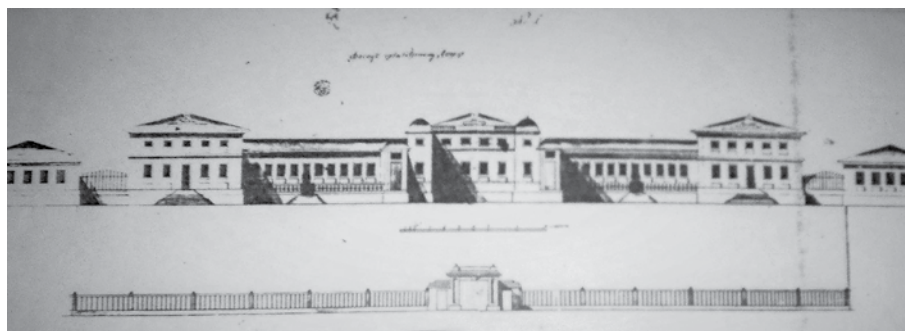
Схожу композицію мав недобудований палац Г. О. Потьомкіна в Катеринославі, який споруджувався у 80-ті рр. XVIII ст., в той самий час, коли й присутні місця Катеринославського намісництва у Кременчуці (рис. 5).

Визначити стилістичну спрямованість ансамблю присутніх місць Катеринославського намісництва на підставі лише їх малюнка, до того ж не оригіналу, а ко-

*Рис. 3. І. Старов (?).
Проект царського
палацу для Кре-
менчука. 80-ті
роки XVIII ст.
РДВІА, ф. 418, № 629,
арк. 3.*

*Рис. 4. Д. Кваренгі.
Палац князя
В. Кочубея
в Диканьці.
[Електронний ре-
сурс]. – Режим до-
ступу: [http://www.
etoretro.ru/pic28760.
htm](http://www.etoretro.ru/pic28760.htm).*

*Рис. 5. Потьомкін-
ський палац
у Катеринославі.
Гравюра середини
XIX ст.
[Електронний
ресурс]. – Режим
доступу: [http://
www.realnest.com.
ua/information/
articles/646](http://www.realnest.com.ua/information/articles/646).*

пії, за відсутності будь-яких інших, а найперше, документальних джерел, складно. Але, якщо врахувати, що Кременчук саме в цей час був адміністративним центром Новоросії та Катеринославського намісництва і що саме з Півдня України розпочалося регулярне планування та перепланування українських міст, а в Кременчуці довгий час перебувала губернська креслярня і саме тут склалися регулярні плани для багатьох південноукраїнських міст, що в Новоросії та Катеринославському намісництві працювали відомі російські архітектори, то можна висловити деякі припущення.

У другій половині XVIII ст. в російській і українській архітектурі утверджуються високі ідеали класицизму. Та водночас на межі бароко і класицизму почали проявлятися й інші тенденції, що співіснували з класицизмом, але до певної міри

протистояли йому. Ці тенденції отримали назву передромантизму. Його прихильники орієнтувалися не лише на античність, як на взірець і неперевершений ідеал, але проявляли схильність і до інших культур, зокрема, до мистецтва східних народів та європейського середньовіччя.

Передромантичний напрямок у російській архітектурі катерининської епохи був заснований на вільному поєднанні окремих елементів європейської готики та московського бароко, тому нерідко його називають псевдоготикою. Найбільш яскравими представниками його в архітектурі другої половини XVIII ст. були В. Баженов, М. Казаков та архітектори його школи, Ю. Фельтен. До кращих зразків цього напряму відносяться павільйони В. Баженова в Царицині, Петровський палац у Москві М. Казакова, Чесменський палац Ю. Фельтена.

Серед направлених на Південь архітекторів були не лише прихильники високого класицизму, як Ф. Волков чи Д. Кваренгі, а й М. Казаков та його однодумці. М. Казаков у 1783 р. приїздив до Катеринославського намісництва разом зі своїми помічниками І. Єготовим та І. Селеховим. Крім того, в Новоросії працювали П. Нейолов (йому приписують розробку регулярного плану Кременчука 1774 р.), П. Булганський, К. Заснеєв та інші [62]. Взагалі ранній класицизм в Україні поєднував суворий лаконізм з сентиментальною хрупкістю та камерністю. В архітектурі споруд рясніють рудименти бароко: овальні вікна, кутові вежі, аркові поглиблення, увігнуті і випуклі кути. Архітектура перебувала в пошуку, йдучи від надмірності бароко через камерність передромантичних тенденцій до суворої простоти і величі класицизму.

Виходячи з викладеного вище, можна зробити висновок, що новий ансамбль присутніх місць Катеринославського намісництва зводився поза межами старої фортеці, на березі Дніпра між 1784 і 1787 рр. і був пов'язаний з перебуванням у місті органів управління Катеринославського намісництва. Стилістично ансамбль Катеринославських губернських присутніх місць у Кременчуці, як на нашу думку, можна віднести до передромантичного напряму української архітектури, проміжного між бароко і класицизмом, в якому поєдналася барокова пластичність та мальовничість композиції бічних веж з центризмом, симетрією та ордерністю головного будинку. Стосовно авторства, за відсутності документів, будь-які припущення сумнівні: це може бути хтось із архітекторів команди М. Казакова, але не можна повністю виключати і причетність І. Старова, який саме в ці роки уклав для Кременчука проект подорожнього палацу Катерини II.

У цей час у будинках управління Катеринославського намісництва перебували державні діячі Росії: Катерина II, Г. Потьомкін, І. Синельников, послі іноземних держав Кобенцль, де Сегюр, Фицгерберт, полководці О. Суворов, М. Кутузов та інші.

Ми так детально зупинилися на характеристиці ансамблю присутніх місць Катеринославського намісництва тому, що перший ярус бічних павільйонів-веж за планом (квадрат із увігнутими кутами) та декоративним оформленням фасадів дуже нагадує будинок для спостереження за рухом по Дніпру.

Подальша доля ансамблю присутніх місць Катеринославського намісництва пов'язана з подіями чергової російсько-турецької війни, що розпочалася 13 серпня 1787 р. оголошенням Туреччиною війни Росії, а закінчилася 29 грудня 1791 р. підписанням Ясського миру. Для ведення військових дій на морі потрібні були не лише великі морські військові кораблі, а й невеликі річкові судна, озброєні гар-

матами великого калібру. Вони призначалися для військових прибережних дій, де, користуючись своїми невеликими розмірами, могли краще відбивати атаки турецького флоту, ніж великі морські кораблі, плаванню яких загрожували берегові мілини. Князь Г. Потьомкін відразу ж наказав створити гребну флотилію для Дніпровського лиману. Для її спорудження засновуються кілька кораблебудівних заводів у селищі Мошни Київської губернії (зараз Черкаська область), у Кременчуці та на Голій Пристані [63, с. 211]. Вже на початку 1788 р. в Кременчуці у гирлі річки Кагамлик, біля Катеринославського губернського правління, була збудована корабельня для спорудження канонерських човнів, фрегатів, запорізьких чайок, лансонів. До травня 1788 р. з Кременчука до Херсону було відправлено 100 різних суден [64, с. 89]. Серед них були бомбардирські катери «Кір», «Никодим», «Мокій», лансони «Феофан», «Никін», «Діонісій», транспортні судна [65, с. 544–640].

Навесні 1789 р. сталася величезна, так звана «Очаківська», повінь на Дніпрі, рівень води піднявся на 6,02 м. Повеневі води затопили все місто [66, с. 112]. У зв'язку з цим губернські установи були переведені з Кременчука до Катеринослава, а повітові – до Градицька. У наказі імператриці причина стрімкого адміністративного падіння Кременчука, від столиці намісництва до заштатного міста, сформульована наступним чином: «По невыгодности местоположения города Кременчуга, который весною подвергается наводнениям, указали мы перевесть уездные присутственные места в г. Градище..., правление же губернское на время в помянутом городе Кременчуге бывшее... перенесено быть должно в устраиваемый на Днепре губернский город Екатеринослав» [67]. Імовірно, саме в цей час вежі губернського правління передають у підпорядкування Чорноморського адміралтейства.

У ході бойових дій, що розгорнулися на Півдні України під час російсько-турецької війни, значна частина озброєння виходила з ладу і потребувала термінового ремонту. Для його виконання зброю відправляли до Королівства Польського в місто Гродно або до збройових заводів Тули. З метою наближення ремонтної бази до театру воєнних дій Г. Потьомкін видав у 1789 р. ордер про заснування на території Катеринославського намісництва заводу для ремонту всіх видів озброєння. Завідуючим заводом призначався капітан артилерії С. Максимов, якому було надано право самому обрати місце розташування заводу [68]. Свій вибір він зупинив на Кременчуці, де на березі Дніпра стояло пустою Катеринославське губернське правління. 16 березня 1790 р. Г. Потьомкін підписав ордер капітану Максиму про призначення його завідуючим Кременчуцьким збройовим заводом [69]. Під керівництвом архітектурного підмайстра Туліна садиба колишнього губернського присутствія була переобладнана під збройовий завод.

За 1792 та перші три місяці 1793 рр. на заводі відремонтували понад 71 тисячу одиниць зброї [21, с. 214].

У 1794 р. після смерті капітана С. Максимова його наступником призначається капітан С. Андреев [70]. У зв'язку зі зміною керівництва, а також з тим, що вирішувалася подальша доля заводу і навіть були наміри влаштувати в Кременчуці постійний збройовий завод, архітектурному помічнику прапорщику А. Туліну, який входив до штату Кременчуцького збройового заводу, доручалося провести обміри, виготовити плани існуючих будівель, обстежити їх технічний стан і скласти кошторис для проведення ремонту та внесення необхідних змін [71].

Бухольц, відповідаючи на ордер Зубова стосовно подальшої долі заводу та можливості влаштування постійного заводу, в своєму рапорті писав: «...производятся оружейные работы и содержится старое и починаемое оружие в занятых по повелению покойного Потёмкина покоях, в коих прежде были Екатеринославского наместничества присутственные места...» [72].

На плані Кременчуцького збройового заводу [73] під № 9 позначені два симетрично розташовані з боків від центрального будинку павільйони, які в поясненнях до плану описані так: «Старые строения, находящиеся под поклажею материалов Черноморского адмиралтейства ...башни каменные». Це – квадратні в плані споруди (12,8 × 12,8 м) із зрізаними кутами. У відповідності до цього плану, замість старого паркану, що був у дуже поганому стані, планувалося звести новий таким чином, щоб включити до заводської території і вежі Чорноморського адміралтейства, і вони, як написано в плані, «должны быть в ведомстве ружейного завода», тобто, зброярі вважали за необхідне отримати вежі в своє підпорядкування.

А поки вирішувалася доля цих веж, в одній з них зберігалися особисті речі померлого Г. Потьомкіна, зокрема, його знаменита бібліотека. У 1784 р. Катерина II видала наказ про відкриття в Катеринославі університету. Майбутньому університету Г. Потьомкін подарував свою, так звану похідну, бібліотеку, яку він почав збирати ще в молоді літа і в якій було багато рідкісних і цінних книг. У 1789 р. ця бібліотека була привезена до Кременчука. І в цьому ж році до Кременчука із Херсона була доставлена бібліотека Євгенія Булгаріса, грецького вченого і священика, який став першим Катеринославським архиєпископом. Вона була куплена Г. Потьомкіним і також планувалося для передачі Катеринославському університету. Разом з цими зібраннями в Кременчуці зберігалися деякі книги, видрукувані в похідній типографії Потьомкіна [74, с. 14].

21 березня 1793 р. відбулася передача бібліотеки від прокурора Святійшого Синода Л. Січкарьова, який був наглядачем за бібліотекою, до надвірного радника М. Імшенецького. З нагоди чого було складено каталог з показанням місць зберігання книг: «Показание числа книг так называемой Евгениевской библиотеки Е. С. покойного князя Потёмкина-Таврического в Кременчугской круглой каменной кладовой находящихся с приобщением к ним каталога...». На підставі опису можна скласти певне уявлення про внутрішнє розташування кімнат у цій коморі, яке слугує ще одним доказом того, що мова йде саме про наш будинок для спостереження за рухом по Дніпру. У підвалі знаходився нижній поверх, потім середній і верхній. Книги зберігалися на середньому і верхньому поверхах. На середньому поверсі в центрі знаходилася «большая зала», «угольные комнаты», «зала против дверей» и «зала у дверей». На верхньому поверсі була лише одна «большая зала» и «чуланчик». Загалом у коморі зберігалось 2016 різних книг, 5 зв'язок паперів, 2 каталоги, 31 екземпляр Наказу Катерини II. Книги були на російській та близько 300 на іноземних мовах, релігійного і світського змісту, дисертації, опери, малюнки, кресленики та інше. Окремо зазначалося Євангеліє у позолоченому окладі, оздобленому емалевими медальйонами [13, с. 458–464].

У 1793 р., аби виконати волю покійного, бібліотека була перевезена до Катеринослава. Але відкрити університет у місті так і не вдалося, і в 1799 р. за наказом Павла I бібліотеку надіслали до Казанського університету, де вона знаходиться і сьогодні. А частина зібрання (243 екз.) залишилася в Катеринославі у бібліотеці на-

родного училища, звідки згодом надійшла до бібліотеки гімназії, а після відкриття університету в 1918 р. зрештою потрапила до університетської книгозбірні [75].

Маємо відомості про те, що після смерті Г. Потьомкіна, за розпорядженням правителя Катеринославського намісництва, складався опис його срібного і фарфорового сервізів, що також зберігалися в кременчуцькій коморі [14, с. 768].

Про їх долю, на жаль, нічого не відомо.

У 1797 р. остаточно було вирішене майбутнє збройового заводу. Так як усі заводські споруди були дерев'яними, переважна більшість їх зведена поспіхом, навіть без фундаментів, а кошти для ремонту напівзруйнованих будинків потрібні були дуже значні [76], за наказом імператора завод переводився під Петербург до Колпіно [77]. Перша партія кременчуцьких робітників у кількості 15 чоловік у березні 1798 р. прибула до нового місця призначення [78]. Спустілі споруди збройового заводу передали місту, за винятком кам'яних веж, які так і залишилися у розпорядженні Чорноморського адміралтейства.

Ймовірно, що напівзруйновані будинки збройового заводу остаточно знищила чергова повінь 1797 р. [7, с. 2], коли практично все місто було залите водою впродовж 20 днів. Принаймні, на плані Кременчука 1803 р. [79] на місці колишніх присутніх місць, а пізніше збройового заводу, позначена Винна площа, іноді її звали ще Скатною, намагалися звати Червоною, але ця назва не прижилася.

На плані Кременчука 1817 р. на березі Дніпра на Винній площі, на місці старих присутніх місць Катеринославського намісництва, знаходимо лише одну споруду, що називалася «кладовая флота Черноморского» і яка цим планом призначалася до знесення [80]. Але наміри щодо знесення втілені в життя не були. На плані частини Кременчука, який, на жаль, не датований, проте знаходиться у справі спорудження в Кременчуці головного штабу інспектора резервної кавалерії і поселених військ (тому велика вірогідність того, що був складений не раніше 1841 р.), позначена незабудована Червона площа, що виходить на берег Дніпра, де зображена під цифрою «6» «кладовая Черноморского флота» [81].

У 1841 р. до Кременчука переводять головний штаб інспектора резервної кавалерії і поселених військ [6, с. 120]. Спочатку був намір розмістити його в пристосованих приміщеннях колишнього цукрового заводу, в якому на початку 40-х рр. XIX ст. перебував військовий шпиталь і лазаретний двір.

Проте згодом було прийняте рішення спорудити для штабу нові будинки. Місцем їх розташування обрали прибережну частину Червоної площі, де в кінці XVIII ст. знаходилися присутні місця Катеринославського намісництва, від яких на початку 1840-х рр. залишилася лише одна вежа, що звалася коморою Чорноморського флоту.

23 грудня 1844 р. затверджений перший варіант проекту головного штабу інспектора резервної кавалерії і поселених військ на Червоній площі (арх. О. Я. Фарафонтєв) [82].

До ансамблю Головного штабу включається і комора Чорноморського флоту під назвою «Древняя башня», і надалі її історія виявилася нерозривно пов'язаною з долею тих військових установ, що розташовувалися у штабній садибі:

1844–1857 – головного штабу інспектора резервної кавалерії і поселених військ;

1857–1862 – інженерного департаменту (головного інженерного управління) військового міністерства;

1862–1865 – штабу 3-ї кавалерійської дивізії;

1865–1875 – штабу 2-ї кавалерійської дивізії;
1875–1878 – штабу 35-го Брянського піхотного полку;
1878–1898 – штабу і зведеного лазарету 35-го Брянського піхотного полку;
20.02.1898–1914 – Кременчуцького місцевого лазарету;
1914–1917 – Кременчуцького військового госпіталю;
1917–01.01.1941 – Кременчуцького гарнізонного військового госпіталю;
26.06.1941–25.08.1941 – Кременчуцького сортувального військового госпіталю № 388 [39; 40].

Характер використання вежі при кожній черговій зміні користувача штабною садибою не встановлений, за винятком пристосування її для зберігання хірургічного інструменту під час передачі садиби колишнього головного штабу під місцевий лазарет [46]. Зображення вежі на час включення її до ансамблю Головного штабу знайти не вдалося.

Найстаріша фотографія споруди відноситься до 1877 р., коли було проведене фотографування однієї з катастрофічних повеней Дніпра [9, с. 227].

На фото на другому плані справа помітний паркан, що оточує садибу, яку в 1875–1878 рр. займав штаб 35-го Брянського піхотного полку, і так звану давню вежу, але без купола, замість якого влаштований шатровий 8-скатний дах (рис. 6).

Відповісти на питання, коли будинок втратив купольне покриття, за наявності тієї документальної бази, що є в нашому розпорядженні зараз, неможливо.

Уявлення про зовнішній і внутрішній вигляд кам'яної вежі на початку ХХ ст. дають кресленики, що зберігаються в РДВІА. До 1912 р. відноситься аркуш, на якому зображені фасад, розріз та поповерхові плани споруди [47]. Будинок двоповерховий з підвалом. В основі плану квадрат (довжина сторони 12,8 м) із ввігнутими кутами. Композиція симетрична. Вхід до будинку знаходився на східному фасаді, з боку внутрішнього двору госпітальної садиби. Його центр підкреслений декоративною аркою, за якою розташоване аркове поглиблення з прямокутним дверним прорізом та овальним вікном під замком арки. З обох боків від декоративної арки знаходяться пілястри тосканського ордера. Аналогічне рішення західного (головного фасаду з боку Дніпра) і південного фасадів, але на першому поверсі замість дверних влаштовані віконні прорізи. З північного фасаду знаходився вхід до підвалу. Центр наріжних фасадів виділений арковим поглибленням з лучковим віконним прорізом, над яким знаходиться овальне вікно другого поверху.

Своєрідна конструктивна система будинку, основою якої виступає масивний стовп, що проходить через центр споруди від підвалу до покрівлі. Він є несучим елементом для неповного каркасу конструкції першого і другого поверхів. Конструкція підвалу – це чотирипролітна схема зі склепінчастими перекриттями, які розташовані по колу навколо центрального стовпа.

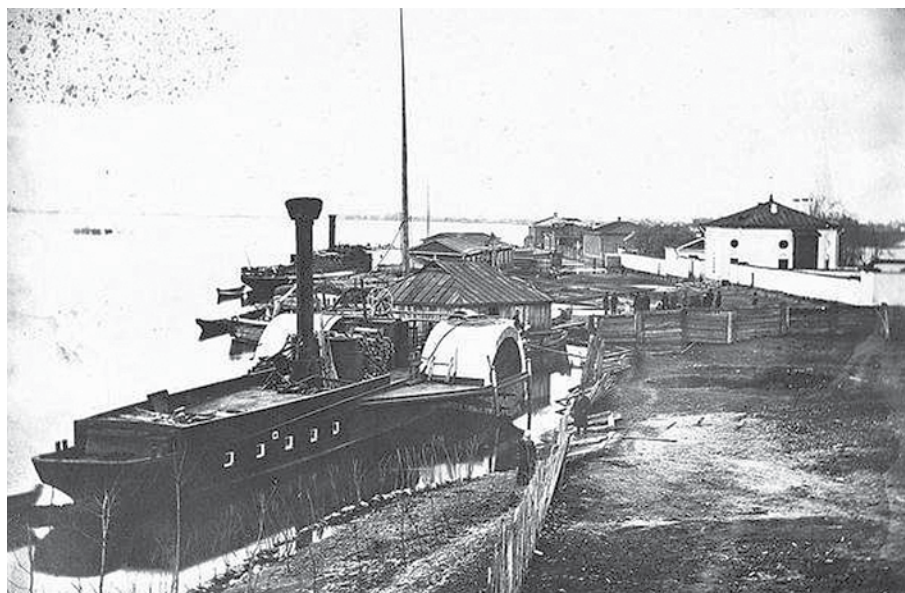
Основні несучі конструкції будинку типові для другої половини XVIII та першої половини XIX ст. Вертикальні несучі конструкції: зовнішні і внутрішні стіни, фундаменти, склепінчасті перекриття нижнього поверху – цегляні. Горизонтальні несучі конструкції: міжповерхове перекриття та кров'яний дах – дерев'яні.

Дах шатровий, 8-скатний, увінчаний круглою декоративною главкою із прапорцем. Покрівля металева.

У роки Другої світової війни садиба колишнього військового госпіталю була зруйнована. Від пожежі суттєвих пошкоджень зазнали головні адміністративно-лікувальні, господарські і допоміжні корпуси. Давня вежа залишилася неушкоджене-

Рис. 6.
Набережна
Дніпра
в Кременчуці.
Фото 1877 р.

ною. Свідчення цьому знаходимо в фотоальбомі, який на вимогу Держбуду УРСР виготовив головний архітектор Кременчука Л. М. Шлапаковський у 1947 р. Альбом зберігається у Державній науково-технічній бібліотеці імені В. Заболотного. Він складається із 16 аркушів, на яких наклеєні фото із зображенням зруйнованих будівель міста та перших повоєнних новобудов (арк. 1–12), а також фотокопій схеми повоєнної відбудови Кременчука–Крюкова (арк. 13–16). Серед уцілілих споруд – госпітальна вежа, яку Л. М. Шлапаковський називає «Дом на Набережній, строит. XVIII в.» [49].

Л. М. Шлапаковський обіймав посаду головного архітектора Кременчука близько сорока років (з 1921 до 1959 рр.) і увійшов у історію міста як людина, яка з великою любов'ю ставилася до архітектурного спадку. Враховуючи тотальне знищення міської забудови під час війни, головний архітектор прагнув до того, аби за будь-яку ціну врятувати те, що справжнім дивом уціліло в полум'ї війни.

То ж у 1949 р. будинок на Набережній, який в усіх попередніх документах називається давньою вежею, береться під охорону як пам'ятка архітектури XVIII ст. місцевого значення під назвою «Будинок для спостереження за Дніпром» (охоронний № 42).

25 грудня 1949 р. проводиться огляд технічного стану об'єкта, який у цілому визнається задовільним, про що складається відповідний акт і «Будинок для спостереження за Дніпром» передається під охоронне зобов'язання представнику КЕЧ (квартирно-експлуатаційної частини) Кіровоградського району Кременчуцького гарнізону за умови, що впродовж 1950 р. буде виконаний поточний ремонт і використовувати будинок можна лише під житло (влаштування казарми), а підвал – під склад [51].

Впродовж 1950 р. була оформлена частина необхідної документації. Представники Полтавського обласного відділу у справах архітектури відвідали Кременчук, де обстежили стан будинку, здійснили його фотофіксацію [83] і нагадали головному архітектору Кременчука про необхідність дооформити договір, виготовивши плани, яких не вистачає [84] (рис. 7).

Рис. 7. Будинок для спостереження за рухом по Дніпру. З боку Дніпра. 4 грудня 1950 р. ЦДАВО України, ф. р-4906, оп. 1, № 1482, арк. 85.

У 1953 р. зруйнована садиба колишнього головного штабу передана для відбудови військовому госпіталю № 612 (начальник підполковник медичної служби Сідошенко). В АПЗ (архітектурно-планувальному завданні) на відбудову зруйнованих будинків у кварталі між вул. Гоголя та Садовим провулком, поміж інших завдань, окремим пунктом зазначено: «Существующее здание по наблюдению за Днепром занесённое как памятник архитектуры местного значения и переданное на сохранение КЭЧ Кировоградского района должно быть проектом предусмотрено к ремонту с сохранением существующей планировки и архитектуры» [52]. 15 серпня 1953 р. начальник госпіталю звернувся до головного архітектора Кременчука з проханням передати госпіталю пам'ятку архітектури місцевого значення для її використання без будь-яких змін фасадів чи інтер'єрів [85], що й було виконано.

У першому повоєнному довіднику пам'яток архітектури України 1956 р. зазначається: «м. Кременчук. Будинок для спостереження за рухом по Дніпру, ХІХ ст. Може використовуватися для господарських цілей без завдання шкоди його історико-художній цінності і передаватися в орендне використання установам та організаціям» [15, с. 72].

Військовий госпіталь № 612 використовував будинок для культурно-просвітницьких цілей: улаштував на першому поверсі клуб, а на другому – бібліотеку. До 1974 р. в будинку було проведено капітальний ремонт та замінене пічне опалення на центральне парове, зняті пічні труби та відремонтований дах.

У 1998 р. військовому госпіталю виповнилося 100 років. З нагоди поважного ювілею влітку 1999 р. було проведено за рахунок Міністерства оборони, підтримки місцевої влади та спонсорської допомоги концерну «Крюківський вагонний завод» ремонт будівель, у тому числі і госпітального клубу та бібліотеки. Роботи виконувала організація «Житлобуд» під керівництвом почесного громадянина міста Кременчука В. Матійченка [27]. Святкування ювілею відбулося 16 вересня 1999 р. [28].

У зв'язку з реформуванням Українських Збройних Сил та значним скороченням особового чисельного складу, в 2005 р. Міністр оборони України підписує наказ про розформування Кременчуцького військового госпіталю № 612 серед ін-

Рис. 8. Будинок для спостереження за рухом по Дніпру. Дворовий фасад. Квітень 2011 р. Фото автора.

ших 24 українських госпіталів. 31 жовтня 2005 р. військовий госпіталь з більш ніж віковою історією припинив своє існування. Майно та обладнання було перевезене до Полтавського військового госпіталю. Будинки та споруди певний час залишилися у власності Міністерства оборони, а в 2010 р. були передані міській громаді. Але жоден із цих власників не знайшов спосіб використання звільнених будинків. За дуже поганої охорони, без опалення і догляду будинки стрімко руйнуються. Серед них і єдина в місті пам'ятка архітектури національного значення (рис. 8).

Кабінет Міністрів України розпорядженням № 1419-р від 30 грудня 2015 р. будівлі та споруди колишнього військового госпіталю, у тому числі й будинок для спостереження за рухом по Дніпру, розташованого по вулиці Гоголя, 2 в Кременчуці, передав до сфери управління МВС України.

Для з'ясування історії походження офіційної назви пам'ятки порівняємо наявні у нас відомості, виклавши їх у хронологічній послідовності (табл.1).

Як видно із викладеного вище, з часу свого виникнення і до 1949 р. споруда, названа «Будинок для спостереження за Дніпром», ніколи не носила такої назви і ніколи не використовувалася для спостереження чи то за Дніпром (у первісній редакції назви), чи то за навігацією по Дніпру («Будинок для спостереження за навігацією по Дніпру» (1985), чи то за рухом по Дніпру («Будинок для спостереження за рухом по Дніпру») (1950). Пояснити походження назви важко. Навіть Л. Шлапаківський в уже згадуваному альбомі Держбуду 1947 р. не користується нею, а вживає нейтральну «Будинок на Набережній». У документах фонду головного архітектора ця назва з'являється без жодних пояснень чи історичної довідки вперше саме в 1949 р. у редакції «Будинок для спостереження за Дніпром», а рік потому в редакції Полтавського обласного відділу в справах архітектури викладається як «Будинок для спостереження за рухом по Дніпру». У 1992 р. побачила світ наша стаття «З історії будинку для спостереження за рухом по Дніпру» [20], в якій наводилися нові факти з історії споруди і пропозиція переглянути назву або навести докази на

**Відомості про «Вежу ансамблю присутніх місць
Катеринославського намісництва**

№ п/п	Назва пам'ятки	Дата	Ім'я автора	Джерело відомостей
1.	Будинок для спостереження за Дніпром	Друга пол. XVIII ст.	Не вказане	Архівний відділ виконавчого комітету Кременчуцької міської ради, ф. 136, оп. 1, спр. № 300, листування про пам'ятники архітектури; арк. 1, охоронне зобов'язання, арк. 2, акт технічного огляду, 1949–1950 рр.
2.	Будинок для спостереження за рухом по Дніпру	Не вказана	Не вказане	1. ЦДАВО України, ф. р-4906, оп.1, спр. 1482, арк. 10, 11, 55, про заключення договору на пам'ятку «Будинок для спостереження за рухом по Дніпру». 1950 р. 2. Там само, арк. 12, звіт про діяльність за 1950 рік Полтавського обласного відділу в справах архітектури. 3. Там само, арк. 85, фото «Будинок для спостереження за рухом по Дніпру. Вид з боку Дніпра. 04.12.1950 р.».
3.	Будинок для спостереження за рухом по Дніпру	XIX ст.	Не вказане	Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. – К.: Держбудвидав, 1956. – С. 72.
4.	«Сохранилось построенное Карлони в 1809 году здание для наблюдения за движением судов по Днепру»	1809 г.	Л. Карлони	Гладыш К. В. Архитектура и памятники Полтавщины. – Харьков: Прапор, 1972. – С. 92.
5.	Дом для наблюдения за движением по Днепру	1809 г.	Л. Карлони	Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстрированный справочник-каталог. – В 4-х т. – К.: Будівельник, 1985. – Т. 3. – С. 285.
6.	Фото. Дом для наблюдения за навигацией по Днепру. Общий вид.			Там же.
7.	Кременчуг. Набережная. Здание для наблюдения за движением судов по Днепру	XIX ст.	Не названо	Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 410.
8.	Будинок для спостереження за рухом по Дніпру	XVIII ст. (до 1787 р.)	Не вказане	Постанова РМ УРСР № 442 від 06.09.1979 р.
9.	«...монументальну споруду (Катеринославських) присутственных місць із павільйонами на флангах, проектування яких ймовірно виконав петербурзький зодчий Д. Кваренгі»	Др. пол. XVIII ст.	Д. Кваренгі	Тимофієнко В. І. Брами, огорожі й ворота у забудові Південних міст. – К., 1994. – С. 21.
10.	Будинок для спостереження за рухом по Дніпру (Вежа Новоросійських губернських присутственных місць)	XVIII ст. (до 1787 р.)	Не вказане	Рішення XI сесії Кременчуцької міської ради IV скликання від 10.04.2003 р.
11.	Будинок для спостереження за рухом по Дніпру	XVIII ст. (до 1787 р.)	Не вказане	Пам'ятки культурної спадщини національного значення Полтавської області, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// www.poltavaculture.gov.ua/documentation

підтвердження офіційної. У Переліку «Пам'яток культурної спадщини м. Кременчука» за 2003 р. вказується подвійна назва пам'ятки «Будинок для спостереження за рухом по Дніпру (Вежа Новоросійських губернських присутственных місць)», але в «Переліку культурної спадщини Полтавської області» за 2013 р. чомусь знову вживається стара назва «Будинок для спостереження за рухом по Дніпру».

Як на нашу думку, варто відкоригувати назву пам'ятки, зупинившись або на тій, що вживалася стосовно цієї споруди впродовж майже 100 років «Давня вежа» (така назва зустрічається в документах з 1844 і до 1912 рр.), або більш ранню, але також документально підтверджену: «Комора Чорноморського флоту» чи «Комора Чорноморського адміралтейства» (документи 1794–1841 рр.), або повернутися до первісної назви «Вежа ансамблю губернських присутніх місць Катеринославського намісництва».

Стосовно авторства споруди в літературі висловлювалися різні думки. Зокрема, доктор архітектури В. І. Тимофієнко висловлював припущення щодо авторства Д. Кваренгі [86, с. 21], К. В. Гладиш у путівнику «Архитектура и памятники Полтавщины» зауважував: «Сохранилось построенное Карлони в 1809 году здание «для наблюдения за движением судов по Днепру» [18, с. 92], не наводячи посилання на джерело відомостей. Ця думка повторюється і в чотиритомному виданні «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстрированный справочник-каталог», де вказується: «1809 год. Сооружён архитектором Л. Карлони» [16, с. 285].

Л. Карлоні дійсно працював у Кременчуці в 1809 році. Він керував спорудженням за проектом Д. Кваренгі Успенського собору. Але пов'язувати його ім'я з так званим будинком для спостереження за рухом по Дніпру немає підстав. Як ми бачили, на початку ХІХ століття цей будинок уже існував. Підтвердження цьому ми наводили вище. То ж датування споруди другою половиною ХVІІІ століття буде більш точним.

Отже, споруду, як на нашу думку, варто внести до «Переліку культурної спадщини Полтавської області» і до Державного реєстру в такій редакції: «Вежа ансамблю присутніх місць Катеринославського намісництва. Між 1784–1787 рр. Архітектор невідомий. Стиль перехідний від бароко до класицизму».

Джерела та література

1. **Зуев В.** Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781–1782 гг. / В. Зуев. – СПб. : В Тип. Имп. Академии наук, 1787. – С. 215.
2. **Синицкий Л.** Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и князя И. Долгорукого / Л. Синицкий // Киевская старина. – К., 1893. – № 3. – С. 412–441.
3. Рисунки из путешествия имп. Екатерины II в Южную Россию // Киевская старина. – К., 1891. – № 10. – С. 126–127.
4. **Брикнер А. Г.** Путешествие Екатерины II в Крым / А. Г. Брикнер // Исторический вестник. – СПб., 1885. – № 9. – С. 465–472, 479 (рисунок Хатфильда).
5. **Брикнер А. Г.** Иллюстрированная история Екатерины II: в 5-ти ч. / А. Г. Брикнер. – Ч. 3. – СПб. : Изд-во А. Суворина, 1885. – С. 415 (рисунок Хатфильда).
6. **Арандаренко Н.** Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году: в 3-х ч. – Ч. II: Описание политического состояния губернии / Н. Арандаренко. – Полтава: Тип. Губернского правления, 1849. – 384 с.
7. **Бучневич В.** Кременчуг и посад Крюков / В. Бучневич. – Полтава: Изд-во Полтавской статистической комиссии, 1891. – 32 с.

8. **Николайчик Ф. Д.** Город Кременчукъ: исторический очерк / Ф. Д. Николайчик. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1891. – 217 с.
9. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / [под ред. П. П. Семёнова]. – Т. 7: Малороссия. – СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1903. – С. 227.
10. Справочная и адресная книжка г. Кременчуга на 1875 год с планом и видами Кременчуга и картою железных дорог России, составлена К. Сторчаковым и Г. Розенталем. – Кременчуг: Тип. и лит. Г. Розенталя, 1874. – 224 с.
11. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 год. – Полтава: Тип.-Лит. Л. Фришберга, 1892. – 55, 108, 208, 52, 166 с.
12. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1897 год. – Полтава: Тип.-Лит. Л. Фришберга, 1897. – 33, 181, 134 с.
13. **Мурзакевич Н.** Некоторые подробности, касающиеся князя Г. А. Потёмкина-Таврического / Н. Мурзакевич. // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С. 458–464.
14. Записка о содержании старых письменных Актов Новороссийского края // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 768.
15. Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. – К.: Держбудвидав, 1956. – 111 с.
16. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстрированный справочник-каталог. – В 4-х т. – К.: Будівельник, 1985. – Т. 3. – 337 с.
17. Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – 735 с.
18. **Барвінок Г. С.** Кременчук / Г. С. Барвінок, Д. Т. Біличенко, Л. І. Євселевський та ін. // Полтавська область. Історія міст і сіл Української РСР. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. – С. 463–490.
19. **Гладыш К. В.** Архитектура и памятники Полтавщины / К. В. Гладыш. – Харьков: Прапор, 1982. – 132 с.
20. **Лушакова А. М.** З історії будинку для спостереження за рухом по Дніпру / А. М. Лушакова // Всеукраїнська науково-практична конференція «Туризм і завдання національно-культурного відродження України» (12–14 травня 1992 р.): тез. доп. та повідом. – Київ; Черкаси, 1992. – С. 119–120.
21. **Лушакова А. М.** З історії Кременчуцького збройового заводу / А. М. Лушакова // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. (Жовтень 1991 р.): тез. доп. і повідом. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 213–215.
22. **Бабець Т.** Скільки років військовому шпиталю? / Т. Бабець // Інформаційний Бюлетень. – м. Кременчук Полтавської обл. – 1998. – № 37 (256). – 11 вересня. – С. 10.
23. **Житня І.** Військовому шпиталю – 100 років, а може й більше? / І. Житня // Вісник Кременчука. – м. Кременчук Полтавської обл. – 1998. – № 85 (782). – 30 жовтня. – С. 2.
24. **Кустовська Н.** Навколо дерева, що своїми руками обіймала Катерина II було збудовано одну із споруд Кременчуцького гарнізонного військового шпиталю / Н. Кустовська // Вісник Кременчука. – 1999. – № 55 (353). – 22 липня. – С. 8.
25. **Погорєлова О.** Кременчуцький військовий шпиталь / О. Погорєлова // Інформаційний Бюлетень. – 1997. – № 36 (233). – 5 вересня. – С. 12.
26. **Чужа Ф.** 100 років – вік почесний / Ф. Чужа // Вісник Кременчука. – 1999. – № 63 (861). – 19 серпня. – С. 5.
27. **Шпак Л.** Військовому госпіталю – 100 років / Л. Шпак // Програма та Новини. – м. Кременчук Полтавської обл. – 1999. – № 27 (36). – 16 вересня. – С. 3.
28. Шпиталь святкує ювілей // Вісник Кременчука. – 1999. – № 71 (869). – 16 вересня. – С. 2.
29. **Федько В. Т.** Про військовий госпіталь / В. Т. Федько // Історичні сторінки медичної служби Кременчука. – Кременчук: Піраміда, 2002. – С. 56–59.
30. **Федько В. Т.** Госпіталю 100 років, його стінам – 150! / В. Т. Федько // Історичні сторінки медичної служби Кременчука. – Кременчук: Піраміда, 2002. – С. 59–61.

31. **Ніколаєнко І.** Військовий шпиталь: Що день наступний нам готує? / І. Ніколаєнко // Кременчуцька Панорама. – м. Кременчук Полтавської обл. – 2005. – № 8 (8). – 4 серпня. – С. 5.
32. **Ніколаєнко І.** Долею військового шпиталю переймаються не лише в Кременчуці / І. Ніколаєнко // Кременчуцька Панорама. – 2006. – № 17 (46). – 27 квітня. – С. 3.
33. **Перцев О.** Поле битви – військовий шпиталь / О. Перцев // Програма Плюс. – м. Кременчук Полтавської обл. – 2008. – № 47 (667). – 21 листопада. – С. 4.
34. **Якщо військовий госпіталь закриють, то його майно передадуть місту...** // АVтограф. – м. Кременчук Полтавської обл. – 2005. – № 11 (203). – 17 березня. – С. 5.
35. **Скрипачова І.** Кременчуцькому військовому госпіталю загрожує розформування / І. Скрипачова // Програма Плюс. – 2005. – № 11 (475). – 18 березня. – С. 3.
36. **Жаботинський П.** Будинок-ветеран / П. Жаботинський // Народна армія. – м. Київ. – 1997. – 01 жовтня. – С. 6.
37. **Новини: будинку – 188 років** // Полтавщина. – м. Полтава. – 1997. – 20 серпня. – С. 2.
38. **Клименченко М.** Вона зустрічалася з великою імператрицею і славетним полководцем: Про стару вежу у Кременчуці / М. Клименченко // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1999. – 20 жовтня. – С. 4.
39. **Больше века на страже здоровья. 115-летию образования 388-го военного госпиталя посвящается** / [авт.-сост. С. В. Антонов]. – Володарск: Типография ЧП Курликова В. Н., 2012. – 160 с.
40. **Соколова І. М.** Кременчуцький міський лазарет. Початок / І. М. Соколова // Кременчуцький край у контексті історії України. IV регіональна науково-практична конференція. 24–25 листопада 2013 р. – Кременчук, 2013. – С. 83–88.
41. **З любов'ю до рідного міста...: короткий путівник по пам'ятках історії та культури Кременчука** / [упор. Л. М. Воробйова, А. П. Гайшинська]. – Кременчук: «МЫшка Наружка», 2007. – 30 с.
42. **Лушакова А. М.** Улицями старого Кременчуга / А. Н. Лушакова, Л. И. Евселевский. – Кременчуг: Кременчук, 2001. – 224 с.
43. **В Кременчуге приведут в порядок памятник национального значения** [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.telegraf.in.ua/kremenchug/10028982-rabotniki-kraevedcheskogo-muzeya-i-parka-pridneprovskiy-privedut-v-poryadok-pamyatnik-arhitektury-dom-dlya-nablyudeniya-za-dvizheniem-po-dnepru.htm>.
44. **Суботник з прибирання території навколо пам'ятники архітектури XVIII ст.** 20.04.2013 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kremenchug.ua/forum/history-and-geography/topic-4665-page-18.htm>.
45. **РДВІА, ф. 349, оп. 17, № 4220:** План і розріз давньої двоповерхової кам'яної вежі в Кременчуці, 1894 р.
46. **Там само, № 4221:** План пристосування для зберігання хірургічних інструментів у давній кам'яній вежі, 1894 р.
47. **Там само, № 4257:** Фасад, розріз і плани давньої кам'яної вежі при штабних будинках, 1912 р.
48. **РДІА, ф. 1289, оп. 15, № 319, арк. 9:** План міста Кременчука, 1901 р.
49. **Шлапаковский Л. М.** Разрушения, причинённые г. Кременчугу немецкими оккупантами в период 1941–1943 гг. [Альбом] На правах рукопису. – Кременчук, 1947 // Державна науково-технічна бібліотека імені В. Заболотного. – Л711г. – Крем.
50. **ЦДАВО України, ф. р-4906, оп. 1, № 1482, арк. 85:** Фото: будинок для спостереження за рухом по Дніпру. м. Кременчук. Вид з боку Дніпра. 04.12.1950 р.
51. **Архівний відділ виконавчого комітету Кременчуцької міської ради, ф. р-136, оп. 1, № 309:** Листування про пам'ятники архітектури, арк. 1: охоронне зобов'язання, арк. 2: акт технічного огляду будинку для спостереження за Дніпром, 1949–1950 р.
52. **Там само, № 663:** Плани, листування з питань відведення ділянки і будівництва об'єктів КЕЧ КВО..., арк. 15–16: АПЗ на відбудову об'єктів Міністерства оборони по вулиці Гоголя і провулку Садовому, 1953 р.

53. **Тимофеенко В. И.** Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / Владимир Иванович Тимофеенко. – К.: Наукова думка, 1984. – 219 с.
54. Отрывок повествования о Новороссийском крае // ЗООИД. – Одесса, 1856. – Т. III. – С. 91–92.
55. ПСЗ Российской империи. – Т. XVII – № 12367.
56. РДВІА, ф. ВОА, № 22070: План міста Кременчука, 1774 р.
57. Там само, ф. ВОА, № 21549, арк. 20: План міста Кременчука, 1783 р.
58. Там само, ф. ВОА, № 20768, арк. 12–13: План Катеринославського намісництва окружного міста Кременчука, 1784 р.
59. Там само, ф. ВОА, № 18725, арк. 25–26: План міста Кременчука Катеринославського намісництва, 1787 р.
60. **Євселевський Л. І.** Кременчуччина з давніх часів до XIX століття / Л. І. Євселевський. – Полтава: Криниця, 1995. – 95 с.
61. РДВІА, ф. 418, № 629, арк. 3: Проект подорожнього палацу Катерини II у Кременчуці: фасад.
62. Возможное авторство І. Старова розглядається у монографії: **Белехов Н. Н.** Иван Старов: материалы к изучению творчества / Н. Н. Белехов, А. Н. Петров – М.: Изд-во Академии архитектуры СССР, 1950. – С. 120–121.
63. Про діяльність відомих російських та українських архітекторів на Півдні України в другій половині XVIII ст. йдеться в роботах:
64. **Бессонов С. В. М. Ф.** Казаков на Україні / С. В. Бессонов // Архітектура Радянської України. – К., 1939. – № 5. – С. 3.
65. **Игнаткин И. А.** Архитектура классицизма на Украине : автореф. ... докт. архит. / И. А. Игнаткин. – Л., 1974. – 54 с.
66. **Тимофеенко В. И.** Первые строители городов на Юге Украины / В. И. Тимофеенко // Строительство и архитектура. – К., 1988. – № 8. – С. 29.
67. **Тимофієнко В. І.** Розпланувальні системи південних міст за архівними альбомами кінця XVIII ст. / В. І. Тимофієнко // Архітектурна спадщина України. – № 3. – Частина перша. – С. 131, 133.
68. **Афанасьев Д. М.** К истории Черноморского флота / Д. М. Афанасьев // Русский архив. – 1902. – № 2. – С. 211.
69. **Петров А. Н.** Вторая турецкая война в царствование Екатерины II. 1787–1791 гг. – В 2-х т. / А. Н. Петров. – СПб., 1880. – Т. I. – С. 89.
70. **Веселаго Ф. Ф.** Список русских военных судов с 1668 по 1860 год / Ф. Ф. Веселаго. – СПб. : Тип. Морского Ведомства, 1872. – XXX. – 799 с.
71. **Лушакова А. Н.** Наводнения и борьба с ними в истории Кременчуга / А. Н. Лушакова // Вісник Кременчуцького державного політехнічного університету. – Кременчук, 2002. – № 6 (17). – С. 112–115.
72. ПСЗ Российской империи. – Т. XXIII. – № 16774.
73. Архів Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв'язку, ф. 2, оп. Інженерного управління, № 472, арк. 80–81: Листування з капітаном С. Максимовим.
74. Там само, арк. 82: ордер Потьомкіна капітану Максимову, 16.03.1790 р.
75. Там само, ф. 2, оп. ШГФ, № 3633, арк. 1, 2: Про призначення керуючим Кременчуцьким збройовим заводом С. Андреева, червень–жовтень 1794 р.
76. Там само, ф. 2, оп. Інженерного управління, № 472, арк. 26: Ордер Зубова Бухольцу, 1794 р.; арк. 41: Кошторис на ремонт і спорудження нових будинків для Кременчуцького збройового заводу, 1794 р.
77. Там само, арк. 34: Рапорт Бухольца Зубову, 1794 р.
78. РДВІА, ф. 418, № 629, арк. 1–2: Кременчуцький збройовий завод: план та фасади.
79. **Яворницкий Д. И.** История города Екатеринослава. – Сокращенное издание. – С. 14. [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.gorod.dp.ua.

80. **Саминский Е. М.** О судьбе библиотеки Потёмкина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.libr.dp.ua/Biblio/Cty/saminsky.htm/
81. Архів Військово-історичного музею артилерії..., ф. 2, оп. ШГФ, № 3714: Рапорт С. Андреева про стан бараків Кременчуцького збройового заводу.
82. Там само, ф. 3, оп. Інспекторський відділ, № 473: Рапорт імператору про переведення Кременчуцького збройового заводу до Колпіно, 03.06.1797 р.
83. Там само, № 474: Рапорт про прибуття першої партії робітників Кременчуцького збройового заводу до Колпіно, березень 1798 р.
84. РДІА, ф. 1293, оп. 167, № 55, арк. 5: План міста Кременчука, 1803 р.
85. РДВІА, ф. ВОА, № 22072: План Кременчука – Крюкова, 1817 р.
86. Там само, ф. 349, оп. 17, № 4066: План частини міста Кременчука, б/д.
87. Там само, ф. 349, оп. 17, № 4068: План загального розташування споруд штаба інспектора резервної кавалерії, 1844 р.
88. ЦДАВО України, ф. р-4906, оп. 1, № 1482, арк. 66: Звіт про діяльність Полтавського обласного відділу у справах архітектури за 1950 рік.
89. Там само, арк. 12.
90. Архівний відділ виконавчого комітету Кременчуцької міської ради, ф. р-136, оп. 1, № 674, арк. 8: Листування з питань виділення ділянки та будівництва військового госпіталю № 612, 1953 р.
90. **Тимофієнко В. І.** Брами, огорожі й ворота у забудові Південних міст / В. І. Тимофієнко. – К., 1994. – С. 21.

А. М. Лушакова

Пам'ятка архітектури національного значення в Кременчуці

У роботі на підставі літературних та документальних джерел (деякі з них вперше вводяться до наукового обігу), викладена історія найстарішої мурованої споруди міста Кременчука, так званого будинку для спостереження за рухом по Дніпру. Аналізуються її стильові, конструктивні та композиційні особливості. Окремо розглядається питання походження сучасної назви пам'ятки і вноситься обґрунтована пропозиція стосовно її зміни.

***Ключові слова:** Кременчук, пам'ятка архітектури, стиль, композиція, бароко, класицизм, будинок для спостереження за рухом по Дніпру.*

А. М. Lushakova

The Architectural Monument of National Importance in Kremenchuk

The story about the oldest stone building in Kremenchuk, the so-called house of observation for the circulation on the Dnieper River is given in the article according to literary and documentary sources (some of them appear in science research for the first time). Its stylistic, constructive and composite peculiarities are analyzed. Question of the origin of modern name and validated proposal concerning its changing is observed separately.

***Keywords:** Kremenchuk, architectural monument, style, composition, the Baroque, the Classicism, house of observation for the circulation on the Dnieper River.*

М. М. Мордовської

(м. Запоріжжя)

СУДНОБУДІВНІ ЦЕНТРИ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІПРІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Стаття присвячена історії Кременчуцької верфі – важливого джерела поповнення флоту напередодні та під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр., а також у післявоєнний період.

Ключові слова: суднобудування, Кременчук, верф, судноплавство, флот

Остання чверть XVIII ст. стала часом масштабного суднобудування на території України. Бажання Російської імперії міцно закріпитися на Чорному морі диктувало створення потужної військово-морської бази і, як наслідок, – розвиненої суднобудівної галузі. Впродовж цих двадцяти п'яти років на Півдні імперії функціонувало не менше 24 судноверфей, на яких споруджувалося близько 26 різних типів суден [1].

Проблема суднобудування для військово-морського флоту на Чорному морі неодноразово підіймалася в науковій літературі впродовж останньої півтори сотні років. Утім, повного і вичерпного висвітлення вона так і не дістала. Тема історії флоту, будучи ідеологічно заангажованою, досить часто використовувалася державою як інструмент впливу і переконання. Автори приділяли надто багато уваги героїчним сторінкам історії флоту, подекуди опускаючи економічні, господарські, технологічні питання тощо. Таким чином, масштаби досліджень не дозволяли приділяти увагу всім аспектам становлення та функціонування флоту.

У другій половині XIX ст. великого поширення набувають публікації матеріалів з історії виникнення і становлення Чорноморського флоту наприкінці XVIII ст. В них знаходимо і поодинокі, несистематизовані дані про судноверфі на Дніпрі.

У 1902 р. було опубліковане багатотомне зібрання документів «Материалы для истории русского флота», де знаходимо документальні свідчення архівів Морського Міністерства та Миколаївського порту, що безпосередньо стосувалися суднобудування на Дніпрі наприкінці XVIII ст. [2]. Однак, ці документи, на жаль, лише зрідка використовувалися істориками у своїх роботах. У 70-х рр. XIX ст. Ф. Ф. Веселаго опублікував перелік воєнних суден, що перебували на службі в Росії у 1668–1860 рр. [1]. До нього ввійшли і судна, побудовані на різних дніпровських верфях для чорноморського гребного флоту. В книзі наводяться дані щодо місця будівництва суден, їх обміри та імена авторів проектів. Цікаві документи про наміри зашукати Кам'янську верф у 1996 р. опублікував А. В. Бойко [3].

Не зважаючи на певну кількість оприлюднених джерел, у авторських роботах тема дніпровських верфей до цих пір не була розкрита. У 1860 р. З. А. Аркас видав історію Чорноморського флоту, де на основі широкої джерельної бази висвітлив

закладення Херсонського адміралтейства, перебіг військових дій на морі під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. тощо [4]. Торкався він і певних новацій, внесених південними корабелями до конструкцій відомих типів суден, що будувалися в Південній Україні. Однак, автор оминув своєю увагою чисельні малі суднобудівні центри, котрі в різні періоди з'являлися на берегах Дніпра. Це завадило в повній мірі досягнути масштаби суднобудування України того часу.

У «Краткой истории Русского флота» Ф. Ф. Веселаго акцентує увагу на діях гребного флоту під час воєнних дій на морі останньої чверті XVIII ст. [5]. Втім, формат і загальна концепція книги не дозволили автору розглянути головні суднобудівні центри гребного флоту, а також визначити їх місце і роль у загальній системі суднобудування Півдня Росії.

Радянські дослідники, по суті, продовжили вже складену попередниками традицію висвітлення історії флоту. Перевидання у 1939 р. в дещо скороченому вигляді «Краткой истории Русского флота» Ф. Ф. Веселаго було вельми символічним і промовистим. Морському судноплавству і суднобудуванню присвячені роботи В. Ф. Кузнецова [6], О. В. Вісковатова [7], О. П. Шершова [8], В. В. Мавродіна [9], Б. І. Зверева [10], В. А. Дигало [11] та ін.

Пожвавлення інтересу до історії малого суднобудування спостерігається, починаючи з 70-х рр. XX ст., із виходом робіт Г. І. Шаповалова [12; 13] та Д. Р. Кобалії [14], що були присвячені історії Запорозької верфі. Невеликою, але досить помітною роботою про історію суднобудування в Кременчуці стала стаття І. Биховського «Кременчуцькі корабели» [15].

Грунтовне дослідження з історії українського суднобудування з'явилося лише на початку XXI ст. Ним стала монографія Н. І. Рижевої «Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів)» [16]. У монографії була використана широка історіографічна і джерельна база, виокремлені головні тенденції та основні етапи розвитку вітчизняного судноплавства. Втім, розлога хронологія роботи не дозволила в повній мірі висвітлити важливий для історії судноплавства і суднобудування на теренах України період – останню чверть XVIII ст. Серед суднобудівних центрів у цей період зазначені лише Херсон і Миколаїв, в той час, як дніпровські судноверфі залишилися поза увагою.

Перші спроби дослідити саме річкове судноплавство і суднобудування належать сучасному російському автору І. І. Чернікову. В книзі «Русские речные флотилии за 1000 лет» автор окрему главу присвятив дніпровським флотиліям 1696–1791 рр. [17]. А в книзі «Флот на реках» І. І. Черніков вдається до спроби порівняти російське річкове судноплавство з досвідом аналогічного у Франції, Німеччині, США тощо [18].

Позаяк, опубліковані документи та роботи дослідників дозволяють уявити більш-менш чітку картину суднобудування на Дніпрі. Так, Дніпровський суднобудівний район умовно можна поділити на три великі зони – північну, центральну і південну, кожна з яких мала свою специфіку та роль.

Північна, найдавніша з усіх трьох зон, включала в себе Шкловську, Брянську, Київську та інші невеликі верфі. Вона охоплювала білоруські, російські та північноукраїнські землі та об'єднувалася Дніпром і його північними допливами – річками Сожем і Десною. Великою перевагою цієї зони над іншими були майже невичерпні запаси корабельного лісу і велика кількість фахівців деревообробної та суднобудівної галузей.

Головною специфікацією північних верфей стало будівництво річкових суден (переважно байдаків) для курсування верхньою і середньою течією Дніпра. На початку 80-х рр. XVIII ст. тільки у Могильовському намісництві у містечках Крічеві, Чечерську та Ветці на р. Сожі існували верфі, де зводили байдаки, здатні підіймати від 5 до 10 тис. пудів. Звідси вони відправлялися до Кременчука та гирла Самари з прядивом, канатами, рогожами і дрібним лісом, а звідти поверталися навантажені переважно кримською сіллю [19].

Оскільки Північна зона відстояла на досить значній відстані від Чорного моря і на транспортування, в тому числі і долання Дніпровських порогів, витрачалося багато часу та ресурсів, вона так і не стала стабільним постачальником суден для флоту, обмежившись роллю основного постачальника корабельного лісу.

Оптимальною для суднобудування на Дніпрі виявилася Південна зона, розташована за порогами. Саме вона стала місцем влаштування стаціонарних верфей, на яких планували будувати судна для Чорного моря. Південноукраїнське суднобудування з самого початку було орієнтоване на виготовлення саме морських суден. В той же час річковим суднобудуванням, в тому числі і для нижньої течії Дніпра, займалися північні, переважно білоруські та російські верфі.

Ще однією особливістю Південної зони було те, що південноукраїнські верфі створювалися в місцях з майже повною відсутністю належної інфраструктури. Ледь не єдиними їх перевагами були близькість до моря та розташування на берегах великої річкової артерії. Втім, віддаленість від лісових центрів, металургійних, зброярських та інших підприємств підвищувало собівартість південноукраїнських суден. З іншого боку, ця обставина спонукала до розвитку в краї міст і промисловості.

Детальніше розглянемо Центральну зону, де спостерігалися значні масштаби суднобудування для Чорноморського флоту. Вона об'єднала собою верфі в середній течії Дніпра, а саме Мошенську і Кременчуцьку. Будучи розташованими у лісостепу, всі вони також не мали особливих проблем з деревиною. Головним завданням верфей цієї зони було оперативне забезпечення Чорноморської гребної флотилії суднами під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Несподівано ранній початок воєнних дій Османською імперією застав російський флот на Чорному морі майже невідготовленим. Росія змушена була в стислі строки налагодити виробництво човнів для Чорноморського флоту.

На момент початку війни у серпні 1787 р. в Дніпровському лимані під командуванням М. С. Мордвінова знаходилося 3 кораблі, 1 бот, 7 галер, 2 плавучих батареї і кілька дрібних суден. Цього було аж ніяк недостатньо для успішного ведення воєнних дій проти Туреччини. Крім того, у Лиманній флотилії була ціла низка інших серйозних проблем, як то нестача досвідчених офіцерів і матросів, а також недоукомплектованість корабельною артилерією та її зношеність. Деякі судна, наприклад, мали лише половину від потрібної кількості гармат, а на багатьох галерах було по одній 6-фунтовій гарматі, а інші були 3-фунтові [5, с. 116]. На виправлення ситуації залишалось не так вже багато часу – лише зима 1787–1788 рр.

Тому вже 7 грудня 1787 р. князь Г. О. Потьомкін наказав обер-комендантам генерал-майорам Ланову та Петерсону відрядити до Мошнів Смілянського графства на будівництво суден сім обер-офіцерів [2, с. 86]. У березні 1788 р. на Мошенській верфі вже були закладені 8 шлюпок, на кожній із яких встановлювалися по три 30-фунтових гармати та шість 6- або 8-фунтових; 8 баркасів, два з яких були озбро-

ені 5-пудовими мортирами, два – 3-пудовими мортирами, і чотири – 2-пудовими єдиногогами. Будували у Смілянському графстві і бригантини. Тут у 1788 р. для потреб Чорноморського флоту майстром Беляєвим були збудовані три бригантини: «Петро» (81 / 80 ф. × 22,5 ф. / 25 ф. × 9,5 / 11 ф.), «Павло» (82,5 / 80 ф. × 22,5 ф. / 25 ф. × 9,5 / 11,5 ф.) та № 6 (80 ф. × 25 ф. × 11,5 ф.) [1, сс. 594–595]. Крім цих суден, у Мошнах на воду були спущені ще 39 різних гребних суден [2, с. 102]. Вже 3 липня 1788 р. чотири катери і три баркаси відправилися з Мошен [2, с. 201]. Будівництвом човнів на цій верфі керував М. Л. Фалєєв [20, с. 69].

Однак, через вкрай невіддалене місце розташування, суднобудування у Мошнах носило допоміжний характер. Основна ставка була зроблена на Кременчуцьку верф, розташовану безпосередньо на Дніпрі, на перетині річкових та суходільних шляхів.

Відновлення суднобудування для Чорноморського флоту на Брянській верфі, поява Шкловської, Смілянської (у Мошнах) та Кременчуцької верфей напередодні Російсько-турецької війни 1787–1791 рр. були невинуватими. На початку чергового російсько-турецького збройного конфлікту Росія майже не мала свого власного флоту на Чорному морі. Більш того, ті півтора десятка суден Лиманної флотилії, що охороняли вхід до Дніпровського лиману, у 1787 р. були розбиті турецьким флотом [15, сс. 121–122]. Г. О. Потьомкін, якого ця звістка наздогнала у Кременчуці, терміново викликав з Херсону М. Л. Фалєєва, поставивши перед відомим суднобудівником завдання у стислі строки збудувати бодай 25 запорозьких човнів для флотилії. В разі необхідності дозволялося користуватися казенним дубовим лісом з околиць Кременчука [2, с. 86].

Ситуація була критичною. 22 жовтня 1787 р. контр-адмірал М. С. Мордвінов в своєму ордері закликав капітана I рангу С. А. Пустошкіна до «найсильнейшого напруження в делах» і негайного відновлення знищеного флоту [2, с. 79].

Кременчук на фоні зростаючих амбіцій Катеринослава, Херсона та Миколаєва отримав шанс повернути втрачений вплив і значення в регіоні. У 1787 р. М. Л. Фалєєвим у гирлі річки Кагамлик на північній околиці міста Кременчука була закладена верф [21, с. 60]. З Херсону на будівництво прибували команди адміралтейських робітників і «записних» майстрових, разом із якими були досвідчені кораблебудівники, такі як Д. Кузнецов, М. Торошилов, П. Беляєв і корабельний учень I-го класу Г. Іванов. Крім того, на будівництві були задіяні теслі з навколишніх сіл. Роботи йшли ударними темпами і вже за кілька тижнів була зведена значна частина інфраструктури – казарми, бараки, кузні та водяні лісопильні [15, с. 122].

Через терміновість нові судна доводилося зводити паралельно з будівництвом самої верфі. За таких обставин як ніколи став у нагоді досвід козаків нашвидку будувати свої «чайки». Козацькі човни, за зізнанням у 1788 р. принца Нассау-Зігена, «легки и самые пригодные для захвата мелких судов, приходящих в Очаков» [2, с. 112]. Навесні 1788 р. всього за кілька місяців у такий спосіб було побудовано 60 козацьких «чайок» та інших гребних і вітрильно-гребних суден. Деякі з них мали так звані «куршеї», тобто помости, влаштовані всередині човна і призначені для більш зручного влаштування і використання корабельної артилерії [21, с. 60]. Втім, самої артилерії, як побачимо далі, в Кременчуці не встановлювали. Запорозькі човни, зведені тут, оснащувалися й озброювалися у Херсоні. Підтвердженням цьому є ціла низка ордерів Г. О. Потьомкіна контр-адміралу М. С. Мордвінову, в яких князь наказував привести новоприбулі човни у належний вигляд [2, сс. 117, 123].

Дуже швидко Кременчук став одним з провідних центрів суднобудування на Дніпрі. Вже 29 березня до Херсону мали бути сплавлені 25 човнів. Але через запізнення рекрутської команди, відправка човнів затрималася до початку квітня, коли було відправлено близько 33-х суден. До 24 травня до Херсону сплавили 4 катери, 18 човнів останньої закладки з куршеями. 26 травня вниз Дніпром відправилися ще 7 човнів [2, с. 213].

У цілому, з Кременчука до Херсону до кінця 1790 р. було направлено 120–130 суден різних типів. Серед них: 14 воєнних човнів, побудованих у 1788 р., 2 бомбардирських катери «Ксенофонт» і «Кір» 1788 р., 4 бригантини 1790 р. «Никодим», «Мокей», «Йосип», «Дмитро», 8 транспортів 1791 р. будівництва під керівництвом Кузнецова та 7 лансонів Торошилова 1790 р. будівництва: «Феофан», «Родіон», «Федір», «Антип», «Никон», «Діонісій», «Єрофій» [1, сс. 544–545, 590–591, 596–597, 638–641].

Ще одну невелику верф М. Л. Фалеев у своєму рапорті Г. О. Потьомкіну від 8 червня 1789 р. рекомендував звести у Кам'янці. На його думку, це було найзручніше місце вище порогів. Тут мали влаштувати магазини, а також гавань для зимівлі суден, що не встигли пройти через пороги. Для цього планували розширити і поглибити гирло річки Кам'янки. Верф призначалася, перш за все, для ремонту казенних та партикулярних суден, «а некоторые могут и вновь строить барки, байдаки и мореходные суда», адже доставка лісу та робітників сюди обходилася значно дешевше, ніж до Херсону. М. Л. Фалеев припускав, що купці, чиї судна не могли продовжувати далі свій рух на Південь через свою старість, могли купувати нові, виготовлені на Кам'янецькій верфі [3, сс. 37–38].

Реалізація цього проекту мала відбуватися в контексті відновлення організації Дніпровських лоцманів. Однак, про подальшу його долю мало що відомо. В окремих документах того часу зустрічаються згадки про Кам'янку, але у дещо іншому контексті. У 1787 р. в Кам'янці та Кременчуці розпочали виробництво щогл. Для цього туди вислали учня «щоголового художества» і просили направити теслярів з Катеринослава [2, с. 60]. У тому ж році купцем Гілімом до Севастополя волами було відіслано 80 щогл з кам'янецьких магазинів і 45 щогл з Кременчука. В наступному році туди ж був відправлений і такелаж [2, с. 94].

Не дивлячись на всі свої переваги, Центральний район мав один, але дуже серйозний недолік – він знаходився вище Дніпровських порогів. Ця обставина не дозволяла будувати великі кораблі і значно ускладнювала транспортування суден до Херсону. Наприклад, у вересні 1788 р. катери, зведені у Мошнах, не змогли пройти порогів і змушені були зупинитися трохи вище їх. Г. О. Потьомкін пропонував корабельному майстру виправити деякі конструктивні вади цих катерів до того, як вони перетнуть пороги [2, с. 191]. Підписання у 1792 р. Яського мирного договору поставило логічну крапку у функціонуванні Мошенської та Кременчуцької верфей. За роки війни Чорноморський флот було повністю укомплектовано гребними суднами, тому необхідності в подальшому існуванні вищезгаданих верфей вже не було, а розміщення цих підприємств вище порогів зменшувало шанси на їх подальше використання.

Доля більшості судноверфей на Дніпрі була приблизно однаковою. Більшість з них припинили своє існування, частина була перепрофільована для потреб мирного часу. Так, відомо, що у Мошнах суднобудування відновилося лише у 20-х рр. ХІХ ст., та й то на невеликий час. У 1823 р. тут на воду було спущено

перший український пароплав «Пчелка». Кременчуцька верф перетворилася на звичайну пристань зі складами для кримської солі. Сюди причалювали «байдаки різної пропорції, навантажені залізом, канатами, ценовками, рогами, склом, уголь, известью, маслом конопляним, медом, милом, гарячим вином, дегтем, дерев'яною посудом і прочим». Частина товару розвантажували, іншу – відправляли Дніпром далі до Катеринослава, Херсона, Миколаєва та Одеси. Судна, котрі звільнили від вантажу, завантажували новими товарами і відправляли туди, звідки вони прийшли [20, с. 182]. В середині XIX ст. на Кременчуцькій та Келебердянській пристанях займалися ремонтом пошкоджених суден, а також продовжували будувати легкі галери та дуби [20, сс. 195–197].

Після перемоги над Туреччиною прийшов час створювати регулярні суднобудівні центри на Чорному морі, відмовившись від тимчасових верфей. Така політика економила державні кошти і спрощувала управління верфями. Перші кроки до цього на Півдні України були зроблені ще у 1778 р. закладанням міста Херсона, а продовжені у 80-х рр. XVIII ст. заснуванням міст Севастополя (1783 р.) та Миколаєва (1789 р.).

Далось знайти і незручне місце розташування дніпровських верфей, що перекреслювало перспективи їх розвитку в напрямку морського суднобудування. Дніпровські пороги не дозволяли будувати великі морські судна, та, навіть, малі судна не всі витримували випробування порогами. До того ж, пропускна спроможність останніх залишала бажати кращого.

Тим не менше, роль суднобудівних центрів на Дніпрі в історії Південної та Центральної України була суттєвою. Вони виконували роль своєрідних факторій, дуже швидко «обростали» житловими кварталами, промисловими підприємствами та відповідною інфраструктурою.

Джерела та література

1. **Веселаго Ф.** Список русских военных судов с 1668 по 1860 год / Ф. Веселаго. – СПб.: Тип. Морского Министерства, 1872. – 798 с.
2. Матеріали для історії русского флота. – СПб.: Тип. Морского Министерства, 1902. – Ч. XV. – 596 с.
3. **Бойко А. В.** До історії Дніпровських лоцманів / А. В. Бойко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – Вип. 1. – С. 34–39.
4. **Аркас З.** Начало учреждения Российского флота на Черном море и действия его, с 1778 по 1798 год / З. Аркас // ЗООИД. – Одесса, 1858. – Т. 4. – С. 261–309.
5. **Веселаго Ф.** Краткая история Русского флота (с начала развития мореплавания до 1825 года) / Ф. Веселаго. – М.; Л.: Военно-морское изд-во НКВМФ СССР, 1939. – 304 с.
6. **Кузнецов В. Ф.** От Петровских кораблей до советских теплоходов / В. Ф. Кузнецов. – Ростов-на-Дону, 1941. – 116 с.
7. **Висковатов А.** Краткий исторический обзор морских походов русских и мореходства их вообще до похода XVIII ст. / А. Висковатов – М., 1946. – 179 с.
8. **Шершов А. П.** К истории военного кораблестроения / А. П. Шершов. – М., 1952. – 364 с.
9. **Мавродин В. В.** Русское мореходство на южных морях / В. В. Мавродин. – Л., 1955. – 180 с.
10. **Зверев Б. И.** Страницы русской морской летописи / Б. И. Зверев. – М., 1960. – 272 с.
11. **Дыгало В. А.** История корабля / В. А. Дыгало. – М., 1991. – 63 с.

12. **Шаповалов Г. И.** Запорожская верфь XVIII в. / Г. И. Шаповалов // Судостроение. – 1977. – № 4. – С. 51–55.
13. **Шаповалов Г. И.** Дослідження військового судна XVIII ст. на дні Дніпра біля острова Хортиця у 1971 році / Г. И. Шаповалов // Судова археологія та підводні дослідження: зб. наук. ст. – Запоріжжя, 1993. – № 1. – С. 49–58.
14. **Кобалия Д. Р.** Теоретическая модель казацкой лодки, поднятой у Хортицы в 1999 году / Д. Р. Кобалия // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2002. – № 2. – С. 89–94.
15. **Биховський І.** Кременчуцькі корабели / І. Биховський // Дніпро. – К., 1971. – № 1. – С. 121–124.
16. **Рижева Н.** Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів) / Н. Рижева. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. – 476 с.
17. **Черников И. И.** Русские речные флотилии за 1000 лет (907 – 1917) / И. И. Черников. – СПб.: Б.С.К., 1999. – 122 с.
18. **Черников И. И.** Флот на реках / И. И. Черников. – СПб.: Полигон, 2003. – 704 с.
19. Ведомость о верфях в Белоруссии, на которых строились суда для Черноморского флота [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.runivers.ru/doc/portall/details.php?ID=63249&IBLOCK_ID=63
20. **Николайчик Ф. Д.** Город Кременчук: исторический очерк / Ф. Д. Николайчик. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1891. – 216 с.
21. **Вирський Д. С.** Кременчук Новоросійський: «потьомкінська деревня» або епізод з історії фаворитизму / Д. С. Вирський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX. – С. 58–62.

М. М. Мордовської

Суднобудівні центри на Середньому Дніпрі в останній чверті XVIII ст.

Протягом багатьох десятиків років всі звикли до того, що суднобудування в Україні, починаючи з кінця XVIII ст., асоціюється з відомими верфями Херсону, Миколаєва, пізніше Севастополя. Роль і значення цих верфей в історії регіону складно переоцінити. Втім, історія вітчизняного суднобудування кінця XVIII ст. знає й інші регіональні центри.

Ця стаття присвячена історії Кременчуцької верфі – важливого джерела поповнення флоту напередодні та під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр., а також у післявоєнний період.

Ключові слова: суднобудування, Кременчук, верф, судноплавство, флот

M. M. Mordovskoi

Shipbuilding Centers on the Middle Dnieper Riever in the Last Quarter of the 18th Century

In the last decades we have already got used to think that the shipbuilding in Ukraine since the end of the 18th century associates with well-known shipyards of Kherson, Mykolaiv, and later Sevastopol. The role and value of these shipyards in the history of the region is difficult for overestimating. However, the history of domestic shipbuilding of the late 18th century also knows other centers of shipbuilding in region. This article is devoted to the history of the Kremenchuk shipyard as important sources of replenishment of fleet the day before and during the RussianTurkish War of 1787 – 1791, and also during the postwar period.

Keywords: shipbuilding, Kremenchuk, shipyard, waterborne traffic, fleet.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В КРЕМЕНЧУЦІ: МІЖ МІФАМИ Й БУВАЛЬЩИНОЮ¹

Розглянуті краєзнавчі версії щодо перебування Т. Г. Шевченка у Кременчуці, проаналізована достовірність використаних різними авторами відомих фактів з біографії Великого Кобзаря.

Ключові слова: Кременчук, Т. Г. Шевченко, перебування, краєзнавчі версії.

Духовний батько українського народу згадував Кременчук у повістях «Наймичка» і «Капітанша», а українська народна пісня «Пливе щука з Кременчука» увійшла до його альбому за 1846–1850 рр. Між тим, у сучасній історичній і краєзнавчій літературі, навіть на енциклопедичному рівні, останнім часом поширюється доволі спірне твердження, що Тараса Шевченка в Кременчуці не було. При цьому, замість аргументів у вигляді архівних матеріалів чи спогадів сучасників Кобзаря, автори заперечень відвідування ним Кременчука наводять власні суперечливі умовисновки.

Звичайно, з'ясувати істину можна було б унаслідок виявлення в архівах бодай би якихось документальних свідчень. Але, час архівних відкриттів для шевченкознавців, швидше за все, вже позаду. Залишається спробувати більш реалістично відтворити пов'язані із біографією Кобзаря історичні факти й обставини шляхом аналізу вже оприлюднених документів та матеріалів, які стосуються п'яти найбільш поширених версій перебування Тараса Григоровича Шевченка в Кременчуці.

Версія перша: чи проїжджав Т. Шевченко Кременчук чумацькими шляхами 1824 року? Легенда про те, що Тарас Шевченко у дитячому віці чумакував разом із батьком до Єлизаветграду (зараз місто Кропивницький), а відтак міг проїжджати Кременчук, ґрунтується на інтерпретації одного з епізодів повісті «Наймичка».

Першим, хто надав спогаду літературного героя «Наймички» Марка значення факту біографії самого Кобзаря, був засновник шевченкознавства, автор тексту духовного гімну України «Боже великий єдиний, нам Україну храни», український письменник Олександр Якович Кониський (1836–1900) [10].

Слідом за ним чимало дослідників життя й творчості Тараса Шевченка почали сприймати наведений епізод повісті «Наймичка» за автобіографічний відступ автора. Зокрема, так уважав відомий прозаїк, літературознавець Дмитро Михайлович Косарик-Коваленко (1904–1992) [11, с. 27–59]. Ототожнюють Марка з реальним Тарасом Шевченком навіть у «Шевченківському словнику» [28, с. 215] й «Шевченківській енциклопедії» [23, с. 561]. Кременчуцький краєзнавець В. М. Юшко також стверджує, що дорогою на Єлизаветград Кобзар «... бував на Полтавщині, зокрема у Кременчуці, ще в дитячі роки» [36, с. 3].

¹ Ілюстрації див. на кол. вклейці IV.

Попри очевидну розбіжність відтворених у «Наймичці» відомостей із незаперечними фактами біографії Кобзаря, між шевченкознавцями навіть точиться дискусія, якими ж шляхами міг чумакувати юний Кобзар 1824 р. з Черкащини на Єлизаветград. Серед альтернативних думці О. Кониського, заслуговує на увагу версія, висловлена доктором філологічних наук, лауреатом Національної премії імені Т. Г. Шевченка (1996) Михайлом Кузьмичем Наєнком у статті «Шевченко, Гуляйполе, Тікич...» [12].

Як бачимо, прихильники обох точок зору сходяться в одному: описані в повісті «Наймичка» чумаки мандрували землями Правобережної України і на крупні торговельні шляхи, що вели через Кременчук до міст Лівобережжя, не виїжджали.

Отже, наведений епізод повісті «Наймичка» не варто сприймати за біографічний відступ автора, бо розповідь літературного героя повісті «Наймичка» Марка, як і сам твір Тараса Шевченка, є його художнім вимислом. А позаяк інших доказів перебування юного Т. Шевченка у Кременчуці 1824 р. не знайдено, підстави вважати цю версію правдоподібною виглядають непереконливими.

Водночас, наведені висновки не варто сприймати як бажання спростувати багато разів опостизовану оповідь про чумакування юного Кобзаря українськими землями. Як легенда вона має право на існування, тим більше, що до теми чумацького промислу Тарас Шевченко повертався неодноразово. Зокрема, 1846 р., працюючи в Київській археографічній комісії, Кобзар намалював рисунок «Чумаки серед могил» [34, т. 7, кн. 1].

Версія друга: чи відвідував Т. Шевченко Кременчук 1843 року? Через відсутність документальних свідчень знайти однозначну відповідь на поставлене питання складно. Однак, версія про короткочасне перебування Тараса Шевченка в Кременчуці восени 1843 р. видається достатньо обґрунтованою. Її авторство належить видатному шевченкознавцю, письменнику, лауреату Шевченківської премії (1980) Петру Володимировичу Журу (1914–2002). Досліджуючи першу подорож поета Україною в монографії «Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка», він дійшов висновку, що Кобзар прямував на землі колишньої Запорізької Січі не інакше, як через Кременчук [4].

Можливість відвідин Тарасом Шевченком Кременчука 1843 р. допускав також відомий український літературознавець Петро Петрович Ротач (1925–2007) [18, с. 42]. Можна лише жалкувати, що це припущення не увійшло до його статті «Кременчук» у «Шевченківській енциклопедії», через що там закарбувалась остаточна думка: «Достовірних даних про перебування поета в цьому місті немає. П. Жур згадує К. на маршруті поета під час його поїздки на землі Запорозької Січі (1843)» [24, с. 280–281]. Майже дослівно П. Ротач повторив цей висновок у статті «Кременчук» в своїй «Полтавській шевченкіані» [16, с. 401–402].

Кременчуцькі краєзнавці, щоправда, лаконічно й без деталізації, подають твердження про перебування Тараса Шевченка в Кременчуці 1843 р. або як незаперечний факт [1, с. 17], або як припущення [13, с. 98]. Дещо змістовніше висловився з цього приводу місцевий історик В. М. Юшко. Він не лише повторив твердження П. Жура про відвідування Тарасом Шевченком Кременчука дорогою на Запоріжжя, а й погодився із думкою П. Ротача, що Кобзар проїжджав це місто на зворотному шляху [14, с. 45–46; 36, с. 9–10].

На чому ж ґрунтуються їхні висновки? Загальновідомо, що влітку й на початку осені 1843 р. поет гостював у маєтку князя М. Г. Репніна-Волконського (1778–1845),

який знаходився в повітовому містечку Яготин Полтавської губ. (зараз районний центр Київської області). Досліджуючи факти біографії Тараса Шевченка того періоду, П. Жур дійшов висновку, що саме звідти Кобзар вирушив у давно омріяну мандрівку на острів Хортицю та інші землі колишньої Запорізької Січі [4, с. 155–156].

П. Жур указав, що прямував Кобзар: «...найкоротшим із поштових шляхів, що тоді існували, тобто через Пирятин – Лубни – Хорол – Кременчук – Верхньодніпровськ – Катеринослав – Олександрівськ – Нікополь. ... Біля Кременчука по наплавному мосту поет переїхав на правий берег Дніпра й опинився на землях Катеринославщини» [4, с. 141, 143].

Повертався Тарас Шевченко із Запоріжжя не до Яготина, звідки починав подорож, а до рідної Кирилівки. Зворотній шлях Тараса Шевченка пролягав правим берегом Дніпра, і щоб дістатися Кирилівки у нього не було потреби перетинати головну водну артерію України. Тому П. Жур свідомо не називає Кременчук серед населених пунктів, які проїжджав поет, повертаючись із Запоріжжя. Відтак, висловлюючи припущення, що Кобзар у вересні 1843 року відвідував Кременчук і на зворотному шляху, П. Ротач і В. Юшко, вірогідно, видавали бажане за дійсне.

Аналізуючи факти з біографії Тараса Шевченка, П. Жур дійшов висновку, що Кобзар вирушив у мандри «на Дніпрові пороги, Хортицю та на місце останньої Січі Запорізької» 3–5 вересня 1843 р., а повернувся назад до Кирилівки не пізніше 20 вересня 1843 р., поспішаючи на хрестини первістка його брата Йосипа [4, с. 141, 143].

Таким чином, варто погодитись із твердженням П. Жура, що Тарас Шевченко у вересні 1843 р. хоч і проїздом, але був у Кременчуці. Бо, прямуючи на колишні землі Запорізької Січі, Кобзар неминуче мав скористатися наявною в місті переправою через Дніпро.

Залишається лише шкодувати, що автори статей «Кременчук» і «Подорожі Шевченка Україною», описуючи в «Шевченківській енциклопедії» маршрут мандрівки Кобзаря на Запоріжжя, проігнорували думку видатного шевченкознавця [26, с. 212] й не врахували обумовлених географією місцевості об'єктивних обставин.

Версія третя: чи зустрів Т. Шевченко «Наречену» в Келеберді? Відомий український письменник і драматург Юрій Іванович Яновський (1902–1954) 1938 р. написав оповідання «Наречена». У його основу покладено історію, почуту автором від такої собі баби Одарки зі старовинного козацького села Келеберди, що на Кременчуччині.

Ю. Яновський розповідає, як влітку 1936 р. разом із угорським письменником Мате Залкою він мандрував Полтавщиною. Відвідали вони й Келеберду, де письменники поспілкувались з його мешканкою бабою Одаркою. Чим вона, крім понад сторічного віку, зацікавила літераторів, Ю. Яновський не вказує. Можна лише здогадуватись, що їхню увагу привернув почутий від когось із місцевих жителів переказ баби Одарки про її випадкову зустріч з Тарасом Шевченком. Ось як записав її розповідь Ю. Яновський: «Саме обмолотини попили (відзначили завершення обмолоту, який припадав на серпень-вересень – О. Х.), – говорить баба Одарка, – сидить мати край віконця, прядочки у їх грає, веретенце шумить. Коли це – щось у хату. Прибився парубок хтозна й звідки. Ой, чи з поля, чи з луку, та не вдавай серденько в тугу. Було мені, либонь сімнадцять. Колупаю причілок, на парубка не гляну. А він же красний! Сів край столу, «добридень» оддав. Шабатурку одкрив та й малює. Я й зацікавилася. Як у церкві стою. Наче янголи мені співають, боюсь поворхнутися. Мама прядуть, а парубок малює. Не знаю скільки й вистояла... А тоді

віддав мені той образок, що намалював, – і пішов. Та й по сей день. І хто він не знаю. Тільки очі його дивляться на мене, як і дивились. Дивляться, не гаснуть. Баба Одарка підняла віко на скрині і витягла згорнутий жовтий аркуш паперу. Італійським олівцем там було намальовано дівчину безмірної краси. Вона стояла серед хати в буденній одежі, і всі красуні світу могли їй вклонитися. В очі всіх прийдешніх поколінь дивилася юна Одарка. Під малюнком був підпис – «Т. Шевченко». Нижче стояло – «Наречена» [37, т. 1, с. 160–163].

Одним із перших, хто виклав цю легенду в значенні історичного факту, був історик, краєзнавець, професор, доктор історичних наук, педагог і громадський діяч, автор багатьох книг і нарисів з історії Кременчука Лев Ісакович Євселевський (1928–2011). Посилаючись на місцевих дослідників історії села, він писав: «В 1843 р. під час подорожі на Запоріжжя Т. Г. Шевченко відвідав Келеберду. Через 93 роки цю подію записав з уст Одарки Муравйової український письменник Ю. Яновський. Одарка Муравйова прожила біля 122 років» [3, с. 26]. Як бачимо, поважний дослідник не лише уточнив рік, на який нібито припадала ця подія, а й назвав прізвище баби Одарки – Муравйова, чого не було в оповіданні Ю. Яновського. Версію Л. І. Євселевського підтримали й інші краєзнавці [15, с. 4; 35, с. 81].

Водночас, у статті «Келеберда» в «Полтавській шевченкіані» П. Ротач спростував цю легенду, «що потрапила в деякі друковані матеріали (один із записів належить Ю. Яновському, див. оповідання «Наречена»)» [16, с. 336–337].

Якою б привабливою не виглядала записана Ю. Яновським романтична історія, слід визнати, що переданий ним народний переказ про перебування Кобзаря у Келеберді, ймовірно, реального підґрунтя не мав.

По-перше, прямуючи 1843 р. на Катеринослав і Олександрівськ, Кобзар не опускався по Дніпру нижче Кременчука [16, с. 336–337], де перетнув Дніпро.

По-друге, важко повірити, що Ю. Яновський не проявив інтересу до подальшої долі власноручно зробленого Тарасом Шевченком малюнку «Наречена». Як ніхто інший, він усвідомлював історичне значення цього артефакту. Однак, у переліку близько 860-ти творів живопису й графіки, які були виконані Тарасом Шевченком протягом усього життя і збереглися до наших днів, малюнок «Наречена» чи ескіз до нього не фігурує [25, с. 222–227; 28, с. 399–402]. Відсутня й згадка про твір з такою назвою серед понад 270-ти втрачених і до цього часу незнайдених художніх творів митця [25, с. 516–517; 29, с. 42–43].

По-третє, Ю. Яновського настільки бентежив поважний вік автора легенди про перебування Тараса Шевченка в Келеберді, що він допустив деякі неточності при визначенні хоча б приблизного року народження баби Одарки. Якщо вірити наведеним ним хронологічним рамкам, «Наречений» у 1936 р. мало б виповнитись повних 110 років, а в іншому варіанті 115 чи навіть 116 років! І це при тому, що згідно з даними офіційної статистики у 1939 р. тривалість життя жінок по Україні становила 52,7 роки [38].

І все ж таки, Тарасу Шевченку довелося побувати в Келеберді, але не Кременчуцького повіту, а в селі з однойменною назвою Канівського повіту Київської губернії (зараз Черкаської області). Сталася ця подія у червні 1859 р., коли на запрошення свого друга, першого ректора Київського університету М. О. Максимовича Кобзар тиждень гостював на його хуторі Михайлова гора [19, с. 398]. Звідти Тарас Шевченко подорожував навколишніми селами, відвідував Келеберду, де написав малюнок «Коло Канева» [22].

Версія четверта: чи бував Т. Шевченко в Кременчуці 1845 року? Повість «Капітанша», яку Тарас Шевченко закінчував на засланні 1855 р., починається словами оповідача: «В 1845-м, в том самом году, когда наводнением до половины разрушило город Кременчук, а Крюков остался невредим, а в Киеве так даже к Братському монастирю вода поднялась, – так в этом критическом году, в конце марта месяца, выехал я из Москвы по Тульському, тогда только что открытому шоссе» [30, с. 212–249].

Чимало дослідників життя й творчості Тараса Шевченка, не втримавшись від спокуси сприйняття наведеного уривку з «Капітанші» за біографічний факт, впевнено стверджували, що Кобзар, перебуваючи в квітні-травні 1845 р. в Кременчуці [9, с. 179; 11, с. 64; 21], був очевидцем руйнівної повені. Інші дослідники, наполягаючи на відсутності документальних підтверджень цього факту, дотримувались протилежної точки зору або обмежились лише гіпотетичними припущеннями [20, с. 128; 29, с. 116].

Попри невизначеність, місцеві краєзнавці, починаючи з авторів присвяченого Полтавській області енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України» [8, с. 466], факт перебування Кобзаря в Кременчуці весною 1845 р. під сумнів не ставили [2, с. 15; 3, с. 26; 6; 7], або ж наводили його із застереженням щодо відсутності документальних підтверджень [13, с. 98]. Відвідування Кобзарем Кременчука 1845 р. припускав також дослідник історії міста В. М. Юшко [14, с. 45–46; 36, с. 15–16]. Втім, він не наполягав на тому, що цей факт мав місце в травні.

Спробував наблизитися до істини в цій дискусії знаний дослідник полтавського періоду життя Кобзаря П. Ротач, який послідовно й наполегливо спростовував припущення авторів, котрі вважали можливим перебування Тараса Шевченка в Кременчуці навесні 1845 р. [16, с. 401; 24, с. 280–281].

Свої висновки П. Ротач більш детально обґрунтував у історичній розвідці «Чи дійшла повінь до Крюкова?» [18]. Вона була присвячена критиці точок зору краєзнавців, котрі сприйняли згадку про повінь у Кременчуці 1845 р. як «документ, гідний бути пов'язаним з біографією Шевченка» [18, с. 45]. Щоб довести помилковість їхньої позиції, П. Ротач скористався «Місяцесловом на 1846 год» (видання, де містилися відомості про природу, погоду, історичні дати з прив'язкою до днів місяця протягом всього року) і спогадами знайомого Тараса Шевченка Павла Ілліча Бодяньського (1809–1867). Журналіст, історик, який свого часу працював учителем Кременчуцького повітового училища, описав повінь 1845 р. в нарисі «Наводнение в Кременчуге от необыкновенного разлива Днепра» (20 квітня – 2 травня), який опублікував у «Полтавских губернских ведомостях». Спираючись на ці свідчення, П. Ротач доводить, що внаслідок повені були затоплені як лівобережна (Кременчук), так і правобережна (Крюків) частини міста. Оскільки Тарас Шевченко у «Капітанші» записав, що Крюків не постраждав, П. Ротач однозначно стверджує: «Отже, можна з впевненістю сказати, що під час весняної повені 1845 року у Кременчуці Шевченко не був» [18, с. 46–47].

При всій повазі до авторитетного шевченкознавця, з ним важко погодитись, оскільки автор не визнав гідною уваги ту обставину, що рядовий 4-ї роти 1-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу Тарас Шевченко описував в «Капітанші» події десятирічної давнини. Викладати свої спогади на папері йому довелося не в тиші робочого кабінету, а перебуваючи на засланні в Новопетровському укріпленні на півострові Мангишлак у Казахстані. Тому в розпорядженні Кобзаря не було ані щоденникових записок, ані нотаток чи довідників. Відтак,

якою б гарною не була пам'ять у Кобзаря, він мав право на помилку. Та й некоректно вимагати від поета фотографічної точності у відображенні пережитого, до чого він у своїх творах ніколи не прагнув.

Описуючи повінь 1845 р., Тарас Шевченко поряд з Кременчуком і Крюковом, згадав «Братський монастир» (головний храм Київського Братського Богоявленського монастиря, який знаходився на Подолі і був зруйнований 1935 р.). На цій підставі П. Ротач робить однозначний висновок, що на початку травня Кобзар перебував у Києві і саме там спостерігав повінь [18, с. 48]. До такого ж висновку дійшов і П. Жур. На його переконання, у квітні – на початку травня 1845 р. Кобзар спочатку перебував у Києві [5, с. 54], у травні гостював в рідній Кирилівці [5, с. 60], а в першій половині червня 1845 р. знову повернувся до Києва [16, с. 62].

Крім «Капітанші» і згадки про повінь 1845 року у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», Тарас Шевченко залишив спомин про неї у вигляді акварельного малюнку «Повідь» (17,5 × 26,9 см) [33, с. 324], який репродукований і згадується у шевченкознавчій літературі також під назвами «Хата над водою», «Хата над Дніпром» і «Пейзаж». Сучасні дослідники мистецької спадщини художника доводять, що він був виконаний не в Кременчуці, а десь на Переяславщині [32, с. 43–44].

Таким чином, внаслідок спростування факту перебування Кобзаря в Кременчуці під час травневої 1845 р. повені, у сучасній шевченкіані утвердилась думка, що під час другої подорожі Україною Тараса Шевченка в Кременчуці взагалі не було.

Утім, така категоричність навряд чи виправдана. Відсутність Кобзаря в Кременчуці у травні 1845 р. під час повені аж ніяк не заперечує можливості його перебування в цьому місті іншим часом, зокрема, влітку того пам'ятного року, коли Тарас Шевченко як художник, збирач фольклорних й етнографічних матеріалів співробітничав з «Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів» (скорочена назва – «Київська археографічна комісія»). Вона була створена з метою збирання й видання історичних документів, виявлення й дослідження археологічних пам'яток. Відомо, що виконуючи завдання Археографічної комісії, на початку червня 1845 р. Тарас Шевченко працював на Полтавщині. У Лубнах, Білоцерківці, Решетилівці, Полтаві, Шедієвому тоді Кобеляцького повіту він виконав низку відомих малюнків [29, с. 267].

Аналізуючи зроблений Кобзарем у повісті «Наймичка» детальний опис Ромоданівського шляху, який пролягав між Кременчуком і містом Ромни, П. Жур звернув увагу на те, що: «Характер відомостей про Ромоданівський шлях, які подає Шевченко (про могили, насипи, укріплення і т. п.), свідчить про те, що вони зібрані за програмою, яку звичайно давали співробітникам Археографічної комісії, й, отже, відносяться до 1845–1846 рр., тоді Шевченко подорожував тут за завданням цієї комісії» [4, с. 142]. А раз так, то не слід виключати того, що під час виконання доручень Археографічної комісії поет міг 1845 р. відвідати й Кременчук, і не обов'язково у травні, коли там вирувала стихія, а іншого місяця. З тим, що: «Шевченко не раз їздив цим (Ромоданівським – авт.) шляхом», тобто з Кременчука у Ромни, погоджується й П. Ротач [17, с. 293]. Щоправда, дослідник не конкретизував дат таких мандрівок.

Виходить, що попри відсутність доказів, не все так однозначно. Тим більше, що про відвідування Кременчуччини було відомо його першому біографу О. Я. Кониському [10, с. 178].

Звичайно, за відсутності документальних підтверджень, факт перебування Тараса Шевченка в Кременчуці 1845 р. не можна вважати очевидним. Однак, як

версія він має право на існування. З цим фактично погоджувався й П. Ротач, зазначивши Кременчук у переліку «Місць шевченківських на Полтавщині», які 1845 р. відвідав Кобзар [17, с. 108], і включивши його до «Реєстру населених пунктів Полтав. губ., відвіданих Т. Г. Шевченком у 1843–56 та 1859 рр. (за докум. мат-лами і народ. переказами)» [16, с. 327].

Версія п'ята: як текст народної пісні «Пливе щука з Кременчука» опинився в альбомі Кобзаря? Достеменно відомо, що українську народну пісню «Пливе щука з Кременчука» власноруч записав у альбом Тараса Шевченка 1846–1850 рр. український педагог, етнограф Петро Омелянович Чуйкевич (1818–1874) [31, с. 269]. Сучасні дослідження дозволяють встановити точну дату, місце запису цього фольклорного твору, а також з'ясувати обставини зустрічі Т. Шевченка з П. Чуйкевичем. Вона відбулась у Кам'янець-Подільському, куди 27 вересня 1846 р. Кобзар приїхав за дорученням Київської археографічної комісії обстежувати історичні пам'ятки Поділля. На той час учителем Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії працював П. Чуйкевич, якого Т. Шевченко знав ще з 1843 р. по Києву, як близького приятеля Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова й Осипа Бодянського. П. Чуйкевич поділяв демократичні ідеї, які сповідували члени Кирило-Мефодіївського товариства і згодом навіть перебував під слідством по справі його «братчиків», але був звільнений через брак доказів [27, с. 814].

У супроводі П. Чуйкевича Т. Шевченко оглянув місто, під час спілкування вони обговорювали зібрані відомим етнографом народні перекази й пісні. На прощання П. Чуйкевич записав до альбому Т. Шевченка пісню «Пливе щука з Кременчука», залишивши під нею власноручно зроблений запис: «3 окт(ября) 1846 г. Каменець-Подольській. П. Чуйкевичъ» [27, с. 814]. Окрім цієї пісні, він подарував Т. Шевченку запис ще двох: «Ой, Кармелюче, по світу ходиш», «Зійшла зоря із вечора, да й не назорилась». Остання пісня привернула дещо більшу увагу Кобзаря. Під її текстом Тарас Шевченко вже своєю рукою залишив помітку: «Од Петра Чуйкевича Кам'янець 1846 літа 3 октября» [17, с. 446].

Враховуючи помітки, зроблені в альбомі 1846–1850 рр. Кобзарем і П. Чуйкевичем, у шевченкознавців до певного часу не виникало питань щодо авторства запису пісні «Пливе щука з Кременчука» та її регіонального походження.

Однак, у 2000-х рр. ситуація дещо змінилася. Спочатку кременчуцький краєзнавець В. М. Юшко оприлюднив легенду про те, що насправді був не один, а два варіанти пісні з назвою «Пливе щука з Кременчука». Перший ліричний варіант у альбомі Кобзаря записав П. Чуйкевич. А другий, нібито присвячений виготовленню у Кременчуці металевим косам, почув і записав сам Тарас Шевченко. Висловлюючи такі здогадки, В. М. Юшко не обтяжував себе посиланнями на документальні джерела, які хоча б гіпотетично вказували на її достовірність, не навів тексту нібито записаного Кобзарем варіанту народної пісні, а також не висловив припущень щодо подальшого місця зберігання оригіналу запису [36, с. 9–10].

Ніби полемізуючи із сумнівною версією В. Юшка, Петро Ротач у своїй «Полтавській шевченкіані» також висловився з приводу походження пісні «Пливе щука з Кременчука»: «Пісня записана Чуйкевичем на Поділлі, тож, очевидно, поділ. (ймовірно «ського») походження і приписувати їй полтав. (ймовірно «ське») коріння немає підстав» [17, с. 226]. Висловлюючи таке припущення, Петро Ротач виходив з того, що етнографи, як правило, визначають походження пісні за місцем її запису. Але, не завжди виправдано абсолютизувати це правило при визначенні ре-

гіональних коренів творів народної творчості, які у тексті містять назви конкретних міст, річок, долин тощо. Тим паче, що на Поділлі населених пунктів з назвою Кременчук на той час не було, немає їх там і зараз. У спадок П. Чуйкевич залишив два зошити фольклорних творів, які зараз зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. Характерно, що жоден із дослідників цієї спадщини не встиг вважати 22 пісні з першого зошита, записані П. Чуйкевичем у Києві, «київського походження», а 15 пісень з другого зошита, зафіксованих у Рівному – «рівненського» [27, с. 813].

Кременчужани, які з гордістю сприймають факт наявності назви рідного міста в тексті народної пісні «Пливе щука з Кременчука», не схильні перейматися полемікою навколо її походження. Попри очевидну невідповідність історичній правді версії про те, що цю пісню власноручно записав до свого альбому Тарас Шевченко, її постійно включають до репертуару самодіяльні художні колективи міста. 1990 р. в харківському видавництві «Прапор» вийшла невеличка збірка віршів українською мовою для дітей «Пливе щука з Кременчука», автором якої є талановитий кременчуцький поет, член Національної Спілки письменників України Олег Федотович Головка (1940–2016). А 2009 року на набережній Дніпра у Придніпровському парку був відкритий пам'ятний знак «Щука з Кременчука», який вважається однією зі своєрідних візитівок міста.

Більш детально обставини, які пов'язують Кобзаря з Кременчуком, розкриті в історико-краєзнавчому нарисі автора «Тарас Шевченко в Кременчуці: між міфами й бувальщиною», що вийшов 2018 р. у видавництві ПП «Бітард».

Джерела та література

1. **Барвинок Г. С.** Кременчуг: краєведческий очерк / Барвинок Г. С., Беличенко Д. Т., Евселевский Л. И., Зайченко П. Е., Паустовский П. Г., Пустовит П. Н. – Харьков, 1966.
2. **Євселевський Л. І.** Кременчук: довідник-путівник / Л. І. Євселевський, П. М. Пустовит. – Харків: Прапор, 1971.
3. **Євселевський Л. І.** Кременчуччина у ХІХ – на початку ХХ століть: історичний нарис / Л. І. Євселевський. – Кременчук, 1996.
4. **Жур П.** Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / Петро Жур. – К., 1979. – 278 с.
5. **Жур П.** Дума про Огонь / Петро Жур. – К., 1985.
6. Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1968. – 17 листопада. – № 270.
7. Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1975. – 19 жовтня. – № 247.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. – 1056 с.
9. **Кирилюк Є. П.** Т. Г. Шевченко. Життя і творчість / Є. П. Кирилюк. – К., 1959.
10. **Кониський О. Я.** Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя / О. Я. Кониський. – К., 1991. – 702 с.
11. **Косарик Д.** Життя і діяльність Т. Шевченка. Літературна хроніка / Дмитро Косарик. – К., 1955.
12. Літературна Україна. – м. Київ. – 2014. – 25 грудня. – № 50.
13. **Лушакова А. Н.** Улицями старого Кременчуга / А. Н. Лушакова, Л. И. Евселевский. – К., 1997.
14. **Осташко О. І.** Нарис історії Кременчука / О. І. Осташко, В. М. Юшко, В. О. Крот, П. А. Стегній. – Кременчук, 1995.
15. **Палант О.** Інтернаціональне село / О. Палант // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1988. – 17 квітня. – С. 4.

16. **Ротач П. П.** Полтавська шевченкіана. Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії: У двох книгах / П. П. Ротач. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – Кн. 1: А – К.
17. **Ротач П. П.** Полтавська шевченкіана. Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. У двох книгах / П. П. Ротач. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – Кн. 2: Л – Я.
18. **Ротач Петро.** Від Удаю до Орелі. Сторінки полтавської шевченкіани / Петро Ротач. – Полтава, 2000. – 230 с.
19. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982.
20. Т. Г. Шевченко. Біографія. – К., 1984.
21. **Ткаченко М. М.** Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / М. М. Ткаченко. – К., 1961. – 328 с.
22. Україна молода. – м. Київ. – 2007. – 24 травня. – № 091. – С. 5.
23. Шевченківська енциклопедія. – К., 2013. – Т. 2.
24. Шевченківська енциклопедія. – К., 2013. – Т. 3.
25. Шевченківська енциклопедія. – К., 2013. – Т. 4.
26. Шевченківська енциклопедія. – К., 2013. – Т. 5.
27. Шевченківська енциклопедія. – К., 2013. – Т. 6.
28. Шевченківський словник. – К., 1976. – Т. 1.
29. Шевченківський словник. – К., 1978. – Т. 2.
30. **Шевченко Т. Г.** Повне зібрання творів у 12-ти томах / Т. Г. Шевченко. – К., 2003. – Т. 3.
31. **Шевченко Т. Г.** Повне зібрання творів у 12-ти томах / Т. Г. Шевченко. – К., 2003. – Т. 5.
32. **Шевченко Тарас.** Альбом 1845 року / Т. Г. Шевченко (Факсимільне відтворення). – Дніпродзержинськ: Вид. дім «Андрій», 2012.
33. **Шевченко Тарас.** Зібрання творів: У 6-ти т. / Тарас Шевченко. – К., 2003. – Т. 4: Повісті.
34. **Шевченко Тарас.** Повне зібрання творів: В десяти томах / Тарас Шевченко. – К., 1961. – Т. 7: Живопис, графіка, 1830–1847. – Кн. 1.
35. **Шилов Ю.** Характерники: легенди і бувальщини Келеберди («Наречена» Шевченка) / Юрій Шилов // Криниця. – 1996. – № 4-6. – С. 81–82.
36. **Юшко В. М.** Шляхами полтавськими (три подорожі Т. Г. Шевченка) / В. М. Юшко. – Кременчук, 2004.
37. **Яновський Ю.** Твори: У 5-ти т. / Юрій Яновський. – К., 1982–1983. – Т. 1.
38. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Історична демографія України](https://uk.wikipedia.org/wiki/Історична_демографія_України)

О. Б. Христенко

Тарас Шевченко в Кременчуці: між міфами й бувальщиною

Проаналізовані всі краєзнавчі версії щодо перебування Т. Г. Шевченка у Кременчуці, достовірність використаних різними авторами фактів з біографії Кобзаря. Автор притримується точки зору щодо перебування Т. Г. Шевченка у наддніпрянському місті в 1843 і 1845 роках.

Ключові слова: Кременчук, Т. Г. Шевченко, перебування, краєзнавчі версії.

O. B. Khrystenko

Taras Shevchenko in Kremenchuk: Between Myths and Reality

All localhistoric versions concerning Taras Sevchenko's stay in Kremenchuk, as well as authenticity of various authors used facts from biography of Kobzar have been analyzed. The author adheres to the point of view regarding the presence of Taras Shevchenko in the city on the Dnieper River in 1843 and 1845.

Keywords: Kremenchuk, T.H. Shevchenko, stay, localhistoric versions.

В. А. Ширай
(м. Кременчук)

ЗАЛИШКИ ЄДИНОВІРСЬКОГО ХРАМУ ПОКРОВИ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ В КРЕМЕНЧУЦІ¹

Дослідження знайдених у Кременчуці під час будівельних робіт фундаментів старообрядницької церкви Покрови Пресвятої Богородиці кінця XVIII ст., її дзвіниці з настінним живописом XIX ст.

Ключові слова: Церква Покрови Пресвятої Богородиці, Кременчук, вівтар, каплиця, скит, фундамент, арочні перекриття, настінний живопис, дзвіниця, старовіри, розкольники, єдиновірство.

У нашому місті зберігається чимало цікавих фактів історії, які з часом відкриваються шукачам істини. Зазвичай такі знахідки є випадковими. Так було і з зображенням, що відкрилося, наче за волею Всевишнього, для того, щоб кременчужани дізналися ще більше про історію свого міста і його духовну спадщину.

Так сталося, що у 26 лютого 2013 р. на сесії міської ради було прийняте рішення про закриття загальноосвітньої школи № 14. На її території почалися будівельно-ремонтні роботи з облаштування приміщення колишнього освітнього закладу під ЦНАП (Центр надання адміністративних послуг) [1].

Під час земляних робіт 19 серпня 2016 р. будівельники натрапили на якийсь, за їх словами, підвал, і викликали спеціалістів різного фаху (рис. 1). Було виявлено невеличкий підземний хід, зорієнтований з півдня на північ, викладений із червоної цегли (рис. 2). Вочевидь, ця кладка була давньою. При ретельному огляді спеціалістами, які спустилися до приміщення на мінусовій відмітці, виявлено залишки фундаменту розмірами 4 × 6 м з кам'яного буту, цегляні арочні перекриття та глуху стіну. Так виявилось, що підземний хід нікуди не привів (рис. 3). Але від втручання будівельної техніки цегла цієї стіни осипалася, і з північного боку підвалу відкрилася частина дивовижного настінного розпису в синьо-червоних кольорах (рис. 4). Напевно, зображення було сховане під цеглою у часи «безбожної п'ятирічки», коли храми масово закривалися і руйнувалися. Звідки під школою з'явилося церковне зображення – було з'ясовано під час подальших досліджень.

Невдовзі зображення було повністю відкрите. З'ясовано, що настінний розпис виконаний олійними фарбами приблизно у другій половині XIX ст. (дату визначив іконописець Кременчуцької єпархії Михайло Шпак. – В. III.) Датування підтверджує клеймована цегла, з якої викладено підземний хід до настінного розпису (рис. 5).

Спочатку вирішили, що це – зображення Архистратига Михаїла або Ангела Хранителя, потім – що Покрови Пресвятої Богородиці, тому що руки постаті були

¹ Рис. 1–2, 4–8, 10–13, 16 див. на кол. вклейках V–VI.

Рис. 3. Дослідники у підвальному приміщенні, 2016 р.

розведені в сторони. Але згодом з'ясувалося, що на стіні в рештках підземної каплиці в академічному стилі зображено Воскресіння Господнє – благословляючий Ісус Христос з ангелами пообіч.

Ця каплиця під дзвіницею символічно відповідала Гробу Господньому, що в Єрусалимі. Як стела Гробу Господнього знаходиться на північному боці Кувуклії, так і настінний живопис Воскресіння Христового також знаходився на північній стіні каплиці (роз'яснення голови історичного відділу Кременчуцької єпархії протоієрея Георгія Бруська. – *В. Ш.*). Ця знахідка стала поштовхом до роздумів щодо особливостей церковних служб конфесії, яка залишила пам'ятку.

З документів та планів міста встановлено, що на території, де в 1938 р. була збудована загальноосвітня школа № 14, раніше розташовувався старообрядницький (єдиновірський) Покровський храм із дзвіницею. Якраз фундамент цієї дзвіниці і було знайдено.

Оскільки знахідка становила історичний інтерес для міста і православної громади Полтавщини, міська влада вирішила законсервувати настінне зображення в підвалі (рис. 6). А з благословення архієпископа Кременчуцького і Лубенського Миколая було вирішено доповнити дві порожні ніші іконами на полотні: зліва – розп'яття Ісуса Христа, справа – рідкісна ікона Воскресіння Господнього з двома піднятими благословляючими руками (рис. 7).

Цікавий факт: після закінчення будівельних, реставраційних та художніх робіт, якраз на день апостолів Петра і Павла, 12 липня 2018 р., у приміщенні із знайденим настінним живописом Воскресіння Христового раптово змінилася акустика. Попри незначну площу і невисоку стелю, звучання будь-якого голосу тепер тут не гірше, ніж у величному соборі (рис. 8).

Повернімося до історії старообрядницького храму. Відомо, що у другій половині XVIII ст. на цьому місці, на леваді біля заболоченої ділянки озера Безіменного, капличні (рос. «часовенные») старовіри звели каплицю (рис. 9). Вона позначена на

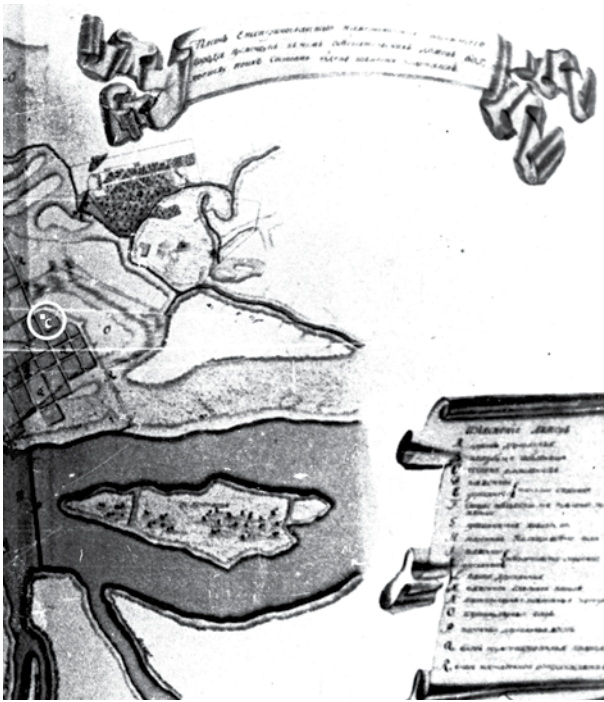

Рис. 9. Старообрядницька каплиця на плані Кременчука 1784 р. (позначена літерою С).

плані Кременчука 1784 року [2]. Про цю каплицю 20 вересня 1781 року згадав академік В. Ф. Зуєв, який подорожував через Кременчук в бік Херсону: «... церквей... две деревянные, обе в крепости, и одна раскольническая часовня...» [3, с. 218].

Згодом кількість старовірів, які селилися в цьому районі навколо каплиці, збільшилася, і тут утворився скит. На початку XIX ст. територія скиту була огорожена високим дерев'яним парканом, залишки якого, за спогадами старожилів, зберігалися до 1960-х рр. [4, арк. 48–60]. Зараз частина огорожі знаходиться в Кременчуцькій єпархії.

У першій чверті XIX ст. тут були добудовані вівтар, дерев'яна дзвіниця на кам'яному фундаменті. І старовіри почали проводити богослужіння [4]. До речі, на склепінні неподалік від зображення був виявлений іржавий металевий гак – віро-

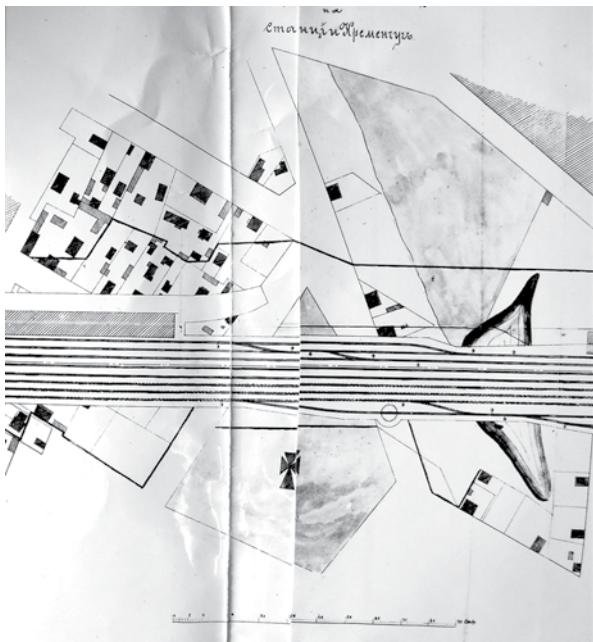
гідно, для підвішування невеликого панікадила (рис. 10).

У 1827 р. за розпорядженням міністра внутрішніх справ вівтар був «запечатаний», а богослужіння заборонене [5, с. 1511]. А 7 грудня 1840 р. вийшло «височайше повеління» про заборону «колокольного звона на раскольничьих часовнях». Тобто, існувала реальна загроза закриття або навіть знесення старообрядницької дзвіниці. На підтримку цієї ідеї активно виступав протоієрей Олексій Петров – благочинний і начальник духовного правління в Кременчуці. Він стверджував, що потрібно або зовсім заборонити розкольникам бити у дзвони, або дозволити робити це пізніше, ніж дзвонитимуть у православних церквах. Але «височайша» заборона не була категоричною. Полтавський губернатор Аверкієв писав у 1841 р. генерал-губернатору, що «розкольницькі» дзвони звучать у Кременчуці вже понад 60 років, і не вважав цю міру нагальною. А через намір старообрядців перейти до єдиновірства заборону дзвонити взагалі було відстрочено [5, с. 1518–1519].

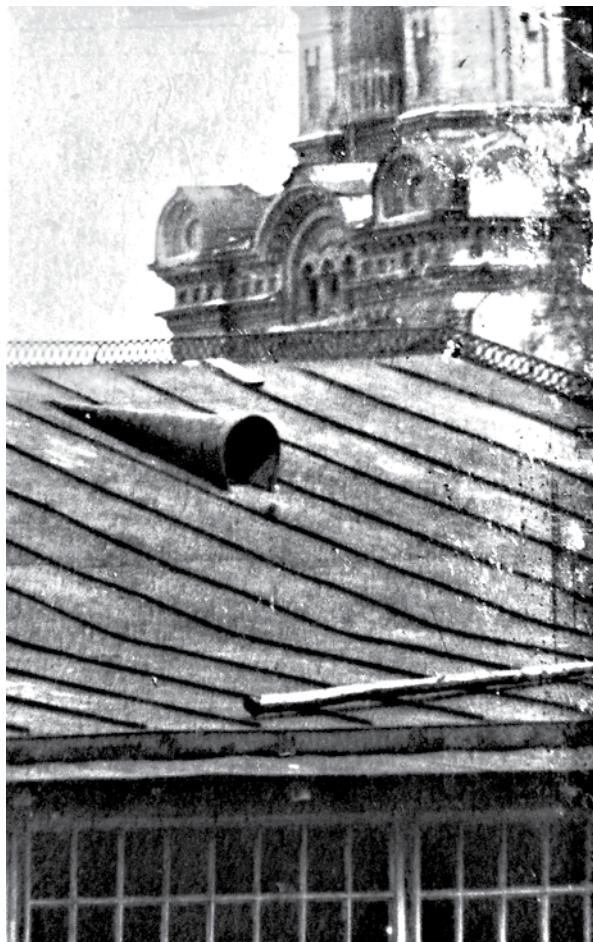
На цьому історія знахідки не завершилася. Міська влада вирішила поблизу ЦНАПу звести будівлю міського архіву. Навесні 2018 р. було вирито великий котлован, розмірами приблизно 40 × 18 м. Під час робіт на західному краю котловану знову були знайдені цегляні арочні перекриття (рис. 11), а також рештки людських кісток коричневого та коричнево-зеленого кольорів із залишками одягу. Було встановлено, що невелике приміщення з арочним склепінням, де і було виявлене одне із захоронень, орієнтоване на схід, а це дає всі підстави припустити, що тут знаходилася вівтарна частина фундаменту храму. Захоронення ж під вівтарем могло належати або старості, або священнослужителю (рис. 12). Інше поховання належало жінці. Це припущення також підтверджують залишки кольорової тканини

Рис. 14. План прокладання залізничної колії Кременчука 1871 р. із позначенням старообрядницького кладовища.

Рис. 15. Дзвіниця єдиновірської церкви, 1931 р.

(рис. 13). Як зазначає протоієрей Георгій Бруско, заможні жінки із старообрядців одягалися в досить яскраві спідниці та хустки.

Про мармурові надгробні плити на цій ділянці розповідають старожили Кременчука. Шість таких надгробків ще в 1960-ті рр. залишалися біля північної огорожі сучасного ЦНАПу. І це не могильні плити з кладовища, оскільки, згідно із планами міста 1869 та 1871 рр., воно знаходилося на значній відстані, ближче до планованої залізничної колії, і не доходило до єдиновірського храму (рис. 14). Це кладовище позначене на планах Кременчука 1803, 1817, 1860 рр. у районі перетину окраїнних вулиць Старообрядницької і Миколаївської, що відповідає положенням виданого указу Сенату від 17 листопада 1771 р., яким, у зв'язку з епідемією чуми, заборонялися поховання біля церков, як це робилося раніше, і вимагалось виділення місць під кладовища за межами міських та сільських територій [6].

Порівнюючи плани міста різних років, старі фотознімки та спогади старожилів Кременчука, ми впевнилися, що на місці, де був виявлений настінний живопис, знаходилася дзвіниця (рис. 15), а дещо на схід – розкольницька каплиця, з часом – Покровський єдиновірський храм. Так, про дерев'яний старообрядницький Покровський храм згадується наприкінці XVIII ст. під час візиту до Кременчука Катерини II. Саме цю каплицю було наказано знищити до приїзду імператриці у 1787 р. Але наказ не був виконаний, бо у спогадах Мюллера (Мьоллера, Мьоллерса, Мюллерса), який супроводжував імператрицю Катерину II під час її подо-

Рис. 18. Покровська єдиновірська церква із дзвіницею з боку стадіону, зима 1934–1935 рр.

ва Різдва Пресвятої Богородиці, побудована й освячена 3 вересня 1889 р. за благословенням єпископа Полтавського і Переяславського Іларіона (Юшенова) [13], що була приписаною до Покровського єдиновірського храму.

Отже, отримані знахідки можуть слугувати для подальших роздумів та наукових досліджень істориків, розкриваючи таємниці духовної історії Кременчука. А рештки підземної частини храму, сподіваємося, будуть збережені. З часом їх зможуть відвідувати охочі та гості міста.

Джерела та література

1. **Артеменко Л.** Депутаты смеялись, когда Владимир Шапран просил не закрывать 14-ю школу в Кременчуге / Л. Артеменко. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://www.telegraf.in.ua/kremenchug/10027904-deputaty-smeyalis-kogda-vladimir-shapran-prosil-ne-zakryvat-14-yu-shkolu-v-kremenchuge.html>
2. План Екатеринославского наместничества города Кременчука, прожектированного для нашей оною постройки 1784 г. (копія) // Архів КрКМ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 165.
3. **Зуев В.** Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / Василий Зуев. – В С.-Петербурге: при Императорской Академии Наук, 1787.
4. Кременчук церковный. Старообрядцы (др. пол. 18 ст. – перша пол. 20 ст.): наукова довідка // Архів КрКМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 27–02. – 60 арк.
5. Кременчугские старообрядцы и обращение их в единоверие // ПЕВ: часть неофициальная. – Полтава, 1910. – № 23. – С. 1511–1521.
6. **Музиченко Н. В.** Кременчук церковный. Православ'я (17 ст. – поч. 20 ст.) / Н. В. Музиченко // Краєзнавчі читання: мат-ли наук. семінару, 20 квітня 2016 року. – Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2016. – С. 16–24.
7. **Синицкий Л.** Обзорение двух путешествий / Л. Синицкий // Киевская старина. – К., 1893. – Март. – С. 425.
8. **Курицын Е. М.** История кирпича и кирпичная коллекция. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ist-konkurs.ru/raboty/2012/772-historykiri4>
9. Кременчугские старообрядцы и обращение их в единоверие // ПЕВ: часть неофициальная. – Полтава, 1910. – № 25. – С. 1632–1640.
10. Кременчугские старообрядцы и обращение их в единоверие // ПЕВ: часть неофициальная. – Полтава, 1910. – № 27. – С. 1792–1798.

11. Кременчугские старообрядцы и обращение их в единоверие // ПЕВ: часть неофициальная. – Полтава, 1910. – № 28. – С. 1848–1856.
12. На стадіоні «Спартак» в Кременчуці. Зима 1934–1935 рр. // КрКМ. – ІРП. Ф. н. д. – 1380.
13. Бучневич В. Е. Кременчуг и посад Крюков. / В. Е. Бучневич. – Полтава, 1891.

В. А. Ширай

**Залишки єдиновірського храму Покрови Пресвятої Богородиці
в Кременчуці**

Про дослідження знайдених у Кременчуці під час будівельних робіт фундаментів старообрядницької (згодом єдиновірської) церкви Покрови Пресвятої Богородиці, збудованої наприкінці XVIII ст., її дзвіниці з настінним живописом XIX ст. Наводяться відомості щодо історії храму, визначена цінність знахідки для міста і Православної громади Полтавщини.

Ключові слова: Церква Покрови Пресвятої Богородиці, Кременчук, вітараф, каплиця, скит, фундаменти, афочні перекриття, настінний живопис, дзвіниця, старовіри, розкольники, єдиновірство.

V. A. Shyrai

**The Residues Remains of Kremenchuk Coreligionist Temple
of Allholy Virgin Church**

Concerning the research of fundaments of Old Believer and later coreligionist Allholy Virgin Church built in the late 18th c., its bell-tower with wall-paintings of the 19th c., found during building works in Kremenchuk. Information concerning the temple history is given and the finding value for the city and the whole Poltava Orthodox Community is determined.

Keywords: Church of the Intercession of the Holy Virgin, altar, chapel, skete, foundation, Vaulted ceilings, wallpainting, prayer, church bell tower, Old Believers, schismatic, commonness of religion.

СТАРООБРЯДНИЦТВО У КРЕМЕНЧУЦІ ТА ПОСАДІ КРЮКОВІ: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ

Висвітлені деякі аспекти історії та сьогодення попівської гілки старообрядництва у м. Кременчуці на Полтавщині. Розглядається питання відродження древлеправослав'я.

Ключові слова: Кременчук, Крюків, старообрядництво, розкольники, древлеправослав'я, єдиновір'я.

У XVII – XVIII ст. нововведення, що сталися у Російській Православній церкві, спричинили церковний розкол. Під нововведеннями слід розуміти реформу патріарха Нікона.

Проведені Ніконом реформи зводились до виправлення багатьох неточностей, допущених раніше під час перекладу релігійних книг з грецької мови. Виправлення ці, як правило, не мали суттєвого значення. Наприклад, ім'я Сина Божого стали писати «Ісус» замість «Ісус». Також вносились деякі зміни в обрядовість – скорочувався час проведення церковних служб, вводилося шанування шестикітного хреста замість восьмикітного, хресне знамення ставало триперсним, а не двоперсним.

Однак ці зміни не могли викликати самі по собі такий потужний опозиційний рух, як розкольникство. В розколі взяли участь представники різних верств населення – відомі боярські роди, впливові дворяни, служителі церкви, купецтво, міщани і кріпосні селяни. Йшла боротьба проти посилення царської та церковної влади, а також економічного і соціального гніту. На чолі розколу став протопоп (протоієрей) Аввакум – людина неординарна, віддана ідеї «древлего благочестія».

На церковному соборі 1666 р. реформи Нікона були затверджені, а розкольники були піддані анафемі. Остання була знята лише у 1971 р. на помісному соборі Російської православної церкви [5, с. 340–343].

Старообрядці були консерваторами у питаннях віри, але демократами у справі організації своїх общин. У зв'язку з тим, що старообрядництво представляли різні верстви суспільства, воно швидко розпалося на багато великих і малих формацій. Цьому сприяли соціальні, політичні та географічні фактори.

У старообрядництві виділяють два основних рухи – попівців та безпопівців. Самі назви цих течій говорять за себе. До попівської гілки відносять ті общини, які визнали необхідність духовенства для проведення обрядів і таїнств. Попівці були більш заможнішими і родовитішими, і вже через деякий час згодні були йти на контакт з офіційною православною церквою та державою.

Серед безпопівців було більше селян. Їх духовними справами відали миряни, а з державою, і тим більше з Російською православною церквою (РПЦ), вони часто вели жорстоку боротьбу.

Ближче всіх до офіційного православ'я відносять старообрядців-попівців. Серед них опинилося чимало представників торгового та промислового капіталів, які шукали компромісу з церквою і державою. Спочатку попівство розвивалося у формі «біглопопівства». Священниками тут ставали колишні служителі Російської православної церкви, які втекли від переслідувань Нікона, а потім священослужителі, яких просто не задовольняло їх матеріальне чи службове положення в РПЦ. Їм неважко було пристосуватися до старообрядницьких порядків, тому що різниця між старовірами і ніконіанами не стуттева.

На кінець XVII ст. нараховувалося близько 100 біглопопівських обителів. Ці общини мали свою церковну ієрархію (таку ж, як і в офіційному православ'ї). Служби проводилися у церкві і відрізнялися незначними деталями – двоперсне хресне знамення, сугуба аллілуія, посолонне ходіння, читання «образованная» замість «благодатная» і т. д.

Біглопопівство поділялося на ряд угод: дияконова угода, перемазанці, лужківська угода, Біловодська угода та ін. [3, с. 50].

Основні рухи біглопопівства сформувались на території України, котра була одним з місць переселення старообрядців у другій половині XVII – на початку XVIII ст. В цей час були заселені Стародуб'я, Поділля, Південна Бесарабія, Слобожанщина і Буковина. Масові переселення старообрядців до України продовжувались протягом всього XVIII ст., а в 1770-ті рр. заселялася Київщина, центральна і південна частини України [3, с. 53].

Переселення були пов'язані не тільки з релігійними питаннями, що ніколи не втрачало значення для цих людей, а в більшій мірі з економічним станом земель та зацікавленістю старообрядців у комерційній і сільськогосподарській діяльності. Крім загального переселення на українські землі, мали місце і внутрішньоукраїнські міграції старообрядців, чому сприяли політичні й економічні процеси XVII – XIX ст.

Гетьманщина до 1709 р. зберігала автономію у складі Московського царства, тому її поміщики сприяли переселенням на свої землі, навіть не звертаючи уваги на негативне ставлення до переселенців (розкольників) російського уряду і місцевих селян, ображених, тим, що новоприбулі оселялись в їхніх колишніх володіннях. На території Стародубського полку виникло більше тридцяти старообрядницьких поселень, які стали центрами біглопопівщини у Гетьманщині. Це була перша хвиля переселенців, що в майбутньому сприяла створенню Російської Древлеправославної Церкви (РДЦ).

Попівці намагалися створити свою церковну ієрархію і не залежати від священників, рукопокладених в РПЦ. Це вдалося зробити лише у 1846 р. Попівці умовили боснійського єпископа Амвросія, нещодавно позбавленого кафедри через конфлікт з турецькою владою, стати головою попівської ієрархії. Боснійський єпископ сприяв створенню нової ієрархії з центром у місті Біла Криниця (на Буковині – колишній території Австрії). Ця ієрархія називалася Білокриницькою (частіше) або Австрійською, була визнана Рогозькою общиною перемазанців. Пізніше, в 1853 р., її центр перемістився до Москви. Управління справами церкви займалася община Московського Рогозького кладовища. Саме ця ієрархія і стала

основою для створення Російської православної старообрядницької церкви (Білокриницька угода). На даний момент вона є найбільшою за чисельністю віруючих старообрядницькою церквою. Віруючі РПСЦ (БУ), які проживають на території України, підпорядковані єпархії Київській та вся Україна [3, с. 148].

У 1862 р. ця церква розділилася на ряд груп: «окружників» та «протиокружників» (або «раздорників»). Розкол виник через «Окружне послання», в якому РПСЦ (БУ) відмовилася від ряду положень, які найбільш засуджувала православна церква, і пішла на контакт з офіційною РПЦ.

Попівці, які не визнали Білокриницьку угоду, у 1923 р. відновили свою ієрархію за сприяння архієпископа Саратовського і Петровського Миколи (Позднеева), колишнього ієрарха Російської православної церкви, прихильника руху обновленців. Архієпископ почав рукопокладати нових священників. Ця ієрархія і стала основою для Російської Древлеправославної церкви (РДЦ). Її духовний центр знаходився у м. Новозибкові Брянської області. Зараз там існує Вище духовне училище. Ця течія сформувалася в ХІХ ст. у посаді Лужки біля міста Стародуба на Чернігівщині. Від інших вона відрізняється відмовою від військової служби та принесення присяги. Саме тут, на території Чернігівщини у посаді Клинци, у 1780-х рр. виникла перша старообрядницька друкарня. 3 березня 2002 р. архієпископ РДЦ Олександр (Калінін) на соборі був обраний патріархом. Резиденція патріарха РДЦ, якого в офіційній РПЦ досі іменують архієпископом, знаходиться у м. Москві. Перенесення резиденції з Новозибкова до Москви було затверджено собором РДЦ у 2002 р. [3, с. 348].

Усі ці церкви відносяться до різних угод біглопопівства. Мають на чолі своїх предстоятелів та є повністю самостійними.

У 80-х рр. ХVІІІ ст. з дозволу російської влади сформовано ще одну течію в попівщині – єдиновірницьку. Її засновником став архієпископ Никифор Феотоній. Вона була створена у с. Знаменському Єлисаветградської губернії, а офіційно визнана в період царювання Павла І, який затвердив 16 пунктів, при дотриманні яких єдиновірців згодились прийняти до Російської православної церкви. Управляється Патріархом Московським і вся Русі, але зберігає свою обрядовість, а також здійснює служби за старими книгами. В основі єдиновір'я постала ідея прийняття священників офіційної церкви (без миропомазання, на відміну від біглопопівців), пошук компромісів з Російською православною церквою [9].

Під час вже згаданих внутрішньоукраїнських переселень біглопопівці опинились на території Центральної України, а саме у створеному указом від 27 лютого (10 березня) 1802 р. Малоросійському генерал-губернаторстві, що поділялося на дві губернії – Полтавську та Чернігівську. Зокрема, Полтавщина була під впливом кількох біглопопівських переселенських рухів. Переселенці створювали свої посади, скити й обителі на нових територіях. Посад Крюків уперше згадується в письмових документах в 1676 р. [9].

У ході адміністративної реформи Малоросійського генерал-губернаторства 23 червня (4 липня) 1803 р. посад Крюків був підпорядкований Кременчуцькій поліції, а в 1817 р. повністю приєднаний до Полтавської губернії [1, с. 32].

Поява старообрядців на території Полтавщини пов'язана зі створенням у 1731–1733 рр. Української Оборонної лінії для захисту південних кордонів Російської імперії від загрози з боку Османської імперії. За свідченням Є. Барсова, в архіві відомого українського історика М. Маркевича зберігався документ «Представление

председателя правления гетманского правительства князя О. Шаховского» про відвід земель під укріплення для розселення старообрядців, датований 20 червня 1735 р. Саме у той час і виникли у Костянтиноградському повіті такі населені пункти як Берестовенька, Залінійне, Піщанка, Руський Орчик та Старовірівка. Значну частину мешканців цих поселень склали розкольники.

Появу старообрядців у Кременчуці дореволюційні джерела пов'язують із черговою хвилею переселенців (переважно робітників) з центральних та північних губерній Російської імперії. Серед переселенців був маркітант (дрібний торговець напоями, продуктами харчування та предметами військового побуту) Бірюков, який прибув в останній чверті XVIII ст. у Кременчук після взяття фортеці Очаків, придбав будинок та відкрив молільню. Поступово здобув значний авторитет серед єдиновірців-робітників, які працювали на будівництві Херсонської фортеці та Миколаївської пристані. У 1787 р., напередодні приїзду імператриці Катерини II до Кременчука, молільню зруйнували за вказівкою місцевої влади. Через деякий час Бірюков вже на власній землі зміг розбудувати цілий старообрядницький комплекс – звів нову каплицю, згодом дзвіницю та вівтар. Навколо почали селитися старообрядці, з'явився цілий скит. На початку XIX ст. весь майдан, що відводився Бірюковим для проведення богослужінь, було обнесено парканом, а в 1802 р. зведено ще одну каплицю на посаді Крюків. Стараннями Бірюкова у 1817 р. при новій крюківській каплиці звели вівтар, престол та жертвник. Місцева влада, в тому числі і духовна, до певного часу не звертала особливої уваги на дії старообрядців [10, с. 1–34].

Основною причиною, що спонукала старообрядців до переселення у м. Кременчук, було вигідне географічне положення, котре сприяло розвитку торгівлі. Переселенцям зі стародубських та ветковських слобід у 60-х рр. XVIII ст. належала провідна роль у торгівлі кримською сіллю, а Кременчук на той час був основним перевалочним пунктом цієї торгівлі. Сіль перевозили човнами, значна частина з яких належала вихідцям із стародубських старообрядницьких слобід. З розширенням кордонів Російської імперії на південь значно зросло значення Кременчука як торгового центру. Це спонукало старообрядницьке купецтво розширити свою справу. Наслідком стали переселення старообрядців на терени міста і до слободи Крюків.

У 1840-х рр. на кременчуцько-крюківських пристанях відвантажувалося не менше 3 мільйонів пудів солі.

У першій половині XIX ст. по вул. Херсонській (нині – вул. Івана Приходька) з'явилися дві церкви. На цій вулиці проживала значна кількість старообрядців. Більшість з них займалася торговими справами, серед них були досить багаті купці, які щедро жертвували свої статки на благодійну діяльність. Один з них, купець Кушнар'ов, у 1825 р. перебудував власний будинок поблизу Соляної площі під єдиновірницьку Хрестовоздвиженську церкву. За свій же кошт він облаштував у церкві іконостас та купив церковне начиння. У 1867 р. інший купець – І. Зубарев – власним коштом прибудував до церкви триярусну дзвіницю [6, с. 120–121].

Політичні умови життя старообрядців у Кременчуці та на посаді Крюків протягом всього XIX ст. залишалися складними і нестабільними. Важким був період правління царя Миколи I, який, починаючи з 1827 р., намагався викоринити старообрядництво шляхом переслідувань, утисків та обмежень. На практиці це проявлялося у бажанні змусити старообрядців перейти в єдиновір'я, що влаштувало

як світську, так і духовну владу, та мало знаходилося повністю під контролем адміністрацій та Святійшого Синоду.

У 1827 р., відповідно до розпорядження міністра внутрішніх справ, вівтар у Кременчуці було опломбовано, а богослужіння заборонено. Проте розкольники пробиралися до каплиці через бічний вхід та продовжували богослужіння за своїм чином, водночас подаючи скарги місцевій і столичній владі з приводу незаконного опломбування вівтаря.

У 1830-х рр. у Кременчуці та Крюкові при розкольницьких громадах з'явилися бігли священники Йосип Якунін з Калузької губернії та Трифон Хламов з м. Новочеркаська. Вони проводили агітацію серед вірних проти офіційного православ'я. Ці священники за досить короткий час здобули значний авторитет серед старообрядців. Їхня діяльність почала непокоїти керівництво єпархії та місцеву адміністрацію. Світська і церковна влади зробили все можливе, щоб повернути цих священників до місць їх попереднього проживання. Але їх ідеї вже пустили в місті та у посаді глибоке коріння – кількість старообрядців почала збільшуватись, розширювалась і географія їх проживання. Станом на 1837 р. при Кременчуцькій каплиці нараховувалось вірних душ чоловічої та жіночої статі – 1095 і 1216, безпопівців – 61 і 59. При Крюківській каплиці – 180 та 216, безпопівців – 7 і 16. У 1841 р. Полтавським губернатором Аверкієвим була зібрана така інформація – у м. Кременчук «приємлюючих священство» значилось відповідно 649 і 673, «неприємлюючих священство, но поклоняючихся иконам» – 1111 і 1209; у посаді Крюків старообрядців «приємлюючих священство» значилося душ 23 і 27, «неприємлюючих священство, но поклоняючихся иконам» – 179 і 219.

У 1837 р. авторитетні кременчуцькі старообрядці Банцекін, Смирнов, Столяров, Яковлев, які не збирались миритись із закриттям своєї молільні, зустрілись у Кременчуці зі спадкоємцем престолу Олександром Миколайовичем. Вони передали цесаревичу прохання громади здійснювати богослужіння у храмах, «незалежних від єпархіального начальства» та мати «священника законним порядком». Малоросійський генерал-губернатор Строганов був готовий визнати вимоги та розпломбувати каплицю, але за умови приєднання певної частини старообрядців до офіційного православ'я. З цього приводу проводилися перемовини між сторонами, відбувалося листування між полтавським губернатором, Святійшим Синодом і відповідними інстанціями. Внаслідок цих дій було знайдено компромісне рішення: спеціальна комісія склала список 100 родин старообрядців, які нібито висловили бажання приєднатись до офіційного православ'я. На місце священника старообрядницької церкви Кременчука Полтавська єпархія запропонувала Олексія Протопопова. У червні 1841 р. від Синоду до єпископа Полтавського та Переяславського Гедеона надійшов наказ про відкриття богослужінь у каплиці старообрядців. Але на місцевому рівні рішення так і не було прийняте. Полтавський губернатор Аверкієв, ознайомившись зі станом справ на місці, направив доповідну записку, в якій запропонував знести всі приміщення скиту (після приєднання частини розкольників до офіційного православ'я), прокласти вулиці у містечку старообрядців та дозволити розкольникам будівництво богадільні. Також Аверкієв звернув увагу на активну агітаційну діяльність купців Хрустальова, Яковлева, уставщика Шмакова, міщанина Лядова, що завдавала шкоди офіційному православію.

У вересні того ж 1841 р. єпископ Полтавський та Переяславський Гедеон під час відвідин Кременчука доручив протоієрею Петрову та ієрею Андрію Протопопову перевірити стан справ у розкольницькому скиті й оглянути печатки вівтаря каплиці. Однак здійснити це не вдалося, оскільки ключі від церкви знаходились у старшин розкольницької общини, а ті категорично відмовились відкривати каплицю. На захист старшин виступив цілий натовп розкольників, які заявили, що не згодні з призначенням на місце священика Олексія Протопопова і що ключі від каплиці віддадуть лише поліції і тільки після від'їзду єпископа Гедеона з міста. Після проведеного владою розслідування винуватців безладу Максима Рибалова, Михайла Яковлева, Харитона Хрустальова, Івана Банцекіна та Лядова передали до суду за непослух. Зачинщики були заслані на 6 місяців у Бобруйську фортецю, інших засудили до місячного ув'язнення та піддали подальшому суворому поліцейському нагляду.

Синод почав шукати більш дієві силові методи вирішення проблеми. Намагаючись прискорити процес «добровільного» переходу розкольників до офіційного православ'я, у 1845 р. до Полтави відрядили дійсного статського радника Аляб'єва зі спеціальними повноваженнями. Ознайомившись зі станом справ, він представив клопотання, щоб засланих у Бобруйську фортецю розкольників після відбуття терміну покарання затримали на деякий час у Полтаві (що було зроблено), бо їх збиралися зустріти у Кременчуці особливо урочисто. Аляб'єв також віддав розпорядження зруйнувати Кременчуцьку каплицю, аргументуючи тим, що основи під дзвіницею прогнили після чергової повені. 7 липня 1845 р. відбулася таємна нарада Аляб'єва, полтавського губернатора Ознобишева й єпископа Полтавського та Переяславського Гедеона. Висновки наради виклали у «Секретном совещательном акте». Комісія дійшла висновку, що супротив розкольників практично зламано (деякі з них у разі потреби неодноразово звертались до священиків офіційної православної церкви), найближчим часом Кременчуцьку молітьню необхідно переосвятити на церкву. Через кілька днів 20 чоловік розкольників (з родинами – до 80) подали заяви Аляб'єву про бажання приєднатись до офіційного православ'я. Згодом їх кількість зросла до 200 чоловік). Стало відомо і про клопотання інспектора резервної кавалерії генерала Нікітіна про ліквідацію розкольницьких келій та монастирів. Нікітін пропонував перенести усі розкольницькі будівлі Кременчука, Єлисаветграду та Новогеоргіївська на незаселені землі. Головним мотивом клопотання була можливість поліції контролювати дії старообрядців. Стосовно келій також було прийняте рішення – оскільки значна їх кількість (42 з 52) були непридатними для проживання, то їх належало зруйнувати впродовж 3 місяців, а інші 10 келій дозволити господарям продати під знесення впродовж року. Всіх розкольників планувалося вислати у місця їх попереднього проживання, а черниць направити у різні старообрядницькі монастирі, крім тих, що містились на території Чернігівської губернії. Пристарілих і калік було вирішено залишити у «часовенном доме». Старообрядницьку каплицю у Кременчуці в 1845 р. було переосвячено на церкву Покрови Пресвятої Богородиці (жодного фотовідбитку церкви не залишилось) та призначено 3 жовтня 1845 р. священика Соколова. Спочатку прихожанами церкви було 500 осіб, але згодом їх кількість виросла до 2 тисяч. Значним прихильником ідеї перетворення каплиці на єдиновірницьку церкву І. Ф. Павловський називає купця Баберіна, який у травні 1845 р. звертався до Святійшого Синоду з проханнями про приєднання до офіційної православної церкви, бо, за його

словами, вже сім років діти народжуються без хрещення, а хворі помирають без християнського слова. Проти єдиновір'я виступали Моїсеев, Степунін, Колосов, Кошелєв, Вєтков, Лапін, Сєлезньов, Старіков. Агітаторами виступали вже згадані Хрустальєв, Банценкін і Рибалов.

Такі активні дії влади призвели до хитання в таборі розкольників. У жовтні того ж 1845 р. значна група кременчуцьких розкольників приєдналась до офіційного православ'я. Відтоді вони перестали бути монолітною силою, хоча їхній вплив на духовно-релігійне життя міста Кременчука і посаду Крюків позначався впродовж наступних десятиліть.

Невідомо у повній мірі, наскільки успішно йшло навернення старообрядців у єдиновір'я. Відомо лише, що не навернених залишилася значна кількість, бо вони мали власні приватні молільні. До єдиновір'я схилились більше ті старообрядці, які були парафіянами каплиці, а парафіяни приватних молінь були найбільш стійкими представниками своєї віри [11, с. 320–322; 12, с. 133–136].

Уже згадана вище церква Покрови Прєсвятої Богородиці була збудована у 1845 р. на місці зруйнованої каплиці. Вона знаходилась на Базарній площі, приблизно на місці сучасних будинків за №№ 23 та 29, і стала вже єдиновірницькою. Освячена у жовтні 1845 р. Мала приписну Різдвяно-Богородицьку церкву, яку збудували в 1899 р. на церковному погості. При церкві діяла церковно-парафіяльна школа. У 1912 р. серед парафіян було 13 вірних привілейованих станів, 584 вірних міщанського стану, 55 вірних козацького стану та 53 вірних селянського стану [6, с. 120–121].

Рівень освіти серед старообрядців був вищий за представників офіційного православ'я. Освіту отримували шляхом самонавчання і тим же способом, як їх одновірці в інших регіонах імперії – дітей віддавали на навчання до так званих майстрів чи, частіше, майстринь. Цією справою займались вдови або незаміжні дівчата. Дітей учили в основному читати, а іноді ще й писати. Навчання проводилось по церковним старопечатними книгам – слов'янській граматиці, Псалтирю і Часослову. З багатьох причин старообрядці не віддавали своїх дітей до навчальних закладів, підконтрольних офіційній православній церкві.

Станом на 1865 р. Покровська церква єдиновірницької общини вважалась однією з найменших у Полтавській єпархії. Вона мала лише 67 парафіян [4, с. 293, 295, 299].

Однак, перепис 1897 р. фіксує значний ріст кількості прихильників старообрядництва, але в списку представники древлеправослав'я представлені разом із представниками єдиновір'я.

За різними історичними джерелами відомо, що станом на середину ХІХ ст. у Кременчуці було дві старообрядницькі церкви – Покровська та Різдвяно-Богородицька, а в Крюкові – одна Хрестовоздвиженська. Старообрядницьке купецтво міста й посаду активно допомагало общинам у питанні побудови церков та утриманні духовенства.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. старообрядницькі храми міста й посаду були закриті, а общини розпущені. Остання старообрядницька церква Кременчука була зруйнована у 1964–1965 рр. Точних даних про кількість віруючих невідомо, бо розкольники завжди відкидали ідеї переписів та інших «печатей антихриста».

Лише на початку 90-х рр. ХХ ст. почалося відродження общин прихильників древлеправослав'я.

Сучасна община Російської Древлеправославної Церкви (РДЦ) офіційно зареєстрована у Кременчуці в 1995 р. По вулиці Макаренка, в районі колишніх артскладів, офіційно було виділене місце під будівництво першого з відновлених в Україні старообрядницьких храмів Святителя Миколи Чудотворця. Сьогодні община активно відроджується і збирає навколо себе віруючих та однодумців. Офіційно община підпорядковується єпархії Білоруській та Українській РДЦ. На разі, за словами отця Сергія, віруючих кілька тисяч, що від діда-прадіда передавали свою віру від покоління до покоління.

У 1990-і та на початку 2000-х рр. старообрядці правили недільні та святкові служби в домашніх умовах, у пристосованому будинку за адресою: м. Кременчук, Крюків, пров. Мирний, 21. У наш час вірні Російської Древлеправославної Церкви моляться у невеликій каплиці в ім'я Святителя Ніколи Чудотворця. Розроблений проект повноцінної церкви. За даними общини Російської Древлеправославної Церкви (РДЦ) та головного архітектора міста Кременчука, Церква Святого Ніколи Чудотворця буде зведена за типовим проектом церков XVII ст., загальною площею близько 100 м², поблизу планується побудувати дзвіницю та господарську будівлю [8].

Станом на 1 січня 2009 р. у Кременчуці зареєстровано 2 громади Російської Древлеправославної Церкви – в ім'я святителя Господнього Ніколи Чудотворця, одна зареєстрована 27 травня 1999 р. за № 279 по вул. Приходка, 36 (керівник громади Просін М. П.), друга – 2 листопада 2001 р. за № 380 по вул. Манагарова, 8 (керівник громади Насонова Н. Л.). Обидві общини знаходяться на території Крюківського району м. Кременчука [2, с. 83; 11, с. 617].

Єдиновірницька течія старообрядництва, що існувала на території Кременчука, храми поки що не відновлювала [11, с. 322].

Джерела та література

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648 – 1941 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. – Полтава, 2002. – Частина I. – 205 с.
2. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1943 – 2002 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. – Полтава, 2002. – Частина II. – 377 с.
3. Атеистический словарь. – 2-е изд., исправл. и доп. – М.: Политиздат, 1986. – 512 с.
4. **Бодянский П.** Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. / П. Бодянский. – Полтава: [Б.и.], 1865. – Отдел I. – 1334 с.
5. **Карнацевич В. Л.** 50 знаменитых сект / В. Л. Карнацевич. – Харьков: Фолио, 2004. – 510 с.
6. **Лушакова А. М.** Улицами старого Кременчуга / А. М. Лушакова, Л. И. Евселевский. – К.: Техника, 1997. – 152 с.
7. Матеріали інтернет-ресурсу: <http://old.panorama.pl.ua/doc.php?id=2278>
8. Матеріали інтернет-ресурсу: <http://samstar-biblio.ucoz.ru/publ/49-1-0-905>
9. Настольная книга атеиста. – 8-е изд. испр. и доп. – М.: Политиздат, 1985. – 432 с.
10. **Павловский И. Ф.** К истории Полтавской епархии. История и бытовые очерки, заметки и переписка / И. Ф. Павловский. – Полтава: Т-во Печатного Дела (тип. быв. Дохмана), 1916. – 182 с.
11. Полтавіка. Полтавська енциклопедія / [гол. ред. О. А. Білоусько]. – Т. 12: Релігія і церква. – Полтава: Полтав. літератор, 2009. – 756, XL с.
12. **Николайчик Ф. Д.** Город Кременчук: исторический очерк / Ф. Д. Николайчик. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1891. – 217 с.

О. С. Лимар

Старообрядництво у Кременчуці та посаді Крюкові: історія і сьогодення

Висвітлюються деякі аспекти історії та сьогодення попівської гілки старообрядництва у м. Кременчуці Полтавської області. Розглядаються питання переведення представників древлеправослав'я в єдиновір'я у XIX ст. та відродження древлеправослав'я в кінці XX ст.

Ключові слова: Кременчук, Крюків, старообрядництво, розкольники, древлеправослав'я, єдиновір'я.

O. S. Lymar

Old Belief in Kremenchuk and Kriukiv Outskirt: History and Modernity

Some aspects of history and modernity of Old Belief priestly branch in Kremenchuk Poltava Region are given. Questions of turning the representatives of Old-Orthodox to Commonness of religion in the 19th c. and revival of Old-Orthodox belief in the late 20th c. are observed.

Keywords: Kremenchuk, Kriukiv, Old Belief, schismatic, Old-Orthodox, commonness of religion.

В. А. Ширай
(м. Кременчук)

ОЛЕКСАНДРО-НЕВСЬКА ЦЕРКВА ПРИ КРЕМЕНЧУЦЬКОМУ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОМУ РЕАЛЬНОМУ УЧИЛИЩІ¹

Історія домової церкви на честь святого благовірного князя Олександра Невського при Кременчуцькому Олександрівському училищі.

Ключові слова: *Кременчуцьке Олександрівське реальне училище, домовна церква, священник, єпископ, освячення, престол, дзвіниця, причт, благочинний, протоієрей, псаломщик*

Бо Я дам вам уста і премудрість,
якій не зможуть противитися,
ні суперечити всі супротивники ваші.
Лк. 21:15

Наприкінці ХІХ ст. масово виникали нові навчальні заклади для різних верств населення, в яких не лише викладалися науки, а й відбувалося збагачення внутрішнього світу молоді. Кременчуцьке Олександрівське реальне училище було засноване 1 липня 1873 р.: тоді відкрилися 5 класів на розі вулиць Херсонської та Олександрівської, № 74 [1]. Це був перший середній навчальний заклад у місті. Класи та інші приміщення училища квартирували у міському будинку, наданому Міністерством народної освіти [3] (рис. 1).

Проект спеціальної навчальної споруди із церквою і службовими приміщеннями виконав кременчуцький інженер І. Брусницький; керував будівництвом міський архітектор О. Несвітський [3]. На будівництво власного приміщення Олександрівського реального училища місто виділило 150 тис. рублів [4].

У 1878 р. будівництво училища було закінчене. Училищний храм на честь святого благовірного князя Олександра Невського освятив архієпископ Полтавський і Переяславський Іоанн (Петін) 21 вересня 1878 р. [3] (рис. 2).

У «Полтавських єпархіальних відомостях» писали: «Не скоро жителі Кременчуга забудуть дні 21 и 22 сентября 1878 года... Освящение реального училища первоначально предполагалось 30 августа, но за неокончанием к сему дню внутри здания некоторых работ, отложено было на 17-е, затем по той же причине на 20 сентября. Отсрочки эти производили на Кременчугское общество самое неприятное впечатление...

Накануне 21 сентября прибыл Владыка прямо из Киева. По приезде стоял на всенощной.

В день освящения в 9 часов утра Кременчугское духовенство собралось в церкви реального училища и ожидало здесь Владыку, которого и встретило в 10 часов.

¹ Рис. 6 див. на кол. вклейці VIII.

Рис. 1.
Кременчуцьке
Олександрівське
реальне училище.
1901 р.

Затем началось освящение храма, которое продолжалось почти 2 часа. В церкви, кроме учащихся и учащихся в реальном училище и всех знатнейших местных гражданских и военных чинов, находились и высокие иногородние гости: попечитель Киевского учебного округа, губернские предводители дворянства и др.

Литургия началась в 12 часов и продолжалась до двух пополудни. Во время каноники настоятелем новоосвященной церкви была произнесена речь...

По Божественной литургии Владыка в мантии, в предшествии сослужащего духовенства, с св. крестом и евангелием, сам окропил святой водой верхний этаж училищного здания, с прочтением при этом положенных молитв на освящение нового дома, и в одном из зал преподавал в благословение училищу икону святителя Афанасия Лубенского чудотворца, которая на руках у одного из наименьших воспитанников в сопровождении священослужащих внесена была в новоосвященный храм и положена на аналой пред местной иконою Божией Матери» [5].

Мурована домова тепла церква розташовувалася на другому поверсі будівлі училища по вул. Малій Міщанській, пізніше Училищній (нині ріг вулиць Коцюбинського і Гоголя, старий корпус льотного коледжу). Окремо розташована дзвіниця на двох великих дубових стовпах під навісом була влаштована в 1887 р. [6] (рис. 3). Престол один – в ім'я св. Олександра Невського [7]. Іконостас однарусний, різьблений з ясеня [6]. Перед престолом знаходилася ікона Спасителя, що благословляв дітей [8].

У своєму подорожньому щоденнику за 1892 р. єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон (Юшенов) (рис. 4) зазначав про кременчуцькі церкви: «Все вообще церкви благолепны, с достаточной утварью и библиотеками, содержатся с добавляющей чистотою... В домової церкви Реального училища устроены, в память 17 октября, прекрасной живописи иконы Божьей Матери и Покрова Пресвятой Богородицы в приличных киотах, и составляют украшение храма» [9].

Квартира причту виділялася від реального училища [10]. У 1902 р. при церкві була квартира для псаломника в будівлі навчального закладу [11]. Платня за викладання і служіння також здійснювалася училищем, згідно зі штатним розписом [10].

На 1895 р. тут було зареєстровано народжених 5, померлих 1 і 2 шлюби [10].

Рис. 2. Архієпископ Полтавський і Переяславський Іоанн (Петін), який освятив домову церкву.

Рис. 4. Архієпископ Полтавський і Переяславський Іларіон (Юшенов), який відвідував Олександро-Невську церкву при реальному училищі.

Рис. 5. Останній священник домової церкви в ім'я святого благовірного князя Олександра Невського о. Михайло Афанасьєв.

Одним із перших священнослужителів при влаштованій домовій церкві училища був колишній священник Спасо-Преображенської церкви, член ради благочинних з 1869 р. Василь Петрович Пивоваров [12] – брат благочинного м. Гадяча протоієрея Георгія Петровича Пивоварова [13]. Отець Василь був добрим пастирем і за свою діяльність неодноразово нагороджувався. Так, 6 квітня 1865 р. він був нагороджений оксамитовою фіолетовою скуфією [14], в 1866 р. отримав архіпастирське благословення, в 1874 р. був нагороджений наперсним хрестом [15].

Спочатку священник Преображенської церкви отець Василь Пивоваров викладав Закон Божий у Кременчуцькій жіночій гімназії, а також у міському парафіяльному училищі. Але 21 жовтня 1873 р. на його прохання був звільнений з посади в парафіяльному училищі [16], тому що з 5 вересня 1873 р. був затверджений законовчителем при реальному училищі [15]. За його сприяння і була влаштована домовою церква навчального закладу.

Після завершення облаштування церкви 26 жовтня 1878 р. о. Василь був звільнений від обов'язків настоятеля Спасо-Преображенської церкви і призначений настоятелем Олександро-Невської церкви Кременчуцького реального училища, де залишався і на посаді законовчителя училища [17].

15 квітня 1880 р. указом Святішого Синоду отець Василь був зведений в сан протоієрея. [18]. 5 квітня 1887 р. настоятель училищної церкви був нагороджений орденом святої Анни 3 ступеня за турботи по спорудженню дзвіниці храму [19].

Піклуючись не лише про благоустрій церкви в ім'я благовірного князя Олександра Невського, а й про долю вихованців, у 1903 р. Василь Пивоваров став чле-

Рис. 3.
Домовий храм
Олександра
Невського
в будівлі Кремен-
чуцького реально-
го училища
(добре видно маківку
церкви із хрестом).

ном Товариства допомоги нужденним учням Кременчуцького Олександрівського училища і Кременчуцької жіночої гімназії [20].

Проживши досить насичене життя, настоятель Олександрівської церкви Кременчуцького реального училища спочив у Бозі 21 грудня 1911 р. [21].

26 вересня 1904 р., під час літургії на честь сторіччя побудови й освячення Кременчуцької Спасо-Преображенської церкви, єпископ Іоанн висвятив у сан диякона кандидата Київської духовної академії Михайла Афанасьєва і призначив його на посаду законовчителя до Кременчуцького реального училища [22] (рис. 5). А 27 вересня під час літургії в Олександрівській церкві реального училища отець Михайло був хіротонізований в ієреї [23].

Після переведення о. Василя, у зв'язку із хворобою, за штат, у 1905 р. о. Михайло стає настоятелем Олександрівської церкви і продовжує служіння до 22 вересня 1911 р. В цей день він був призначений священником соборної Успенської церкви Кременчука понад штату [24]. А в 1914 р. став священником при домовій церкві Олексіївського комерційного училища в ім'я Архістратиґа Михаїла [25].

За заслуги по духовному відомству в 1911 р. протоієрей Михайло Афанасьєв був нагороджений камилавкою [26].

2 жовтня 1911 р., після переведення о. Михайла, на посаду законовчителя був призначений випускник Київської духовної академії Михайло Баранович, який 23 липня 1912 р. став настоятелем домової церкви училища [29].

У 1913 р. о. Михайла Барановича на місці настоятеля змінив Наранович Микола Микитович, затверджений викладачем Закону Божого в реальному училищі 1 вересня 1911 р. Він закінчив Київську духовну академію зі званням кандидата богослов'я, у службі перебував з 22 серпня 1895 р., хіротонізований 28 квітня 1896 р. [30]. Згідно з адресними книгами Полтавської губернії, Н. Наранович був настоятелем при училищній церкві приблизно до 1917 р. [31].

Рис. 7.
Зруйнована
будівля
Кременчуцького
реального
училища.
Кін. 1940-х рр.

Одним з перших псаломщиків церкви (затверджений 26 жовтня 1878 р. [27]), був тимчасовий послушник Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря Василь Яновський, який згодом висвячений на священника і прослужив у домовій Олександро-Невській церкві до своєї смерті, 25 листопада 1883 р. [28]

У різні часи псаломщиками домової церкви в ім'я святого Олександра Невського були: з 1895 р. – Гаврило Петрович Применко [9], з 1901 р. – Тимофій Олексійович Фесенко [32], а з 1910 р. до революції 1917 р. – Михайло Іванович Старухін [25; 31; 33; 34; 35; 36].

Піклувалися про церкву в чині старост Михайло Олександрович Шапошников (до 1910 р.), потомствений почесний громадянин Михайло Іванович Ребенко, а з 1916 р. – Олександр Клавдійович Насонов [1; 5; 12; 19; 25; 31; 33; 34; 35; 36].

Церкву неодноразово відвідувало єпархіальне начальство (рис. 6). Так, 18 квітня 1892 р. єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон (Юшенів) прибув до училищної церкви, де Владика зустрів настоятель церкви і законовчитель протоієрей В. Пивоваров, який співслужив йому на всеношній [37].

Через два роки, 14 травня 1894 р., напередодні коронування і священного миропомазання Миколи II, Владика знову прибув на всеношню до реального училища, де його зустріли директор, інспектор і законовчитель училища. Вони провели єпископа до училищної церкви під спів об'єданого хору учнів училища та учениць жіночої гімназії.

Єпископ був захоплений відмінним співом і читанням вихованців навчальних закладів під час богослужіння. Молоде покоління надихав своїм прикладом начальник реального училища А. Д. Новопащенко – любитель і майстер церковного слова, який читав за богослужінням Апостол, паремії, канони і т. ін. з рідкісним мистецтвом [38].

Єпископ Іларіон знову відвідав реальне училище 23 листопада 1894 р. в день пам'яті св. благовірного князя Олександра Невського, щоб іще раз отримати насолоду від хорового співу. У «Полтавських єпархіальних відомостях» згадувалося: «В 5 часів ученики реального училища и воспитанницы женской гимназии соб-

рались на всенощной в церковь реального училища. К службе приступил законоучитель протоиерей В. Пивоваров с о. протодьяконом. Пели на обоих клиросах... А 23 ноября в 10 часов с участием Владыки была проведена Божественная литургия» [39].

Остання архієрейська служба в храмі Олександра Невського в реальному училищі відбулася під час урочистостей, присвячених святкуванню 100-річчя Спасо-Преображенської церкви 27 вересня 1904 р. Єпископ Полтавський і Переяславський Іоанн (Смирнов) провів тут літургію, під час якої йому співслужили міський благочинний протоіерей П. Васильєв, єпархіальний наглядач за церковнопарафіяльними школами протоіерей І. Ольшевський, законовчитель протоіерей А. Клепачевський, ключар священник В. Щитинський, священники Д. Данилевський і М. Роменський. У церкві були присутні директор реального училища К. Т. Карпинський, інспектор училища А. Н. Малинка та ін., викладачі й учні реального училища та жіночої гімназії [40].

Після революції 1917 р. почалося повсюдне знищення храмів. Дзвіниці розбирали, церкви руйнували, громади закривали. Така ж доля спіткала і церкву при Кременчуцькому реальному училищі. На жаль, достовірних відомостей про час закриття церкви поки що не виявлено. Будівлю, в якій розташовувалася Олександро-Невська церква, під час Другої світової війни було зруйновано окупантами, що підтверджують фотознімки (рис. 7). Лише в 1953 р. вона була відновлена, звісно ж, уже без домової церкви.

Джерела та література

1. Справочная и адресная книжка г. Кременчуга на 1875 с планом и видами г. Кременчуга и картою железных дорог России / [сост. К. Сторжаков, Г. Розенталь]. – Кременчуг: Типография и литография Германа Розенталя, 1874. – С. 50.
2. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год / [сост. Иваненко Д. А.]. – Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1899. – С. 41.
3. **Лушакова А. Н.** Улицами старого Кременчуга / А. Н. Лушакова. – Кременчуг: Изд-во «Кременчук», 2001. – С. 63.
4. Справочная клировая книга по Полтавской епархии... / [сост. в Канцелярии Духов. консистории по сведениям, доставл. о. о. благочинными]. – Полтава: электр. типо-литогр. И. Л. Фришберг, 1912. – С. 113.
5. ПЕВ: часть неофициальная. – Полтава, 1879. – № 1. – С. 19–22.
6. **Бучневич В. Е.** Кременчуг и посад Крюков / В. Е. Бучневич. – Полтава, 1891.
7. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1903 годъ. – Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1903.
8. ПЕВ: часть неофициальная. – 1904. – № 36.
9. ПЕВ: часть неофициальная. – 1892. – № 19. – С. 843.
10. Сборник необходимых сведений о всех приходах Полтавской губернии. Адрес-календарь духовенства. – Полтава: Типография губернского правления, 1895. – С. 139.
11. Клировая книжка Полтавской епархии на 1902 г. – Полтава, 1902. – С. 275.
12. ПЕВ: часть официальная. – Полтава, 1869. – № 18.
13. Адрес-календарь. Справочная книжка Полтавской губернии на 1890 год / [сост. Д. А. Иваненко]. – Полтава: типография Л. Фришберга, 1890.
14. ПЕВ: часть неофициальная. – 1865. – № 2.
15. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1890 учебный год. Полтавская губерния. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1890.
16. ПЕВ: часть неофициальная. – 1873. – № 20.

17. ПЕВ: часть неофициальная. – 1878. – № 22.
18. ПЕВ: часть неофициальная. – 1880. – № 10.
19. ПЕВ: часть неофициальная. – 1887. – № 11.
20. Адрес-календарь. Справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год / Издание Полтавского Губернского статистического комитета. – Полтава: типо-литография Губернского Правления, 1904. – С. 26.
21. ПЕВ: часть неофициальная. – 1911. – № 3.
22. ПЕВ: часть неофициальная. – 1904. – № 35.
23. ПЕВ: часть неофициальная. – 1904. – № 36.
24. ПЕВ: часть неофициальная. – 1911. – № 30.
25. Адрес-календарь. Справочная книжка Полтавской губернии на 1915 год / Издание Полтавского Губернского статистического комитета. – Полтава: типо-литография Губернского Правления, 1915. – С. 270.
26. ПЕВ: часть неофициальная. – 1911. – № 15.
27. ПЕВ: часть неофициальная. – 1878. – № 22.
28. ПЕВ: часть неофициальная. – 1883. – № 24.
29. ПЕВ: часть неофициальная. – 1912. – № 24.
30. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1912-13 учебный год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1913. – 724 с.
31. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год / Издание Полтавского губернского стат. комитета. – Полтава, 1916. – С. 309.
32. Адрес-календарь. Справочная книжка Полтавской губернии на 1900 г. / [сост. Д. А. Иваненко]. – Полтава: типо-литография Губернского Правления, 1900.
33. Адрес-календарь. Справочная книжка Полтавской губернии на 1911 год / Издание Полтавского Губернского статистического комитета. – Полтава: типо-литография Губернского Правления, 1911. – С. 242.
34. Адрес-календарь. Справочная книжка Полтавской губернии на 1912 год / Издание Полтавского Губернского статистического комитета. – Полтава: типо-литография Губернского Правления, 1912. – С. 220.
35. Адрес-календарь. Справочная книжка Полтавской губернии на 1913 год / Издание Полтавского Губернского статистического комитета. – Полтава: типо-литография Губернского Правления, 1913. – С. 271.
36. Адрес-календарь. Справочная книжка Полтавской губернии на 1914 год / Издание Полтавского Губернского статистического комитета. – Полтава: типо-литография Губернского Правления, 1914. – С. 233.
37. **Клепачевский А.** Посещение г. Кременчуга Его Преосвященства Илларионом епископом Полтавским и Переяславским / А. Клепачевский // ПЕВ: часть неофициальная. – 1892. – № 10.
38. ПЕВ: часть неофициальная. – 1894. – № 12.
39. ПЕВ: часть неофициальная. – 1894. – № 24.
40. ПЕВ: часть неофициальная. – 1904. – № 36.

В. А. Ширай

**Олександро-Невська церква при Кременчуцькому
Олександрівському реальному училищі**

Розкрито історію домової церкви на честь святого благовірного князя Олександра Невського при Кременчуцькому Олександрівському училищі. Подано спогади про церкву, її внутрішнє оздоблення, короткі біографії священнослужителів та церковнослужителів. Охарактеризовані знаменні дати домової Олександро-Невської церкви та її подальша доля.

Ключові слова: Кременчуцьке Олександрівське реальне училище, домовна церква, священник, єпископ, освячення, престол, дзвіниця, причт, благочинний, протоієрей, псаломщик.

V. N. Shyrai

The History of OleksandrNeva Church at Kremenchuk Oleksandr Real College

The history of house church in honor of holy pious OleksandrNeva prince at Kremenchug Oleksandr Real College is observed. Memories about church, it's inside decor, brief biographies of clergymen are given. Significant days in the life of OleksandrNeva house church and its ultimate destiny are characterized.

Keywords: *Kremenchuk Oleksandr Real College, house church, priest, bishop, consecration, throne, bell-tower, parable, deanery, archpriest, acolyte.*

О. С. Сулима, Н. М. Шумейко
(м. Полтава)

КРЕМЕНЧУЦЬКІ ВИДИ ДНІПРА НА ПОШТІВКАХ ПОЧ. ХХ ст. З ФОНДІВ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО¹

Аналізуються поштові листівки початку ХХ ст. зі світлинами Дніпра в околицях Кременчука, що зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: поштова листівка, м. Кременчук, р. Дніпро, колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

На початку ХХ ст. відомий ботанік, географ та землезнавець А. М. Краснов, подорожуючи Україною, залишив цікаві спостереження: «Якщо ви розгорнете перед собою детальну карту Полтавської губернії, ви побачите, що це низовина, що поступово знижується до р. Дніпро; уздовж неї, до Дніпра прямують головні його полтавські притоки: Сула, Ворскла, Псел і Оріль» [8, с. 390]. І далі: «Головна маса населення Полтавщини стяглася до берегів цих рік. На їх узбережжях воно розселялося, в річкових долинах має свою колиску» [8, с. 390]. Одним з найвідоміших та найрозвинутіших міст Полтавського краю на Дніпрі здавна був і залишається Кременчук.

Сучасний кременчуцький краєзнавець і колекціонер М. О. Бутко припустив, що до 1917 р. було випущено близько 270 різних видів поштових фотографічних і художніх листівок зі світлинами Кременчука та Крюкова [7, с. 197]. Завдяки своїй документальній точності, поширеності та багаточисленним сюжетам, видові листівки – цінне іконографічне джерело, що допомагає досліджувати візуальні образи міста. На світлинах, якими ілюстровані поштівки, демонструвалася обмежена частина простору, що видавалася фотографам вартою уваги споживачів цієї продукції. Тобто, об'єкти, зображені на видових листівках, допомагали сформувати конкретний образ міста, призначений для гостей і туристів.

У міських серіях, як правило, використовували фотографії центральних вулиць і площ, фортечних, монастирських, палацових та садибних ансамблів, головного собору й інших храмів міста, державних закладів, пам'ятників, красивих будинків, театрів, готелів, ресторанів, магазинів, навчальних і благодійних закладів, заводських чи фабричних комплексів, обов'язково вокзалів, мостів, веж, павільйонів тощо. Проте для Кременчука чи не найважливішою візитівкою був та залишається тихоплинний Дніпро, на берегах якого протягом 900 років і зросло місто.

¹ Рис. 1 див. на кол. вклейці VIII.

Рис. 2.
Кременчук.
Вигляд з Дніпра.
(ПКМВК 16374
Д 5586)

Об'єктом дослідження були обрані поштові картки з видами Дніпра поблизу Кременчука, адже здавна ця головна водна артерія України мала непересічне значення для економічного розвитку Полтавського краю. Недарма історик та краєзнавець Ф. Д. Ніколайчик у ґрунтовній монографії про Кременчук писав: «Дніпро – споконвічний годувальник Кременчука» [12, с. 4].

Поштові картки з видами Кременчука початку ХХ ст. потрапили до фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі ПКМВК) у комплексах поштівки, які передавали полтавці. Формування підгрупи «Поштові листівки початку ХХ ст. з видами Кременчука» розпочалося у 1958 р. Комплект дорадянських поштових карток за завданням тодішнього завідувача відділу історії дореволюційного періоду Галини Олексіївни Сидоренко зібрала науковий співробітник Раїса Федорівна Гузій (Акт № 1976 від 28.10.1958). Наступне поповнення відбулося у 1959 р. Із Пензенського обласного краєзнавчого музею надійшли 11 непрофільних музейних предметів – поштівки зі світлинами Кременчука і Крюкова (Акт № 2093 від 25.05.1959). Через п'ять років від архівіста та краєзнавця Володимира Францевича Самуйла до фондів потрапила поштівка «Город Кременчук, Полтавск. губ. Общий Вид города с Днепра на Пароходные пристани» (Акт № 3609 від 26.12.1964).

Більш ніж через десятиліття, у 1970 р., до фондів надійшли ще 4 поштівки з краєвидами Кременчука. Вони входили до комплексу предметів, переданих полтавцем Олександром Адамовичем Лопатецьким (Акт № 5697 від 27.01.1970).

Суттєво збільшилася колекція у 1984 р. після придбання 90 поштових карток епохи модерну у полтавця Миколи Миколайовича Матюшенка (Акт № 9402 від 06.02.1984). Серед придбаної типографської продукції 31 одиниця з цікавої для нас тематики.

Таким чином, підгрупа «Поштові листівки початку ХХ ст. з видами Кременчука» складається з 55 одиниць основного фонду групи зберігання «Документи». Серед них 18 ілюстровані світлинами з видами Дніпра (див. список).

Городъ КРЕМЕНЧУГЪ. Лѣсная Пристань и Лѣсопильни на Днѣпрѣ

Рис. 3.
Кременчук.
Лісова пристань
і лісопильні
на Дніпрі.
(ПКМВК 55199
Д 79110).

Відповідно до узагальненої класифікації ілюстративних поштових карток, запропонованої відомим колекціонером М. С. Забоченем, досліджувані поштівки можемо віднести до групи документальних фотолистівок, на яких відтворені натуральні світлини [6, с. 10]. Поглибити систематизацію можна завдяки методикам сучасних дослідниць Н. К. Лаврук та Г. М. Ларіної [9; 10]. Так, за призначенням виділяють інформаційно-зображальну групу листівок, що містять ілюстрацію та текстовий супровід, за типом зображень – видові поштівки [9, с. 190; 10, с. 113].

Важливим аспектом атрибуції поштових карток є встановлення дати їх випуску. Спираючись на методика, запропоновану українською філокартисткою І. В. Дробною [3], авторами були визначені ймовірні хронологічні межі для кожного окремого музейного предмету (див. список). Укажемо, що автори послуговувалися двома «рубіжними» датами в еволюції поштового бланку, яким, у першу чергу, є поштівка. У 1904 р. було введено розділову смугу на адресній стороні відкритих листів. У 1909 р. словосполучення «Відкритий лист» замінили написом «Поштова картка». На листівки 1910-х рр. указують: відсутність рекомендацій «для листа», «для адреси», дещо більше поле для листа, ніж для адреси [3, с. 278]. Крім того, дати, проставлені на поштових штемпелях, визначають верхню межу видання, тобто час, не пізніше за який листівка могла вийти з друку.

Візуальний аналіз видавничого маркірування та типографських написів, розміщених на досліджуваних відкритих листах, свідчить про переважання місцевої продукції (див. список). Дев'ять музейних предметів презентують діяльність кременчуцького Канцелярського магазину Е. Х. Толчинського. Варто відмітити, що на поштівках не вказані імена фотографів, з чиїх негативів виготовлені ілюстрації.

М. С. Забочень виділяє три категорії видавничих знаків: літерний (представлені ініціали видавця чи видавництва); сюжетний (символічне зображення емблеми видавництва) і змішаний (ініціали видавництва чи видавця поєднували із сюжетними зображеннями) [6, с. 12–13].

Кременчуцький видавець Е. Х. Толчинський використовував літерний спосіб позначення видавничого знаку. У колекції ПКМВК зберігаються поштові картки, випущені ним у різний період діяльності. Відповідно до переліку, складеного кре-

Рис. 4.
Кременчук.
Берлини на Дніпрі.
(ПКМВК 55196
Д 7908).

менчуцьким краєзнавцем та філокартистом М. О. Бутком, можемо віднести їх до двох серій, що мають незначні відмінності в оформленні адресних та ілюстративних боків [7, с. 199–201]. Перша вирізняється тим, що світлини на ілюстративних сторонах тяжіють до верхнього лівого кута, утворюючи широкі вільні поля справа та внизу. Зліва вміщений напис «Писчебумажный магазин Е. Х. Толчинского, Кременчугъ», на нижньому чистому полі – назва поштівки. Друга група презентує серію «Розлив Дніпра» [7, с. 200]. Для її оформлення характерне нанесення позначок червоним кольором, під фото – лише назва поштової картки, видавниче маркірування знаходимо на адресному боці.

Адресна сторона поштових листівок, залежно від часу випуску, мала незначні відмінності, але загалом була подібною. Розподілена на дві частини: ліва – для повідомлення, права – адреси та марки, на що вказують написи «Место для письма» («Для письма»), «Место для адреса» («Для адреса»), «Место для марки». Лінійовання й текстування виконане у чорному або червоному кольорах. Бланк позначався заголовком «Открытое письмо» та «Carte Postale» (з французької – «Поштова картка»).

Зауважимо, що необхідно розрізняти фотографічні та фототипічні листівки. Оригінальні фотографічні листівки мали глянцеве покриття, фотографії при цьому способі проявлялися безпосередньо на бланк листівки, а їх наклад, як правило, був нечисленним. Фототипічні листівки не мали глянцевого покриття, а в основі їх зображення була фотографія, видана фотомеханічним способом друку. Наклад таких листівок досягав 15 000 відбитків. Саме таким чином виконана досліджувана типографська продукція Е. Х. Толчинського. Інші поштівки, хоч і видрукувані з тих самих негативів (судячи з композиції та окремих деталей), відносяться до кольорової немаркованої серії. Такі фототипічні листівки розмальовувались від руки в оригінал-макеті і, як правило, друкувалися способом трикольорової фототипії [4, с. 45].

Розглянемо детальніше зображення, вміщені на поштових картках. На основі візуального аналізу за сукупністю ознак їх можна об'єднати у кілька умовних груп

Рис. 5.
Кременчук.
Залізничний міст
через Дніпро.
(ПКМВК 55188
Д 7900).

(категорій): 1) панорами міста (види з Дніпра); 2) об'єкти інфраструктури (пристані, мости); 3) пейзажі (скелясті береги, затоки); 4) природні явища (повінь).

Скласти уявлення про загальний вигляд міста з центральної водної артерії України – Дніпра дають змогу п'ять поштових карток (Д 1527, Д 5586, Д 7902, Д 7909, Д 7917). Три – панорамні світлини Кременчука, дві виготовлені з одного негативу, одна з них підфарбована (Д 7902, Д 7917), ще одна зображує міський краєвид з іншого ракурсу, підфарбована (Д 1527) (рис. 1). Забудова узбережжя щільна, будинки переважно одноповерхові, цегляні, під вкритими залізом дахами, за ними видніються поодинокі дерева, церква. Військовий та мандрівник С. І. Турбін у кінці ХІХ ст. залишив наступний опис: «Кременчук гарно забудований і справедливо вважається кращим містом губернії» [2, с. 94]. Ще на двох однакових поштівках зображена невелика частина узбережжя (Д 5586, Д 7909). На світлині відтворене характерне для Кременчука явище – будинки розміщені на основах з бутового каменю. Проекти з укріплення берегів від розмиву виникли ще у 1820-х рр., однак, за барком коштів та бюрократичними перепонами, були реалізовані лише у 40-х рр. ХІХ ст. Відповідно до задумів інженерів, високий берег від гирла р. Кагамлик до початку Смоляної пристані планувалося укріпити кам'яною стіною, а похилий – від Смоляної до кінця лісових пристаней, – викласти бутовим каменем. На початок ХХ ст., коли й була зроблена світлина, укріплення берегової смуги від пасажирської пристані до гирла Кагамлика було завершене (рис. 2) [15].

Друга, найбільша з-поміж досліджуваних поштових карток, група презентує об'єкти інфраструктури міста: міст через Дніпро, лісову та пристані пароплавства (Д 1527, Д 7900, Д 7902, Д 7903, Д 7907, Д 7910, Д 7911, Д 7916, Д 7917).

Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Кременчук уважали одним з найважливіших торгових пунктів на Дніпрі [2, с. 96; 16, с. 80]. На початку ХХ ст. кременчуцька пристань займала 34-е місце серед усіх пристаней внутрішніх вод Росії. Річний рух вантажу тут доходив до 21,4 млн. пудів [14, с. 224]. На значний економічний центр Кременчук перетворило вигідне географічне розташування на кордоні чотирьох губерній (Полтавської, Катеринославської, Херсонської та Київської) і на середині між гирлом Дніпра і найвищою точкою судноплавства [5, с. 328].

Рис. 6.
Затока Дніпра
поблизу
Кременчука.
(ПКМВК 55192
Д 7904).

В означений період у місті зосереджувався збут сільськогосподарської продукції як Полтавської губернії, так і сусідніх. Звідси, вниз по Дніпру, відправляли хліб, льон, дерев'яний посуд, спирт тощо. До Кременчука доставляли з півночі дьоготь, смогу, ліс, вапно, а з півдня – сіль, переважно з Криму. З Кременчука ці товари поширювалися не лише Полтавською, а й усіма прилеглими губерніями [5, с. 329].

Найдавнішими та постійними предметами кременчуцької торгівлі були ліс, хліб і сіль. Ліс справляли переважно з губерній, що лежали по ріках Сож, Десна і Прип'ять. Частина вантажів відправлялася повз місто, а решта – вивантажувалася у Кременчуці і розходилася Херсонською, Катеринославською і Полтавською губ. Величезна лісова пристань міста завжди приваблювала масу робочих рук і давала значний дохід. Тому історик Кременчука Ф. Д. Ніколайчик стверджував: «Кременчуцька лісова пристань чи не найбільша з усіх подібних пристаней на Дніпрі» [12, с. 170]. Саме її зображеннями ілюстровані чотири поштівки (Д 7902, Д 7910, Д 7911, Д 7917) (рис. 3).

Дніпром плавали різні типи суден: несамохідні та на паровій тязі. Серед непарових називають: байдаки, барки, баржі, берліни, галери, гіляри, дуби, плоти тощо [1, с. 115; 14, с. 226]. Зупинимося на берлінах, адже саме ці судна зображені на поштової картці з обліковими позначеннями ПКМВК 55196, Д 7908. Довжина берлін становила 10–16 сажнів (18,3–29,3 м), ширина – 2–4 сажні (3,7–7,3 м), вантажопідйомність – 6–12 тисяч пудів (98–196 т). Берліни витіснили байдаки, адже були більш легкі та маневрені, могли ходити проти течії [1, с. 116]. На цих човнах перевозили переважно хліб, лісові матеріали, овочі й інші товари. Вони були однощогловими, мали гострі носи, що виступали над кормою (рис. 4) [14, с. 226].

Поштова листівка з обліковими позначеннями ПКМВК 55188, Д 7900 ілюстрована світлиною залізничного мосту через Дніпро, спорудженого за проектом інженера-полковника А. Є. Струве у 1872 р. Кременчуцький або Крюківський міст металеві конструкції багаторозкісної системи складався з 22 залізних ферм, змонтованих на двох кам'яних підвалинах і річкових биках, основою яких були кесони (рис. 5). Довжина мосту становила 962 м [11, с. 95–96].

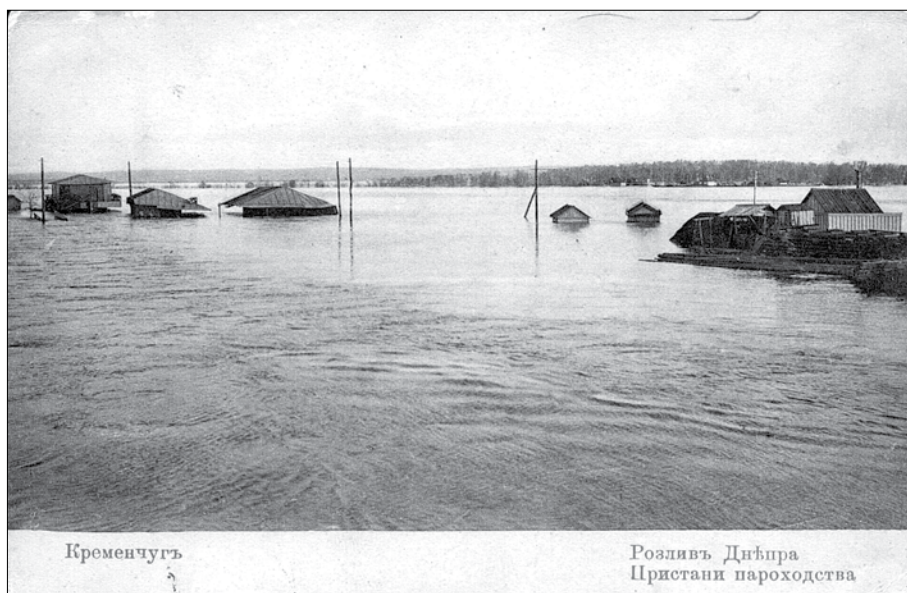

Рис. 7.
Кременчук.
Розлив Дніпра.
Пароплавні
пристані.
(ПКМВК 55191
Д 7903).

Під час зйомки дніпровських пейзажів у околицях Кременчука ракурс змінювався: з міста переміщувався на водні простори. Чотири поштові картки з музейної колекції презентують дніпровські краєвиди (Д 5566, Д 5577, Д 7904, Д 7918). На однакових поштівках Д 5566 та Д 5577 уміщені світлини, названі «Скелястий берег», Д 7904 та Д 7918 – «Затока Дніпра поблизу Кременчука». Кременчук розміщений на піщаному низькому узбережжі, однак на лівому березі Дніпра є окремі виступи твердих кристалічних порід, що й відображено на світлині початку ХХ ст. На іншій фотографії бачимо ще одне типове явище – затока, що утворилася після розливу річки. Русло Дніпра розбите невеликим острівцем, порослим деревами (рис. 6).

У об'єктив невідомого фотографа початку ХХ ст. потрапило і таке характерне для Кременчука явище, як повінь. Історик М. І. Арандаренко наголошував, що, незважаючи на зручність розташування для торгівлі, місцезнаходження Кременчука «...невигідне для місцевих жителів, бо місто знаходиться на низькому піщаному березі, що зазнає підтоплення» [1, с. 127]. У музейній колекції зберігаються дві поштівки кременчуцького видавця Е. Х. Толчинського з серії «Розлив Дніпра» із порядковими номерами 18 і 19 (Д 7903, Д 7906) (рис. 7).

У «Поштово-Телеграфному журналі» за 1902 р. подана цікава характеристика поштівок: «Не лише великі та малі міста, курорти, кожен віддалений куточок, якщо він має хоч найменші пам'ятки, або його відвідують туристи, створює свої власні відкриті листи з видами» [13, с. 100]. І хоча документальні листівки, які випускали місцеві підприємці, не завжди вирізнялися різноманітністю сюжетів, бо зйомка потребувала професійного обладнання та спеціальних навичок, все ж саме вони формували пізнавані «бренди» міста, створювали йому імідж. Значна кількість світлин з видами Дніпра свідчить про його важливе значення у житті Кременчука та бажання фотографів сформувати стійкі асоціації міста і річки. Досліджені поштові листівки – унікальні іконографічні джерела міського повсякдення, котрі підтвердили, що фотомитцям початку ХХ ст. вдалося ототожнити образ території міста з конкретним сегментом простору.

**Анотований список поштових листівок початку ХХ ст. з видами Дніпра
(з фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського)**

№ п/п	Облікові позначення	Короткий опис	Видавництво, місце випуску	Датування	Джерело надходження
1.	ПКМВК 19487 Д 1527	Поштова листівка. Місто Кременчук, Полтавської губернії. Загальний вид міста з Дніпра на пароплавні пристані	Російська імперія	1910-ті рр.	Передано В. Ф. Самуйлом. Акт № 3609 від 26.12.1964
2.	ПКМВК 16033 Д 5566	Поштова листівка. Кременчук. Скелястий берег Дніпра	Канцелярський магазин Е. Х. Толчинського, Кременчук	1904-1909 рр.	Передано Р. Ф. Гузій. Акт № 1976 від 28.10.1958
3.	ПКМВК 16365 Д 5577	Поштова листівка. Кременчук. Скелястий берег Дніпра	Канцелярський магазин Е.Х. Толчинського, Кременчук	1904-1909 рр.	Передано Пензенським обласним краєзнавчим музеєм. Акт № 2093 від 25.05.1959
4.	ПКМВК 16374 Д 5586	Поштова листівка. Кременчук. Вид з Дніпра	Канцелярський магазин Е.Х. Толчинського, Кременчук	1904-1909 рр.	Передано Пензенським обласним краєзнавчим музеєм. Акт № 2093 від 25.05.1959
5.	ПКМВК 55188 Д 7900	Поштова листівка. Місто Кременчук, Полтавська губернія. Залізничний міст через Дніпро	Російська імперія	1910-1913 рр.	Придбано у М.М. Матюшенка. Акт № 9402 від 06.02.1984
6.	ПКМВК 55190 Д 7902	Поштова листівка. Місто Кременчук, Полтавська губернія. Загальний вид міста з Дніпра на лісові пристані	Російська імперія	1910-1912 рр.	Придбано у М.М. Матюшенка. Акт № 9402 від 06.02.1984
7.	ПКМВК 55191 Д 7903	Поштова листівка. Кременчук. Розлив Дніпра. Пристані пароплавства. № 19	Канцелярський магазин Е. Х. Толчинського, Кременчук	1904-1909 рр.	Придбано у М.М. Матюшенка. Акт № 9402 від 06.02.1984
8.	ПКМВК 55192 Д 7904	Поштова листівка. Місто Кременчук, Полтавська губернія. Затока Дніпра поблизу Кременчука	Російська імперія	1910-ті рр.	Придбано у М.М. Матюшенка. Акт № 9402 від 06.02.1984
9.	ПКМВК 55193 Д 7905	Поштова листівка. Кременчук. Буксирний пароплав на Дніпрі	Канцелярський магазин Е. Х. Толчинського, Кременчук	1904-1906 рр.	Придбано у М.М. Матюшенка. Акт № 9402 від 06.02.1984
10.	ПКМВК 55194 Д 7906	Поштова листівка. Кременчук. Розлив Дніпра. Міські скотобійні. № 18	Канцелярський магазин Е.Х. Толчинського, Кременчук	1904-1909 рр.	Придбано у М.М. Матюшенка. Акт № 9402 від 06.02.1984
11.	ПКМВК 55195 Д 7907	Кременчук. Пристані пароплавів на Дніпрі	Канцелярський магазин Е.Х. Толчинського, Кременчук	1904-1909 рр.	Придбано у М.М. Матюшенка. Акт № 9402 від 06.02.1984

12.	ПКМВК 55196 Д 7908	Кременчук. Берліни на Дніпрі	Канцелярський магазин Е.Х. Толчинського, Кременчук	1904-1909 рр.	Придбано у М.М. Матюшенка. Акт № 9402 від 06.02.1984
13.	ПКМВК 55197 Д 7909	Поштова листівка. Кременчук. Пристані пароплавів на Дніпрі	Канцелярський магазин Е.Х. Толчинського, Кременчук	1904-1909 рр.	Придбано у М.М. Матюшенка. Акт № 9402 від 06.02.1984
14.	ПКМВК 55198 Д 7910	Поштова листівка. Місто Кременчук. Лісова пристань і лісопильні на Дніпрі	Російська імперія	1910-1914 рр.	Придбано у М.М. Матюшенка. Акт № 9402 від 06.02.1984
15.	ПКМВК 55199 Д 7911	Поштова листівка. Місто Кременчук. Лісова пристань і лісопильні на Дніпрі	Російська імперія	1910-1914 рр.	Придбано у М.М. Матюшенка. Акт № 9402 від 06.02.1984
16.	ПКМВК 55204 Д 7916	Поштова листівка. Місто Кременчук, Полтавської губернії. Пароплавні пристані на Дніпрі	Російська імперія	1910-ті рр.	Придбано у М.М. Матюшенка. Акт № 9402 від 06.02.1984
17.	ПКМВК 55205 Д 7917	Поштова листівка. Місто Кременчук, Полтавської губернії. Загальний вид міста з Дніпра на лісові пристані	Російська імперія	1910-ті рр.	Придбано у М.М. Матюшенка. Акт № 9402 від 06.02.1984
18.	ПКМВК 55206 Д 7918	Поштова листівка. Місто Кременчук, Полтавської губернії. Затока Дніпра поблизу Кременчука	Російська імперія	1910-ті рр.	Придбано у М.М. Матюшенка. Акт № 9402 від 06.02.1984

Джерела та література

1. **Арандаренко Н. И.** Записки о Полтавской губернии. В 3-х ч. Ч. III / Н. И. Арандаренко. – Полтава: В типографии Губернского правления, 1852. – 495 с.
2. Днепр и Приднепровье. Описание губерний / Сост. С. Турбин. – СПб.: Типография товарищества «Общественная польза», 1877. – 156 с.
3. **Дробна І. В.** Джерелознавчий аналіз документальних листівок: етапи дослідницької процедури / І. В. Дробна // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Вип. 2. – 2008. – С. 247–281.
4. **Ермилов Н.** Фотографические открытые письма. Любительское изготовление открытых писем и иллюстрирование их фотографическим путем / Н. Ермилов. – СПб.: Типография Ц. Крайзъ, 1906. – С. 43–51.
5. Живописная Россия: в 19 т. – Т. 5: Ч. 1 / Под ред. П. П. Семенова. – СПб.: Т-во М. О. Вольф, 1897. – 332 с.
6. **Забочень М. С.** Филокартия: краткое пособие-справочник / М. С. Забочень. – М.: Связь, 1973. – 104 с.
7. **Кобзар В. В.** Поштові листівки Кременчука-Крюкова (кін. XIX – поч. XX ст.) / В. В. Кобзар, М. О. Бутко // Кременчуку 440 років: зб. мат-лів III регіональної наук.-практ. конф., присвяч. 440-й річниці заснування міста Кременчука. – Кременчук: ПП Щербатих, 2011. – С. 197–201.
8. **Краснов А.** Полтавщина / А. Н. Краснов // Европейская Россия. Иллюстрированный географический сборник / Сост. А. Крубером, С. Григорьевым, А. Барковым, С. Чафравковым. – М.: Т-во И. Н. Кушнерев и К°, 1906. – С. 387–397.

9. **Лаврук Н. К.** Типологія українських листівок кінця XIX – початку XX ст. / Н. К. Лаврук // МІСТ: мистецтво, історія, сучасність, теорія. – 2009. – Вип. 6. – С. 184–193.
10. **Ларина А. Н.** Иллюстрированная открытка: вопросы атрибуции / А. Н. Ларина // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – 2012. – № 6. – С. 214–224.
11. **Лушакова А. Н.** Улицами старого Кременчука / А. Н. Лушакова, Л. И. Евселевский. – К.: Техніка, 1997. – 152 с.
12. **Николайчик Ф. Д.** Город Кременчук: исторический очерк / Ф. Д. Николайчик. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1891. – 224 с.
13. Открытые письма с видами // Почтово-Телеграфный журнал. – 1902. – Январь. – С. 100.
14. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. П. Семенова. В 19 т. – Т. 7. Малороссия. – СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1908. – 518 с.
15. **Соколова І. М.** Заходи по укріпленню берегової лінії і поглибленню та виправленню русла біля Кременчука / І. М. Соколова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://okrain.net.ua/article/read/meropriyatiya-po-ukreplenyu-beregovoj-linii-kremenchuga.html>
16. **Янсон Ю. Э.** Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе / Ю. Э. Янсон. // Труды экспедиции, снаряженной Императорским Вольно-Экономическим и Русским Географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России. – Т. II. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1870. – Вып. 2. – С. 77–491.

О. С. Сулима, Н. М. Шумейко

**Кременчуцькі види Дніпра на поштівках початку XX ст.
з фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського**

Наводиться аналіз поштових листівок початку XX ст. зі світлинами Дніпра в околицях Кременчука, що зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: поштова листівка, м. Кременчук, р. Дніпро, колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

O. S. Sulyma, N. M. Shumeiko

**Kremenchuk Sights of the Dnieper River at the Postcards of the Early 20th c.
in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum Funds**

An analysis of postcards of the early 20th c. with photos of Kremenchuk outskirts, saved in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum funds, is given.

Keywords: postcard, Kremenchuk, the Dnieper River, collection, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

В. І. Саранча

(м. Кременчук)

ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914-1917 рр.)

Про специфіку функціонування органів місцевого самоврядування Полтавщини в умовах Першої світової війни, діяльність самоврядувань Полтавщини у сфері освіти та медицини, організації допомоги сім'ям мобілізованих і біженцям, боротьбу з дорожнечою і дефіцитом товарів.

Ключові слова: Полтавська губернія, Перша світова війна, місцеве самоврядування, земство, управа, мобілізація, допомога

Урядовий курс на масштабну трансформацію структур управління з наданням широких повноважень територіальним громадам актуалізує історичні дослідження діяльності органів місцевого самоврядування наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. Особливо цінним із практичної точки зору може стати досвід роботи земств і міських управ у кризових умовах Першої світової війни. Варто відмітити, що цей період в історії місцевого самоврядування Полтавщини висвітлений недостатньо й потребує детального дослідження. Так, у посібнику «Економічна діяльність Полтавського губерньського земства у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть» [9] Перша світова війна не згадується взагалі, а студія А. І. Козаченка з цього приводу [10] має лише оглядовий характер.

Метою статті є дослідження особливостей функціонування органів місцевого самоврядування Полтавщини в умовах Першої світової війни.

З останньої чверті ХІХ ст. у Російській імперії склалися дві гілки управління: чітка вертикаль державної влади та органи місцевого самоврядування. Основним сполучним елементом між центральними установами і периферією була губерньська адміністрація.

У роки війни значно розширилася сфера діяльності органів місцевого самоврядування, яка охопила не лише вирішення регіональних проблем, а й виконання питань загальнодержавного значення. Центральна влада, зосереджена на веденні бойових дій, делегувала земським і міським органам турботи про життєзабезпечення населення й організацію тилу. Міські управи робили кроки в напрямку стабілізації цін, налагодження власної системи постачання предметів першої необхідності. Імператорський уряд поклав на органи самоврядування низку нових завдань: квотування державної допомоги сім'ям мобілізованих, організацію догляду за пораненими й турботу про біженців. З ініціативи земств до цього переліку додалося виробництво озброєння і військового знаряддя.

Значну частку в міських і земських управах Полтавщини складали представники місцевого дворянства й торговельно-промислової еліти, які неодноразово

обиралися до цих органів. Чергові вибори до земств і міських дум відбулися в губернії у 1913–1914 рр. в атмосфері передбачуваності та за відсутності підвищеного суспільного інтересу [18, № 483, 1913 р.].

За видатковою частиною бюджету земства Полтавської губернії посідали третє місце в країні, а за витратами на освіту й економічний благоустрій – перше. Кошторис губернського земства на 1913 р. складав 14 290 567 крб., видатки на народну освіту становили 38,9 %, медицину – 18,5 %, на економічний благоустрій – 12,7 %. Слід додати, що на Полтавщині загальні бюджетні видатки повітів (77,9 %) були більші за губернські, що становили 22,1 % [19, с. 1–13].

За рахунок неокладних зборів – грошових надходжень від урядових установ на освіту, позик і кредитів – покривалися 50,2 % витрат земств губернії. Решта видатків забезпечувалася за рахунок окладних зборів, значну частину яких складала оплата за користування земськими лісами й землями. Ця пропорція змінювалася під час війни, й у 1915 р. 60 % бюджету забезпечували окладні платежі [19, с. 1–13].

В умовах військового часу структура бюджету Полтавського губернського земства зазнала незначних змін. Протягом 1914–1917 рр. внаслідок зменшення надходжень від казни скоротилася частка видатків на освіту: 1914 р. – 36,65 %; 1915 р. – 29,18 %; у 1917 р. – 24,46 %. За рахунок скорочення витрат на будівництво й ремонт шкільних будинків загальна сума на розвиток народної освіти у 1915 р. зменшилася, у порівнянні з 1914 р., на 1 290 476 крб. (31,2 %). У той же час обсяги загальних видатків на медицину, економічний благоустрій, оплату боргів тощо мали щорічні коливання у межах 2–3 % [20, с. 209; 21, с. 167].

З початком війни значно збільшилися видатки земських управ на квартирування війська. Лише за рік із часу першої мобілізації Кременчуцька повітова управа витратила за цією статтею 16 016 крб. 17 коп., до яких у липні 1915 р. додалися щомісячні суми від 2 000 до 3 000 крб. за постій у Кохнівській волості близько 6 000 вояків і 400 коней [12, с. 17].

Основні видаткові статті бюджетів міських управ Полтавщини у 1912 р. мали наступний вигляд: оплата боргів – 18 %, народна освіта – 14,9 %, військова квартира повинність – 12,1 %, утримання апарату управління – 9,8 %. Найбільші бюджети мали Полтава – 946,3 тис. крб. і Кременчук – 688,7 тис. крб., а найменший серед повітових міст Зіньків – 25,8 тис. крб. [19, с. 137–139]. Протягом війни більшість міських бюджетів секвеструвалися. Так, у Кременчуці до закінчення війни відкладалося замощення низки вулиць і Соборної площі, будівництво захисної дамби біля Дніпра і прокладення нових трамвайних гілок.

У перші десятиліття ХХ ст. пріоритетними напрямками діяльності земств Полтавщини в галузі народної освіти були розбудова мережі початкових шкіл і забезпечення їх педагогічними кадрами. Педагогічне бюро, створене при губернській земській управі, відповідало за розповсюдження фахової літератури, організовувало спеціалізовані курси, а з жовтня 1914 р. видавало «Педагогічний журнал».

Підготовка педагогічних кадрів у губернії здійснювалася у церковній учительській школі та п'яти двокласних школах. У вересні 1914 р. завдяки зусиллям губернського земства в Полтаві відкрився Педагогічний інститут. Як і в довоєнний період, протягом 1914–1916 рр. у Кременчуці, Ромнах, Кобеляках і Пирятині проходилися педагогічні курси, котрі відвідало близько 1 000 слухачів.

Під час Першої світової війни на Полтавщині відкривається 110 початкових народних училищ, таким чином, їх загальна кількість, у порівнянні з 1913 р., зросла на 3%. У цей же період на 19,8 % збільшується загальна чисельність учнів початкових земських шкіл губернії, і станом на 01.01.1917 р. їх кількість становила 173 106 осіб, а частка дівчат зросла з 32 % до 37% [15, с. 199].

Чисельність педагогічних працівників губернії протягом 1914–1916 рр. збільшилася на 37,4 %, і на 1 січня 1917 р. вона становила 5 591 особу. Збільшення частки жінок-учителів з 66 % до 72,5 % пояснюється низкою мобілізаційних заходів і причинами економічного характеру. Тільки з Кременчуцького повіту в армію призвали понад 40 досвідчених земських вчителів, до того ж низька зарплата на тлі підвищення цін на товари першої необхідності в 1,5-2 рази спонукала педагогів-чоловіків шукати іншу роботу.

В умовах загострення економічної кризи Полтавське губернське земство підвищувало існуючі стипендії та призначало нові. Найбільші виплати – 375 крб. за рік – отримували уродженці Полтавської губернії – учні Московського Строганівського й Петроградського барона Штигліця училищ. Такий же розмір мала стипендія імені М. Лисенка для полтавців, які навчалися у Київському музичному училищі. Під особливим патронатом губернського земства знаходилася Лохвицька школа глухонімих, субсидії на утримання якої постійно зростали. Ця практика продовжувалася й під час війни [8, с. 17–21].

Водночас із піклуванням про підвищення рівня освіти педагогів губернське земство приділяло велику увагу покращенню матеріально-технічної бази шкіл, придбанню наочних посібників, відкриттю районних музеїв, використанню кінематографа в навчальних цілях [8, с. 34].

На Губернському земському зібранні 1914 р. порушувалося питання про необхідність створення для просвітницьких цілей земських кінематографів двох типів. Перший – при управах, з великим апаратом на бензиновому двигуні та механіком для його обслуговування. Другий – «шкільний», з апаратом типу «Кок» фірми «Пате», яким міг би управляти пересічний учитель [7, 49]. Заходи зі створення «земського кінематографа» були складовою в розбудові системи позашкільної освіти, основною базою якої мала стати мережа «народних будинків». Полтавська губернська земська управа зініціювала будівництво «народних будинків» ще у 1912 р., але нагальним це питання стало на початку війни. «Народний будинок» мав поєднувати функції бібліотеки-читальні та аудиторії для проведення навчальних курсів, занять, лекцій, музейних і художніх виставок, літературних вечорів тощо. Саме культурне дозвілля в «народному будинку» мало стати альтернативою горілці для тверезого села після заборони продажу алкогольних напоїв.

Губернське земство розробило перспективний план побудови «народних будинків» на 1916–1928 рр. і визначило розмір повітових внесків до спеціального фонду. На земських зібраннях 1915 р. доповіді щодо розбудови мережі «народних будинків» заслухали в 10 повітах, але видатки на їх будівництво до своїх кошторисів занесли тільки Кременчуцька (6 000 крб.) і Переяславська (10 000 крб.) управи, а решта – відклали це питання до кінця війни [5, с. 202–207].

Напередодні Першої світової війни за кількістю лікарських дільниць (157) Полтавщина посідала друге місце в імперії, а за чисельністю фельдшерських пунктів (200) – перше. За кошти губернського земства утримувалися соматична і психі-

атрична лікарні в Полтаві, лікарня у Кременчуці, психіатричні колонії під Полтавою та в Ромнах. Під час війни закінчувалося будівництво народного туберкульозного санаторію під Гадячем і водолікарні-курорту в Миргороді [6, с. 164–168].

На початку серпня 1914 р. на Полтавщині почалася розбудова земської шпитальної мережі, на розвиток якої губерньська управа асигнувала 350 000 крб. Видатки земства на утримання лазаретів для поранених і хворих вояків зростали протягом усієї війни: у 1914 р. – 3 422 крб. 62 коп.; у 1915 р. – 15 066 крб. 52 коп.; у 1916 р. – 16 085 крб. 79 коп., окрім того, 407 крб. 73 коп., надано на функціонування санітарного потягу ВЗС № 196 [13, с. 174; 14, с. 181; 15, с. 161].

Нормальному функціонуванню багатьох медичних закладів заважали перманентні мобілізації досвідчених лікарів і медсестер, на місце яких часто приходили особи з недостатньою кваліфікацією. Унаслідок мобілізацій трьох лікарів і чотирьох медичних сестер зі значним фізичним перевантаженням працював персонал Кременчуцької земської лікарні, який обслуговував населення великого регіону і шпиталь на 250 ліжок. Симптоматичним стало зростання під час війни смертності серед цивільних пацієнтів цього медичного закладу: 1914 р. – 6,7 %; у 1915 р. – 7,5 %; 1916 р. – 8,1 %, у 1917 р. – 10,2 %, тоді як у Полтавській земській лікарні частка смертей у 1914 р. становила 5,3 %, а у 1917 р. – 4,2 % [13, с. 160, 168; 14, с. 155, 168; 15, с. 132, 139].

Улітку 1915 р. на Полтавщині фіксувалися випадки захворювань на холеру й висипний тиф, а хвиля біженців із західних губерній несла потенційну загрозу щодо розповсюдження низки інфекційних хвороб. У січні 1916 р. на з'їзді земських лікарів прийняте рішення про створення санітарно-епідеміологічного бюро та інституту окружних санітарних лікарів. У липні-грудні 1916 р. санітарні загоони бюро виїжджали до 11 повітів Полтавщини для боротьби з випадками дизентерії, віспи, дифтерії, скарлатини, висипного і черевного тифу.

Унаслідок перших мобілізацій 1914 р. – найбільш масштабних за весь час війни – утворився великий прошарок цивільного населення, яке втратило годувальників, призваних до діючої армії. Для нейтралізації можливих проявів невдоволення виникла потреба в системі розподілу державної допомоги серед нової соціально незахищеної категорії населення.

Першим масштабним завданням військового часу, яке держава делегувала органам місцевого самоврядування, стало створення системи піклування про сім'ї мобілізованих до армії. Основна робота у цій справі була покладена на повітові піклування, які очолювали предводителі дворянства. До складу піклування входили повітовий військовий начальник, справник, податний інспектор, член землевпорядної комісії, земський начальник, представник від єпархії, міський голова повітового центру, міська управа в повному складі, а також повітова земська управа і два члени повітового земського зібрання, голови парафіяльних рад опіки й волосні старшини [2, с. 208–210]. Отже, у справі надання підтримки сім'ям мобілізованих об'єднувалися представники майже усіх державних і громадських інститутів, які існували в повіті. Безпосередня ж опіка у сільській місцевості покладалася на піклування, утворені на волосних сходах.

Дія закону від 25 червня 1912 р. щодо отримання продуктової (у грошовому еквіваленті) допомоги членам сімейств нижніх чинів запасу й ратників, призваних на дійсну військову службу, розповсюджувалася на осіб, які в мирний час утримувалися за рахунок праці мобілізованих. Під час війни до закону вносилися зміни, і

в 1915–1916 рр. цей контингент розширився за рахунок сімей новобранців дострокових призовів 1917 і 1918 рр., які мали пільгу I розряду [1, с. 144].

У серпні 1914 р. Полтавське губернське присутствіє у земських і міських справах визначило щомісячну грошову допомогу у розмірі: старшим членам сімейства – 1 крб. 25 коп., дітям до п'яти років – 2 крб. 50 коп. У той же час у деяких повітах піклувальні ради утримували на власні поточні видатки по 5-10 копійок з людини. В умовах значного підвищення цін розмір допомоги у 1917 р. збільшився до 6 крб. 50 коп. [4, ф. 991, оп. 1, спр. 41, арк. 37].

Відповідно до розрахунків Полтавського Губернського статистичного бюро середньорічний бюджет найбіднішої сільськогосподарської сім'ї (3,3 члени) становив 180 крб. 95 коп., а найбагатшої (6,8 членів) – 953 крб. 71 коп. Таким чином, державна грошова допомога забезпечувала третину річних видатків малозабезпеченої сільськогосподарської сім'ї – жінки з двома малолітніми дітьми [21, с. 161–165].

На позачергових зборах губернського земства 01.08.1914 р. розмір допомоги, визначений присутствієм, був визнаний достатнім. У той же час повітовим управам рекомендувалося визначити малозабезпечені сім'ї, які потребують персональної опіки. Крім того, було прийняте рішення про звільнення родин мобілізованих від оплати низки окладних земських зборів.

На серпневих повітових земських зборах утворилися місцеві піклування за сім'ями мобілізованих і визначено їх основні напрями роботи. У Костянтиноградському повіті на фінансування волосних піклувань асигнували 10 000 крб., а кожному сімейству надавалася одноразова допомога в розмірі 100 крб. Кременчуцька земська управа створила комісію з виявлення у волостях повіту малозабезпечених сімей і виділила кошти на агрономічні ділянки по 500 крб. для забезпечення потреб жінок-солдаток під час сільськогосподарських робіт [11, с. 66].

У липні 1914 р. лише з Лохвицького повіту призвали 2 986 запасних і ратників, які мали дітей до п'яти років, а загальна кількість неповнолітніх членів сімейств мобілізованих досягала 10 080 осіб. На їх утримання лише за перші 1,5 місяці війни Лохвицьке повітове земство сплатило 30 047 крб. 16 коп. У Кобеляцькому повіті від початку війни і до 01.09.1917 р. допомогу на загальну суму 4 548 851 крб. 54 коп. отримало 54 325 осіб [4, ф. 991, оп. 1, спр. 41, арк. 133, 165].

Середній вік жінки-солдатки становив 24,8 років. Розподіл за віковими групами мав наступний вигляд: молодша (18–21 рік) – 15 %; середня (22–29 років) – 71 %; старша (від 30 років) – 14 %. У віковій групі 18-23 роки 68 % солдаток не мали дітей, що дає підстави стверджувати про нетривалий термін шлюбу. У родинях мобілізованих вояків 69 % дітей були віком до п'яти років, 18 % мали вік 6–9 років. Підлітки 10–16 років, які б могли виконувати неважку сільськогосподарську працю, становили лише 13 % [4, ф. 991, оп. 1, спр. 2, арк. 1–14].

Особлива увага приділялася допомозі сім'ям працівників земств, покликаних до війська. Залежно від звання мобілізованого розраховувався розмір грошової допомоги. Повне жалування з останнього місця роботи виплачувалося родинам мобілізованих нижніх чинів і ратників, а сім'ям офіцерів, військових лікарів і чиновників – половина посадового окладу. Протягом 1914–1916 рр. земства Полтавщини на ці потреби витратили 698 640 крб. 17 коп. [13, с. 221; 14, с. 219; 15, с. 195].

Надання допомоги в містах Полтавщини покладалося на піклування, утворені при управах. Часто дефіцит міського бюджету гальмував цей процес. На початку

війни натовпи жінок мобілізованих вояків «штурмували» будинок Кременчуцької управи [18, № 670, 1914 р.]. Для забезпечення необхідних надходжень до спеціального фонду з виплати допомоги управа підвищила із січня 1915 р. оплату за проїзд у трамваї й тариф на користування водопроводом. Підняття ціни на проїзд у кременчуцькому трамваї з чотирьох до п'яти копійок за 10 днів дало додатковий прибуток у розмірі 307 крб. 63 коп. [18, № 790, 1914 р.; № 804, 1915 р.].

Губернське земство опікувалося долею дітей-сиріт, батьки яких загинули на фронтах Першої світової. Під час війни за кошти Романівського комітету з піклування за сиротами сільського стану у містечку Решетилівці розпочалося будівництво інтернату для 20 знедолених дітей. Учні трьох професійних навчальних закладів Полтавщини отримували «Романівські стипендії для сиріт II Вітчизняної війни» з фондів Романівського комітету й губернського земства [6, с. 10–11, 18–21].

Протягом 1914–1917 рр. губернське земство брало активну участь у справі збирання пожертв на потреби війни. Тільки за перший її рік за рахунок передачі в оренду зали управи, кухлевих зборів і благодійних симфонічних концертів, пожертв від приватних осіб, організацій та інших операцій отримано 20 116 крб. 81 коп. Зібрані кошти витратили на придбання продуктів і теплих речей для діючої армії, а частину з них перераховано до Тетянинського комітету, ВЗС і на допомогу біженцям-полякам [13, с. 223, 234; 14, с. 220, 221; 15, с. 196, 197].

Основу грошових надходжень у другому півріччі 1915 р. становили пожертви приватних осіб й організацій (40,6 %), а решту склали надходження від благодійного вечора із продажем лотерейних білетів; від корпорації Полтавської духовної єпархії на протези тощо. Основні витрати (75,3 %) у цей період припадали на закупівлю матеріалів й оплату праці швачок з пошиття білизни для вояків. У цей період до «полтавських» 9-ї і 60-ї піхотних дивізій та інших військових частин відправили 834 пуд. речей і продуктів, прийнятих на земському складі від сільських товариств і приватних осіб [13, с. 223, 234; 14, с. 220, 221; 15, с. 196, 197].

В умовах погіршення економічної ситуації інтенсивність надходжень до губернського фонду на потреби війни поступово згасала. Із другої половини 1915 р. земство не проводило кухлеві збори, а частка пожертв від приватних осіб й організацій знизилася з 25,8 % у 1914 р. до 9,8 % у 1916 р. У 1916 р. фонд поповнився за рахунок перехідних платежів і орендної плати за актову залу земської управи. У той же час до війська відправили 605 пуд. подарунків [13, с. 223, 234; 14, с. 220, 221; 15, с. 196, 197].

Перші випадки підняття цін на продовольчі товари в містах Полтавщини відмічалися одразу ж після оголошення мобілізації. Кременчуцька газета «Придніпровський голос» з 23.07.1914 р. констатувала щоденне подорожчання борошна, хліба, вершкового масла, цукру, оселедців. На середину грудня припало чергове підвищення цін на товари першої необхідності. На 10 % дорожчає цукор, на 40 % – гас, удвічі дорожчає сіль. У магазинах і на ринках не спостерігалось передріздвяного пожвавлення торгівлі, а в умовах бездоріжжя припинився підвіз продуктів із найближчих сіл [18, № 664, № 784, № 788, 1914 р.].

Продовольче питання на початку війни зовсім не порушувалося на державному рівні. У широких колах громадськості превалювали погляди, що в умовах падіння експорту в країні мають залишатися великі надлишки сільськогосподарської продукції, а складнощі, які з'явилися в господарському житті на початку війни, здава-

лися епізодичними [22, № 32, 1914 р.]. В урядових колах вважали підвищення цін на першому етапі війни проявом спекулятивної діяльності місцевих підприємців. 30 липня 1914 р. губернатори отримали циркуляр МВС, у якому рекомендувалося застосовувати всі важелі влади для боротьби зі спекуляцією товарами першої необхідності.

Транспортна криза унеможливила нормальне функціонування кременчуцьких млинів, і на початку 1915 р. відбулося чергове зростання цін на зернові культури. Для нормалізації ситуації на хлібному ринку губернії і виконання плану заготівлі продуктів для армії уповноважений С. Гриневич оголосив фіксовані ціни на жито, овес, гречку, пшеницю, ячмінь і просо [22, № 9, 1915 р.].

Реакцією на підвищення цін на товари першої необхідності стало відкриття нових споживчих товариств і спеціалізованих крамниць навіть у тих волостях губернії, де відкриття кооперативів до війни було непосильною справою. Зокрема, у період з осені 1914 р. по березень 1915 р. у Лохвицькому повіті відкрили десять споживчих товариств, які закуповували мануфактурні й бакалійні товари у спеціальних оптових крамницях Києва [22, № 16–17, 1915 р.].

У той же час за рахунок транспортних видатків ціни у споживчих крамницях знаходилися на рівні інших роздрібних торговельних закладів. Перешкодою для нормального функціонування споживчих товариств стала й таксація цін, запроваджена земськими й міськими управами на більшість товарів широкого вжитку. Якщо в нормальних умовах великі партії продуктів закуповувалися за оптовими цінами, то в умовах таксації торговці збували свій товар виключно за максимальними дозволеними цінами [22, № 16–17, 1915 р.].

Незважаючи на це, у селах, де функціонували споживчі товариства, фіксувалися ціни на 20–25 % нижче загальногубернського рівня. Забезпечення населення продовольством за зниженими цінами взяли на себе й деякі товариства дрібного кредиту Полтавщини. У 1915 р. Пирятинська каса випускала вагонами цукор, сіль, борошно й відпускала їх споживчим товариствам у кредит, але більшість подібних установ не перейняла цього досвіду. У першій доповіді губернської земської управи на зборах 1915 р. наголошувалося на неефективності таксації цін і необхідності залучення кооперативних товариств Полтавщини до першочергової справи – подолання дорожнечі [5, с. 1–7].

Масове прибуття біженців восени 1915 р. призвело до зростання цін на ринку житла й на товари широкого вжитку. У довоєнний період 57,5 % мешканців міст губернії орендували житло, а у Кременчуці й Полтаві цей показник становив 74,9 % і 74,2 % відповідно. Особливо гостро сприймалося підвищення орендної оплати житла населенням, доходи якого складали пенсії та інші форми соціальної допомоги. У рамках кампанії щодо боротьби з дорожнечею з липня 1915 р. повітові земства губернії встановили 10–20 % надбавку до зарплати своїх працівників [12, с. 99–101].

У цей період земство й кооперативні організації активно інформували населення щодо причин виникнення дорожнечі та засобів її подолання. Основними причинами явища називалися дезорганізація попиту торговими посередниками, які діяли у змові з потужними банківськими організаціями [22, № 33, 1915 р.].

Визначалися місцеві винуватці – скупники, баришники, спекулянти. До цих категорій зарахували й селян, які отримували значні прибутки від загальної руйнації господарських відносин. Збільшення доходів селян пояснювалося зростанням

оплати праці найманих робітників, сприятливою кон'юктурою на сільськогосподарському ринку і зменшенням витрат у зв'язку із заборонаю продажу алкоголю. Поточна економічна криза в Російській імперії визнавалася унікальною, тому боротьба з нею мала стати справою державною. На земства ж покладалося завдання «зупинити жадібність села, яке стало багатим як ніколи» [22, № 33, 1915 р.].

Узагалі в Російській імперії протягом першого року війни споживання зростало стихійно й не піддавалося нормуванню. Закупівля продуктів для армії викликала швидке зростання цін, що спонукало товаровиробників, які очікували отримання надприбутків, гальмувати насичення ринку [3, 83]. Таким чином, дезорганізація економічних стосунків значно підсилила позиції великих торгівців збіжжям.

Припинення продажу спиртних напоїв звільнило обсяг наявних коштів у населення імперії (близько 1,5 млрд. крб.) і створило підвищений попит на предмети широкого вжитку. Протягом війни ринок задовольняв потреби багатомільйонної армії в продуктах, які військовослужбовці до мобілізації вживали у значно меншій кількості [3, 85]. У той же час відбувається падіння загального рівня споживання міського населення, яке особливо стало помітним напередодні Лютневої революції.

На початку 1916 р. Микола II висловив думку про необхідність рішучої і плано-мірної боротьби місцевої влади з підвищенням цін. Міністерство внутрішніх справ доручило губернаторам залучити до цієї роботи міські й земські самоврядування і провести для детального розгляду питання надзвичайні земські збори й засідання міських Дум. На зборах висловлювалися думки щодо бажаності впорядкування залізничних перевезень і встановлення твердих цін в місцях виробництва товарів. Стало зрозуміло, що проблема дорожнечі вимагає рішень державного рівня, а заходи, що приймаються на місцях, не можуть привести до радикального вирішення проблеми [5, с. 1–7].

Навесні 1916 р. містами Полтавщини поширилася нова хвиля подорожчання життя. Напередодні Великодня дорожчали м'ясо, риба, птиця, а пізніше й гас, мило, сірники, відчувався дефіцит цукру, зростали розцінки на послуги перукарів, фотографів. За визначенням журналістів, візники «деруть з пасажирів за проїзд, скільки Бог на душу покладе». В умовах значного подорожчання взуття – до 20 крб. за пару черевиків і 6 крб. за ремонт чобіт – у пресі з'являються замітки про користь личаків. У той же час дефіцит і дорожнеча товарів не вносили кардинальних змін у життя заможних верств населення міст, для яких до крамниць завозилися партії імпортової галантереї [17, №№ від 14.08.1916 р.; 18, № 1171, № 1179–№ 1181, № 1190].

У цей період губерньський центр переживає цукрове, соляне, сірникове й масляне «голодування». Унаслідок чуток про припинення постачання гасу, що циркулювали містом у вересні 1916 р., в Полтаві з'являються «гасові хвости». Протягом останнього передреволюційного року споживання продуктів і купівля промислових товарів у сім'ях з достатком нижче середнього падає до мінімального рівня, а м'ясо й риба фактично виходять з раціону. Для боротьби з дорожнечею у Кременчуці утворилися споживчі кооперативи «Загальна користь» і «Самодопомога», які відкривали власні крамниці, будували хлібопекарні тощо [17, № від 20.09.1916 р.; 137, № 1181].

У той же час чергові заходи з таксації цін не призвели до бажаних результатів. На полтавських базарах за «таксовану» ціну на м'ясо покупець міг його прос-

то не знайти або ризикував отримати продукт низької якості. На кременчуцьких ринках продавали сурогати молока; при таксованих цінах на хліб знизилася його якість та зменшилася вага батонів і булок [5, с. 1–7].

За розпорядженням губернського керівництва поліція намагалася слідкувати за порушеннями у сфері торгівлі й виявляти факти приховування товарів. Губернське керівництво покладало сподівання на співпрацю населення з поліцією, які внаслідок традиційно негативного сприйняття органів правопорядку залишилися нездійсненими. Боротьба з порушниками, як правило, закінчувалася фіксацією у протоколах пояснень на кшталт: «Мій млин за межею міста», «Ми по таксі повинні продавати тільки городянам», «Нехай пани гризуть свою таксу» [23, ф. 321, оп. 1, спр. 224, арк. 34; 5, с. 1–7].

Розуміння хибності таксації цін спонукало місцеве самоуправління до більш широкої співпраці зі споживчими товариствами. У випадках неможливості подолати дефіцит окремих продуктів, зокрема цукру, запроваджувалося карткове забезпечення [16, № 4, 1917 р.]. В умовах зростання дефіциту на велику групу товарів земські й міські управи Полтавщини зверталися до державних органів влади з питанням можливості отримання коштів для їх закупівлі. З огляду на потік подібних заяв з жовтня 1916 р. утворено фінансову комісію, яка мала вирішити питання щодо надання позик органам місцевого самоврядування.

Таким чином, протягом війни органи місцевого самоврядування значно розширили сферу своєї діяльності. Професійні кадри земств і міських громадських управлінь мали високий рівень практичного досвіду й добре налагоджену систему комунікацій, що інтенсивно використовувалися імперською адміністрацією.

Під час війни продовжувала зростати матеріально-технічна база шкіл, планувалася розбудова мережі закладів позашкільної освіти і культурного відпочинку. Міські самоврядування брали активну участь у розбудові шпитальної мережі, допомозі біженцям, сім'ям мобілізованих вояків. Окремим напрямом роботи земств і міських управ Полтавської губернії в умовах Першої світової війни стали заходи з регламентації споживчого ринку, які полягали у таксації цін, закупівлі товарів широкого вжитку і виплаті спеціальної грошової допомоги.

Формат статті не дає можливості розкрити всі аспекти діяльності органів місцевого самоврядування Полтавщини під час Великої війни, зокрема організацію військово-промислових комітетів, постачання сільськогосподарської продукції та коней до діючої армії тощо. Ці напрями в роботі земств і міських управ Полтавської губернії заслуговують на окремі ґрунтовні студії.

Джерела та література

1. **Авербах Е. И.** Законодательные акты вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств-советов: распоряжения и постановления министров и др. Т. 3 / Е. И. Авербах. – Пг.: Труд, 1916. – 788 с.
2. **Авербах О. И.** Законодательные акты вызванные войною 1914–1916 гг.: законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств-советов: распоряжения и постановления министров и др. Т. 1. Издание 2-е / О. И. Авербах. – Пг.: Труд, 1916. – 700 с.
3. **Букалова С. В.** Орловская губерния в годы Первой мировой войны: социально-экономические, организационно-управленческие и общественно-политические аспекты

- (дореволюційний період: июль 1914 – февраль 1917 г.) : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / С. В. Букалова. – Орел, 2005. – 294 с.
4. Державний архів Полтавської області.
  5. Доклады губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию 51 очередного созыва за 1915 год. – Полтава: Типография Фришберга, 1916. – 337 с.
  6. Доклады губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию 52-го очередного созыва. 1916 года. – Полтава: Электрическая типо-литография И. Л. Фришберга, 1917. – Вып. II. – 228 с.
  7. Доклады губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию 50 очередного созыва за 1914 год. – Полтава: Типо-литография И. Л. Фришберга, 1915. – 345 с.
  8. Доклады Полтавскому губернскому земскому собранию 52-го очередного созыва губернской земской управы. Вып. I. – Полтава: Типо-литография И. Л. Фришберга, 1917. – 222 с.
  9. Економічна діяльність Полтавського губернського земства у другій половині XIX – на початку XX століть: навчальний посібник / Л. Л. Бабенко, С. В. Шульга, В. В. Зелюк; ПОППЮ; ПНПУ. – Полтава, 2012. – 80 с.
  10. **Козаченко А. І.** Особливості діяльності Полтавського земства у період першої світової війни (1914–1916 рр.) [Електронний ресурс] / А. І. Козаченко. // Теорія і практика правознавства. – 2014. – Вип. 1. Режим доступу : URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipr_2014_1_3.pdf
  11. Кременчугское земство Полтавской губернии. Постановления Земских собраний за 1914 год чрезвычайных: 28 марта и 11 августа и очередного 50 созыва 3 и 4 ноября с докладами управы и приложениями к ним. – Кременчуг: Типография наследников И. А. Дохмана, 1915. – 403 с.
  12. Кременчугское земство Полтавской губернии. Постановления земских собраний за 1915 год чрезвычайных: 5 июля и 18 декабря и очередного 51 созыва 11, 12 и 13 ноября с докладами управы и приложениями к ним. – Кременчуг: Типография наследников И. А. Дохмана, 1915. – 446 с.
  13. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1914 год. – Полтава: Типо-литография И. Л. Фришберга, 1915. – 224 с.
  14. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1915 год. – Полтава: Типо-литография И. Л. Фришберга, 1916. – 225 с.
  15. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1916 год. – Полтава: Типо-литография И. Л. Фришберга, 1918. – 224 с.
  16. Полтавские губернские ведомости. – г. Полтава. – 1917. – Январь-февраль.
  17. Полтавский день – г. Полтава. – 1916. – Июль-сентябрь.
  18. Приднепровский голос. – г. Кременчуг. – 1913. – Январь-декабрь; 1914. – Январь-апрель, июль-декабрь; 1915. – Январь-февраль; 1916. – Март-июнь; 1917. – Январь.
  19. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1913 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1916. – 131 с.
  20. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – 240 с.
  21. Статистичний справошник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – 185 с.
  22. Хуторянин. – Полтава. – 1914. – Май-декабрь; 1915. – Январь-декабрь; 1916. – Январь-декабрь; 1917. – Январь-февраль.
  23. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

В. І. Саранча

**Органи місцевого самоврядування Полтавської губернії
під час Першої світової війни (1914–1917 рр.)**

Досліджується специфіка функціонування органів місцевого самоврядування Полтавщини в умовах Першої світової війни. Розглянуто структуру й динаміку бюджетів губернського земства й міських управ під час війни. Особливу увагу приділено висвітленню діяльності самоврядувань Полтавщини у сфері освіти та медицини, організації допомоги сім'ям мобілізованих і біженцям. Показано дії органів місцевого самоврядування у боротьбі з дорожнечею і дефіцитом товарів.

Ключові слова: Полтавська губернія, Перша світова війна, місцеве самоврядування, земство, управа, мобілізація, допомога

V. I. Sarancha

The Local Government of Poltava Region during the First World War (1914–1917)

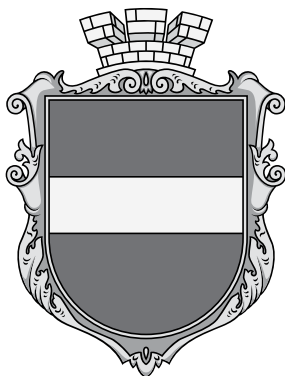
The specificity of the functioning of the local government of Poltava Region during the First World War is explored. Structure and dynamics of budgets of Guberniia Zemstvo and city administrations during the war are also considered. Special attention is paid to the activity of the local government of Poltava Region in the field of education and medicine, organization of assistance to mobilized families and refugees. Actions of the local government against the high cost and commodity deficit are shown.

Keywords: Poltava Guberniia, the First World War, local government, Zemstvo, administration, mobilization, help.

СУЧАСНИЙ ГЕРБ КРЕМЕНЧУКА

Герб Кременчука – районного центра
Полтавської області.

Синій щит зі срібною балкою. Ілюструє географічне розташування міста: срібна смуга означає річку Дніпро, яка протікає через місто. Щит обрамований декоративним картушем і увінчаний срібною міською короною з трьома вежками. Автор – А. Гречило. Затверджений 21 вересня 1995 року рішенням Кременчуцької міської ради.

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ЗАЛІЗОРУДНОЇ МАГНІТНОЇ АНОМАЛІЇ

Зібрано та проаналізовано інформацію про історію геологічних досліджень і сьогодення Кременчуцької залізорудної магнітної аномалії. Відображено запаси Кременчуцької магнітної аномалії. У її межах нині налічується 10 родовищ промислового значення, з яких розробляють лише чотири – Горішньоплавнівське, Лавриківське, Єрстівське та Біланівське.

Ключові слова: *Кременчуцька магнітної аномалія, геологічні дослідження, залістисті кварцити (джеспіліти), родовища, промисловий видобуток.*

«Три могутніх джерела підтримують в постійному русі механізм наукових досліджень, індустрії і всієї економіки в цілому: енергія, сировина і знання».

Ф. Р. Патурі

Промислові запаси залізних руд в Україні сконцентровані в таких родовищах: Криворізькому залізорудному басейні – 18,7 млрд. т, Кременчуцькому – 4,5 млрд. т і Керченському – 1,4 млрд. т (незаканно анексовано 2014 р. РФ). Тільки в Криворіжжі видобувають щорічно 200–220 млн. т сирової залізної руди. Отже, Україна повністю забезпечує власні потреби у залізній руді, а надлишок експортує за кордон [3; 4; 8; 9]. Кременчуцький залізорудний регіон (КРЗ) – другий за запасами в Україні після Криворізького. У його межах зосереджено близько 16% запасів заліза нашої держави [3; 7].

Металорудні ресурси Полтавщини пов'язані в геоструктурному відношенні з Кременчуцьким синклінорієм Українського щита. Перші припущення про існування Кременчуцької магнітної аномалії зробив геолог-магнітолог професор Київського університету П. Я. Армашевський (1851–1919). Проводячи геологічну зйомку Кременчуцького повіту Полтавської губернії у 1883 р. він відзначив наявність залістистих кварцитів.

Досліджуючи геологічну будову Полтавської губернії за завданням губернського земства у 1888 р. О. В. Гуров (1843–1921) – геолог, професор Харківського університету, в роботі «Геологічний опис Полтавської губернії» писав: «Легко може трапитись, що криворізькі залізні руди будуть знайдені і на лівому березі Дніпра, в Кременчуцькому і Кобеляцькому повітах» [2].

Академік, геолог та природознавець Володимир Іванович Вернадський (1863–1945), беручи участь в знаменитих Докучаєвських експедиціях, одним із перших провів геологічну зйомку Кременчуцького повіту і в 1897 р. опублікував статтю «Признаки железных руд в Полтавской губернии» (журнал «Хуторянин», 1897.

– № 32), в якій повідомив про знаходження зразків залізистих кварцитів у каменоломнях навколо Кременчука [1].

Першовідкривачем Кременчуцької залізорудної магнітної аномалії по-праву вважають українського геофізика, нашого земляка Андрія Олександровича Строну (1891–1945). Під його керівництвом у 1924–1928 рр. була проведена магнітозйомка території вздовж залізниці Кременчук – Полтава. Свої дослідження Полтавщини А. О. Строна опублікував у журналі «Советская геология» (№№ 10-11 за 1939 р.) в статті «Криворізько-Кременчуцькі магнітні аномалії». В ній детально описані виявлені на Полтавщині: «Головна Кременчуцька магнітна аномалія», «Магнітна аномалія села Попівки» (Глобинський район), «Толоко-Подянська і Куликівська магнітні аномалії» (Решетилівський район), «Омельницько-Ламанська магнітна аномалія» (Кременчуцький район). Геологи нинішнього покоління керуються працями ученого при проведенні пошуково-розвідувальних робіт.

Детальні пошуково-розвідувальні роботи відновились після завершення Другої світової війни під керівництвом відомих українських геологів С. П. Родіонова, З. О. Крутиховської, Я. М. Белевцева та В. Ф. Халло [4].

Відомий український геофізик З. О. Крутиховська (1916–1986) впродовж 1945–1947 рр. керувала КГРЕ і безпосередньо брала активну участь у геофізичних дослідженнях Горішньоплавнівського родовища [10].

У 1931–1936 рр. С. П. Родіонов (1898–1961) узагальнив дослідження родовищ залізних руд території України і в 1939 р. у Інституті геологічних наук АН УРСР захистив кандидатську дисертацію на тему: «Кременчуцький залізорудний басейн».

Перші підрахунки запасів залізистих кварцитів Кременчуцького залізорудного басейну у 1955 р. провів В. Ф. Халло (1920–2003). Ці дані були затверджені Держкомісією СРСР із запасів корисних копалин при РМ СРСР, що зумовило прийняття рішення про будівництво гірничо-збагачувального комбінату [5].

У 1961 р. під керівництвом професора Я. М. Белевцева (1912–1993) складено детальну геологічну карту металоносності території УРСР. Тривалий час у геологічному відділі Полтавського ГЗК плідно працювали геологи-рудники Халло В. Ф., Шрамко П. П., Некрасов В. М., Івкін В. М., Сизченко В. О., Сидоркіна Л. П., які зробили значний внесок у зміцнення сировинної бази, впровадження нових геофізичних методів опробування руд, виділення технологічних типів руд [5].

Кременчуцька магнітна аномалія простежується у вигляді смуги довжиною 45–50 км і шириною 0,5–3,5 км, що тягнеться від Кривого Рогу у північному напрямку і проходить за 17 км на південний схід від Кременчука. Кременчуцький залізорудний район складається Кременчуцької, Кобеляцької, Омельницько-Ламанської, Толоко-Подянської та Хорольської магнітних аномалій [3; 7; 8; 9].

Породи Кременчуцької магнітної аномалії залягають у вигляді крутоспадаючих синклінальних складок, які вміщують рудні верстви переважно 400–500 м завдовжки при потужності 10–12 м. Докембрійські залізорудні породи перекриті осадовими відкладами палеозойсько-кайнозойського віку потужністю від 5 м на півдні до 420 м на півночі. Тому зараз тривають геологорозвідувальні роботи у північній частині району з метою обґрунтування підземного видобування руд.

У Кременчуцькій магнітній аномалії виявлено 10 великих родовищ та перспективних ділянок залізних руд, сумарна площа яких складає 150 км². Ці родовища умовно можна поділити на північну і південну групи. Родовища північної групи – Галещинське, Васильківське, Мануйлівське, Броварське. Родовища південної гру-

пи – Горішньоплавнівське, Лавриківське, Біланівське, Єристівське. Характеристика цих родовищ відображена у таблиці 1.

У межах Кременчуцької магнітної аномалії поширені залізні руди двох типів: скелеватського і саксаганського. До скелеватського відносять метаморфізовані первинно-осадкові залізні руди, що складаються з залізистих кварцитів магнетитового, а також куммінгтонітового і куммінгтоніт-біотитового складу. Вміст заліза в них варіює від 27% до 40%.

До саксаганського типу відносять мартитові, дисперсно-гематит-мартитові, карбонат-мартитові та дисперсно-гематитові багаті залізні руди, які характеризуються вмістом заліза 46–58%.

У родовищах Кременчуцької магнітної аномалії значне місце займає саме залізородна саксаганська світа криворізької серії нижнього протерозою, вік якої 3,09-3,16 млрд. років, загальною потужністю 1200–1300 м, що складається з п'яти підсвіт залізистих кварцитів, розчленованих сланцями. Найпродуктивнішою є нижня залізородна підсвіта, потужністю від десятків до сотень метрів, що містить магнетитові і гематитові кварцити зі вмістом заліза 35–38%.

Найбільше промислове значення має Галещинське родовище багатих залізних руд саксаганського типу, які не поступаються рудам Криворізького басейну. Ці руди містять до 60% заліза, 8,62% кремнезему і ряд інших домішок. Протяжність Галещинського родовища складає 3 км, а залягання рудних товщ відзначене на глибині від 70 до 100–120 м. Це родовище не розробляється через складні умови залягання порід і наявність потужних водоносних горизонтів. Взагалі розробка родовищ північної групи, у зв'язку із глибоким заляганням руди, можлива лише підземним способом.

Видобуток залізної руди на Полтавщині здійснює Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат (ПрАТ «Полтавський ГЗК») у місті Горішні Плавні. Полтавський ГЗК експлуатує два родовища магнетитових і амфібол-магнетитових кварцитів – Горішньо-Плавнівське та Лавриківське. Перша черга Полтавського ГЗК стала до дії у 1970 р., а друга – в 1980 р. Видобуток руди ведеться кар'єрним способом (пересічні розміри кар'єру 2,5 × 3,5 км з глибиною до 600 м). Потужність комбінату становить 34 млн. т сирової руди, 13 млн. т товарного концентрату, що містить заліза 65-69 % і 12 млн. т залізородних окотків.

На базі залізородних родовищ працює Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат з проектною продуктивністю 34 млн. т руди на рік, будівництво якого започатковане 29 листопада 1960 р. На місці аномалії розпочалося будівництво найбільшого на той час у Європі гірничо-збагачувального комбінату. 15 січня 1962 р. поруч було засноване сучасне місто Горішні Плавні з площею понад 11 тисяч гектарів, де мешкає понад 50 тис. населення.

Перспективи району пов'язані з відпрацюванням залізистих кварцитів та впровадженням нових технологій їх збагачення.

У 2013 р. на той час ВАТ «Полтавський ГЗК» видобув перший мільярд тон залізистих кварцитів.

На 2018 р. загальні розвідані запаси залізистих кварцитів, що знаходяться на державному балансі, становили 4,46 млрд. т. Нині на Біланівському і Кременчуцькому (Галещинському) родовищах виконуються підготовчі роботи з уведення їх в експлуатацію.

Характеристика родовищ залізних руд

№	Назва родовища	Місцерозташування	Запаси	Вміст заліза
1.	Галещинське	між сс. Василенки Кременчуцького р-ну і Горбані Козельщинського р-ну	220 млн. т	до 60%
2.	Васильківське	між сс. Василівка і Олександрівка Козельщинського р-ну		від 26% до 35%
3.	Харченківське	між сс. Харченки і Шепелівка Козельщинського р-ну		від 26% до 35%
4.	Мануйлівське	між сс. Вільне, Михайлики і Хорішки Козельщинського р-ну		від 26% до 35%
5.	Броварське	між сс. Нижня Мануйлівка та Юрки Козельщинського р-ну		від 26% до 35%
6.	Біланівське	на захід від с. Солонці Козельщинського р-ну	1,5 млрд. т	від 26% до 35%
7.	Горішньоплавнівське	м. Горішні Плавні	600 млн. т	від 26% до 35%
8.	Лавриківське	м. Горішні Плавні, біля північного борту Горішньоплавнівського родовища	50 млн. т багатих залізних руд і 570 млн. т залістистих кварцитів	до 60% від 26% до 35%
9.	Єристівське	на південь від ст. Потоки Кременчуцького р-ну	800 млн. т	від 26% до 35%
10.	Заруднянська ділянка	біля с. Василенки Кременчуцького р-ну	408,3 млн. т	від 32,8% до 35%

Крім того, попередньо розвідані запаси по нових родовищах складають 1,08 млрд. т, а прогнозні ресурси – ще 3,1 млрд. т. Прогнозні запаси по ділянках, які знаходяться в геологічному вивченні, загалом мають складати 13,1 млрд. т [7].

З метою промислової розробки залізорудної сировини Кременчуцької магнітної аномалії в 1961 р. було розпочато будівництво Полтавського гірничо-збагачувального комбінату, який з 1970 р. впродовж 48 років розробляє поклади залізорудних родовищ кар'єрним способом. Потужність діючого кар'єру на сьогодні складає 15–17 млн. т на рік [7]. За роки існування комбінату ним використано менше 5% загального обсягу запасів та ресурсів залізної руди Кременчуцької магнітної аномалії.

Підприємство ПрАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» планує довести річний видобуток залізної руди до 34 млн. т. на рік. Проте досягнута глибина кар'єру, у зв'язку із погіршенням гідрологічних умов, ускладнила можливість збільшення видобутку руди і доведення його до запланованих в 2010 р. показників – 24 млн. т. на рік. Значно зросли при цьому трудомісткість та собівартість продукції. Тому керівництвом підприємства з метою забезпечення переробного комплексу Полтавського ГЗК прийнято рішення про введення у розробку покладів у перспективі Біланівського та Галещинського залізорудних родовищ.

Література

1. Вернадский В. И. Признаки железных руд в Полтавской губернии / В. И. Вернадский // Хуторянин. – Полтава, 1897. – № 32. – С. 449.

2. **Гуров А. В.** Геологическое описание Полтавской Губернии / А. В. Гуров. – Харьков, 1888. – 388 с.
3. **Гурский А. Д.** Металлические и неметаллические полезные ископаемые Украины / А. Д. Гурский, К. Э. Эсинчук, В. И. Калинин и др. – Т. 1: Металлические полезные ископаемые. – Киев; Львов: Изд-во «Центр Европы», 2005. – 785 с.
4. **Закалюжний В. М.** Полтавська область: геолого-географічний нарис. Навчальний посібник / В. М. Закалюжний, Г. Ф. Джурка. – Полтава: Вид-во ПДПУ, 2000. – 136 с.
5. **Закалюжний В. М.** Полтавці – відомі геологи і географи / В. М. Закалюжний, С. Л. Кигим. – Полтава, 2007. – 337 с.
6. Комплексна металогенічна карта України. Масштаб 1: 50 0000. Пояснювальна записка / А. С. Войновський, Л. В. Богай та ін. – К.: УкрДГРУ, Держ. геолог. служба Мінекоресурсів України, 2002. – 336 с.
7. **Лисенко О. А.** Перспективи нарощування сировинної бази Кременчуцького залізорудного району / О. А. Лисенко, С. В. Ширшов, В. М. Івкін // Зб. наук. пр. УкрДГРІ, 2016. – № 2. – С. 9–26.
8. Мала гірнича енциклопедія / [гол. ред. Білецький С. В.]. – Донецьк: Східний вид. дім, 2013. – Т. 3. – 752 с.
9. Природа Украинской ССР. Геология и полезные ископаемые / [Шнюков Е. Ф., Чекунов А. В. и др.]. – К.: Наукова думка, 1986. – 184 с.
10. Структура фундамента и железорудные месторождения северного склона Украинского щита / [ред. З. А. Крутиховская]. – К.: Наукова думка, 1975. – 231 с.

В. М. Закалюжний

Історія та сьогодення Кременчуцької залізорудної магнітної аномалії

У статті зібрано та проаналізовано інформацію про історію геологічних досліджень і сьогодення Кременчуцької залізорудної магнітної аномалії. Відображено запаси Кременчуцької магнітної аномалії. В її межах нині налічується 10 родовищ промислового значення, з яких розробляють лише чотири – Горішнє-плавнівське, Лавриківське, Єристівське та Біланівське.

***Ключові слова:** Кременчуцька магнітна аномалія, геологічні дослідження, залізисті кварцити (джеспіліти), родовища, промисловий видобуток.*

V. M. Zakaliuzhnyi

History and Present Days of Kremenchuk Iron Ore Magnetic Anomaly

The information about the history of geological research and present days of Kremenchuk iron ore magnetic anomaly is collected and analysed in the article. Kremenchuk magnetic anomaly deposits are described. The magnetic anomaly mentioned above counts up to 10 fields of industrial importance, but only four of them are developed at present. They are located in Horishni Plavni, Lavryky, Yerustivka, Bilany.

***Keywords:** Kremenchuk magnetic anomaly, history and present days of geological research, ferriferous quartz, deposits, industrial mining.*

М. Д. Кондратенко, О. Г. Парасочка, Д. С. Приходько
(м. Полтава)

МИСТЕЦЬКА КОЛЕКЦІЯ МИКОЛИ ТА ТЕТЯНИ ЗАЦЕРКЛЯНИХ У ПОЛТАВСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕІ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО¹

Охарактеризовано дереворізьблення Полтавщини та творчість кременчуцьких майстрів М. Г. Зацеркляного та його дружини Т. А. Зацеркляної, колекцію їх робіт у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: М. Г. і Т. А. Зацеркляні, дереворізьблення, декоративний таріль, панно, тригранно-виїмчаста різьба, площинно-рельєфна різьба, контурна різьба.

Дереворізьблення в Україні є одним із найбільш мистецьки досконалих видів художньої обробки дерева. Ще у XVII – XVIII ст. на Полтавщині існували цехи, що об'єднували ремісників у Полтаві, Кобеляках, Гадячі, Хоролі та інших осередках деревообробництва. Полтавське губернське земство приділяло увагу розвитку цього ремесла і всіляко сприяло популяризації виробів місцевих майстрів. У 1912–1913 рр. воно видало серію альбомів кустарного складу «Украинское народное творчество».

За описами й каталогами виставок другої половини XIX – XX ст. відомі імена талановитих народних різьбярів нашого краю. Серед них: дід, батько й син Іван, Федот і Прокіп Юхименки з с. Великі Будища, Федір Коваль з с. Жуки, Павло Комашко з м. Полтави, Яків Іщенко з м. Гадяча, ложкарі Федір Процюга та Марко Шапоренко з Лубенського повіту [10, с. 837–839]. Класики дереворізьблення у XX ст.: Яків Халабудний, Василь Гарбуз, Антон Голуб (експоненти міжнародної виставки 1937 р. у Парижі), Іван Коваль, Валентин Нагнибіда, Микола Зацеркляний, Віктор Фурман.

За повоєнної доби різьблення Полтавського краю почало занепадати. Та все ж працівники сувенірного цеху Кременчуцького лісгоспзагу виготовляли традиційні предмети з тригранно-виїмчастим різьбленням, характерним для Полтавщини [2, с. 126–127].

Серед найвідоміших майстрів міста Кременчука – Микола та Тетяна Зацеркляні.

Зацеркляний Микола Григорович (26 вересня 1942 р., с. Бережнівка Кобеляцького району – 11 лютого 2011 р., м. Кременчук) – український різьбяр, член Національної спілки майстрів народного мистецтва України (1992 р.), заслужений майстер народної творчості України (2002 р.). Школу закінчив у 1968 р., 1960 р.

¹ Рис. 3–16 див. на кол. вклейці VII.

Рис. 1.
Т. А. Зацеркляна
та М. Г. Зацеркля-
ний.
Фото із Наукового
архіву ПКМВК.

– Криворізьке профтехучилище № 20. Дружина – Зацеркляна Тетяна Антонівна (29 червня 1942 р., с. Клочки Білоцерківського району на Київщині) – українська народна малювальниця, писанкарка (рис. 1). Микола Григорович почав займатися різьбою на дереві в 1965 р. після знайомства із закарпатським майстром: «Любов до дерева почалась від гуцульської різьби» [1, арк. 1].

У 1968 р. познайомився з В. К. Нагнибідою, В. С. Гарбузом та іншими різьбярми Полтавщини. Взірцем творчості для Миколи Григоровича були твори Я. Халабудного, батька та сина Юхименків. У цей період, як розповідав сам майстер, «використовував будь-яку можливість для вивчення народного мистецтва» [1, арк. 2]. Одним із вчителів був заслужений майстер народної творчості України Валентин Кузьмич Нагнибіда (1925–1985), в якого вдома вперше побачив полтавську тригранно-виїмчасту різьбу. Через кілька місяців разом вирушили до Полтави на семінар. У цей період у Кременчуці постало питання про організацію сувенірного цеху. Працював майстром дереворізьблення у Кременчуцькому лісгоспзасі з 1970 по 1975 рр. та в 1980–1995 рр. У 1970–1975 рр. М. Зацеркляний разом із В. Нагнибідою об'їздили на мотоциклі майже всі музеї області, вивчаючи зразки художньої різьби, ретельно аналізуючи значення кожного елемента, символу і форми. Внаслідок копіткої праці з вивчення предметів народного побуту, їх композицій, форм, орнаментики в музеях Полтави, Києва, Переяслава-Хмельницького, Канева та інших міст, Микола Григорович створює для серійного виробництва в сувенірному цеху Кременчуцького лісгоспзагу кухонні набори, дитячі іграшки, тарелі, адресні папки, скриньки тощо. Компонує свої речі за допомогою тригранно-виїмчастої, площинно-рельєфної, контурної, прорізної різьбярських технік. За цей період створено понад 30 авторських зразків різьблення, затверджених художньою радою Міністерства лісового господарства України.

У 1969 р. М. Зацеркляний уперше взяв участь в обласній художній виставці, присвяченій 200-річчю від дня народження Івана Петровича Котляревського, на якій експонувалося його панно «Еней».

Микола Григорович (рис. 2) – учасник більш ніж 45-ти всеукраїнських та міжнародних виставок, творчих симпозіумів в Україні, Росії, Польщі, Болгарії, Канаді, Угорщині, Німеччині, Франції [1, арк. 3].

У 2012 р. в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського працювала персональна виставка творів майстрів, у експозиції було представлено близько п'ятисот робіт.

Твори подружжя зберігаються у Національному музеї українського народного декоративного мистецтва (м. Київ), Музеї народної архітектури та побуту України (с. Пирогів), Будинку-музеї Миколи Лисенка (м. Київ), Шевченківському національному заповіднику (м. Канів), Канівському музеї народного декоративного мистецтва, Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського, Полтавському та Сумському художніх музеях, Полтавському літературно-меморіальному музеї І. П. Котляревського, Запорізькому обласному краєзнавчому музеї, Білоцерківському краєзнавчому музеї, Кошалінському історичному музеї в Польщі, Кременчуцькому краєзнавчому музеї та в численних приватних колекціях [11, с. 323].

Микола Григорович – автор унікальних для Полтавського краю сніцарських робіт: іконостасів, кіотів, аналоїв, різьблених рам із розкішними візерунками, створених для церков – Покрова Пресвятої Богородиці у с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району, Миколаївської в м. Кременчуці, храмі старовірів у с. Соснівка Гадяцького району, Спасо-Преображенській церкві у м. Кременчук, Антоніо-Феодосіївському чоловічому монастирі у с. Кам'яні Потоки – кіот для привезеної з Афону ікони «Богородиця Скоропослушниця» [11, с. 322–323].

Майстер відзначений золотою медаллю (1977 р.) І фестивалю самодіяльної художньої творчості, бронзовою (1983 р.) та срібною (1987 р.) медалями виставки досягнень народного господарства СРСР, Грамотою Міністерства культури України (1987 р.), Благословенною Грамотою Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета (1999 р.).

М. Г. Зацеркляний протягом життя перебував у постійному пошуку нових форм світобачення мовою пластики на дереві. У своїй творчості майстер дотримувався традицій народного мистецтва, використовував прадавні орнаментальні мотиви, пов'язані з культом світового дерева, Богині-Матері, а також ромби, хрести, сонечки, зірки, зображення птахів [11, с. 322].

Грунтуючись на традиціях української народної творчості, створював численні тематичні тарелі, панно, суто декоративні та ужиткові речі, меблі.

Рис. 2. М. Г. Зацеркляний.
Фото із Наукового архіву ПКМВК.

У фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається досить вагома мистецька колекція подружжя Зацеркляних – 392 роботи. Група «Дерево» – представлена 347 одиницями. Група «Графіка» – 43 малюнки Тетяни Антонівни. Група «Живопис» – 2 роботи.

В експозиції етнографічного відділу музею представлені дві різьблені чарочки, прикрашені геометричним орнаментом (1972 р.) (рис. 3-4), декоративна баклага з розписом у вигляді стилізованих квітів (1982 р.) (рис. 5). Окрасою експозиції є різьблені декоративні символи козацької влади – пернач та булава (1972 р.).

Серед творчого доробку майстрів у збірці музею: ужиткові речі – корячки (рис. 6), ножі, кухонні дошки, черпаки, ложки (рис. 7), цукорниці, чарки, миски, хлібниці; меблі – полиці, скрині. Майстри виготовляли велику кількість декоративних предметів: пряникові форми (рис. 8-9), дитячі іграшки, панно, баклагы (рис. 10), порохівниці, прикрашені геометричним орнаментом (рис. 11) (ПКМВК 23914, Др-832), гребінці з вирізьбленими розетами (ПКМВК 24605-24608, Др-859-862), різьблені скриньки (ПКМВК 25295, Др-887) та скриньки із декоративним розписом (ПКМВК 25296, Др-888), свічники, вази для квітів, оправы для люстерок та інше.

Значну частину колекції складають тарелі – різьблені, прикрашені декоративним розписом, з квітково-рослинними (рис. 12-13) та орнітоморфними мотивами (рис. 14), тематичні, зокрема присвячена 250-річчю Г. С. Сковороди (ПКМВК 23016, Др-761), з написом: «250 – Сковороді» (рис. 15).

На відміну від чоловіка, закоханого в дереворізьблення, Тетяна Антонівна майстриня декоративного розпису на дереві, папері, картоні. Окрасою колекції є 116 писанок (рис. 16). Також створює оригінальні композиції, засновані на глибокому знанні традицій, фольклору краю [1, арк. 5].

Серед робіт Тетяни Антонівни – композиції, присвячені українським народним пісням: «Ой, кумицю моя, принесу сметани. Ой, піди принеси, я давно чекала» (ПКМВК 31091, Гм-315), «Ой, не рїж косу, бо хорошая... Не погань красу, дуже прошу я» (ПКМВК 31094, Гм-318), «На камені ноги мию» (ПКМВК 31095, Гм-319), «Молодий козаче, чого зажурився, чи воли пристали, чи з дороги збився» (ПКМВК 31100, Гм-324), «Ой, гілля, гілля, гусоньки, на став. Добрий вечір, дівчино, бо я ще й не спав» (ПКМВК 31104, Гм-328), «Ой, дівчино, шумить гай» (ПКМВК 31105, Гм-329) та багато інших [3, с. 69-74].

З поміж її робіт декоративні розписи на теми творів українських письменників та народну тематику: «Мавка і Лукаш» (ПКМВК 31090, Гм-314), «Карась і Одарка» (ПКМВК 31096, Гм-320), «Два кума» (ПКМВК 31260, Гм-345), «Наречена» (ПКМВК 31261, Гм-346) тощо [3, с. 69-79].

Однією з найулюбленіших тем у творчості Т. А. Зацеркляної є зображення квітів і птахів: «Квіти» (ПКМВК 31252, Гм-337), «Стилізована квітка» (ПКМВК 31255, Гм-340), «Квітка в вазоні» (ПКМВК 31263, Гм-348), декоративний розпис із зображенням вазону з квітками, на якому сидить птах (ПКМВК 31107, Гм-331), «Мудра сова» (ПКМВК 31092, Гм-316), «Зозулі» (ПКМВК 31099, Гм-323), «Зозуля на калині» (ПКМВК 31256, Гм-341), «Павлини» (ПКМВК 31253, Гм-338), «Павлини і виноград» (ПКМВК 31259, Гм-344) тощо [3, с. 69-79].

Характерними рисами робіт майстрів були бездоганне відчуття матеріалу, тонкий смак та віртуозна техніка. Недарма подружжя Зацеркляних належить до когорти талановитих й самобутніх майстрів Полтавщини, які вписали яскраву, неповторну сторінку в розвиток декоративно-ужиткового мистецтва, зуміли зберегти і

донести до людей неповторне народне надбання, яке, пройшовши крізь розум, душу і працюючі руки митців, втілилося у чудові твори мистецтва. Ми пишаємося тим, що в Полтавського краєзнавчого музеї імені Василя Кричевського зберігається колекція робіт Миколи Григоровича та Тетяни Антонівни, що налічує 392 експонати.

Зазначимо, що сьогодні художнє різьблення розвивається у нашому краї, і представляють його Олександр Олешко, Володимир і Алла Маркар'яни, Роман Ругалов.

Джерела та література

1. Біографічні дані та життєвий шлях Зацеркляного Миколи та Тетяни Зацеркляної, записано зі слів Зацеркляного М. Г. // НА ПКМВК. – Спр. 09-605. – 6 арк.
2. **Кондратенко М.** З історії дереворізьблення Полтавщини. Хорольський майстер М. І. Клепач / М. Кондратенко. О. Парасочка // Хорольщина: від давнини до сьогодення: зб. наук. пр. та мат-лів конф. / [ред. кол.: Н. О. Гаврилюк, Л. О. Гріффен, А. М. Івахненко, О. Б. Супруненко (відп. ред. та ін.)] / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; Хорол. район. музей. – Київ, Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С.126–129.
3. Інвентарна книга ПКМВК «Гм – 1» (1948 р.) // Роб. архів фондів ПКМВК. – 394 с.
4. Інвентарна книга ПКМВК «Др – 1» (1947 р.) // Роб. архів фондів ПКМВК. – 186 с.
5. Інвентарна книга ПКМВК «Др – 2» (1965 р.) // Роб. архів фондів ПКМВК. – 191 с.
6. Інвентарна книга ПКМВК «Др – 3» (1980 р.) // Роб. архів фондів ПКМВК. – 199 с.
7. Інвентарна книга ПКМВК «Др – 4» (2005 р.) // Роб. архів фондів ПКМВК. – 421 с.
8. Інвентарна книга ПКМВК «Ж – 1» (1948 р.) // Роб. архів фондів ПКМВК. – 198 с.
9. Каталог виставки творів подружжя Миколи і Тетяни Зацеркляних (м. Кременчук). Різьблення на дереві, розпис на дереві, малярство [відп. за вип. Л. Ф. Ковтун]. – Полтава, 1984. – 18 с.
10. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.
11. **Ханко В. М.** Енциклопедія мистецтва Полтавщини. У 2 т. – Т. 1: А–Л / [наук. ред. С. Білокінь]; НАН України. Інститут історії України, Центр культуролог. студій. – Полтава: ТОВ «АСМІ»; Видавець О. Ханко, 2014. – 503 с.

М. Д. Кондратенко, О. Г. Парасочка, Д. С. Приходько

Мистецька колекція Миколи та Тетяни Зацеркляних у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського

У контексті характеристики дереворізьблення Полтавщини, авторами проаналізовано творчість кременчуцького майстра М. Г. Зацеркляного та його дружини Т. А. Зацеркляної, досліджено колекцію їх робіт у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: М. Г. і Т. А. Зацеркляні, дереворізьблення, декоративний таріль, панно, тригранно-виймчаста різьба, площинно-рельєфна різьба, контурна різьба.

M. D. Kondratenko, O. H. Parasochka, D. S. Prykhodko

Art Collection of Mykola and Tetiana Zatsleriani in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum Collection

Work of Kremenchuk master M. H. Zatserklianyi and his wife T. A. Zatserkliana is analyzed by the authors in the context of Poltava Region woodcarving characteristics, collection of their works in the funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum is observed.

Keywords: Mykola and Tetiana Zatsleriani, woodcarving, decorative plate, panel, chip carving, relief caring, profile carving.

А. М. Лушакова
(м. Кременчук)

ЛЕВ ІСААКОВИЧ ЄВСЕЛЕВСЬКИЙ – ІСТОРИК І КРАЄЗНАВЕЦЬ (до 90-річчя від дня народження)

Про доктора історичних наук, професора Кременчуцького політехнічного інституту (зараз Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського), заслуженого діяча культури України Л. І. Євселевського, головні етапи його життєвого шляху, основні напрями навчально-педагогічної, наукової і громадської діяльності.

Ключові слова: Євселевський Л. І., біографія, історія, краєзнавство, виводач, науковець, місто Кременчук.

2 січня 2018 року виповнилося 90 років від дня народження відомого вченого-історика, краєзнавця, доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника культури України Л. І. Євселевського.

Майбутній учений народився 2 січня 1928 р. у місті Кременчуці Кременчуцької округи (сучасної Полтавської області) в родині службовця Ісаака Ізраєвича і домогосподарки Соні Ісааківни Євселевських. Мати мала слабе здоров'я, часто хворіла, тому вихованням хлопчика займалися переважно бабуся Поля Полушкіна і старша сестра Роня. Саме сестра навчила його читати і писати, а також рахувати до 100. У 7-річному віці він вступає до першого класу Кременчуцької середньої школи № 9, яка знаходилася у приміщенні колишньої Кременчуцької Маріїнської жіночої гімназії (зараз будинок штабу Кременчуцького льотного коледжу).

Справжнім святом для довоєнних кременчуцьких дітлахів стало відкриття в місті 30 січня 1939 р. нового Палацу піонерів, де юний Євселевський проводив чимало часу. А ще, як і більшість хлопчаків, любляв грати у футбол, у війну, захоплювався переглядом кінофільмів.

У 1941 р., коли розпочалася війна, Євселевський закінчив 6-й клас. Уже через 1,5 місяця після початку воєнних дій, 9 серпня 1941 р. ворожі війська захопили правобережну частину міста – Крюків. У Кременчуці почалася паніка. На той час батько був на роботі, сестра – на будівництві захисних споруд на аеродромі. Не зважаючи на їх відсутність, мати, захопивши сина, без коштів і практично без речей, прагнучи лише одного: за будь-яку ціну врятувати дитину, пішки подалася в евакуацію. У Решетилівці вдалося сісти на потяг, який рухався з евакуйованим обладнанням на Схід. За кілька тижнів добралися до Ростова-на-Дону, де в місцевому евакопункті їх направили до Краснодару, а звідти до станиці Новотатарівської. Там підліток працював у Заготзерні, а з початком нового навчального року був направлений до місцевої школи. Та наступ німців тривав, і через деякий час мати з сином знову змушені були продовжити евакуацію: потягом до Махачкали, Баку,

а далі пароплавом через Каспійське море – до Красноводська і знов залізницею – до Ашхабаду і Самарканду. Із Самарканду поїхали до місцевого колгоспу «Мусобека», де 13-літній хлопець став колгоспником: виконував будь-яку роботу – прибирав чайхану, вирощував шовкунів, допомагав на будівництві місцевої пекарні... У 1942 р. батькові вдалося розшукати родину, проте стан матері все погіршувався, і її змушені були влаштувати до Будинку інвалідів у Самарканді.

У листопаді 1942 р. Євселевський залишив колгосп і влаштувався учнем стругальника на евакуйований до Самарканду завод «Кінап», через три тижні отримав 3-й розряд і став повноцінним робітником. На заводі відкрили вечірню школу і Лев Ісаакович, записаний до 8-го класу, продовжив навчання. Жив у гуртожитку. Батько отримав призначення на агрономічну сільськогосподарську станцію до міста Джамбай, куди й переїхав разом із донькою. На той час мама і бабуса, яка знайшлася в Казахстані і переїхала у Самарканд, не витримавши злигоднів евакуації, померли. Син залишився в Самарканді, де продовжував працювати до червня 1944 р., коли родина отримала виклик на повернення до Кременчука.

У рідному місті працював стругальником на заводі імені Сталіна (зараз ПрАТ «Кременчуцький завод дорожніх машин «КРЕДМАШ»), а ввечері навчався у школі робітничої молоді. У червні 1945 р. був призваний до лав Червоної Армії і направлений до Харківського військово-медичного училища, проте закінчити його не вдалося: у 1946 р. училище розформували, а курсантів демобілізували. Євселевський повернувся до Кременчука, закінчив середню школу, вступив на заочне відділення Лохвицького педучилища. Працював на громадській, комсомольській і партійній роботі: 1947–1948 рр. – головою райкому Червоного Хреста; 1948–1950 – заввідділом шкіл і другим секретарем Кременчуцького райкому комсомолу; 1950–1954 – штатним пропагандистом та завідувачим парткабінетом Кременчуцького райкому КПУ. У 1950–1955 рр. заочно навчався в Полтавському державному педагогічному інституті, здобув спеціальність учителя історії середньої школи.

У 1954–1970 рр. працював викладачем історії та суспільствознавства в Кременчуцькому медичному училищі: спочатку (1954–1962 рр.) – учителем історії, а в 1962–1970 рр. – завідувачим відділенням. Це були плідні роки становлення І. Євселевського не лише як ерудованого високопрофесійного викладача, який давав міцні знання, пробуджував любов до свого предмету, а й як дослідника-краєзнавця. Як викладач він добре знав свій предмет, володів різноманітними методиками та формами подачі матеріалу (уроки на виробництві, кіноуроки, підготовка рефератів та ін.). Організував історичний гурток, аби долучити молодь до справжньої пошукової роботи, до живої історії. Революційні події в Кременчуці, Велика Вітчизняна війна, антифашистське підпілля, що діяло в місті під час фашистської окупації – ось далеко неповний перелік тем, котрі вивчали гуртківці під керівництвом свого

Лев Ісаакович Євселевський
(1928–2011)

викладача. Зібрані та оброблені матеріали були передані до комісії міськвиконкому з виявлення учасників народного ополчення та антифашистського підпілля. У 1964 р., завдяки зусиллям Лева Ісааковича, відбулася зустріч колишніх підпільників з громадськістю міста, учнями медучилища. Наслідком багаторічної праці юних краєзнавців та їх поважного вчителя стало офіційне визнання подвигу членів підпільних антифашистських груп, що діяли на Кременчуччині. Близько 200 їх учасників одержали державні нагороди. Виявлені факти лягли в основу книги про кременчуцьке підпілля «Чуєш, Дніпре!». У 1966 р. її авторам була присуджена обласна комсомольська премія імені П. Артеменка. А зібрані матеріали стали одними з перших експонатів Кременчуцького краєзнавчого музею, відродження якого зініціював також Л. І. Євселевський.

У 60-ті рр. ХХ ст. після майже 20-річної перерви розпочинається відродження українського краєзнавства. Поштовхом стала робота над підготовкою та виданням до 50-річчя встановлення радянської влади багатотомної серії «Історія міст і сіл Української РСР». Одним з авторів нарисів про історію Кременчука саме й був Л. І. Євселевський. Дещо розширений варіант цієї статті виданий окремою книгою, що стала першим повоєнним путівником по місту.

У цей час розпочалася робота над темою, яка пройшла червоною ниткою через усю наукову діяльність Лева Ісааковича: історія робітничого класу України. У 1967 р. виходить друком монографія, присвячена одному з найстаріших промислових підприємств Кременчука – Крюківському вагонобудівному заводу, що стала важливим етапом збору матеріалів та написання кандидатської дисертації з теми «Революційна боротьба трудящих м. Кременчука (кінець ХІХ ст. – лютий 1918 року)». Її успішний захист відбувся 17 квітня 1970 р. в Харківському державному університеті імені О. М. Горького. (зараз Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). 1970 р. розпочалася робота Л. І. Євселевського у вищій школі: 24 листопада він був зарахований на посаду старшого викладача кафедри загальнонаукових дисциплін Кременчуцького ЗТФ (загально-технічного факультету) Полтавського інженерно-будівельного інституту (в 1971–1974 рр. – Кременчуцький ЗТФ Харківського автодорожнього інституту, з 1974 р. – Кременчуцький філіал Харківського політехнічного інституту). 1 жовтня 1973 р. обирається доцентом кафедри марксизму-ленінізму Кременчуцького ЗТФ Харківського автодорожнього інституту. Рішення про присвоєння вченого звання доцента затверджується 15.10.1975 р.

Докторську дисертацію «Історія промислових підприємств Української РСР: історіографія проблеми» Лев Ісаакович захистив 12 травня 1989 р. За темою дисертації вченим було опубліковано кілька монографій та близько 50 наукових статей. 14 липня 1989 р. Л. І. Євселевський обирається на посаду професора кафедри історії КПРС і політекономії, а в листопаді 1991 р. – отримує звання професора.

Роки роботи у Кременчуцькому філіалі Харківського політехнічного інституту (1974–1996 рр.) стали часом професійної і творчої зрілості вченого. Його лекції, семінарські заняття завжди відзначалися високим науковим та методичним рівнем, були пов'язані з актуальними проблемами сьогодення, давали не лише теоретичні знання, але й навчали аналізувати причинно-наслідкові зв'язки суспільного життя, сприяли вихованню свідомих громадян своєї країни.

Коло наукових інтересів Л. І. Євселевського надзвичайно широке. Постійно в центрі його уваги була історія рідного краю від найдавніших часів до сьогодення,

він по праву вважається засновником і одним з найбільш яскравих представників кременчуцького краєзнавства повоєнного часу, є автором путівників по місту, низки узагальнюючих монографій та величезної кількості статей в місцевій, обласній і республіканській періодиці, присвячених історії Кременчука. Л. І. Євселевський першим звернувся до вивчення історії кременчуцьких промислових підприємств: ним особисто чи в співавторстві з іншими краєзнавцями створені нариси з історії заводів – Крюківського вагонобудівного, нафтопереробного, автомобільного, шляхових машин. Ученим була започаткована серія видань «Історія Кременчуччини в біографічних нарисах» (видані біографії Г. Ф. Лапчинського, О. К. Сербіченка, О. Т. Богаєвського, І. М. Приходька).

Л. І. Євселевський одним із перших серед істориків України звернувся до вивчення репресій за доби тоталітаризму, опублікував низку робіт про долю жертв сталінського терору, брав активну участь у підготовці і виданні збірок «Реабілітовані історією», «Репресоване краєзнавство», був членом республіканського товариства «Меморіал», у 1989 р. заснував його Кременчуцьке відділення.

Він започаткував новий для кременчуцького краєзнавства жанр – художню документалістику, у співавторстві з членом Спілки письменників України Г. М. Терещенком написав кілька робіт: «Мост», «Ополченці», «Обжалованию не подлежит», «Не вернулся». Загалом упродовж життя Лев Ісаакович створив понад 500 наукових праць та статей.

Л. І. Євселевський був одним з найавторитетніших спеціалістів з історичного краєзнавства в Україні. Брав активну участь у міжнародних, всесоюзних, республіканських, обласних науково-практичних конференціях за фахом, був одним з ініціаторів відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців та Полтавського наукового товариства краєзнавців. Його статті друкувалися в таких фундаментальних та енциклопедичних виданнях як: «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», «Полтавщина: енциклопедичний довідник» та ін.

За вагомих особистий внесок у розвиток краєзнавства Л. І. Євселевському 13 вересня 1995 р. присвоєно звання «Заслужений працівник культури України».

У 1996 р. Лев Ісаакович переїхав на постійне місце проживання до Сан-Франциско (США). Проте він продовжував підтримувати активні зв'язки з рідним містом, брав участь у науково-практичних конференціях з краєзнавства, надсилав статті до місцевих газет. У Сан-Франциско вчений включився до місцевого наукового життя: активно друкувався в російськомовних газетах, обирався заступником голови правління Північно-Каліфорнійського відділення Американської асоціації євреїв із колишнього СРСР, членом ради Будинку вчених і творчої інтелігенції Сан-Франциско.

Помер учений і краєзнавець 28 листопада 2011 р. після тяжкої тривалої хвороби, похований у Сан-Франциско.

Основні праці вченого

Кременчуг: краеведческий очерк. – Харьков: Прапор, 1965. – 126 с. (співавт.);

Чуєш, Дніпре! – Харків: Прапор, 1966. – 87 с. (співавт.);

Крюковский вагоностроительный: Очерки истории завода. – Харьков: Прапор, 1967. – 211 с. (співавт.);

- Кременчук // Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1967. – С. 463–488 (співавт.);
- Кременчугский завод дорожных машин: очерки. – Харьков: Прапор, 1970. – 188 с. (соавт.);
- Кременчук: довідник-путівник. – Харків: Прапор, 1971. – 63 с.;
- Кременчугский автомобильный завод имени 50-летия Советской Украины: очерки. – Харьков: Прапор, 1972. – 190 с. (соавт.);
- Олександр Калістратович Сербіченко. – Харків: Прапор, 1975. – 85 с. (співавт.);
- История фабрик и заводов Украинской ССР: ретроспективный библиографический указатель. / Гос. ист. б-ка УССР. – К., 1981. – 166 с. (соавт.);
- Мост: худож.-документ. повесть. – Харьков: Прапор, 1983. – 87 с. (соавт.);
- Кременчугский нефтеперерабатывающий завод: очерки. – Харьков: Прапор, 1991. – 76 с. (соавт.);
- Ополченцы: худож.-документ. повесть. – Харьков: Прапор, 1991. – 165 с. (соавт.);
- Кременчугское производственное объединение «Дормашина». – Харьков: Прапор, 1992. – 158 с. (соавт.);
- Реабілітовані історією: зб. наук. ст. – Київ–Полтава: Рідний край, 1992. – 465 с. (авт., член редколегії);
- Обжалованию не подлежит: худож.-документ. повесть. – Полтава: Криниця, 1993. – 160 с. (соавт.);
- Кременчуччина з давніх часів до ХІХ століття. – Полтава: Криниця, 1995. – 95 с.;
- Кременчуччина у ХІХ – на початку ХХ ст. – Кременчук: Кременчуцька міська друкарня, 1995. – 144 с.

Джерела та література

1. **Евселевский Л. И.** Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук – Харьков: ХГУ им. А. М. Горького, 1970 // Архівний відділ виконавчого комітету Кременчуцької міської ради. – Ф. 240: «Революционная борьба трудящихся г. Кременчуга (конец XIX ст. – февраль 1918 года)». – 286 с.
2. Особова справа Л. І. Євселевського. 1970–1996 рр. // Архів КрНУ імені Михайла Остроградського.
3. **Евселевский Л. И.** История промышленных предприятий Украинской ССР: историография проблемы (1917–1987 гг.). Диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук. – Специальность 07.00.09 – историография и источниковедение. – К., 1987 // Бібліотека Інституту історії НАН України. – 450 с.
4. Лев Євселевський – краєзнавець: бібліографічний покажчик / [укл. О. Г. Чижик, Р. А. Бузина]. – Кременчук, 1994. – 33 с.
5. **Гришко Л.** Лев Ісаакович Євселевський. 30.11.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kremenchug.ua/forum/history-and-geography/topic-7602-page-5.html>.
6. **Евселевская Алиса.** Мой папа – Лев Исаакович Евселевский. Наброски к биографии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://okrain.net.ua/znamenit/read/Lev-Isaakovich-Evselevskij.html>
7. **Евселевский Л. И.** Эвакуация из Кременчуга. Дорога в Узбекистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://okrain.net.ua/article/read/Evakuacija-iz-Kremenchuga-Doroga-v-Uzbekistan.html>

А. М. Лушакова

**Лев Ісаакович Євселевський – історик і краєзнавець
(до 90-річчя від дня народження)**

Стаття присвячена 90-річчю від дня народження доктора історичних наук, професора Кременчуцького політехнічного інституту (зараз Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського), заслуженого діяча культури України Л. І. Євселевського. Висвітлюються головні етапи життєвого шляху, основні напрями навчально-педагогічної, наукової і громадської діяльності вченого, засновника та одного з найбільш яскравих представників повоєнного кременчуцького краєзнавства.

Ключові слова: *Євселевський Л. І., біографія, історія, краєзнавство, викладач, науковець, місто Кременчук.*

A. M. Lushakova

**Lev Isaakovych Yevselevskiy – Historian and Local Historian
(to the 90th Anniversary)**

The article is devoted to the 90th anniversary of Doctor of Historical Sciences, the professor of the Kremenchuk Polytechnic Institute (Myhailo Ostrohradskiy Kremenchug National University), honored worker of Ukrainian culture L. I. Yevselevskiy. The main stages of life, basic directions of scientific educational activity of scientist, the creator and one the brightest representative of Kremenchuk prewar local studies are outlined.

Keywords: *Yevselevskiy L. I., biography, history, local studies, teacher, scientist, Kremenchuk.*

Г. Ф. Москалик

(м. Кременчук)

ВИДАТНІ ПОСТАТІ ОСВІТЯН У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ МІСТА КРЕМЕНЧУКА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті автор робить спробу розкрити постаті відомих педагогів м. Кременчука, які працювали у першій половині ХХ ст., та їх внесок у розбудову тогочасної системи освіти, аналізує історичні процеси формування освітніх траєкторій міста та Кременчуцького повіту вказаного періоду.

***Ключові слова:** Кременчук, заклади освіти, освіта в роки німецької окупації, підрозділи органів внутрішніх справ у справах неповнолітніх, вчення Фребеля.*

Актуальність проблеми. Одним з елементів розвитку кожного населеного пункту є розвиток його освіти.

Ціла когорта вчених-істориків, краєзнавців зібрала великий обсяг наукової інформації про Кременчук, його історію та культуру.

Дослідження вчених Д. Вирського, Ю. Качка, В. Крота, А. Лушакової, Г. Москаленка, О. Осташка, В. Юшка, О. Шаблій та ін. розкривають питання культурного розвитку. Але, маловивченими залишаються проблеми функціонування народної освіти міста, зокрема, у першій половині ХХ століття.

Окрім питання функціонування соціальної сфери міста у дореволюційний період ХХ ст. і, зокрема, освітніх закладів знаходимо у дослідженнях найвідомішого і чи не першого історика Кременчука кінця ХІХ ст. Ф. Ніколайчика [4].

Мета дослідження. Вивчення історичного процесу формування освітніх процесів м. Кременчука і Кременчуцького повіту у першій половині ХХ ст.

Завдання нашого дослідження полягає у встановленні ролі важливих постатей освітян м. Кременчука у розбудові освіти та визначення їх внеску у розвиток освіти міста та країни.

Джерельною базою дослідження стали фонди Центрального державного історичного архіву у м. Києві, рукописи і матеріали меморіального педагогічного музею А. С. Макаренка, приватних колекцій мешканців Кременчука, публікації періодичних видань того часу тощо.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування результатів досліджень.

Історію школи творять її випускники. Серед випускниць Кременчуцької гімназії є всесвітньо відома постать кременчужанки, першої жінки – адвоката Росії Флейшиц Катерини Абрамівни (1888–1968).

Після закінчення юридичного факультету Сорбони мала спроби займатися адвокатською діяльністю. Але, через заборону Синоду жінкам займатися цією ді-

яльністю, з 1917 по 1931 рр. викладала в Ленінградському університеті. З 1931 по 1942 рр. – доцент, потім професор. Здійснила важливий внесок у розвиток вітчизняної юриспруденції.

К. А. Флейшиц була одним з найавторитетніших спеціалістів в галузі іноземного цивільного та торгівельного права, римського приватного права. Підготовлені за її участі підручники та навчальні посібники з цих дисциплін тривалий час вважалися еталонними, перевидаються й користуються великим попитом і сьогодні.

Кременчуцька акушерсько-фельдшерська школа заснована у 1904 р. згідно з постановою Полтавського губернського земства. Виникнення та функціонування її стали можливими завдяки успішному розвитку медичної науки та практики в 1-й земській лікарні міста. Становлення і розвиток навчального закладу пов'язані з ім'ям О. Т. Богаєвського – видатного хірурга і громадського діяча, ініціатора створення Товариства кременчуцьких лікарів. Школа була розрахована на 160 осіб, термін навчання – чотири роки. Архіви свідчать, що перший набір до акушерсько-фельдшерської школи після жовтневих подій 1917 р. відбувся в 1918 р., а вже в 1922 р. – перший випуск фельдшерів у кількості 21 особи, у 1923 р. – 79 осіб, що було надзвичайно важливо для держави. У 1923 р. школа реорганізована згідно з Постановою Раднаркому на медичну профшколу.

У 1910 р. в селищі Карантин поблизу посаду Крюкова купець I гільдії Чуркін роздав землі своїм робітникам під забудову. (Назва селища бере початок з 1784 р., коли в Крюкові, Кременчуці розгорілась нечуваних масштабів епідемія чуми. За межами Крюкова обрано місце, куди звозили хворих чумою. Їх лікували окуренням димом. А тіла тих, хто не вижив, закопували тут же, і, з метою припинення розповсюдження захворювання серед населення, не видавалися родичам).

Ось чому ця місцина, на околиці Крюкова, до Другої світової війни у всіх документах зазначається як селище Карантин. Пізніше на цій вулиці була побудована школа, а у 1920 р. вулиця була названа «Геть неписемність!». З 1956 по 1968 рр. вулиця мала назву «Шкільна», з 1968 року – Остапа Вишні.

З початку 1914 р. зовсім несподівано для населення Карантина земство почало будувати тут початкову школу. «Навчання почалося 1 вересня того ж року. На той час у школі працювало 4 вчителі. Поруч зі школою знаходився маленький будинок-бібліотека, на чолі якої був директор Чечелівської школи.

Яскравою особистістю серед педагогів Кременчука завжди буде постать педагога зі світовим іменем – Антона Макаренка.

У спогадах В. С. Макаренка (брата) знаходимо окремі факти біографії 20-річного крюківського вчителя А. С. Макаренка.

Антон і Єлизавета стають близькими друзями. Серед віруючих людей у Крюкові стали ширитися чутки, розповсюджуватися недвозначні анекдоти про закоханих. Така поведінка не могла бути припустимою у дружини та доньки священника (Є. Ф. Григорович – донька священника, громадського діяча, до 1917 р. – почесного громадянина міста Кременчука Федора Архангельського. Будинок Ф. Архангельського знаходився там, де в радянські часи була громадська лазня, а зараз молитовний будинок однієї з церковних організацій у Крюкові, навпроти парку біля Будинку культури ім. Котлова. На території парку був власний садок, потім там була могила Ф. Архангельського. Нова революційна влада вигнала родину Архангельських з будинку, але через величезну повагу до глави родини місцеві активісти

– крюків'яни вночі таємно дали ключі і пустили родину до житла забрати найцінніші речі).

Отже, це був справжній скандал. Такі плітки дійшли до батьків юного Антона. Батько вимагав підвищеним тоном розірвати зв'язки або домогтися розлучення Єлизавети та Дмитра і одружитися з нею.

Антон відповідав, що це неможливо, адже священник не може отримати розлучення ні з яких причин. На той час за законами священник міг одружитися лише один раз, а розлучатися не міг жодного разу.

Батько практично вигнав Антона з дому, не бажаючи, щоб люди думали, що він потурає синовій розпусті.

Взимку 1908–1909 рр. Антон, взявши свій стіл та портрети письменників, переїхав жити до найманої кімнати у батька своєї подруги.

Єлизавета Федорівна залишила свого чоловіка. Вона також почала вчителювати. Для цього вона виїхала до Києва на дворічні жіночі курси. На літні місяці та на Різдвяні свята Антон приїздив до Києва і вони жили разом.

У серпні 1917 р. Антон Семенович Макаренко був призначений інспектором Вищого початкового залізничного училища на станції Крюків Південної залізниці (зараз Кременчуцький професійний ліцей сфери послуг по вул. І. Приходька, 137) і членом колегії Крюківського відділу народної освіти. Там він організував драматичний гурток, де ставилися п'єси М. Гоголя, М. Островського, А. Чехова, І. Крилова.

На одному із засідань педагогічної ради Антон Семенович вирішив організувати, як він висловився, «Трудову дружину» – виробничу базу для трудового виховання учнів. Його ідею підтримав весь педколектив. Спочатку А. Макаренко домігся передачі школі фруктових садів Ф. Архангельського (тепер парк Вагонобудівельників по вул. І. Приходька) проти залізничної бані (нині зал царства свідків Єгови: вул. І. Приходька, 93), а потім ще двох ділянок, що торкалися кутами з маєтком Ф. Архангельського.

Разом із учителями Антон Семенович розробив систему організації праці учнів в саду. Всі учні (за винятком тих, що мешкали далеко) були розбиті на кілька загонів за окремими видами робіт. Були організовані заводи садівників, городників, квітників, охоронників. Загін городників був розділений ще на підзагони: картоплі, буряків, томатів, огірків тощо. Учителі керували тим чи іншим загonom.

Всі дружинники (учителі та учні) об'єдналися в єдину «Трудову дружину», яку очолював А. С. Макаренко.

Для підвищення дисципліни й кращої організації праці Антон Семенович увів елементи піонерської дружини. Ввечері дружина збиралася на лінійку. В присутності загону його начальник рапортував начальнику трудової дружини А. С. Макаренку про виконану роботу за день. Рапорт приймався, якщо все було добре, оголошувалася подяка. Якщо ж завдання без поважних причин не виконувалось, Макаренко оголошував винному догану. Але такі випадки були рідко. На цій же лінійці заводи отримували завдання на наступний день у присутності обліковця праці Даншина – учителя фізики. Ці завдання попередньо обговорювались Макаренком з начальниками загонів. Уведене було вітання дружинників один з одним: «Будь готовий!». Це – ще в 1919 році!

Цікавим був облік роботи дружини. Він був продуманий Антоном Семеновичем та затверджений радою дружини. Такий облік був введений через 3-4 роки в

колгоспах! «Трудодні». Тільки у А. Макаренка вони називалися «днями». Враховувались і тривалість роботи, і її якість.

Всі дружинники знали, що загальна сума «днів» у кожного є частиною загальної суми «днів» всієї дружини. В дні навчання більше $\frac{3}{4}$ дня не ставилась, а в святкові, канікулярні, до 1,5. Настала осінь. Даншин з Кемовим поставили число «днів» кожного і сумарне число «днів» всієї дружини.

Урожай був добрим. Кожен отримав та відвозив додому 2–4 мішки картоплі, буряків, капусти. В той час це була велика допомога для учнів і його сім'ї, для учителів роздача продуктів проходила без участі А. С. Макаренка. Він в кінці серпня поїхав до Полтави. При денікінцях він в Крюкові не працював.

Природньо, що хлопці дуже цікавилися військовою службою. Віталія Макаренка (брата Антона Семеновича) розпитували про війну, про окопи, про поранення та нагороди. І якось непомітно, без усякого плану, Віталій Макаренко став займатися з хлопцями військовим строем. Під час уроків гімнастики, незважаючи на погоду, хлопці шикувалися у дворі школи, перешиковувались, а потім з піснями йшли вулицями.

На допомогу Віталію в цьому питанні прийшов В. Ф. Крилов, який переконав Антона Семеновича, що військовий стрій не має нічого поганого, як і прапор. Він нагадав, що подібне є не лише в армії, а й у бойскаутів і в кадетських корпусах, та має велике виховне значення. Коли Крюків був зайнятий німецькими військами, в училищі вже був свій прапор з двома широкими стрічками – жовтою і синьою – кольорами Української республіки. Прапор був шовковий, білий, обшитий золотом. З одного боку бути вишиті ініціали училища та емблеми шляхів сполучення. З іншого боку, за вимогою священника, вишитий текст з Євангелія: «Так да просветится свет ваш предчеловеки».

Коли українську владу змінили більшовики (початок лютого 1919 р.), зняли з прапора жовту та синю стрічки і замінили їх червоними. Через деякий час білий прапор був замінений на червоний і вже без «Так да просветится...».

Окремі сторінки та епізоди біографії А. С. Макаренка дослідниками замовчувалися. Дружина А. С. Макаренка Галина Стахіївна Макаренко, взявши на себе після смерті чоловіка обов'язки цензора літературно-педагогічної спадщини, також була проти згадок в енциклопедіях, довідниках тощо відомостей про роботу Антона Семеновича в чекістських колах.

Тому переїзд в 1935 р. з Харкова – першої столиці, в нову – Київ, Антона Семеновича Макаренка, його співмешканки, Галини Стахіївни Салько, прийомного сина Лева, доньки рідного брата, племінниці Олімпіади, відбувся непомітно.

А. С. Макаренко залишив в Харкові роботу в комуні ім. Держжинського, змінивши її на запропоновану достатньо високу посаду начальника відділу трудових колоній в Народному комісаріаті внутрішніх справ УРСР. Посадою своєю Макаренко зобов'язаний Постанові ЦВК та РНК СРСР «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» від 1935 р. У цей час створюються підрозділи органів внутрішніх справ у справах неповнолітніх, встановлюється смертна кара з 12-річного віку.

НКВС України доручив А. С. Макаренку займатися виховною роботою в дитячих трудових колоніях, що були передані Наркомату внутрішніх справ від «Наробразу», котрий не управився з малолітньою шантрапою.

А. С. Макаренко став офіцером НКВМ у віці 47 років. Чому кадровики НКВС не звернули увагу на шість «цікавих» фактів біографії?

– брат В. С. Макаренко – білогвардійський офіцер, денікінець, емігрант до Франції;

– законна дружина Г. С. Салько виключена в період чисток з лав комуністичної партії;

– сам А. С. Макаренко – безпартійний;

– перша цивільна дружина Є. Ф. Григорович – попівна та попада;

– за чотири місяці до переїзду – переніс тяжкий інфаркт, після якого відновлювався три місяці;

– про брата – білогвардійця та «дружин» чесно описав в автобіографії для ЧК.

За подібну інформацію в 30-х рр. ХХ ст. повинні були б його зіслати в табори або знищити. Але А. С. Макаренку, холостяку, вручають ключі від трикімнатної квартири в будинку № 6 по вул. Леонтовича, з видом на Володимирський собор. За умовами надання квартири А. С. Макаренко повинен був узаконити шлюб з Г. С. Салько. Це сталося вдома, без зайвого розголосу, 4 вересня 1935 р.

І все ж рушіями просування А. С. Макаренка щаблями НКВС послужило 3 важливих фактори:

1. Особиста дружба зі впливовим письменником О. М. Горьким, який знав і спілкувався з Постишевим, Ягодою, Всеволодом Балицьким, котрий був безпосереднім керівником А. С. Макаренка.

2. Відомий досвід педагогічної роботи А. С. Макаренка, його письменницька діяльність.

3. А. С. Макаренко був закоханий у сестру наркома Балицького – Раїсу Аполонівну Балицьку. Шлюб не відбувся, але теплі стосунки залишилися. Можливо, сестра просила брата – ось чому певні подробиці біографії залишилися непомітними.

Восени 1927 р. А. С. Макаренко знайомиться особисто з головою ГПУ та наркомом внутрішніх справ УРСР Всеволодом Балицьким. За пропозицією його сестри, голови шефської комісії Куряжської колонії, він запросив Макаренка – «людину позапартійну і не співробітника ГПУ» на роботу в комуну ім. Ф. Е. Держинського. Після багатьох нападок на А. С. Макаренка працівників народної освіти, протягом його роботи в колоніях, він стверджував у статті «Максим Горький в моєй житті», що чекісти підібрали його «беспризорною педагогіку» і «не тільки не дали ей погинути, но дали висказатися до кінця».

До 1917 р. в м. Кременчуці діяв всього один дитсадок на 505 місць. Це був дошкільний заклад закритого типу для дітей привілейованих осіб. Належав дитсадок А. М. Шльоз. Цей заклад будував систему роботи на основі вчення Фребеля.

З 1921 р. в Кременчуці починають працювати дитячі садки відділу народної освіти: № 1 – по вул. Веселій (вул. 1905 року), № 2 – по вул. Херсонській (вул. Лейтенанта Покладова), № 3 – в Крюкові.

З часом кількість дошкільних закладів росла. На початок 1940 р. їх у м. Кременчуці функціонувало 28. У них дошкільну освіту здобувало 1735 дітей. Завідуючими садків, вихователями працювали кращі трудівниці фабрик, яким довіряли виховання дітей, бо спеціалістів з дошкільного виховання було дуже мало.

Працівник Кременчуцького міського Будинку піонерів та школярів Г. П. Селєнцова згадує: «Історія Кременчуцького міського Будинку дитячої та юнацької твор-

чості нерозривно пов'язана з історією створення у нашому місті перших дитячих об'єднань піонерів-спартаківців. У 1922 р. ними було охоплено 80 дітей та підлітків.

Перший Клуб піонерів з інтервалами було створено у 1922 р. в будинку на розі вулиць Херсонської і Марійської (тепер вул. Лейтенанта Покладова і вул. Театральна). На першому поверсі містився один з численних тоді у Кременчуці дитячих будинків, другий поверх було віддано піонерам.

Першим гуртком, який задовольняв бажання дітей майструвати, виготовляти корисні і гарні речі, був гурток «Умілі руки».

Охоче діти записувалися до гуртків художньої самодіяльності. Вивчали революційні пісні, організовували концерти і виставки, урочисто проводили прийоми у піонери, навчали дітей та дорослих писемності.

Керував роботою першого Клубу піонерів комсомольський вождь Міхельсон Зіновій Михайлович» [2, с. 56–57].

Німецька освітня політика в Україні (1941–1944 рр.) є складовою історії Другої світової війни. Зауважимо, що освіта в Кременчуці у досліджуваний період розвивалась на досить низькому рівні, оскільки німецька окупаційна влада дозволяла тільки початкові народні школи, а також була зацікавлена розвитком професійного навчання.

У матеріалах досліджень кременчуцького краєзнавця Миколи Твердохліба знаходимо відомості, що українські націоналісти, які працювали в Кременчуцькій міській Управі, приділяли велику увагу вихованню дітей, становленню української школи, а в умовах німецької окупації робили все можливе, аби виховати патріотів України. У кінці жовтня 1941 р. був створений відділ народної освіти міста Кременчука та Кременчуцького району, який розпочав підготовку до навчання дітей. У перші ж дні своєї діяльності відділ народної освіти видав наказ про обов'язкове навчання в школі дітей віком від 7 до 14 років, для чого батьки повинні були до 3 листопада 1941 р. зареєструвати своїх дітей у школах. І уже в листопаді 1941 р. у Кременчуці було відкрито кілька шкіл, а на 1 грудня того ж року в місті та районі працювало 32 школи. Дітей, які бажали навчатися в школах, було достатньо. Так, наприклад, школу, де був директором С. Яновський, відвідувало 1648 учнів.

Заняття в школах розпочиналось з вивчення українського гімну «Ще не вмерла Україна» та «Заповіту» Тараса Шевченка. У школі діти вчили українську й німецьку мови, арифметику, проводилися уроки праці, а також було впроваджене релігійне навчання.

3 9 вересня 1941 р., коли фашисти вдерлися до Кременчука, дошкільля припинило роботу. В приміщеннях дошкільних закладів фашисти розмістили своїх солдат, а в дитячому садку № 4 влаштували конюшню. Від голоду і знущань щодня помирили діти.

Незважаючи на те, що значна частина інтелігенції співпрацювала з окупаційною владою, позитивними моментами в діяльності, наприклад, відділів освіти усіх рівнів було бажання виховувати національно свідому молодь. Директорам шкіл рекомендувалося ознайомити учителів і учнів з творами раніше заборонених письменників (Б. Грінченка, О. Олесья та ін.), пропонувалося виховувати в учнів любов до рідного краю, повагу до національних українських побутових традицій, до релігійних почуттів інших народів.

Міністерство окупованих територій на чолі з Розенбергом навіть потурбувалось про підручники для початкових шкіл українською мовою, яких було надруковано 2,3 мільйони.

В серпневому числі 1942 р. газети «Дніпрова хвиля» була надрукована стаття завідуючого відділом народної освіти Міської Управи Й. Швидя «Виховувати нове покоління», в якій, зокрема, говорилося: «Безмірно великі завдання покладаються на українського вчителя. Він мусить виявити твердість духу, віру в свою мету, готовність офірувати (жертвувати) всім для того, щоб виховати нове покоління в душі християнської моралі та української національної свідомості».

У статті Є. Стаховича «Нові шляхи виховання української молоді» знаходимо: «Наша молодь повинна проїнятися ідеєю українського націоналізму й на службу Вітчизні ставити все – вище всяких скарбів світу. Українська молодь повинна вчитись історії України та черпати з неї великі приклади, йти слідами тих, які своє життя віддали Україні, для щастя й блага її народу».

Зусиллями завідуючого районним відділом народної освіти Осипіва та заступника голови Міської Управи Бабія в Кременчуцькому районі в кінці 1941 р. було відкрито 4 сільськогосподарські школи, а в селі Піщаному – агрозоотехнічну школу. У Градизьку розпочалися заняття в агро-кооперативному технікумі. Технікум готував інструкторів–організаторів, бухгалтерів–ревізорів та крамознавців–консультантів.

У 1942 р. в Кременчуці розпочалися заняття в землемірній, комерційній, музичній та ремісничій школах. Тогочасна учениця ремісничої школи Інна Сергіївна Бурлаченко влітку 2000 р. розповіла наступне: «У час окупації Кременчука німцями я ходила до ремісничої школи. В школі ми вчилися кроїти, шити. У цій школі також готували токарів. Директором школи був Петро Васильович Безпечний» [2, с. 63–64].

У грудні 1941 р. в Кременчуці перших учнів прийняла музична школа, якій присвоїли ім'я М. Лисенка. 22 червня 1942 р. вечірній випуск газети «Дніпрова хвиля» – «Вечірній листок» повідомляв: «У неділю, 21 червня, музична школа імені Лисенка в Кременчуці відсвяткувала день визволення України від більшовиків святочним концертом, який відбувся в міському театрі... Концерт пройшов з великим успіхом, і це слід зачислити на рахунок цієї школи та її невсипучого директора пані Дітлінг-Кокіної. В програму концерту входили виступи учнів та учениць балетної школи П. Артеменка, сольо-спів Матвієнко, яка гарним та сильним голосом виконала пісню «Спати мені не хочеться» [1].

У документальних матеріалах часів німецької окупації знаходимо наказ Голови Управи м. Крюків від 9 лютого 1942 р. старості с. Чикалівка, в якому зазначається: «Згідно вимоги німецького військового командування, Управа м. Крюкова пропонує Вам негайно припинити в школах навчання.

Одночасно пропонується Вам припинити організацію будь-яких гуртків та товариств, а якщо такі є, – закрити» [3, с. 41].

Розпорядження Гебітскомісара від 7 березня 1942 р. визначає умови, при яких можливо починати навчання у школах: «Дозволяється заняття в школі з 1-го квітня 1942 р. в молодших 4-х класах народних шкіл в тих випадках, коли немає слідуючих перешкод:

1. Якщо є лишок палива для цієї мети після забезпечення військових частин і німецьких цивільних підприємств.

2. Якщо не загрожує небезпека розповсюдження пошесті хвороб.

3. Вчительський персонал повністю політично і по спеціальності підготовлений.

4. Коли шкільні приміщення не визначені для інших необхідних потреб.

Число вчительського персоналу в зв'язку з обмеженням викладання по можливості звільняти.

Всіх інспекторів і директорів, які працювали раніш, звільнити.

На ці посади призначити людей, які особливо пригнічувались при більшовиках...

Використовування учбових планів, підручників вчительської літератури, наочного приладдя, як фільми, картини, карти більшовицького режиму, – забороняється» [5, с. 41].

У 1941 р. був відремонтований і почав працювати кінотеатр «Колізей», директором якого був Ліхота.

Новостворений відділ народної освіти надавав методичну допомогу вчителям, які розпочинали навчати дітей у нових умовах.

З листопада 1941 р. у приміщенні Кременчуцького міського театру відбулася конференція українських учителів міста та Кременчуцького району. На конференції були обговорені такі питання:

1. Сучасна українська школа.
2. Українська література в новій школі.
3. Боротьба України з Москвою.

28 листопада 1941 р. в Кременчуці відбувся семінар учителів історії. Наступна конференція українських учителів міста та району відбулася 8 липня 1942 р. в Кременчуці. Перед початком конференції капела ім. М. Лисенка виконала українські народні пісні. На конференції виступив завідуючий відділом освіти Н. Швидь з доповіддю «Напрями українського шкільництва».

Міська Управа Кременчука під керівництвом українських націоналістів з перших днів її діяльності потурбувалася і про дітей сиріт та сліпих. 12 лютого 1942 р. в місті запрацювало товариство сліпих, де вироблялися художні вироби.

У серпні 1942 р. в місті був відкритий притулок для дітей сиріт. У перші дні після його організації в ньому вже перебувало 15 дітей [2, с. 63–65].

Висновки. Отже, розвиток освіти Кременчука в різні епохи мав різний характер. Причинами гальмування темпів, нестабільності були соціально-економічні фактори, громадянська та Друга світова війни, репресії 30-х років ХХ ст. Але, незважаючи на це, при появі можливостей розвитку, освіта Кременчука мала поступальний характер.

Праця кременчуцьких освітянських діячів, прагнення педагогів до розвитку матеріально-технічної, науково-методичної бази сприяли розбудові освітянської галузі міста, сприяли подоланню негативних соціальних явищ в учнівському молодіжному середовищі, підготовці кваліфікованих кадрів для підприємств міста. Перша чверть ХХ ст. ознаменована діяльністю у місті видатного класика світової педагогіки А. С. Макаренка та його сподвижників, зародженням та розвитком передового прогресивного освітянського руху.

Розвиток освіти Кременчука в період окупації мав регресивний характер. Але, разом із тим, діяльність «Просвіти» сприяла національному українському відродженню, що найкраще й було помітно в діяльності освітян.

Література

1. Вечірній листок. Найновіші щоденні вісті. – 1942. – м. Кременчук // НДБ ЦДНАУ; ЛНБ; ДАПО.
2. **Москалик Г.** «Долі прокладають шлях...»: Історія розвитку та реформування освіти міста Кременчука у ХІХ–ХХ століттях / Г. Москалик. – Кременчук: Видавець ПП Щербатих О. В., 2013. – С. 56–57.
3. Наказ німецького командування про закриття шкіл від 9 лютого 1942 р. // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.): зб. документів. – Полтава: Зоря Полтавщини, 1947. – С. 41.
4. **Николайчик Ф. Д.** Город Кременчук: исторический очерк. – СПб, 1891.
5. Розпорядження Гебітскомісара при яких умовах можливо починати навчання від 7 березня 1942 р. // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.): зб. документів. – Полтава: Зоря Полтавщини, 1947. – С. 41.

Г. Ф. Москалик

Видатні постаті освітян у становленні та розвитку міста Кременчука першої половини ХХ століття

У статті автор робить спробу розкрити постаті відомих педагогів м. Кременчука, які працювали у першій половині ХХ ст., їх внесок у розбудову тогочасної системи освіти, аналізує історичні процеси формування освітніх траєкторій міста та Кременчуцького повіту вказаного часу.

Ключові слова: Кременчук, заклади освіти, освіта в роки німецької окупації, підрозділи органів внутрішніх справ у справах неповнолітніх, вчення Фребеля.

H. F. Moskalyk

Prominent Teachers Personalities in Establishment and Development of Kremenchuk in the First Half of the 20th Century

An author does an attempt to show personalities of wellknown teachers of Kremenchuk, who worked in the first half of the 20th c. and their payment in development of the educational system, analyses the historical processes of educational directions forming in Kremenchuk and Kremenchuk District in the mentioned period in the article.

Keywords: Kremenchuk, establishments of education, woman schools, church schools, diocese educational establishments, education in the years of German occupation, subdivisions of internal affairs in matters of minor organs, studies of Frebel.

МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ КРЕМЕНЧУКА У ФОНДАХ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМЕНІ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Наведений огляд бібліотечного фонду центральної бібліотеки Полтавщини – Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського, присвяченого історії та питанням краєзнавства Кременчука і Кременчуччини.

Ключові слова: Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. П. Котляревського, Кременчук, Кременчуччина, краєзнавство, бібліотечний фонд.

Будь-яке нове дослідження історичного минулого дослідник розпочинає із з'ясування джерельної бази й історіографії обраної проблеми. Це незаперечний пріоритет методологічного інструментарію науковця. Бібліотечні установи є провідними хранителями опублікованого масиву різних за характером, змістом, часом, метою праць.

Кременчук, друге за значенням і перше за промисловим потенціалом місто Полтавщини, не міг залишитися поза увагою науковців, краєзнавців, журналістів, літераторів. Його минуле, позначене важливим подіями та діяльністю видатних особистостей, що мали вплив як на історію краю, так і всієї України, відображене в численних публікаціях. На нашу думку, можна зі впевністю говорити про «кременчукіану» як про самостійний напрям історичного краєзнавства, котрий в останні роки, завдяки опублікованим працям Д. С. Вирського, О. Б. Супруненка та ін. науковців, набуває академічного характеру.

Метою нашої розвідки стало з'ясування стану розробки проблем історичного минулого міста та змісту й характеру опублікованих матеріалів, що знаходяться у фондах найбільшої в області бібліотеки. Неочікувано це дослідження дало цікаві результати, що потребують не лише аналізу, а й певних висновків та практичних рекомендацій. У цій роботі ми не стверджуємо, що фондами ПОУНБ обмежується історіографічний масив кременчукіани. Навпаки, відзначимо активізацію різновекторних сучасних досліджень кременчуцьких науковців, краєзнавців, їх концентрацію навколо друкованих і електронних ЗМІ, звернення до актуальної тематики, що хвилює небайдужих кременчукців. У цьому контексті відзначимо зовсім нове видання О. Б. Христенка [1]. В центрі нашої уваги постали фонди ПОУНБ як провідної бібліотечної установи, що за своїм призначенням є не лише книгозховищем, а й провідним науково-методичним центром, що відстежує напрями наукових і краєзнавчих досліджень, концентрує опубліковані матеріали, система-

тизує їх, презентує читачам, надає бібліотечні послуги відвідувачам, які вивчають конкретну проблему.

Комерціалізація видавничої справи негативно вплинула на стан поповнення бібліотечних фондів: далеко не всі видавництва Полтавської області надсилають нові видання, а дефіцит коштів не дозволяє передплачувати всі друковані ЗМІ. Це об'єктивно вплинуло на коливання кількісних показників поповнення відповідних фондів. Значна кількість опублікованих досліджень з історії Кременчука та Кременчуччини осідає в самому місті.

Публікації про Кременчук сконцентровані у спеціалізованому фонді краєзнавчої літератури ПОУНБ. Вони закаталогізовані відповідно до бібліотечних стандартів і зберігаються та надаються у користування в окремому читальному залі. Ми нарахували більше 1,5 тисячі найменувань внесених у каталоги статей, монографій, збірників наукових праць тощо. Картки поділені на рубрики, що впорядковані за тематично-хронологічним принципом. Разом з тим, зазначимо, що іноді ті чи інші публікації за змістом не відповідають темі зазначеної рубрики, що може ускладнювати пошук бібліографії.

При ознайомленні з каталогами впадає у вічі кілька характерних ознак:

1) домінування за кількісними параметрами публікацій радянського періоду;
2) у власне самих публікаціях цього періоду домінує виробнича тема і тема Другої світової війни;

3) серед публікацій абсолютну більшість становлять газетні статті, залишивши далеко позаду монографічну літературу;

4) періодика представлена місцевими кременчуцькими виданнями, і лише поодинокі статті вміщені в науковому часописі «Краєзнавство» (Д. С. Вирський), центральних газетах «Урядовий кур'єр», «День», харківській газеті «Блиц», обласному часописі «Зоря Полтавщини»;

5) з кременчуцьких ЗМІ найчастіше зустрічаємо такі видання як «Кремінь», «Вісник Кременчука», «Кременчуцька панорама», «Інформаційний бюлетень», «Кременчуцький телеграф», «Світлиця», «Кременчуцький машинобудівник», «Для дому і сім'ї», «Славутич», «Програма плюс», «Кременчуцька зоря»;

6) представлена у фондах ПОУНБ монографічна література учених, які живуть і працюють у Кременчуці або присвятили свої праці його історії, належить Л. Євселевському, П. Пустовіту, Д. Вирському, Г. Капустян, А. Лушаковій, М. Твердохлібу.

Серед публікацій з історії Кременчука привертають увагу раритетні видання XIX–XX ст., що стали базовими джерелами для написання багатьох історичних розвідок і нарисів про минуле міста [2; 3].

Зустрічаємо й видання 1920-х рр., які стали бібліографічною рідкістю – часопис «Краєзнавство» за 1927–1928 рр. На їхніх сторінках були опубліковані звіти про діяльність Кременчуцького краєзнавчого товариства, хроніку життя краєзнавчих організацій, короткі нариси про історію місцевих підприємств тощо.

У каталозі вся література про минуле й сучасне Кременчука поділена на тематичні рубрики. Першою і найбільшою за чисельністю найменувань є рубрика «Кременчук». Вона вміщує назви видань від 1880 р. до сьогодення. Серед них як окремі розділи у колективних монографіях, наприклад, «Полтавська область: природа, населення, господарство», [4; 5; 6], так і історичні нариси. Останні представлені здебільшого путівниками, які, на нашу думку, мали б бути виокремлені до окремої рубрики. Путівники в основному видані в 1970–1980-х рр., останні – у 2012 р. Припускаємо, що подібні видання останніх двох-трьох років могли й не надійти до об-

ласної бібліотеки [7; 8; 9; 10; 11]. Незаперечними лідерами за кількістю і значимістю історико-краєзнавчих нарисів є такі автори, як Л. Євселевський, П. Пустовіт, В. Жук, А. Лушакова, В. Юшко та ін.

У згаданій рубриці висвітлюються окремі історичні події минулого Кременчука, тематичні сюжети до меморіальних дат, новий погляд на відомі факти тощо. Зважаючи на хронологічну тяглість рубрики, привертають увагу тематичні пріоритети окремих періодів. Так, зокрема, публікації 1960–1970-х рр. – це хроніка трудових буднів міста, його перетворення на індустріальний центр України. Чимало статей присвячено історії промислових підприємств міста [12; 13].

Значне місце у рубриці займають публікації початку 2000-х рр., що стосуються «віку» міста, датування його виникнення. Причому всі, без винятку, періодичні видання майже одночасно порушували цю проблему, розглядаючи її в аналогічних ракурсах [14; 15; 16; 17; 18]. Можна стверджувати, що початок наступним дискусіям про сиву давнину міста поклала стаття Л. Євселевського, П. Пустовіта, Л. Бережка в газеті «Кременчуцька зоря» за 1971 р. У 1980-х рр. окремі сюжети цієї теми знайшли відображення у публікаціях В. Юшка, В. Макарова, І. Кракало, В. Лисенка, М. Гамзи та ін. До цієї теми краєзнавці і журналісти повертаються в 2010-х рр. про що свідчить поява нових публікацій, симптоматичним лейтмотивом яких можна вважати назву однієї з них – «Звідки взялося 440 років?» [19].

Узагальнення історичних фактів, аналіз подій на основі архівних документів на базі нової наукової методології був зроблений літописцем історії Кременчука Л. І. Євселевським. У 1995 р. вийшла його невелика за обсягом монографія «Кременчуччина з давніх часів до XIX століття: історичний нарис», де значне місце відведено розвитку економічного життя міста [20]. Своєрідним проривом у розв'язанні багатьох дискусійних питань про першопочатки історичного життя на теренах Кременчука стала книга «Старожитності Кременчука: археологічні пам'ятки на території міста та округи» за редакцією О. Б. Супруненка [21]. А в 2008 р. в «Інформаційному бюлетні» за 31 липня О. Б. Супруненко підвів підсумок дискусій про час заснування міста у статті «Найдавніше поселення Кременчука існувало ще за часів давньоруських – більше 800 років тому...» (Про висновки роботи експедиції, що нещодавно проводила археологічні спостережні роботи у Кременчуці поблизу площі Перемоги). Загалом, зазначимо, що сконцентровані у цій рубриці публікації можуть дати відповіді на численні питання, котрі виникають у процесі краєзнавчих досліджень.

Навряд чи будь-яке інше місто обласного підпорядкування може репрезентувати таку досить чисельну й цікаву рубрику як «Вулиці міста Кременчука» і «Площі міста Кременчука». В абсолютній більшості вона представлена журналістськими розвідками у ЗМІ й значною мірою зачіпає проблеми перейменування назв вулиць у контексті декомунізації. [22; 23]. До речі, зміна топонімів була актуальною й для радянської влади. Так, газета «Радянська Україна» за 13 грудня 1977 р. повідомляла, що рішенням Кременчуцького виконкому міської ради народних депутатів Набережну міста перейменували на вулицю імені О. К. Сербиченка.

Окремо виділено рубрику «Декомунізація, перейменування вулиць», актуальність якої мотивована законами 2015 р. У кременчуцьких ЗМІ, як свідчать каталоги, розгорнуто важливий просвітницький проект – ознайомлення читацької аудиторії з біографічними довідками про діячів минулого і сучасності, імена яких з'являються на карті міста. Зокрема «Кременчуцька газета» у 2016 р. започаткувала серію публікацій «Вулицями рідного міста» (автори В. Тимченко, О. Сінтуріна), в яких подає інформація про О. Пчілку, Р. Кириченко, Д. Тьоміна, А. Ізюмова, Б. Чичибабіна,

Лесю Українку та ін. Одна з вулиць названа на честь героя Небесної Сотні Ігоря Сердюка. Аналогічний алгоритм обрала Т. Донченко, яка також опублікувала в «Телеграфі» біографічні довідки про М. Міхновського, К. Дерев'янка, І. Бикова, Г. Чуркіна, загиблих у російсько-українській війні О. Древаля, О. Борищака. До цієї теми зверталися журналісти і дописувачі видань «Вісник Кременчука», «Кре- мінь», «Телеграф», «Кременчуцька панорама», «Для дому і сім'ї».

Окрема велика рубрика – «*Кременчук до 1917 року*». Фактично, цей блок каталогу відображає основний бібліографічний потенціал Полтавщини, що став базовим для всіх відомих досліджень з історії міста. Видання кінця XIX – поч. XX ст. дали поштовх до поглибленого вивчення датування окремих подій, становлення меж міста, його колонізації й забудови, економічного розвитку. Не втратили своєї дже- рельної цінності такі видання як «Города Полтавской губернии по оценочному описанию г. Кременчуга с пос. Крюковым. Материалы для оценки недвижимых имуществ по закону 1893 г.» та ін. [24; 25; 26; 27]. Публікації радянської доби акцен- тують увагу на революційних селянських і робітничих рухах [28; 29].

Дуже красномовним є цитатний заголовок статті І. Медведєва в «Інформацій- ному бюлетні» за 24–30 вересня 2001 р. «Городок заткнёт за пояс все Калуги, Тулы и Орлы...», який своєрідно вирізняє місце Кременчука серед інших міст імперії, передусім за своїм економічним потенціалом [30].

Вагомим науковим здобутком вивчення історії Кременчука є монографія істо- рика Д. С. Вирського «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р.». Її презентація у рідному місті автора стала резонансною подією, яка широко висвіт- лювалася у ЗМІ. А журналіст О. Булашев назвав її «діамантом історичного крає- знавства» в газеті «Телеграф» за 27 січня 2005 р.

Як анахронізм виглядає збереження спеціальних рубрик «*Кременчук і імпера- триця Катерина II*», «*Кременчук у 1812 році*», «*Кременчук і декабристи*». Це дисонує з сучасними підходами в історичній науці і потребує структурного удосконалення поділу та найменування рубрик.

Попри значний інтерес до теми українського козацтва, рубрика «*Кременчук за козацької доби*» представлений зовсім нечисленним переліком тематичних публіка- цій. Власне проблему комплексно вирішує згадане дослідження Д. Вирського.

Суперечливі думки викликав перегляд рубрики «*Кременчук в часи Української ре- волюції 1917–1920 рр.*». Лише кілька назв опублікованих матеріалів датуються 1990– 2000-ми роками, хоча, на наше переконання, цей перелік є значно ширшим, але з різних причин не потрапив до обласної бібліотеки. Решта зафіксованої в каталозі літератури видана за радянської доби на основі класової парадигми [31]. Чи не єдиним монографічним виданням залишається книга Д. Вирського «Кременчук 1917–1920 рр.: провінційні образи революції», видана у Києві в 2003 р.

Викликає подив своєю некоректністю невідповідність назв наступних рубрик сучасним висновкам і оцінкам української історичної науки «*В. І. Ленін і Кременчук*», «*Банди Григор'єва у Кременчуці*», «*Період іноземної інтервенції та громадянської війни*». Консервація застарілих політичних маркерів може дезорієнтувати недосвідчених або малообізнаних дослідників-початківців, журналістів, краєзнавців-аматорів, які недостатньо оволоділи методологічним інструментарієм та найновішими вис- новками академічної науки.

Наступна рубрика «*Персоналії. Радянський період*» представленої працями М. Твердохліба, Г. Капустян, Л. Євселевського та ін., що своїм змістом демонстру-

ють наслідки політики тоталітарного репресивного режиму в Кременчуці й на Кременчуччині [32; 33; 34].

Майже чверть облікованих у каталозі публікацій присвячено темі *Другої світової війни*. Ми класифікували їх за тематичними пріоритетами: оборонні бої на підступах до Кременчука, народне ополчення; геноцид єврейського населення; героїзм учасників бойових дій; увічнення пам'яті про війну та її героїв; документи, спогади, інтерв'ю; окупація й повсякдення на окупованій території; діти війни; радянські партизани і підпільники; бої за звільнення Кременчука. Щодо останнього, то ще й у 2012 р. в статті Д. Івушкіна назва статті була сформульована у запитальній формі «Как и кто освобождал Кременчуг: история, которая не написана» [35]. Кількісно значно домінують публікації у ЗМІ, збірниках статей, нариси, видані за радянської доби з притаманним їм пафосом та односторонніми оцінками.

Рубрика «*Післявоєнний період*» – це сага про індустріальне місто, новобудови, трудовий героїзм, нові промислові гіганти та їхні успіхи. Символічною є назва статті П. Зайченка «Місто народжується вдруге. До 15-річчя з дня визволення м. Кременчука від німецько-фашистських загарбників» [36]. На тлі переважаючих публікацій радянської доби вирізняються незаангажовані цензурою матеріали останнього десятиліття, зокрема, спогади, мемуари [37].

1960–1970-ті рр. відображені також здебільшого в публікаціях про промислове зростання міста, житлове будівництво, виробничі успіхи, що було об'єктивно зумовлено характером епохи, політико-ідеологічною домінантою робітничого класу. На 90 % – це газетні публікації. З 1975 р. пресу заповнили матеріали про «будову століття» газопровід Оренбург – Західний кордон, його кременчуцький відрізок. Увага комуністичної партії до цього об'єкту зобов'язувала ЗМІ висвітлювати трудові будні будівельників газопроводу [38; 39].

Каталог фондів краєзнавчої літератури окремо виділяє матеріали про святкування умовних річниць заснування міста – 400-ліття, 425-ліття, 430-ліття ймовірної дати заснування. Автори публікацій переймалися сумнівами й версіями щодо «року народження міста». Так, Т. Просяник сконцентрувала певні версії у назві статті «Кременчуку не 430, а більше тисячі років...» в «Інформаційному бюлетні» за 24 вересня 2001 р. Відомий краєзнавець В. Жук у 2007 р. знову писала «Скільки ж насправді років Кременчуку?» у цьому ж виданні від 27 вересня .

Останньою рубрикою каталогу є «*Історія і розвиток Кременчука за період незалежності*». Вона досить нечисленна, що ми пов'язуємо з формуванням та збільшенням питомої ваги електронного каталога в ПОУНБ, а також скороченням нових надходжень до бібліотечних фондів. Наявні публікації засвідчують, що перспективи розвитку міста пов'язуються з розвитком промислового сектору, зросла увага до проблем сьогодення, збереження пам'яток історії і культури тощо.

Вивчення комплексу краєзнавчих ресурсів з історії міста Кременчука у фондах ПОУНБ продемонструвало ряд невирішених проблем. Зокрема, в багатьох публікаціях порушується питання створення нових туристичних путівників для пошуків туристичної привабливості міста, туристичних довідників, створення фотоальбомів (принаймні, в каталозі ми зустріли тільки два таких видання). Очевидно назріла потреба створення цілісного наукового історичного нарису про Кременчук. В умовах зростання питомої ваги Інтернет-ресурсів в інформаційному просторі варто більше популяризувати нові дослідження, водночас прищеплюючи читачам імунітет проти легковірного сприйняття історичних міфів та фейко-

вих сенсацій. Імовірно, бібліотеки міста Кременчука мають чисельнішу і повнішу бібліографію його історії, тому на часі покращення міжбібліотечних комунікацій та інформування про нові надходження.

Література

1. **Христенко О.** Тарас Шевченко в Кременчуці: між міфами й бувальщиною / Олександр Христенко. – К.: ПП «Бітарт». 2018. – 52 с.
2. Географические очерки и картины Малороссии / Сост. А. Овсянников. – СПб., 1880.
3. Донесение полтавского губернатора департаменту полиции о забастовке рабочих г. Кременчуга // Революционные события 1905–1907 гг на Полтавщине: документы и материалы. – Харьков: Харьк. обл. изд-во, 1957. – С. 39–41.
4. Полтавська область: природа, населення, господарство. – Полтава, 1993. – С. 221–274.
5. **Кругляк Ю. М.** Ім'я вашого міста / Ю. М. Кругляк. – К., 1978. – С. 69.
6. **Ігнатюк М. В.** Полтавська губернія: економіко-географічна характеристика (1802–1917 рр.) / М. В. Ігнатюк. – Миргород, 2006. – С. 68–69.
7. **Лапоногов П. И.** По Днепру: путеводитель / П. И. Лапоногов. – М.: Мысль, 1970. – С. 127–150.
8. **Евселевский Л. И.** Кременчуг: путеводитель / Л. И. Евселевский, П. И. Пустовит. – Харьков: Прапор, 1975. – 80 с.
9. **Евселевский Л. И.** Кременчуг: путеводитель / Л. И. Евселевский, П. И. Пустовит. – Харьков: Прапор, 1985. – 111 с.
10. Кременчук / [ред. І. Олексієнко]. – Кременчук: Олексієнко В. В., 2005. – 28 с.
11. Місто Кременчук // Полтавщина туристична: путівник. – Полтава: АСМІ, 2012. – С. 164–173.
12. Кременчуцький автомобільний завод // Автобудівник. – м. Кременчук Полтавської обл. – 1965. – 22 вересня. – С. 1–2.
13. Пам'ятні дати з історії міста // Кременчуцька зоря. – м. Кременчук Полтавської обл. – 1971. – 13 липня.
14. **Кракало І.** Гіпотези: скільки ж років тобі, Кременчук? / Ірина Кракало // Вісник Кременчука. – м. Кременчук Полтавської обл. – 2003. – 3 січня.
15. **Жук В. Н.** Скільки років Кременчуку? / В. Н. Жук // Інформаційний бюлетень. – м. Кременчук Полтавської обл. – 2003. – 5 березня.
16. **Жук В. Н.** Кременчук – маленька фортеця: який же вік Кременчука? / В. Н. Жук // Інформаційний бюлетень. – 2003. – 25 вересня.
17. **Обревко Л.** Скільки ж років Кременчуку, або перші знахідки обнадіюють / Л. Обревко // Вісник Кременчука. – м. Кременчук Полтавської обл. – 2003. – 6 листопада.
18. **Долина М.** Йдемо до 800-річчя Кременчука: історія / М. Долина // Телеграф. – м. Кременчук Полтавської обл. – 2004. – 6 травня.
19. **Волніна О.** Звідки взялося 440 років? / О. Волніна // Для дому і сім'ї. – м. Кременчук Полтавської обл. – 2011. – 29 вересня.
20. **Євселевський Л. І.** Кременчуччина з давніх часів до XIX століття: історичний нарис / Л. І. Євселевський. – Полтава: Криниця, 1995. – 160 с.
21. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки на території міста та округи / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Мироненко К. М. та ін. – Полтава: Археологія; Кременчук: Автограф, 2004. – 160 с., IV кол. вкл.
22. **Мудрая В.** История советских улиц / В. Мудрая // Кременчуцкий телеграф. – м. Кременчук Полтавської обл. – 2015. – 14 травня.
23. **Труханов В.** Повернемо Кременчуку історичні топографічні назви / В. Труханов // Кремень. – м. Кременчук Полтавської обл. – 2016. – 28 січня.
24. Города Полтавской губернии по оценочному описанию, г. Кременчуг с пос. Крюковым // Материалы для оценки недвижимых имуществ по закону 1893 г. – Полтава, 1908. – 53 с.

25. Подгородный старожил. Историческое описание г. Кременчуга и его уезда. Ч. 1-2. – Кременчуг, 1891. – 40 с.
26. **Николайчик Ф. Д.** Город Кременчуг: исторический очерк / Ф. Д. Николайчик. – СПб., 1891. – 217 с.
27. **Бучневич В. Е.** Кременчуг и посад Крюков / В. Е. Бучневич. – Полтава: Изд. Полт. губерн. статистич. комитета, 1891. – 39 с.
28. **Коваленко Д.** Грудневі події 1905 р. на Кременчуччині. До 65-річчя збройного повстання / Д. Коваленко // Перемога. – м. Кременчук Полтавської обл. – 1970. – 8 грудня.
29. **Євселевський Л. І.** Іскрівський період: до 80-річчя міської парторганізації / Л. І. Євселевський // Кременчучька зоря. – м. Кременчук Полтавської обл. – 1981. – 21 липня.
30. **Вирський Д.** «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. / Дмитро Вирський. – К., 2004. – 681 с.
31. **Короливский С. М.** Победа Советской власти на Украине / С. М. Короливский. – М.: Наука, 1967. – 578 с.
32. **Твердохліб М. Ф.** Кременчук увічне пам'ять жертв сталінських репресій. Великий терор на Полтавщині. 1937–1938 роки / М. Ф. Твердохліб. – Кременчук, 2008. – С. 166–179.
33. **Євселевський Л. І.** Обжалованию не подлежит: худож.-докум. повесть / Л. І. Євселевський, Г. М. Терещенко. – Полтава: Криниця, 1993. – 160 с.
34. **Капустян Г. Т.** Пам'ять 33-го кличе молодих / Г. Т. Капустян. – Кременчук, 2008.
35. **Ивушкин В.** Как и кто освобождал Кременчуг: история, которая не написана / В. Ивушкин // Кременчугский телеграф. – м. Кременчук Полтавської обл. – 2012. – 27 сентября.
36. **Зайченко П.** Місто народжується вдруге. До 15-річчя з дня визволення міста Кременчука / П. Зайченко // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1958. – 30 вересня.
37. Спогади... [з історії післявоєнного Кременчука] // Шевченко В. Є. Я розумію силу слова / В. Шевченко. – Харків: Фоліо, 2011. – С. 189–197.
38. **Карнаух П.** Траса братерства / П. Карнаух // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1975. – 4 грудня.
39. **Гирич О.** Від Кременчука до Бара. Магістраль дружби / О. Гирич // Сільські вісті. – м. Київ. – 1976. – 21 січня.

Л. Л. Бабенко

**Матеріали з історії Кременчука у фондах Полтавської обласної
універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського**

Наводиться огляд бібліотечного фонду і стану каталогів центральної бібліотеки Полтавщини – Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського, присвячених історії та питанням краєзнавства Кременчука і Кременчуччини.

Ключові слова: Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. П. Котляревського, Кременчук, Кременчуччина, краєзнавство, бібліотечний фонд.

L. L. Babenko

**Materials from Kremenchuk History in the I. P. Kotliarevskiy Poltava Region
Universal Scientific Library Funds**

Review of the library fund and state of catalogues in the Poltava Region central library – the I. P. Kotliarevskiy Poltava Region Universal Scientific Library, dedicated to common and local history of Kremenchuk and Kremenchuk District, is given.

Keywords: the I. P. Kotliarevskiy Poltava Region Universal Scientific Library, Kremenchuk, Kremenchuk District, local history study, library fund.

ЛЕГЕНДИ І БУВАЛЬЩИНИ МОГО КРЕМЕНЧУКА

Наводяться міські легенди і бувальщини, що записані зі слів старожилів або віднайдені у спогадах чи дореволюційних публікаціях і подані в авторській обробці.

Ключові слова: *Скеля-реєстр, козак Кремень, золотокоса Ганна, бурхлива вода, татарський мурза, скам'янілі голови, скеля Вірності, відмітки рівнів повеней, Грачівка, православна віра, німець Бауць, завод Андера, Масляна, скарб.*

Чималу роль у краєзнавчих дослідженнях з історії міста, частіше при підготовці текстів екскурсій та науково-освітніх заходів, що проводяться у музеї, відіграють міські легенди, бувальщини і небилиці. Їх протягом багатьох десятиліть розповідали і переповідали один одному, майже кожен наступний оповідач додавав щось своє... Під час літературної обробки текстів автор також відважилася додати власне бачення окремих деталей згаданих подій. Але основні сюжетні лінії збережені. У моїй папці вже зібралось понад двадцять розповідей. Три з них пропонуються увазі читачів.

Легенда про вірність

Камені пам'ятки природи «Скеля-реєстр» на березі Дніпра у Кременчуці мають запаморочливий вік: 3 мільярди років!

І тоді, коли через Дніпро тут перекочувалися хвилі кочівників-завойовників; і тоді, коли тут повагом бродили величезні мамонти і ганялися за здобиччю печерні гієни; і навіть тоді, коли у водах прадавнього палеогенового моря над ними пропливали люті акули-кархародони, – ці камені були неймовірно старезними. Вони стояли тут завжди, незмінні й незрушні. Їхня незбагненна таїна ніби освячувала цей берег і все, що його населяло.

Існує цікава легенда про цю скелю, про кохання та вірність.

Давним-давно жив на березі Дніпра перевізник. Називали його Кремень. Точніше, козак Кремень. Бо зовсім юним він подався у козаки, під час одного з походів був тяжко поранений і став погано бачити на праве око. Тому приїхав у ці місця, збудував міцний човен і перевозив через Дніпро подорожніх. Мав козак Кремень коня, котрий врятував йому життя в тому бою. Кінь був чудовий – сіро-гнідий із золотоавою гривовою, швидкий, мов вітер. Господар називав його Братом, ніколи не триножив і не прив'язував, ніколи не брав до рук нагайку – кінь і людина розуміли один одного з півслова.

Козак Кремень був ще молодий, гарно співав, приграючи собі на кобзі. Його смагляве обличчя, чорні вуса і козацький чуб-оселедець змушували завмирати не одне дівоче серце. А він покохав золотокошу красуню Ганну із сусіднього поселення, яка і сама співала, мов соловейко. Довго не зважувався сказати їй про свої почуття. Та одного весняного дня Ганна сама прийшла до нього на берег і сказала: «Люблю тебе, козаче Кременю! Візьми мене за дружину!». Заспівав од щастя Кремень, радісно заіржав кінь. Взявшись на руки, закохані піднялися на скелю й урочисто присяглися один одному в довічній любові. Вирішили, що поберуться восени і житимуть біля Дніпра. Майже щодня зустрічалися вони на березі, разом співали, мріяли про майбутнє, а коли Кременю треба було перевозити подорожніх, Ганна і кінь чекали його на березі.

Якось під'їхав купець з товаром, треба було переправляти його на правий берег. «Почекай, доле моя! Я швидко» – гукнув Кремень. Мов на крилах летів його човен через повноводу ріку, а на березі стояли дівчина і кінь. Не відпочиваючи, кинувся Кремень у зворотній шлях. Зненацька набігли хмари, подув низовий вітер, здійнялися хвилі – і перекинули човен! Розпачливо зойкнула дівчина. А кінь заіржав-застогнав і кинувся у бурхливу воду. З останніх сил гукнув Кремень: «Коню, брате мій, назад! Бережи Ганнусю!...». А їй почулося: «Я повернуся!».

День у день блукав осиротілий кінь берегом, пив дніпровську воду, а їжу брав лише з рук Ганни. Найчастіше він піднімався на округлу вершину скелі і непорушно вдивлявся у хвилі Дніпра. Дівчина розчісувала йому гриву і примовляла: «Він повернеться, конику, правда? Адже сказав – повернуся. Дніпро-Славута відніс його далеко, але він вже йде до нас, правда?». Кінь згідливо кивав головою.

Не один юнак присилав до Ганни сватів, але вона всім відповідала: «Дякую за честь, але я заручена. Я чекаю свого судженого».

Минуло літо, настав вересень. Пливла Дніпром галера татарського мурзи. Побачивши на скелі красеня-коня без сідла, мурза аж затремтів, звелів пристати до берега. «Хочу цього коня!» – вказав нагаєм своїм нукерам. Ті схопили аркани й подалися виконувати наказ. Прибігла до скелі Ганна, загукала: «Тікай, кониченьку, тікай!» Та було пізно. Широким колом їх оточували татари. Десятник гукнув дівчині: «Не бійся, красуне, ми тебе не скривдимо! Будеш у гаремі нашого мурзи найкращою перлиною. Ходи сюди! А кінь твій буде ходити під сідлом нашого пана!». Дівчина мовчки обняла коня. А кінь гнівно заіржав, ударив копитом по каменю – аж іскри полетіли!... І правічна скеля вперше з часу створення розступилася і сховала їх обох. На поверхні залишилися скам'янілі голови дівчини і коня.

Відтоді ці древні камені одержали назву Скеля вірності. Поселення стали називати на честь козака Кременя – Кременчук, та так ця назва і залишилася. А в Кременчуці побутовали гарні звичаї. Матері, проводжаючи синів на битву, казали: «Будь безстрашним, як козак Кремень!» Заручені йшли на Скелю вірності, обіцяючи вірно кохати один одного. Коли юнаки ставали побратимами, вони, обмінявшись у церкві хрестиками, йшли до скелі та урочисто промовляли: «Якщо кінь був вірним побратимству, тим паче ж ми з тобою, брате!». Старі люди, втомившись від життєвих незгод, йшли до скелі, гладили кам'яну гриву, і світлішало у них на серці.

І не було в Кременчуці серед воїнів боягузів і зрадників, не було сварок і незгод у родинях. І жоден із сиріт чи літніх людей ніколи не плакав від голоду, холоду і самотності. Всі знали: повернеться козак Кремень і запитає – як жили, як берегли совість і людську гідність.

Минули століття. На скелі з'явилися викарбувані написи – відмітки рівнів повеней. Росло місто, змінювалося русло Дніпра, мінялися люди, забувалися давні звичаї. Деякі із найбільш заповзятливих – чи, може, аж надто жадібних кременчужан – навіть почали добувати камінь, руйнуючи Скелю вірності. Добре, що міський голова Ізюмов заборонив це робити. Поступово майже вся скеля сховалася під піском і сміттям (чого доброго, а смітити навкруги себе ми вміємо!). Забулося, де саме знаходилися скам'янілі дівчина та кінь. Зникла й назва «Скеля вірності»...

Кілька років тому скелю розчистили, планували облаштувати туристичний об'єкт із доріжками й оглядовою альтанкою. Втім, наміри залишились намірами. Зате на беззахисно оголених древніх каменях з'явилися знаки нашої тупості та невігластва на кшталт «тут був Вася».

Недавно щось ніби покликало мене до скелі. День був вітряний, похмурий, та ось із-за хмар вирвалися скісні промені сонця. І раптом сяйнула золотом розмаяна вітром грива, чи, може, розплетена дівоча коса. Блиснуло сльозою темно-лілове кінське око, тужливо дивлячись у широку далечінь Дніпра.

Вони й досі тут – золотокоса дівчина Ганна і золотогривий кінь на ймення Брат. Вони чекають свого козака Кременя!

Нащадки еллінів на берегах Дніпра

Кременчук – місто багатонаціональне, тому нікого не дивує, коли музейні працівники розповідають про внесок німців, євреїв, поляків у його історію. А от коли під час тролейбусної екскурсії я нагадала, що район міста біля залізничного вокзалу Грачівка раніше називався Гречівкою, бо там мешкали греки – мої слухачі щиро здивувалися.

А тим часом зв'язки Кременчуччини з Грецією налічують тисячі років. Про це свідчать археологічні знахідки, що зберігаються у фондах музею: давньогрецький глиняний посуд – кілька різновидів амфор, світильник, лекіф, канфар, а також монети, так звані «дельфінчики». Все це відголоски торгових зв'язків еллінів з нашими далекими предками, що заселяли береги Дніпра-Борисфена. Звичайно, це було аж надто давно, і чи мешкали тут греки, чи лише запливали сюди з товарами – достеменно невідомо.

Греки оселилися у Кременчуці у XVIII столітті, коли Катерина Друга запрошувала іноземців для освоєння нових земель. Як правило, у далекий невідомий край їхали молоді та заповзятливі люди, на що й був розрахунок. Переселенцям надавалися значні пільги, у тому числі й податкові; держава гарантувала їм збереження віри і, при бажанні, підданства тієї країни, звідки вони приїхали. Але у будь-який момент вони могли стати підданими імператриці. Саме тоді у центральному місті Новоросії, Кременчуці, з'явилася невелика грецька громада. За містом їй виділили землі, де греки й почали обживатися.

Оксана Бойко. Прибуття Катерини Другої до Кременчука 30 квітня 1787 р.
(за мотивами гравюри худ. Хатфільда). 2018.

Графіка, авторська техніка, дизайнерський картон. Публікується вперше.

Місто поступово розширювалося, і замський грецький виселок став частиною Кременчука. А після того, як через Кременчук пролягла залізниця і був побудований вокзал, Гречівка взагалі стала доволі престижним місцем серед ділових людей.

Греки непогано вписалися у життя Кременчука: вони чесно вели торгівлю, були вмiлими ремісниками і землеробами, старанними і працьовитими робітниками, легко навчалися новому. Немало важило і те, що вони сповiдували православну віру; звучання їхніх імен – Александрос, Васіліс, Павлос, Ніколаос, Іріні, Ксенія, Параскеві, Єлена, Софія – було звичним для значної частини містян.

Греки не замикалися у своєму вузькому колі – обов'язково віддавали і хлопчиків, і дівчаток до школи, були дуже гостинними і привітними, не заперечували проти шлюбів своїх дітей з місцевим православним населенням, поступово «вростаючи» у культуру та життя нової батьківщини. Гречанок охоче брали заміж: вони були такими ж гарними і хазяйновитими, як і більшість місцевих дівчат, але, на відміну від норавливих, або, як писав класик, «брикливих» українок – більш терплячими, мовчазними, згідливими, слухняними, беззаперечно визнаючи чоловікову першість. Кременчуцьке жіноцтво багато чому навчилося у гречанок, особливо у плані догляду за собою. Українки, безумовно, завжди відрізнялися охайністю, але саме грецькі жінки привнесли у наш побут, наприклад,

такий звичай: хоч яка втомлена була дівчина, але ввечері обов'язково мала розчесати косу, не менше ста разів провівши по волоссю дерев'яним гребенем з широкими зубцями. Щоб руки, які будуть гладити кучері чоловіка й обіймати малюка, довше залишалися м'якими – пелюстки троянди заливали олією, настоювали і вечорами ретельно втирали у шкіру; після купання і миття голови обов'язково ополіскувалися відварами духмяних трав. Також для гречанок дуже важливими були постава і хода: дівчаток змалечку навчали прямо триматися і плавно рухатися, що також ретельно переймали кременчужанки.

У другій половині XIX ст. найбільш відомою на Гречівці була багатодітна родина торговця Спиридона Левентіса; він був головним у вирішенні різних громадських питань.

Дядечко Спіро час від часу влаштовував свята, на які неодмінно запрошувалися сусіди. Мати і дружина Левентіса подавали як грецькі страви (гостям дуже подобалися дзадзики, мусака, смажена ягнятина, солодкі лукумадес), так і українські. Жінки за стіл разом з чоловіками не сідали – для них було окреме приміщення, тут греки суворо дотримувалися традиції. Потім усі виходили надвір і під звуки пандура, сиринги та бузуки починалися грецькі танці. Звичайно ж, не сиртакі, а, найпевніше, хоро. Тут уже заводійкою була старша донька Спиридона – Лариса, названа так на честь міста Лариса в області Фессалія, звідки й приїхали предки родини. Дівчина не лише мала незвичне для Кременчука ім'я, а й була дуже вродлива: висока, струнка, з довгим, майже по колін, темним волоссям, із великими фіалково-сірими очима і густими пухнастими віями. Не одне юнацьке серце обривалося, коли Лариса з невеликим бубном у руках розпочинала грецькою мовою пісню, а потім ішла в танок: її одяг тріпотів і хвилювався, коси літали за тонким станом, а медовий голос ніби кликав у незмірну далечінь, обіцяючи щось казководивовижне.

Ось такою десь у середині 1890-х років побачив і почув красуню-грекиню молодший син власника заводу сільськогосподарських машин німця Баутца. І, як мовили древні елліни, стріла кохання пронизала їх обох.

Коли Людвіг повідомив батьку, з ким він хоче одружитися, старий Баутц був категорично проти: адже Левентіс простий торговець, а дехто з його синів та небожів працюють на заводі! Та син затявся, що візьме за дружину лише ту, кого покохав. І тоді Баутц придумав безпрограшний, як на його думку, варіант: одружуйся, але нехай наречена перейде у лютеранство; інакше позбавлю тебе спадку.

Лариса, почувши про вимогу можливого свекра, залилася гіркими сльозами і сказала, що ніколи не зрадить свою віру.

Здавалося б, тут і казочці кінець: навіть якщо Людвіг зважиться не послухатися батька, – навряд чи Левентіси віддадуть улюблену доньку за бідняка, та ще й не православного.

Але... хоча б інколи кохання перемагає все!

Спіро з дружиною, вислухавши Ларису та Людвіга, благословили їх на шлюб. Вінчалися аж у Полтаві, щоб не було скандалу.

Розгніваний Баутц-батько дійсно позбавив сина спадку. Молоді оселилися на Гречівці, де численні родичі нареченої спільними зусиллями збудували їм маленький будиночок. Ця історія викликала багато розмов і пересудів у Кременчуці.

Оксана Бойко. Набережна Кременчука, початок XIX ст. 2018.
Графіка, авторська техніка, дизайнерський картон. Публікується вперше.

Через кілька років старий Баутц помер, так і не простивши сина. Старший брат Людвіга, zostавшись єдиним спадкоємцем, вчинив дуже шляхетно: оскільки по-рушити батьків заповіт він не міг, – продав тепер уже свій завод, а гроші поділив з братом.

Ось так власником заводу, на ґрунті якого у XX ст. постав завод дорожніх машин, стала родина С. Андера.

Людвіг і Лариса, як переповідали старожили, були дуже щасливі, у них народилося багато дітей, усі добрі, розумні й напрочуд вродливі. Саме гостинна Лариса навчила і своїх доньок, і знайомих кременчужанок випікати особливий грецький пиріг «василопіта», що його пекли раз на рік – напередодні дня святого Василя.

...Давно немає тієї зігнутої майже сотнею літ бабусеньки, яка на початку 1990-х років переповіла нам цю історію; десь загубився її рецепт грецького пирога. Втім, як зараз кажуть, Гугл всезнаючий вам у поміч, – там, як у Греції, є все.

Греків у Кременчуці було не настільки багато, аби залишити якийсь вагомий слід, що пройшов би через революції та війни. Багато греків після 1917 року поїхали шукати кращої долі; а ті, що залишились – поступово асимілювалися, переплавилися, мов у тиглі: у сумної пам'яті 1930-і роки багато хто змінив прізвища, ставши з Ніколаїдісів Ніколаєвими, а з Іоаннідісів – Іванченками, а також графу «національність» у паспорті; дітей почали називати Петриками та Марусями... Була Гречівка – і нема Гречівки.

А греки – все одно є.

Час від часу в переповненому тролейбусі чи маршрутці, у залі Палацу культури чи просто на вулиці ні-ні та й промайне класичний еллінський профіль і особлива антична постава, які через тисячоліття, через низки поколінь і сотні кілометрів передали нам рішучий і відважний Олександр Македонський, мудрий Платон, допитливий Геродот, прекрасна Єлена, вірна Пенелопа, далекі нащадки яких мешкали і досі проживають у Кременчуці.

Свято щучого хвоста

Неможливо уявити собі завершення зими без традиційного Масляного тижня, протягом якого кожен справжній українець встигає з'їсти таку кількість смачних млинців, що вистачить на весь рік! Але цей тиждень характерний не лише сидінням біля щедрого столу. Тут були і різноманітні традиційні розваги.

У Кременчуці на Масницю відбувалося дуже цікаве «Свято щучого хвоста».

На площі, де стояла Марена – солом'яне опудало, що вособлювало зиму, у вівторок Масляного тижня влаштовувалися своєрідні «виставки досягнень»: рибалки виставляли на загальний огляд виловлені ними великі рибини, а обраний глядачами суддя визначав, яка з них найбільша. Той, хто її впіймав, отримував звання «отамана дніпровських щук» на увесь рік. Попередній отаман урочисто передавав новому отаману ознаку свого статусу – блискучу острогу на різбленому держаку і довгий, не менше трьох, а то й чотирьох аршин синій пояс із вишитими по ньому рибами.

Потім «чемпіонську» щуку купував хтось із поважних городян. У кінці XIX – на початку XX століття на святковій площі ми з вами могли б побачити, скажімо, предводителів дворянства Питленка, Магденка або Остроградського, графа Капніста, міських голів Диздарєва, Ізюмова або Гусєва, командирів 35-го і 36-го піхотних полків, фабрикантів і купців Дурунчу, Файдиша, Унгерн-Штернберга, братів Гебгольдів, братів Володарських, Сандомирського, Шапошникова, Поддерєгіна, Чуркіна, Алісова, Кушнарєва, Зубарєва, Гурарія, Ямпольського, земських діячів Колачевського, Устимовича та інших.

Причому це був справжнісінький, але дуже своєрідний аукціон. Перед рибиною ставили столик або ліпили підставку із снігу, вмощували кристалий солом'яний бриль. Тільки що проголошений «отаман дніпровських щук» – власник улову – встановлював ціну, а учасники торгів голосно називали свою, все більшу й більшу, і кожен названу суму опускав у бриль. Підходити можна було кілька разів. Небагаті городяни, які не брали участі в аукціоні, мовчки опускали у бриль хоч якусь копійчину.

Вигравав, зрозуміло, той, хто під заохочувальні вигуки та оплески свідків цього захоплюючого і навіть азартного дійства дав найбільшу ціну. Рибину, яку на ряднині підносили до нього четверо парубків, він урочисто передавав міській лікарні або дитячому притулку. Суддя змагань підходив до старшого лікаря чи до завідувача притулком і голосно, щоб усі чули, промовляв: «Пан такий-то просить Вашу милість прийняти цю щуку для Ваших підопічних. Нехай їдять собі на здоров'я і за здоров'я пана ім'ярек!». У відповідь так само голосно обдарованому треба було відповісти: «Щиро дякую пану такому-то від себе особисто, від тих, кому він допо-

Оксана Бойко. Кременчук, ярмарок на привокзальній площі. 2018.
Графіка, авторська техніка, дизайнерський картон. Публікується вперше.

магає, та від усієї кременчуцької громади! Пан такий-то – справжній благодійник, щедра і добра людина, і нехай про це знають і на лівому, і на правому березі нашого батечка Дніпра! Ура благодійнику!». Всі присутні дружно підхоплювали цю здравицю, і над площею трічі лунало «ура» та прізвище благодійника.

Варто зауважити, що в ті часи шуки вагою у пуд-півтора не були дивиною, тому ними можна було нагодувати чимало людей.

Дарувальнику ж, за традицією, підносили самий лише щучий хвіст, тут же відрубавши його і начепивши на кукан. Причому, знову ж таки за традицією, він повинен був сказати: «Ой, який важкий, я сам і не донесу!» І тоді, особливо коли його дім був недалечко, всюдисуща дівтора з піснями і вигуками юрбою несла щучий хвіст до обійстя, застромивши його на жердину, прикрашену стрічками та маленькими бубонцями. Діти стукали у ворота і гукали: «Господине, господине, вам господар шуку для юшки прислав!». Сусіди вибігали на ганки, підходили до воріт, вітали жінку, а горда за свого мужа і потішена увагою хазяйка роздавала дітям ласощі, дрібні гроші, а часто й запрошувала до столу та пригощала млинцями.

Якщо ж переможцем ставав крюків'янин Григорій Чуркін чи, скажімо, Роберт Зейпт або Нохим Рабинович, які мешкали далеко від місця аукціону – хвіст відносили до карети чи саней, куди встигала швиденько добігти і всістися, мов нічого не знаючи, дружина, яка була серед глядачів і щиро уболівала за свого чоловіка. Вона також обов'язково винагороджували дітей дрібняками і цукер-

ками фабрики Петра Поддерегіна, а жердину з риб'ячим хвостом закріплювали на повіз.

Визначену початкову ціну за рибу віддавали власнику, а всі інші зібрані кошти йшли на благодійність, про що було оголошено наперед: скажімо, для міського училища, на білизну для дитячого притулку, на придбання книг або передплату журналів для міської бібліотеки тощо.

Ось чому взяти участь у «Святі щучого хвоста» заможні кременчужани вважали для себе за велику честь. А тому, окрім православних, приходили сюди і католики, і лютерани, і мусульмани, і правовірні іудеї, хоча святкування було пов'язане з православним календарем. Тут усі були на рівних, бо ж ішлося про благодійність та про повагу всієї кременчуцької громади! А візники, які, скажімо, відвозили подаровану рибу до лікарні, частенько не брали із старшого лікаря Богаєвського гроші за проїзд, щоб хоч таким чином бути причетними до доброї справи.

Правил на цьому рибальському змаганні було всього два, і дуже простих: перше – перемагає найбільша щука, і друге – участь бере будь-яка велика риба, аби лиш вона була щукою (ну, суто кременчуцьке формулювання!). Звичайно ж, по факту найбільшою рибиною не обов'язково виявлялася щука: частенько траплявся і сом, і вгодований, мов кабанець, сазан, і великий судак, а щуки, мов на гріх, були не дуже великі.

Для такого випадку також була традиція: ще перед початком змагання удачливий рибалка, котрому упіймався, наприклад, вусатий сомище чи судак у півтора аршини, голосно, щоб усі чули, промовляв: «Соме-сومه, ти не в себе вдома, від сьогодні ти зवेशся щука, буде тобі наука!» або «Був ти судаком, а відтепер будеш щупаком!»

Розпочинаючи огляд виловленої риби, суддя повинен був суворо спитати: «А що серед щук робить оцей сом (судак)? Ану, викиньте його звідси!». Рибалка ж мав відповісти: «Це раніше він був сом, а тепер його звуть щука; ось у мене і свідки є!» – і глядачі це голосно підтверджували.

На виручені від продажу найбільшої риби гроші новий «отаман дніпровських щук», як правило, пригощав усіх учасників змагання. Частенько рибалки приносили з дому полумиски, ложки, казани і на таганах варили юшку прямо на площі, їли самі під горілочку та пригощали людей.

Уся інша виставлена риба дуже швидко розкуповувалася – адже її треба було спожити до кінця Масниці.

Погодьтеся, цікавий і гарний звичай. Дасть Бог, ще відродиться у наддніпрянському Кременчуці унікальне і колоритне Свято щучого хвоста!

Кременчук – переважно промислове, торгове і військове місто, в якому постійно рухаються і перемішуються людські потоки: хтось покидає рідні терени, хтось саме тут знаходить своє призначення і свою долю, привнісши щось в історію нової малої батьківщини. У таких містах погано зберігається те, що ми називаємо усною історією – родинні перекази і бувальщини, плітки і пересуди, традиції та звичаї. Тому кожна вціліла міська легенда – справжній скарб, особливо для музейних працівників, яким доводиться багато працювати з відвідувачами. Зацікавившись якимось, на перший погляд, зовсім неважливим моментом, наші слухачі по-новому

розкривають для себе нібито знане і звичайне, а, насправді, таке прекрасне і несподіване місто – Кременчук!

А. П. Гайшинська

Легенди і бувальщини мого Кременчука

Наводяться міські легенди і бувальщини, що записані зі слів старожилів або віднайдені у спогадах чи дореволюційних публікаціях, подані в авторській обробці.

Ключові слова: *Скеля-реєстр, козак Кремень, золотокоса Анна, бурхлива вода, татарський мурза, скам'янілі голови, скеля Вірності, відмітки рівнів повеней, Грачівка, православна віра, німець Баути, завод Андера, Масляна, скарб*

A. P. Haishynska

Legends and Stories of my Kremenchug

City legends and experiences, written according to local long-time residents or found in memoirs and pre-revolutionary publications, are given in the author's adaptation.

Keywords: *RockRegistry, Cossack Kremen, goldhaired Anna, churning water, Tatar murza, fossilized heads, Rock of Fidelity, marks of flood levels, Hrachivka, Orthodox faith, German Bautz, Ander's plant, Shrovetides, treasure.*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні, Київ, Запоріжжя
АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ, Луцьк, Полтава
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН ССРСР – Академія наук Союзу ССР, Москва
АН УРСР – Академія наук Української РСР, Київ
АН УССР – Академія наук Української ССР, Київ
АЮЗР – Архив Юго-Западной России, Киев
ВЦ – видавничий центр
ГЭС – гидроелектростанція
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ – Державне підприємство «Науково-дослідний центр
«Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН
України, Київ
ДПУ – Державний педагогічний університет
ЗДУ – Запорізький державний університет, Запоріжжя
ЗОКМ – Запорізький обласний краєзнавчий музей, Запоріжжя
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей, Одесса
ИИМК – Институт истории материальной культуры, Ленинград, Санкт-
Петербург
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України, Київ
ІЗМН – Інститут засобів та методів навчання, Київ
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернад-
ського, Київ
КМ – краєзнавчий музей
КрКМ – Кременчуцький краєзнавчий музей, Кременчук
КрНУ – Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградсь-
кого, Кременчук
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук
Украинской ССР, Киев
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
Академии наук Союза ССР, Ленинград
МАО – Московское императорское археологическое общество, Москва
МГУ – Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва, Ленинград
МОИП – Московское общество испытателей природы, Москва
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук
України, Київ
НА ПКМВК – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені
Василя Кричевського, Полтава
НАНУ – Національна академія наук України, Київ
НИИ – научно-исследовательский институт
НТШ – Наукове Товариство імені Т. Шевченка, Львів
ОАЕ ЦОДПА – Охоронна археологічна експедиція Центру охорони та дослі-
джень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержад-
міністрації, Полтава

ПАЕ – Полтавська археологічна експедиція, Полтава
ПДПУ – Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Полтава
ПЕВ – Полтавские епархиальные ведомости, Полтава
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПКМВК – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава
ПНПУ – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Полтава
ПОППО – Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського, Полтава
ПОО – Полтавская обласная организация, Полтава
ПОУК – Полтавське обласне управління культури, Полтава
ПОУНБ – Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека ім. І. П. Котляревського, Полтава
ПСЗ – Полное собрание законов
ПУАК – Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава
РАН – Российская академия наук, Москва
РГАДА – Российский государственный архив древних актов, Москва
РГПУ – Российский государственный педагогический университет, Санкт-Петербург
РДВІА – Російський державний військово-історичний архів, Санкт-Петербург
РДІА – Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург
РИО – Российский исторический сборник, Санкт-Петербург
САИ – Свод археологических источников, Москва
УК ПОДА – Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
УкрДГРІ – Український державний геологорозвідувальний інститут, Київ
УРЕ – Українська радянська енциклопедія, Київ
УТОПК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ХГУ – Харьковский государственный университет им. А. М. Горького, Харьков
ХИАО – Харьковское историко-археологическое общество, Харьков
ХНУ – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків
ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади України, Київ
ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України, Київ
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму (Управління культури) Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
ЦП НАНУ і УТОПК – Центр пам'ятокознавства Національної академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

ПРО АВТОРІВ

- Артем'єв Андрій Владиславович** – асистент кафедри дитячої терапевтичної стоматології з профілактикою стоматологічних захворювань ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія», старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської облдержадміністрації, кандидат медичних наук
- Бабенко Людмила Леонідівна** – завідувачка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, відомий історик (м. Полтава)
- Василенко Дар'я Павлівна** – аспірантка Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, історик (м. Кременчук)
- Вирський Дмитро Станіславович** – провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, відомий історик (м. Київ)
- Гайшинська Алла Павлівна** – в. о. директора Кременчуцького краєзнавчого музею, музейник, краєзнавець (м. Кременчук)
- Долженко Юрій Володимирович** – молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України, антрополог
- Ейсмонт Володимир Борисович** – випусковий редактор часопису «Автограф», краєзнавець (м. Кременчук)
- Єремєєв Сергій Олександрович** – молодший науковий співробітник Краєзнавчого музею м. Горішні Плавні, музейник, краєзнавець (м. Горішні Плавні)
- Закалюжний Віктор Миколайович** – доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент, геолог, природознавець (м. Полтава)
- Кондратенко Марина Дмитрівна** – науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, етнограф (м. Полтава)
- Кулатова Ірина Миколаївна** – директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, археолог (м. Полтава)
- Лимарь Олександр Сергійович** – науковий співробітник науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, пам'яткознавець (м. Полтава)
- Лугова Любов Миколаївна** – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, археолог (м. Полтава)
- Лушакова Алла Миколаївна** – доцент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, кандидат мистецтвознавства, мистецтвознавець і краєзнавець (м. Кременчук)
- Лямкіна Наталія Володимирівна** – заступник директора з наукової роботи Краєзнавчого музею м. Горішні Плавні, музейник (м. Горішні Плавні)

- Маслак Володимир Іванович** – завідувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, доктор історичних наук, професор, відомий історик (м. Кременчук)
- Мельникова Ірина Сергіївна** – завідувач науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, археолог, музейник (м. Полтава)
- Мокляк Володимир Олександрович** – заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України, історик (м. Полтава)
- Мордовської Михайло Михайлович** – директор Запорізького обласного краєзнавчого музею, історик судноплавства (м. Запоріжжя)
- Москалик Геннадій Федорович** – професор Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, директор Департаменту освіти виконкому Кременчуцької міської ради, доктор філософських наук, історик освіти
- Парасочка Олександра Григорівна** – завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, музейник (м. Полтава)
- Приходько Дар'я Сергіївна** – науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, музейник (м. Полтава)
- Саранча Віктор Іванович** – доцент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, кандидат історичних наук, історик (м. Полтава)
- Сулима Оксана Сергіївна** – завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, музейник (м. Полтава)
- Супруненко Олександр Борисович** – директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України, археолог, історіограф (м. Полтава)
- Христенко Олександр Борисович** – член Національної спілки краєзнавців, член Національної спілки журналістів України, краєзнавець (м. Кременчук)
- Шерстюк В'ячеслав Вікторович** – завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, археолог (м. Полтава)
- Шилов Юрій Олексійович** – професор Міжрегіональної академії управління персоналом, кандидат історичних наук, член Національної спілки письменників України, академік ряду українських та закордонних академій, археолог (м. Київ)
- Ширай Вікторія Анатоліївна** – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу Кременчуцького краєзнавчого музею, музейник (м. Кременчук)
- Шумейко Наталія Миколаївна** – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, музейник (м. Полтава)

ЗМІСТ

Малецький В. О. (м. Кременчук). Кременчук має тисячолітню історію!	6
Титова О. М. (м. Київ). Досліджуємо культурні скарби Кременчуччини.....	8
Супруненко О. Б. (м. Полтава). Археологічні свідчення давньоруського віку Кременчука	11
Шерстюк В. В., Артем'єв А. В. (м. Полтава). Нові дослідження в історичному ареалі Кременчука	34
Шилов Ю. О. (м. Київ). Відображення «Ріг-Веди» і «Веди словена» в архео- логічних пам'ятках Кременчуччини.....	42
Долженко Ю. В. (м. Київ). Череп людини доби енеоліту з Нижнього Припсілля.....	54
Лугова Л. М., Мельникова І. С. (м. Полтава). Старожитності Кременчуччини в археологічній збірці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	71
Кулатова І. М. (м. Полтава). «Амфорка київського типу» з околиць Кременчука	84
Ейсмонт В. Б. (м. Кременчук). Деякі знахідки XII–XIV ст. з Кременчука та його передмість	88
Єремєєв С. О., Лямкіна Н. В. (м. Горішні Плавні). Комплекс знахідок доби Київської Русі з поселення Барбара II (м. Горішні Плавні, Полтавська область).....	92
Вирський Д. С. (м. Київ). Кременчук: одіссея заснування та історія імені.....	97
Мокляк В. О. (м. Полтава). Кременчуцька фортеця за письмовими джерелами XVI–XVIII ст.	117
Маслак В. І., Василенко Д. П. (м. Кременчук). Фактор фронтира в історії Кременчука	124
Лушакова А. М. (м. Кременчук). Пам'ятка архітектури національного значення в Кременчуці.....	128
Мордовської М. М. (м. Запоріжжя). Суднобудівні центри на Середньому Дніпрі в останній чверті XVIII ст.	150
Христенко О. Б. (м. Київ). Тарас Шевченко в Кременчуці: між міфами й бувальщиною	157
Ширай В. А. (м. Кременчук). Залишки єдиновірського храму Покрови Пресвятої Богородиці в Кременчуці	166
Лимар О. С. (м. Полтава). Старообрядництво у Кременчуці та посаді Крюкові: історія і сьогодення.....	173
Ширай В. А. (м. Кременчук). Олександрівська церква при Кременчуцькому Олександрівському реальному училищі.....	182
Сулима О. С., Шумейко Н. М. (м. Полтава). Кременчуцькі види Дніпра на поштівках поч. XX ст. з фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.....	190

Саранча В. І. (м. <i>Кременчук</i>). Органи місцевого самоврядування Полтавської губернії під час Першої світової війни (1914–1917 рр.).....	200
Закалюжний В. М. (м. <i>Полтава</i>). Історія та сьогодення Кременчуцької залізорудної магнітної аномалії	212
Кондратенко М. Д., Парасочка О. Г., Приходько Д. С. (м. <i>Полтава</i>). Мистецька колекція Миколи та Тетяни Зацеркляних у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського	217
Лушакова А. М. (м. <i>Кременчук</i>). Лев Ісаакович Євселевський – історик і краєзнавець (до 90-річчя від дня народження)	222
Москалик Г. Ф. (м. <i>Кременчук</i>). Видатні постаті освітян у становленні та розвитку міста Кременчука першої половини ХХ століття	228
Бабенко Л. Л. (м. <i>Полтава</i>). Матеріали з історії Кременчука у фондах Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського	237
Гайшинська А. П. (м. <i>Кременчук</i>). Легенди і бувальщини мого Кременчука.....	244
Список скорочень	254
Про авторів.....	256

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ТА ІСТОРІЯ КРЕМЕНЧУКА

Збірник наукових праць

Оригінал-макет підготовлено в Полтавському краєзнавчому музеї
імені Василя Кричевського.

На обкладинці:

Карта «Tabula Russme Ex», 1641 р., Амстердам. Автор Гессель Геррітц. *Фрагмент.*

1 с.: уламок фібули пеньковської культури, бляшки золотоординського часу
з околиць м. Кременчука.

4 с.: половецька стела з с. Єристівка на Кременчуччині. *Кр. КМ.*

Відп. за випуск – **А. П. Гайшинська**

Відп. редактор – **О. Б. Супруненко**

Коректура – авторська

Комп'ютерний набір – авторський

Технічний редактор та комп'ютерна верстка – **С. В. Хорєв**

Переклад на англійську мову – **Н. Г. Кондратенко**

Здано в набір 02.06.2018. Підписано до друку 10.09.2018.

Формат 60x84/8. Папір офсетний, крейдяний. Гарнітура NewBaskerville.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 24,77. Ум.-друк. арк. 31,16.

Тираж 305 прим. (1-й запуск – 250 прим.). Вид. № 38.

Виготівник: ТОВ АСМІ

36020, м. Полтава, вул. В. Міщенко, 2, тел. (05322) 56-55-29.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,

виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

серія ДК № 3357 від 25.12.2008 р.

До статті *В. В. Шерстюка, А. В. Артем'єва* «Нові дослідження в історичному ареалі Кременчука». *Рис. 1.* Місця проведення робіт у м. Кременчук. Топографічна основа – космоснімок «Google Earth». Програмна оболонка – Global Mapper. *Рис. 6 (а, б).* Об'єкт 2, череп з поховання. Деталь.

До статті *І. М. Кулатової* «Амфорка київського типу» з околиць Кременчука». *Рис. 1.* «Амфорка київського типу» з околиць Кременчука. *Кр. КМ.*

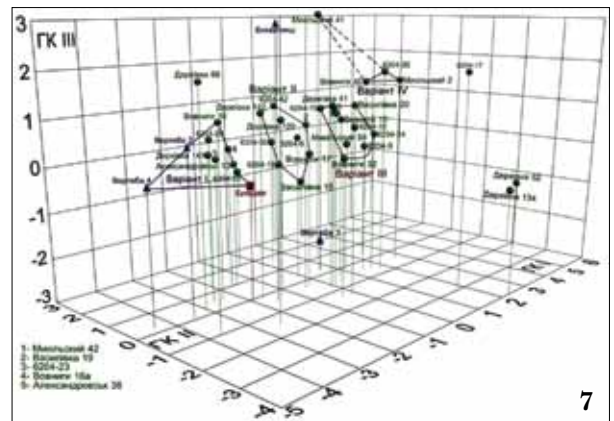
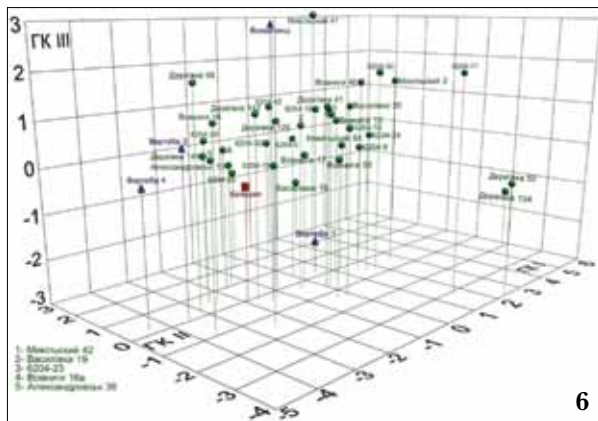
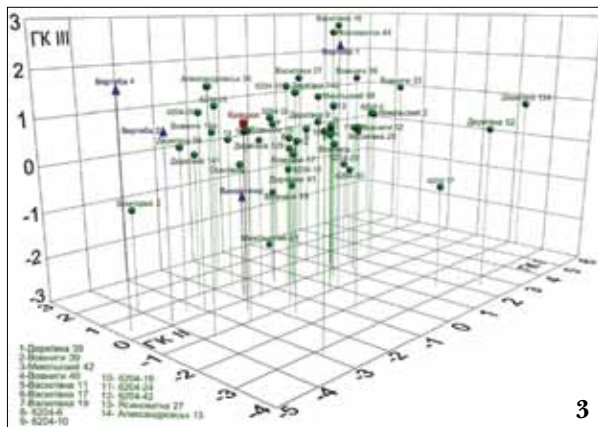
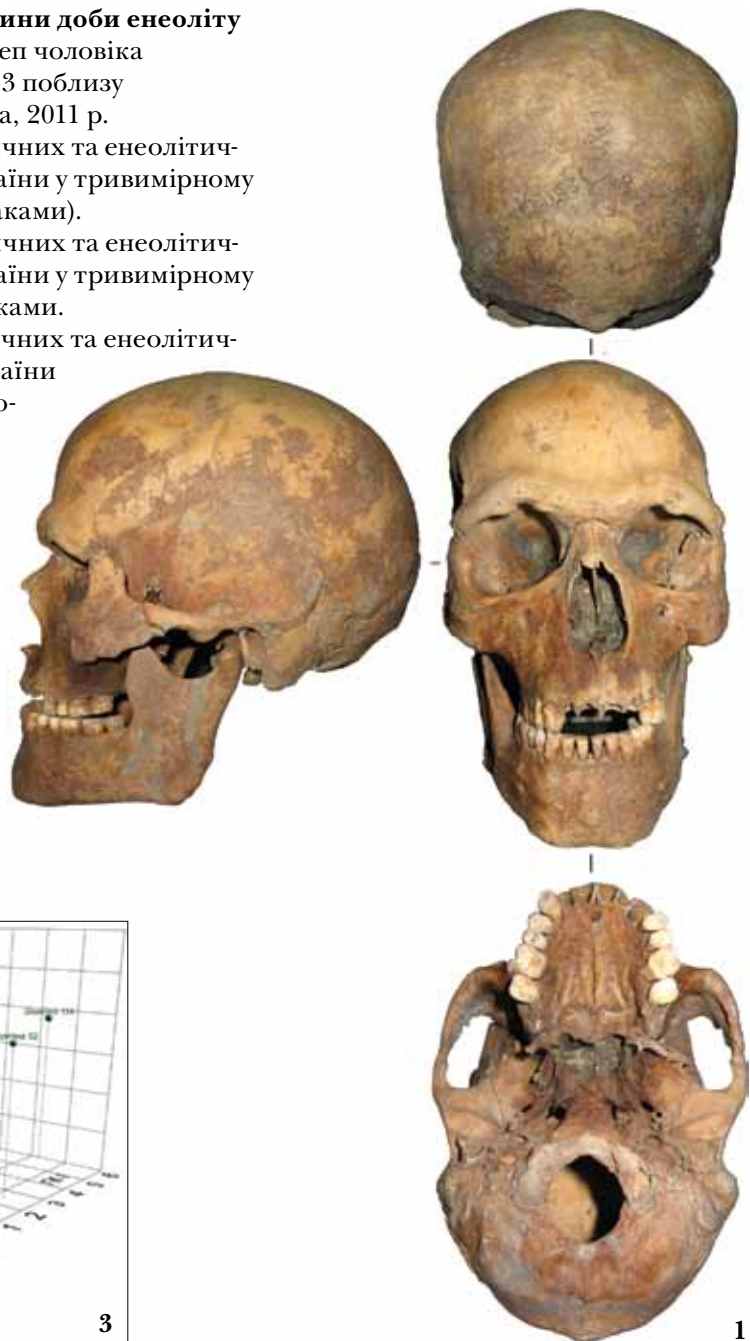

До статті Ю. В. Долженка «Череп людини доби енеоліту з Нижнього Припсілля». *Рис. 1.* Череп чоловіка 30–40 років з поховання 6 кургану № 3 поблизу с. Кияшок. Розкопки О. Б. Супруненка, 2011 р.

Рис. 3. Положення 54 черепів неолітичних та енеолітичних культур з території сучасної України у тривимірному просторі (за 11 краніологічними ознаками).

Рис. 6. Положення 42 черепів неолітичних та енеолітичних культур з території сучасної України у тривимірному просторі за 14 краніологічними ознаками.

Рис. 7. Положення 42 черепів неолітичних та енеолітичних культур з території сучасної України у тривимірному просторі за 14 краніологічними ознаками, з позначенням краніологічних варіантів.

II

До статті Л. М. Лугової, І. С. Мельникової «Старожитності Кременчуччини в археологічній збірці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського». Рис. 1. Пронизка-привіска у вигляді трубочки, прикрашеної рельєфним візерунком. Скіфський час. V-IV ст. до н. е. Жовтий метал. Рис. 2. Бляшки – деталі поясного набору. Угри. Сер. IX ст. Білий метал, бронза. Рис. 3-4. Шпильки. Ранньоскіфський час. Кін. VIII – VII ст. до н. е. Різ. Рис. 5. Платівки – деталі посмертної маски (накладки на очі, ніс, рот). Угри. Сер. IX ст. Жовтий метал. Рис. 6. Браслет. Сер. I тис. н. е. Бронза. Рис. 7. Товкач. Катакомбна культура. XX – XVIII ст. до н. е. Камінь. Рис. 8, 10. Горщики. Чорноліська культура. IX-VIII ст. до н. е. Глина. Рис. 9. Корчага. Ранньоскіфський час. Кін. VIII – VII ст. до н. е. Глина. Рис. 11-12. Горщики. Катакомбна культура. XX – XVIII ст. до н. е. Глина. Розкопки О. Б. Супрунєнка, 2003-2012 рр.

До статті *О. Б. Христенка* «**Тарас Шевченко в Кременчуці: між міфами й бувальщиною**».
Рис. 1. Орієнтовний маршрут імовірного чумакування Тараса Шевченка 1824 р., складений за версією *О. Кониського* та ін. авторів на сучасній карті. *Рис. 2.* Орієнтовний маршрут чумакування Тараса Шевченка 1824 р., складений за версією *М. Ноєнка* на сучасній карті. *Рис. 3.* *Т. Шевченко*. Чумаки серед могил. *Папір, олівець, акварель*. *Рис. 4.* Орієнтовний маршрут подорожі Тараса Шевченка 1843 р. на Запоріжжя, складений за версією *П. В. Жура* на сучасній карті. *Рис. 5.* Орієнтовний маршрут зворотнього шляху Тараса Шевченка 1843 р. із Запоріжжя, складений за версією *П. В. Жура* на сучасній карті. *Рис. 6.* *Т. Шевченко*. Коло Канева. *Кольоровий папір, олівець, туш, перо*. *Рис. 7.* *Т. Шевченко*. Повідь. *Акварель*.

До статті В. А. Ширай «Залишки єдиновірського храму Покрови Пресвятої Богородиці в Кременчуці». *Рис. 1.* Вхід у підвал, відкритий під час будівельних робіт 2016 р. *Рис. 2.* Підвальне приміщення. 2016 р. *Рис. 4.* Протоієрей Георгій Бруско біля решток настінного живопису, 2016 р. *Рис. 5.* Цегла та фрагменти церковних речей з приміщення каплиці, 2016 р. *Рис. 6.* Автор біля законсервованого настінного живопису, 2018 р. *Рис. 7.* Законсервований настінний живопис поряд із новоствореною іконою, 2018 р.

8

10

11

12

13

Достатті В. А. Шурай «Залишки єдиновірського храму Покрови Пресвятої Богородиці в Кременчуці». *Рис. 8.* Відреставрований вхід до підвалу колишньої єдиновірської каплиці, 2018 р. *Рис. 10.* Металевий гак для підвішування панікадила у підвальному приміщенні каплиці. *Рис. 11.* Цегляні арочні перекриття, виявлені навесні 2018 р. *Рис. 12.* Захоронення під східним склепінням, 2018 р. *Рис. 13.* Поховання із залишками одягу на місці фундаменту старообрядницької Покровської церкви, 2018 р. *Рис. 16.* Цегла із клеймами з підвального приміщенні каплиці.

16

VI

До статті М. Д. Кондратенко, О. Г. Парасочки, Д. С. Приходько «Мистецька колекція Миколи та Тетяни Зацеркляних у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського».

Рис. 3–4. Чарки козацькі. 1972 р., дерево, різьблення. Рис. 5. Декоративна баклага. 1982 р., дерево, декоративний розпис. Рис. 6. Корячок. 1977 р., дерево, різьблення. Рис. 7. Ложки. 1973 р., дерево, різьблення. Рис. 8–9. Пряникові форми. 1973 р., дерево, різьблення. Рис. 10. Декоративна баклага 1977 р., дерево, різьблення. Рис. 11. Декоративна порохівниця. 1973 р., дерево, різьблення. Рис. 12. Тарілка декоративна. 1971 р., дерево, декоративний розпис. Рис. 13. Блюдо декоративне. 1971 р., дерево, декоративний розпис. Рис. 14. Піднос «Синій птах». 1984 р., дерево, декоративний розпис. Рис. 15. Таріль тематична, із зображенням Г. С. Сковороди, напис: «250 – Сковороді». 1972 р., дерево, різьблення. 3–5 – фото Харченка С. В.; 6–15 – фото Кондратенко М. Д.

До статті А. М. Лушакової «Пам'ятка архітектури національного значення в Кременчуці».
Рис. 2. Ч. Камерон. Палацовий комплекс К. Розумовського в Батурині.

До статті В. А. Ширай «Олександрівська церква при Кременчуцькому Олександрівському реальному училищі».
Рис. 6. Домова церква Олександра Невського. Поч. XX ст.

До статті О. С. Сулими, Н. М. Шумейко «Кременчуцькі види Дніпра на поштівках поч. XX ст. з фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського».
Рис. 1. Загальний вигляд Кременчука з Дніпра на пароплавні пристані. (ПКМВК 19487, Д 1527).

Antiquities and History of Kremenchuk

PONTUS EUXINUS